

КОРОНА ОТ ТРЪНИ

ЦАРУВАНЕТО НА БОРИС III 1918–1943

СТЕФАН ГРУЕВ

СТЕФАН ГРУЕВ
КОРОНА ОТ ТРЪНИ
ЦАРУВАНЕТО НА БОРИС III
1918–1943

Превод: Слава Ораховац, Никола Бонев, Евгени Силянов

chitanka.info

Всъщност мнозина от българските читатели вече или нещо знаят от книгата на Стефан Груев, или най-малко са чували за нея. Откъси бяха четени по западните радиостанции, самият аз най-напред се заслушах в тях, преди да съм имал възможност да я държа в ръцете си и да я прочета. В известен смисъл може дори да се каже, че тази книга е

станала знаменита у нас, преди да е излязла на български език. Защото всеки, който чуеше един или друг откъс, беше заинтересуван, питаше къде и как да я намери. Сега, след като прочетох внимателно цялата книга, мога да кажа с пълна увереност — тя не само не губи, но направо печели от прочитането, нейното богатство, яркост, внушения могат само да загубят от повърхностно прослушване. Това е книга, която се чете с наслада и доставя познания и удоволствие в равна степен, тя не може да бъде оставена, бързаш да се върнеш към нея, да останеш насаме с нея, тя предизвиква нетривиални емоции и мъчителни размисли.

Тончо Жечев

„Корона от тръни“ е написана и издадена в САЩ на английски език през 1987 г.

Преводът на български за това издание е авторизиран от Стефан Груев.

Фотографии от личната колекция на автора и от сбирката на Български исторически архив при Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

ТОНЧО ЖЕЧЕВ

ДУХОВЕН ПЛОД НА ИЗГНАНИЧЕСКА СЪДБА

В авторския предговор към тази книга се дават достатъчно сведения за нейната история, за съдбата на Груев, за другите му, съвършено непознати на нашия читател, книги. Отделно искам да подчертан казаното вече за необикновената и в известен смисъл решаваща роля, която изиграва за създаването на „Корона от тръни“ Димитър Велков (известен на Запад като Джеймс Велков). Както се вижда, ролята на г-н Велков в случая е надраснала познатата роля на меценат, спонсор, поддръжник на едно културно начинание. Той всъщност е станал инициатор и вдъхновител за раждането на тази книга. Тъкмо на г-н Велков дължим голяма благодарност и за предоставените ни права за публикация; той беше вдъхновителят и на запознаването на българския читател с книгата, като направи всички възможни улеснения за това.

В нашия печат се появиха някои статии, които разказват за културните начинания и планове на г-н Велков. Ние имаме възможност да се уверим, че този родолюбив българин, който живее днес в Париж, не хвърля думите си на вятъра, а прави всичко за подпомагане и на българската култура, след като е строил цели градове в чужбина.

За да се оцени замисълът на Димитър Велков, трябва да се държи сметка, че той датира от времето, когато на световната сцена го нямаше Горбачов, студената война следваше своя ход, Желязната завеса едва се бе пропукала тук-там и всъщност създаването на книга като „Корона от тръни“ не е можело да не изглежда като обречено предприятие. Не е можело да се разчита на масовия български читател, на достъп до Родината, за която тя всъщност е предназначена. Ето в тия условия се кръстосват съдбите на двамата изгнаници — Димитър Велков и Стефан Груев. Само времето ще разкрие колко донкихотизъм

и благородна любов към земята на своите предци са били необходими, за да се замисли и осъществи едно такова дело! Доколкото се разпростират моите сведения, идеята за такава книга, нейната най-обща структура най-напред са възникнали у г-н Велков и той потърсил сътрудничеството и блестящото перо на Стефан Груев за осъществяването на замисъла.

Всъщност мнозина от българските читатели вече или нещо знаят от книгата на Стефан Груев, или най-малко са чували за нея. Откъси бяха четени по западните радиостанции, самият аз най-напред се заслушах в тях, преди да съм имал възможност да я държа в ръцете си и да я прочета. В известен смисъл може дори да се каже, че тази книга е станала знаменита у нас, преди да е излязла на български език. Защото всеки, който чуеше един или друг откъс, беше заинтересуван, питаше къде и как да я намери. Сега, след като прочетох внимателно цялата книга, мога да кажа с пълна увереност — тя не само не губи, но направо печели от прочитането, нейното богатство, яркост, внушения могат само да загубят от повърхностно прослушване. Това е книга, която се чете с наслада и доставя познание и удоволствие в равна степен, тя не може да бъде оставена, бързаш да се върнеш към нея, да останеш насаме с нея, тя предизвиква нетривиални емоции и мъчителни размисли.

Убеден съм, че „Корона от тръни“ принадлежи към най-доброто от богатата наша историко-документална и биографична литература. Тя великолепно съчетава двете съществени качества на този род литература — солидна фактологическа основа, която позволява по нея спокойно да се изучава цял един трагичен период от българската национална история — от 1918 до 1944 г. И същевременно това изучаване е естетическо преживяване, възкресени са хора и събития, потапяме се в атмосферата на станалото, готови сме да извличаме поуки, задоволено е и нравственото ни чувство, че все пак всеки и всичко в края на краищата намират справедливо мястото си.

Още в началото искам да кажа, че ценността на тази книга освен всичко друго е във връзката ѝ с една по-стара и вечно жива традиция на историческата и биографична книжнина. Тук историята се разказва не за историци или за мъченици, като учениците, които учат история по нашите жалки учебници, а за всички, за народа, за любознателните читатели, за тези, които просто обичат да четат за отминали времена.

Затова и тая книга така органично ще се впише в нашата типична жанрова маргиналия, в типично българското смесване на жанровете. И аз ѝ предричам, че трайно ще заседне в съзнанието на нашия народ още преди литераторите и историците да се разберат какво всъщност представлява тя. (Нима още сме се разбрали какво са „Строителите“ на Симеон Радев, към кой дял на културата ни принадлежат. И това не беше ли една от причините близо седем десетилетия тази книга да бъде държана под похлупак!)

Разказваческата дарба, необходима колкото на историка, толкова и на художника на словото, у Стефан Груев е вън от съмнение. Тя именно му е позволила да изгради внушително, цялостно, но и с тънки детайли образа на своя герой — цар Борис III — да постигне истински художествени внушения при предаването на историческите събития и ситуации, с вроден вкус да поднесе ярки подробности, да оживи своя разказ за историята. Ако внимателно се вгледаме във всяка глава, ще забележим, че тя е построена повече по законите на изкуството на художествената проза, отколкото като научна проза.

Обяснението на специфичните достойнства и аромати на тая книга за мене е просто — съдбата на автора. Александър Блок казваше, че един лирически поет е толкова по-голям, колкото повече и по-добре съдбата му се отразява в стиховете. Изглежда, това важи за всяко културно дело. Невъобразимо тънки и богати, косвени и преки, външни и глъбинни са нещата, които свързват автора с неговата творба. В нашия случай ние имаме, изглежда, един от най-комплицираните случаи, при това комплицирани не само субективно-творчески, но и обективно исторически. За мене всичко, в буквалния и преносен смисъл, свързва Стефан Груев с тая книга след щастливата му среща с Д. Велков и това е подводният, дълбокият пласт, откъдето извира нейната значимост и блясък. Невидими на повърхността, но особено важни са факторите, които предопределят сюжета, жанра, тона на книгата.

Това е преди всичко автобиографичният момент. Стефан Груев е син на Павел Груев, началника на частната канцелария на цар Борис III. Всичко в книгата става част от спомена от детинството, дълг към бащината памет, връщане към годините на младостта. След това — авторът на тая книга е отломка от събитията, за които разказва, те са предопределили половинвековната му изгнаническа съдба, която, дори

и да е благополучна, остава изгнаническа. Тази книга е начинът той да си върне отново родината, щастливите години на младостта, да изпълни дълга пред паметта на баща си и т.н. Това е все един и все омагьосан кръг на едно съществуване, в което е съзрявал, от което се е откъснал духовен плод. Във всеки случай, без да се вникне достатъчно във всичко това, трудно ще се разберат носталгичната интонация, подводната лирика, патетичният патриотичен тон, особено когато ни се разказва за „мистериозната привлекателност на тази земя“.

В лицето на Стефан Груев нашата историография и биографична литература са имали един голям шанс и в друга една посока. За никого от нас не са били достъпни и вероятно още известно време ще останат недостъпни изворите бази, в които той е имал възможност да се рови. (Разбира се, и той е бил оцетен, като не е имал възможност да разполага със сведенията и източниците тук, в страната.) Аз не говоря вече за това, че Стефан Груев е запълнил една празнина, която така и щеше да си остане без неговия труд — разпитал е много свидетели за събитията и хората, които са били също изгнаници и някои от които вече отдавна не са между живите.

Надявам се, че „Корона от тръни“ ще сложи началото на преосмислянето на този съдбоносен период от българската история, който предопределя маса от бедите ни и до днес. В светлината на нашия страшен опит — и политически, и духовен — това е най-актуалният период за преоценки, въпреки че не виждам кой период и епизод от българската история не се нуждае от преоценка.

Слава богу, няма вече последна дума, никой няма право на нея, нито за епохата на Борис III, нито за самия Борис III, нито за кой и да е факт от нашето минало. И думата на Стефан Груев не може да претендира да е последна. Още повече една част от преценките на автора са по спорни въпроси, по някои от тях тъкмо отсега нататък предстои да се спори. Не бих желал също сравнително фриволната терминология на автора, напълно оправдана с оглед жанра на книгата, да става повод за педантични разпри. (Например назоваването на Стамболийски като „диктатор“ трябва да се приема условно, особено след диктаторските чудовища в нашия век, които познахме.) Като спорно, макар от друг порядък, бих посочил определението „неизбежно решение“, когато става дума за присъединяването на

България към Тристранния пакт. Може да се допусне и друга възможност, която би ни открила вероятно нова историческа перспектива — ако беше прегазена от германците като неутрална, ако докрай отстояваше неутралитета си, България вероятно можеше да разчита на друго решение на следвоенните си проблеми. (Примерът на Дания неслучайно е бил сочен толкова често на българските политици от страна на англо-американската дипломация.)

Написана със замах, свободно, без идеологически капаци, с артистичен блясък и несъмнена разказваческа дарба, „Корона от тръни“ навярно ще предизвика спорове. И това е добре, защото тя самата е пример как се върви напред и нависоко през спорни територии!

1 август 1990 г.

Тончо Жечев

УВОД

Имало едно време... Имало едно време, между двете световни войни, една хубава и привлекателна страна в сърцето на Балканския полуостров, наречена царство България. Светът беше чувал за нейната Розова долина, за красотата на планините ѝ и на черноморските ѝ плажове, но освен това не знаеше почти нищо за нея.

Това беше една малка държава с жизнено и патриотично население, страна на трезви и трудолюбиви хора, повечето селяни. Те се сражаваха храбро през войните, а в мирно време се стараеха усърдно да догонят другите.

Драматични събития станаха в тази държава през двадесет и петте години между 1918 и 1943 г., размирици и конфликти, напоени с много страсти и много кръв. Това бяха времена на мъчително търсене на пътя, епоха на съдбоносни решения, на илюзии, надежди и разочарования, на дела, достойни за възхищение, и на скъпоплатени грешки.

Това царство вече не съществува. Но за разлика от други народи, чието близко минало е предмет на свободни разисквания и на подробни описания, едно було на забрава бе спуснато върху събитията в България през този период. Днешният изследовател на предкомунистическа България би имал големи трудности да открие какво точно се беше случило в страната преди 1944 г. и не би разбрал причините за станалото. Почти сигурно е, че една деформираща призма ще бъде поставена пред очите му.

Повечето от документите от тази епоха не могат да се намерят в чужбина, а вътре в страната са недостъпни или цензурирани. Извън тях главната съкровищница, в която се съхранява споменът за някогашна България, това царство между 1918 и 1943 г., остава в паметта и сърцата на българите — свидетели на тази епоха. И особено, бих казал, в сърцата. Защото възпоминанията, които не са записани, избледняват с времето, те постепенно взимат цвета на неща, чути и четени впоследствие. А след като развръзката е вече позната,

възпроизвеждането на първоначалните чувства и мнения е, съзнателно или не, често подложено на нова редакция.

Неразумно и рисковано е днес човек в България да си припомня гласно известни събития от този период. А да се публикува нещо, без да се мине през цензурата, е невъзможно. Колкото за българите в изгнание, ние още сънуваме редовно „хубавата стара Родина“ такава, каквато си я спомняме от младостта ни. От историографска гледна точка носталгията си има своята стойност. Подбирайки образи и случки от невъзвратимото минало, носталгията служи като добър пазител на спомени. Тя ги съхранява ревниво и с любов, запазвайки живи не само фактите, но също и настроението, и цвета на епохата.

Аз например, въпреки че понякога забравям миналогодишни случки и лица, съм още способен да повторя списъка на съучениците си от софийската Първа мъжка гимназия и си спомням точния състав на тогавашния ни национален футболен тим, герои на юношеските ни години. Носовият глас на цар Борис с неговото типично наблягане на всяка сричка, още отеква в ушите ми. Срещал съм го много пъти, когато растях в семейството на висш дворцов чиновник.

Като затворя очите си, като че ли още мога да помириша уханието на тамян и свещи, изпълващо старинната черква „Света София“, където всяка година на Велики петък баба ми проливаше сълзи все така неудържимо, слушайки поне за седемдесети път разказа за страданията на Христа, който тя знаеше вече наизуст. Аз още чувам звука на конските копита по уличния паваж от дните, когато файтоните не бяха още съвсем изместени от такситата. Смразяващият кръвта писък на противовъздушните сирени и трясъкът на бомбите, падащи върху София, и досега живеят в паметта ми. И като наострям уши към миналото, аз мога да чуя с вълнуваща яснота военната музика да свири „Шуми Марица“ и хиляди гласове, които могат да бъдат само български, как реват мощно: „Ура!“. И после същите тези гласове, но няколко години по-късно, как ридаят неутешимо, когато ковчегът с тялото на цар Борис се отправяше тържествено към Рилския манастир.

Всичко това е тъй живо в спомените ни, а от друга страна, обективно то вече не съществува никъде другаде.

Носталгичните спомени са прекалено крехки и мимолетни, за да служат сами по себе си като достоверен исторически източник. Нуждата от автентични документи и писмени показания при

възстановяване на събитията от този период се чувстваше вече от дълго време.

Откъслечни описания и хроники от тази епоха се намират в стари книги и вестници, достъпни на много места в чужбина. Други гният, забравени по сандъци и тавани на емигранти, разпръснати по целия свят. Извори могат да се търсят и в официални трудове на съвременни български историци. Можем да кажем обективно, че през последните 10–15 години историографията в България направи забележителен прогрес. Като че ли са минали дните на грубите изопачения и псевдоисторически памфлети, писани от невежи партийни агитатори от сталинския период и представяни като „научни трудове“. (Тази сталинска ера впрочем се радваше на необикновено дълголетие в България...) Някои неотдавнашни софийски публикации предлагат един по-научен подход и добре документирани изследвания. Но колкото и някои измежду по-даровитите автори да се мъчат да бъдат обективни, явно е, че те не могат да избегнат ограниченията и табутата на един режим, който открито проповядва, че историографията, както всички други науки и изкуства, трябва преди всичко да служи на партийната идеология.

Наложителната нужда от достоверно и обективно описание на събитията в България между двете световни войни, макар и единодушно осъзната от българите на свобода и от всички приятели на България, щеше може би да витае и досега във въздуха, ако не беше инициативата на един родолюбив българин, който постави тази идея в конкретна форма.

Редом със забележителните си лични постижения в чужбина, Димитър Велков^[1] запази непокътнати чувствата си към отечеството, а копнежът по него го въодушевява вече четири десетилетия, като му дава сили и сърце за многобройни български начинания. Както мнозина от нас, Велков беше дълбоко загрижен от това, че истината за събитията в България, преди комунистите да вземат властта през 1944 г., се изопачава и грубо се подправя с политически цели. Неверните тълкувания и премълчавания, съчиняването и фалшифицирането на факти, бидейки част от една преднамерена програма на дезинформация, причиняват огромна вреда на националната кауза и на доброто име на България. И тъй като малцината останали свидетели и достъпни източници в чужбина постепенно изчезват, ние счетохме за

наш дълг да съберем всички налични сведения и да предадем истинския разказ за събитията, мотивировката на политическите решения и българските национални позиции през този период.

След като подбуди настоящия проект, Велков даде пълната си подкрепа и участие, особено през мъчните години на неговото осъществяване, докато днес „Корона от тръни“, нашата история на тези събития, се намира вече във всяка библиотека и всеки университет по света.

Това не е един изолиран факт, не е едно случайно хрумване на отделен родолюбец. Мнозина са патриотите в емиграция, с чиито похвални прояви можем да се гордеем. А и миналото ни изобилства с подобни инициативи. Бих казал дори, че това е характерно българско явление. Всеки път, когато нацията е в нужда, тя излъчва, редом със своите пророци, борци и герои, също и строителите на огнищата, в които националната искра ще се запази. Имената на „ктитори“ и „спомоществователи“ се четат по стените на всяка стара българска черква, всяко училище и читалище.

Стара традиция измежду заможните българи в чужбина е да милеят за народни каузи. Априлов построи първото училище в родния си град; Марин Дринов основа Книжовното дружество, предшественик на Академията на науките; Богориди издържаше Раковски и други млади българи в училище и даде къщата на българската черква в Цариград; богати сънародници издадоха „Рибния буквар“ на Берон и когато самият Берон направи състояние в странство, той го даде за български училища и учители; Евлоги и Христо Георгиеви ни подариха Софийския университет.

Когато клепалото забие при народно бедствие, настъпва моментът всеки, който е взимал, да връща своя дълг. А кой от нас не е взимал от тази щедра нация, не е черпил от жизнеността ѝ и от духовното ѝ наследство?

Искреното ни желание е всеки българин, вътре и вън от страната, да си припомни какво дължи на онези, които са ни създали и с които можем само да се гордеем.

Велков като инициатор и аз като автор сметнахме, че най-добрият начин да се разкаже за годините между двете световни войни е да се проследи животът на един-единствен човек, когото съдбата поставяше в ролята ту на главен изпълнител, ту на най-пряк свидетел

на тези събития — цар Борис III. Ние си поставихме за цел да издадем една книга, която да опише този необикновен човек същевременно като владетел и като личност, без пристрастно изопачаване, но и без ласкателство. Същевременно епизодите, белязали неговото царуване, ще хвърлят светлина върху неотдавнашната история на нацията и ще сложат в перспектива събитията, които предшестваха падането на българското царство.

Цар Борис беше истински обичан от своя народ, както може би никой друг владетел в предвоенна Европа. Но той беше също обвиняван за присъединяването на България към германския лагер във Втората световна война и критикуван за „личния режим“, упражняван от него през последните осем години на царуването му.

Тази книга не е някаква апология на царя, нито опит да се оправдават или възхваляват неговите дела и политиката му. Това е по-скоро един хронологически и, надявам се, обективен и трезв разказ за драматичните събития, които сполетяха този злощастен народ през 25-те години на Борисовото царуване.

Книгата е резултат на дългогодишно проучване, през време на което аз имах привилегията да получа достъп до непубликувани частни архиви и интимна лична кореспонденция, да говоря с мнозина от последните свидетели на този период. Трябва да отбележа с благодарност, че никой от тези, към които се обърнах за помощ — почитатели, както и критици на цар Борис, монархисти и републиканци, хора, клонящи към „десницата“ или към „левицата“ — не отказа своето пълно съдействие.

Изследванията ми разкриха една непозната и в много отношения неочаквана човешка драма зад официалния образ на цар Борис. Необикновено комплициран, интелигентен, привлекателен и уязвим човек, той е имал злата орис да бъде предопределен, подобно на един неособено ентусиазиран, но абсолютно съвестен и посветен на професията си актьор, да играе главната роля в антична гръцка трагедия, в която не съществува изход.

Щом веднъж проектът за тази книга беше лансиран, за всички изследвания и интервюта, подбора на описаните епизоди, формата на разказа и стила отговорността поех изцяло аз. Преценките на събитията, както и охарактеризирането на действащите лица и изказаните мнения, са изключително мои и не трябва да се смята, че те

са били всякога споделяни или одобрени от тези, които така щедро предоставиха голяма част от източниците ми.

[1] Познат в странство като Джеймс Велков. ↑

ПРОЛОГ

Княз Борис току-що бе изул прашните си ботуши и съблякъл полковнишката си униформа, за да се преоблече в цивилни дрехи, когато адютантът почука на вратата и доложи:

— Ваше Царско Височество, Негово Величество желае да Ви види след половин час, на края на аудиенцията. Той ще Ви повика, преди посетителят да си отиде.

— Посетителят дойде ли вече?

— Току-що пристигна.

Княз Борис беше осведомен за необикновената среща, която баща му щеше да има в „Червения салон“, в другото крило на двореца, и знаеше колко неприятно беше за цар Фердинанд да приеме „този господин“. Престолонаследникът също нямаше никакви основания да обича този заклет враг на династията, но той беше много по-толерантен от баща си, пък и грубата, оперена дързост на отявления неприятел, когото вече беше срещал веднъж преди три години, винаги го беше интригувала.

Този следобед, 25 септември 1918 г., Борис беше физически и морално изтощен от пътуването и на фронта. Униинето, което го беше обзело от няколко месеца насам, се превръщаше в истинска меланхолия, която събитията от последните дни бяха само влошили. Обезпокояващи слухове се носеха из София и по цяла България. Някакво коварно, смътно чувство на несигурност беше проникнало в двореца и човек можеше да го долови в тона на гласовете, да го види във всички погледи. Известни думи, които преди се шепнеха, сега не звучаха като абстракции — думи като „абдикация“, „детрониране“, „изгнание“... или дори по-лошо?...

Списъкът на мъчениците измежду вуйчовците, братовчедите и други царски роднини беше дълъг и Борис, потомъкът на Сакс-Кобург-Готите, на Бурбоните и на Орлеаните, нямаше нужда да връща леточислението назад до Луи XIV и Мария-Антоанета — фамилната хроника изобилстваше с по-пресни трагични епизоди. Мексиканският

император Максимилиан, изправен пред взвода за екзекуция в 1867 г. Бомбата на нихилистите, която уби цар Александър II през 1881 г. Сръбският крал Александър I и кралицата Драга, убити в 1903 г. Португалският крал Карлос и престолонаследникът, убити в 1908 г., и две години след това — свалянето от португалския престол на Мануел... Убийството в 1914 г. в Сараево на ерцхерцог Франц-Фердинанд, което подпали Първата световна война... А откакто войната започна — изпъждането от Гърция на крал Константин в 1917 г. И накрая, само два месеца бяха изминали от отвратителното престъпление в Екатеринбург — убийството на 17 юли 1918 г. от болшевиките на цар Николай II, кръстника на Борис, заедно с царицата, четирите им дъщери и престолонаследника.

Значи и престолонаследниците не са пощадени... Но странно, през тези мрачни септемврийски дни княз Борис не се тревожеше особено за личната си безопасност. Както повечето царски особи, той беше фаталист и беше научен да приема трагедиите и опасностите като „рискове на занаята“.

Насилствената смърт е един от тези рискове. Борис беше само седемнадесетгодишен, когато руският министър-председател беше застрелян пред очите му. Какъв ужасен спомен! Разкошната зала на Киевския театър; царската лежа с императора, великите князе и великите княгини, блясъкът на униформите, на ордените и бижутата; и изведнъж — два изстрела... Младият Борис беше на посещение у кръстника си, цар Николай II, и това беше първото му официално пътуване в чужбина. Поводът беше освещаването в Киев на паметника на Александър II, цар освободител на България.

Борис си спомняше ясно, че това се случи през втория антракт. Той носеше за първи път великия кръст на ордена „Свети Андрей“, с който руският император току-що го беше наградил. В малкото салонче на царската лежа той разговаряше учтиво с членовете на императорското семейство, с които беше прекарал предишния ден на военните маневри край Киев и на пищното градинско тържество след това. И внезапно млад мъж в официален черен жакет се втурна към Столипин, който седеше на първия ред на партера, извади браунинга и стреля два пъти, почти в упор. Борис си спомняше ехото на двата изстрела в препълнения театър, писъците, врявата, кръвта, обагрила белия колосан нагръдник на министър-председателя. За първи път той

виждаше кръв да тече обилно от умиращ човек. Как трябваше да постъпи при подобни обстоятелства един княз на официално посещение? В императорската ложа той видя ръце да треперят и сълзи да текат по посивели като пепел лица. Но през времето, когато долу в партера арестуваха убиеца и изнасяха жертвата, царят, великите князе и княгини бяха застанали мирно, по военному, вкаменени и тържествени, докато публика и актьори подеха гръмко химна „Боже, царя пази!“.

Столипин умря. Същата вечер Борис прати шифрована телеграма на френски до баща си, описвайки инцидента и завършвайки: „Отървахме се по чудо!“.

Сега, през 1918 г., седем есени по-късно, войната отиваше към катастрофа, но 24-годишният престолонаследник не изпитваше страх от смъртта. След убийството на Столипин той беше виждал, мирисал и се бе допирал до кръв стотици пъти по бойните полета и военните болници. Войната беше само засилила неговия фатализъм. Но сега се боеше от вероятността семейството му да бъде принудено да напусне България. В такъв случай каква е участта на един престолонаследник? Нормално той става новият цар. Но дали Борис искаше да стане цар? Да има човек подобни съмнения, е извънредно болезнено. Не всеки е роден да бъде цар. Не всеки е като цар Фердинанд — толкова щастлив и доволен да царува, възхитен от съдбата си и сигурен в себе си, с други думи, като истински, роден монарх.

Дали Борис беше създаден да бъде монарх? Понякога дори и собственият му баща се съмняваше в това. Недостатъчно „царственото“ държане на Борис, неговата липса на интерес към традиционните атрибути на короната, като церемониал и протокол, предразположението му да се сприятелява със селяни и обикновени граждани дразнеха Фердинанд. Никой на тоя свят не се възхищаваше и не обичаше Борис повече от сестра му Евдокия, но дори и тя понякога губеше търпение от неговата скромност и прекалено демократични обноски. Често ѝ се искаше да го види по-решителен, с по-авторитетно и господарско държане.

Участта на баща му щеше да бъде решена много скоро, може би още тази седмица. Какво щеше да стане, ако Фердинанд беше принуден да отиде в изгнание? Първият рефлекс на Борис вероятно щеше да бъде да се откаже от всичките си права върху короната и да

замине и той с фамилията си. Какво облекчение щеше да бъде това! Но всъщност Борис никога не помисли сериозно за подобен избор. Съзнанието за дълг и отговорност, с което той беше откърмен, вече беше станало втора природа за него, от която той никога не би могъл да се отърве. Морални норми, вкоренени още от детинство в крехки младежки души, остават до живот органична съставна част от личността, тъй неделими от характера, че е безпредметно да се опитваме да си я представим без тях. Както например една грозна Венера или един беден цар Крез.

Престолонаследник, и то един Сакс-Кобург-Гота, Орлеан и Бурбон-Парма, който да изостави задълженията си към държава и трон? Немислимо! Да забрави всичко, на което са го учили за неговото „предопределение“ от съдбата, да измени на свещената мисия, за която се е родил? Всички тълкувания на понятието за дълг, които той бе чувал от баща си, от баба си Клементина, от възпитателите си Курто и епископ Васили, от всеки учител и военен инструктор, които бе имал, съвпадаха напълно и се съгласуваха. Той никога не бе слушал за различни морални стойности, нито бе вярвал в други. Всяка книга, която бе прочел, и всяко слово, което бе чул, само потвърждаваха тези норми и всеки един от августейшите портрети на вуйчовци и прадеди, които висяха в дворцовите салони и коридори, му ги напомняха ежедневно. Ако някъде съществуваше друг вид етика, тя безсъмнено не можеше да важи за почтени хора с чувство за чест.

Това съвсем не бе никаква особена заслуга, нито необикновена морална сила: в случая за княз Борис нямаше никакъв избор. Може ли един опозорен самурай да не си направи харакири, колкото и да го е страх от смъртта? Може ли един испански младеж, който се счита за истински мъж, да не излезе да тича пред настървените бикове из тесните улички на Памплона? И за всеки сицилианец с чест, чиято неженена дъщеря е загубила девствеността си, има ли друг избор, освен да я убие? Може ли княз Борис да изостави потъващия кораб?

Извън чувството за дълг Борис имаше и друга причина, от съвсем личен характер, да не помисля за напускане на България. Младият княз беше неизлечимо влюбен в страната, в която се бе родил и израснал. За чужденците може да звучи прекалено сантиментално, когато българи говорят за привързаността си към отечеството. Да, ще кажат чужденците, разбира се, че българите го обичат. Но пък кой ли

не си обича родината? За българина обаче тази привързаност значи много повече. Това чувство е тъй пламенно, че то може да се сравни само със състоянието на влюбен човек — с една завладяваща, романтична, екзалтирана, ревнива любов, извор на гордост и на безпокойство, на постоянно въодушевление и упование.

Тя произлиза отчасти от природната красота на страната. Вярно е, че българите са малко шовинисти и напълно убедени, че тяхната земя е най-красивата в света. Но ако се говори обективно, мъчно можеше да се намери чужденец-посетител, който да не се съгласи, че нейните планини напомнят швейцарските Алпи, че нейните китни долини и омайни гори са измежду най-привлекателните в Европа, че златните ѝ черноморски плажове нямат съперник по цялата Ривиера. Но освен всичко това тази страна притежава и някакъв особен чар, мъчно обясним, но специфично и неповторимо български, който пораждаше това необикновено, единствено по рода си обаяние. Малко хора познаваха България по-добре от княз Борис — ловец, турист и автомобилист — но дори и той трудно можеше да обясни мистериозната привлекателност на тази земя.

Може би тя се криеше във въздуха, този невероятно свеж и съживителен въздух, който човек никога не забравя и не намира никъде другаде? Може би беше в цветовете или в начина, по който слънцето грее там и ветровете веят? Поетите и романтичните натури ще ви говорят за горските потоци и за планинските цветя, за уханието на здравеца — изключително българско цвете. Те ще приказват за прекрасната Розова долина, единствена в света, или за миризмата на прясно окосената трева. Те ще се обзалагат, че могат да различат звъна на хлопките на нашенските стада измежду хиляди звънци по чуждестранни пасища. Небето в България има особен цвят, ще ви кажат те, и вкусът на водата е различен. Те ще ви описват кукуригането на петлите рано при зори на село и ще си спомнят с носталгия за кучешки лай в късна нощ, като че ли петлите и кучетата звучат различно в другите страни.

Това безсъмнено е един романтичен и малко пристрастен възглед. Но кой знае? Може би българите имат право, дори и обективно? Може би тази страна наистина е изключителна или във всеки случай различна от другите? По-прозаични, несантиментални думи като географска ширина и дължина или като климат, почва,

височина, кислородно съдържание на въздуха, химически състав на водата и геологично минало може би обясняват същата тази реалност по друг, несубективен начин.

Както и да е, неоспоримата привлекателност на българската природа беше факт и безброй хора, много по-закоравели и по-малко чувствителни от княз Борис, бяха пленени от нея. Цар Фердинанд, високомерният и хитър европейец, си беше загубил сърцето по нея само няколко години след пристигането си. Престолонаследникът имаше една голяма страст — вероятно неговата единствена истинска страст — и това беше природата. В нея той намираше душевно спокойствие, топлота и упование. Той също така беше привързан към народа и се чувстваше много по-близък и повече у дома си с българи, отколкото с чуждестранни роднини и приятели. Всъщност в този период на живота си Борис имаше склонността да идеализира, малко наивно, така наречените „прости хорица“ и да им приписва някаква чудесна чистота и благородство на душата. (Това се случва често с млади хора, които израстват в строго отбрана и привилегирована среда, особено онези, които са били лишени от семейна интимност и обич, както беше случаят с Борис.)

Не, Борис и не мислеше да напуска България. Във всеки случай засега нещата не бяха стигнали дотам и този въпрос не беше още повдигнат. Но есента предразполага към този вид размишления, особено крехкия чувствителен княз с лице на чистокръвен благородник и с необикновените си сиво-сини очи, който беше по природа неспокоен човек, винаги склонен да си създава грижи.

В България септември е месецът, когато първите предвестници на някаква неопределена тъга се чувстват във въздуха. Отначало те са още съвсем смътни, само краткотрайни намеци, че нещо клони вече към своя край, мигновени потръпвания, бързо удавени в заслепителния блясък на лятото, преди още да имат възможността да се оформят. Това може да бъде само лъх на вятъра, носещ меланхолични спомени; една сянка, малко по-дълга днес, отколкото беше вчера; един различен облак над Витоша или пък носталгичният звън на черковната камбанария, когато камбаните забиват тържествено за вечерната служба.

В миг човек си дава сметка, че лятото, горещото сияйно българско лято, е отминало. Не след дълго небето ще промени цвета си

и сивотата му ще надвисне ниско над червените керемиди в села и градове. Уличният паваж ще заблести печално под дъжда и кал ще покрие изораните ниви. Цялата страна ще добие друг вид, по-тъжен, по-овехтял и по-мрачен, като че ли прожекторите над декора на някаква жизнерадостна сцена се загасят и скръбна музика прекъсва едно весело тържество.

Това тъжно настроение не всякога е неприятно за българите. Тъгата е всъщност в основата на техния естетичен живот. Българското изкуство — музика, поезия, живопис — отразява това обаяние от красотата на тъгата. Докато в България веселбата, хуморът и насладата от живота имат по-скоро чувствен, буен и съвсем земен характер, любовта, мечтите и мировите размишления са неизбежно напоени с меланхолия.

И все пак септември е обикновено един чаровен месец, месецът на пастелните цветове, сезонът на узрелите лозя и на есенните цветя, времето, когато весели червенобузи деца поемат отново пътя към училище. Преди да се приготи за зимния си сън, страната се наслаждава на топлото септемврийско слънце и като че ли сладко се протяга в една последна прозявка.

Но не и тази година. Годината на провал, край на всички мечти и надежди. България, такава каквато Борис я познаваше, беше на път да издъхне.

Адютантът се появи отново на вратата:

— Ваше Царско Височество, Негово Величество ви очаква. Господин Стамболийски си отива.

Офицерите от армията, пък и много българи, които считаха себе си за „истински патриоти“, произнасяха винаги името Стамболийски по един много специален начин. Ако интонацията на гласа можеше да убива, то известният селски трибун щеше отдавна да е покойник...

ПЪРВА ГЛАВА

РАЗГРОМ И БЕЗИЗХОДИЦА

Той беше освободен само преди седем часа, в 10 ч. сутринта, и сега, след три години затворнически несгоди, беше тъй странно да се намери сред разкоша и спокойствието на царския дворец. Един относителен разкош, трябва да се каже, защото софийският дворец далеч не беше Версай, въпреки че за мнозина разточителството и величествената осанка на цар Фердинанд напомняха за Краля-Слънце. Това беше по-скоро една красива, двуетажна, тъмножълта постройка във френски стил, в сърцето на столицата, сред хубав парк, ограден от високи стени в същия цвят.

Докато съпровождаха Александър Стамболийски през дългите тъмни коридори, той разпозна типичната дворцова миризма — една смесица от застоял въздух, уханье на изсушени цветя и току-що излъскан паркет — и си припомни ясно звука от стъпките, отекващи в пълната тишина на двореца. Пламенният 39-годишен селски водач вече бе идвал тук веднъж, преди три години или по-точно на 18 септември 1915 г. Тогавашното му посещение бе завършило по толкова бурен начин, че нито той, нито цар Фердинанд можеха да го забравят. Това беше две седмици преди България да влезе в Първата световна война. Фердинанд тогава неохотно прие на аудиенция представители на пет опозиционни партии, дошли да изразят растящите си опасения, че България е на път да изостави своя неутралитет във въоръжения конфликт, който бушуваше от една година в Европа. Внушителният монарх ги посрещна в елегантния си „червен салон“ в присъствието на престолонаследника княз Борис, един почтителен младеж на 21 години, който слушаше учтиво и с голямо внимание, но повече мълчеше. Докато водачите на опозицията критикуваха политиката на правителството, князът явно се чувстваше неудобно, но когато Стамболийски се нахвърли необуздано в яростна атака срещу царя, Борис изглеждаше напълно смутен.

Както можеше да се очаква, другите опозиционни представители — Александър Малинов, Иван Е. Гешов, д-р Стоян Данев и Найчо Цанов — представиха силни аргументи срещу присъединяването на България към Германия и Австро-Унгария. Те се опитаха да покажат безумието на подобно решение, предупреждавайки цар Фердинанд за катастрофалните последствия, които една нова война можеше да има за страната, още дълбоко ранена и изтощена от катастрофалните балкански войни от 1912 и 1913 г. Но те се изказаха напълно учтиво, с почитта на лоялни държавници, които не са съгласни със своя конституционен монарх. Докато представителят на земеделския съюз Стамболийски не показва ни най-малко зачитане на царя, беше буен и груб, както малко хора са си позволявали в присъствието на респектиращия владетел. Фердинанд, възмутен, смъмри сърдито безочливия политик:

— Вие, г-н Стамболийски, ме заплашвате с метежи и бунтове. Знайте, че аз си имам определен път... ясно определена политика... и ще вървя смело по този път, без да се стряскам от Вашите заплашвания. Аз смятам, че много по-добре служа на народа, отколкото Вие.

— Моят път не е свършвал с провали като Вашия — отговори дръзко Стамболийски. — И сега, ако речете да упорствате, ще платите с главата си!

Царят беше извън себе си от гняв:

— Не жалете за моята глава, аз съм стар! Мислете за Вашата глава, че сте млад!... — с това Фердинанд обърна гръб на земеделския водач и продължи разговора с другите.

Цялата среща беше един пълен неуспех. Напушайки салона, Стамболийски се обърна към младия княз:

— Дано някога поне с Вас се разберем! То се видя, че между нашите разбирания и разбиранията на баща Ви има цяла пропаст.

Две седмици по-късно България влезе във война на страната на Централните сили (Германия и Австро-Унгария) против Франция, Англия и техните съюзници от Съглашението. Стамболийски беше пратен в затвора, обвинен в деморализиране на войската и подронване основите на държавата.

Идвайки сега за втората среща с цар Фердинанд, той не можеше да забрави тежкото наказание, което беше изтърпял поради

несъгласието си с монарха. Цели три години в затвора... Три години, изпълнени със съдбоносни събития, които бяха разтърсили страната. Години на епични борби, на невероятна храброст и издръжливост, на славни победи в началото и кратковременни възторзи от осъществените национални идеали. Но също така години на страдания и жертви за целия народ, дни на нещастия и горчиво разочарование. Сега всичко изглеждаше свършено. Нова катастрофа беше надвиснала над злочестата страна.

Преди десет дни фронтът при Добро поле беше пробит.

* * *

Военното положение беше извънредно влошено през последните няколко месеца. Преди три години, през октомври 1915 г., един англо-френски експедиционен корпус бе изпратен в Гърция със задача да отвори Балкански фронт на фланга на германците и на австрийците и да спаси разгромената сръбска армия. Корпусът зае позиции северно от Солун, но победоносната българска войска отстояваше успешно на всички англо-френски атаки. Гърция, въпреки че все още прокламираше своя неутралитет, всъщност подпомагаше напълно Съглашението, чиито сили от 90 000 войници, включващи френски колониални полкове, бяха непрекъснато засилвани.

Първите значителни неуспехи на Македонския фронт бяха претърпени три месеца и половина по-рано. На 28 май 1918 г. англо-френските оръдия започнаха интензивна бомбардировка на могилите Яребична и Хума, защитавани от български войски. На 30 май гръцки и френски части се нахвърлиха в яростна атака срещу тези силно укрепени позиции, разположени от двете страни на реката Вардар. Катерейки се по стръмните скали на Яребична и Хума, гръцките части изненадаха защитниците и унищожиха целия 49-и пехотен полк. За българите това ужасно поражение беше неописуемо горчиво, още повече че беше нанесено от закleti врагове — гърците.

Падането на Яребична съкруши и разяри цар Фердинанд. Но въпреки че бе считан за германofil, монархът отдаде поражението на егоизма и коравосърдечието на своите германски съюзници. На

следния ден той написа необикновено остро писмо на своя представител при германската главна квартира:

Първи Юний, 1918 г.

Генерал Ганчев,

Вашите възторжени излияния за победите на германците са в разрез с печалните събития на нашия фронт. Благодарение на престъпническите, безсърдечни и крайно егоистични разпореждания на фон Лудендорф, ний стоим на 5 дивизии без нужното число оръдия, 50 срещу 200 на франко-гърците — и освен това, без нито един германски войник сред нашите редове. Вчерашното поражение, унищожението на цял български полк при Хума-Яребична, нека падне като проклятие върху онези, които тъй безмилостно, въпреки моите гневни протести, оттеглиха последните си войски и изложиха българския войник, противно на договорите и принципите на съюзническата солидарност, на явна гибел. Освен това същите тия зверове са на път да уморят българския народ от глад, като отказват да пращат обещаното по договора брашно.

Картината е наистина прекрасна — на фронта мор и разруха, в страната глад страшен и опасност от революция; след сгромолясването на Радославовия кабинет опозицията и тесните социалисти са в настъпление.

Господа Вашите приятели от Спа и другаде могат да се гордеят с това свое невероятно постижение.

Царят

Въпреки уверенията на германските и австро-унгарски съюзници и въпреки оптимистичната преценка на положението, давана от войнствено настроеното правителство на Радославов, цар Фердинанд усещаше, че от началото на лятото нещата вървят все по-зле и зле. Цялата страна го знаеше също. И ако царят имаше още някакви

колебания относно сериозността на положението, те бяха разсеяни от поверителния доклад, получен на 13 юни от един човек, който досега беше вярвал напълно в победата — самия главнокомандващ генерал Никола Жеков.

След една обстойна обиколка на фронта, от 30 май до 11 юни, главнокомандващият се завърна, дълбоко разтревожен. Жеков бе родолюбив офицер, напълно лоялен към царя и германо-австрийските съюзници, но презираше цивилното правителство на Радославов. В своя таен доклад лично до царя, след като признава засилването на противниковата активност и загубата на 1700 души от 49-и пехотен полк, генералът се спира подробно на „лишенията, на които е изложена действующата армия на фронта, вследствие липсата на надлежна организация вътре в царството и на слабия подвоз поне на най-необходимото за войските...“

„При сегашната си обиколка имах най-осезателния случай да констатирам на място бедственото състояние на войските, което все по-тревожно се влошава — докладва Жеков, като цитира много примери. — Храната, особено недоброкачественият хляб, е недостатъчна да задоволи тези, от които Отечеството иска днес свръхмерни усилия... Частите живеят ден за ден, дождат своите последни запаси или заемат в малко количество от германските складове. Хлябът, увеличен по моя заповед на 900 грама за бойците и 700 грама за войниците от тила, е царевичен. Месо се дава два пъти, а в някои части само един път седмично. Понастоящем частите живеят само от зеленчуци, произведени от собствените им градини зад фронтовата линия.“

„Изгледите за подобрение до новата реколта, със средства на армията, няма... Липсата на храна, главно на хляб и месо, прави войниците унили и духът им обезпокоително пада.“

„Но положението на армията по отношение на облекло е още по-бедствено... Войниците са голи и боси. В някои части всеки четвърти войник е бос, а дрехите им са изобщо съвсем парцаливи. Не са редки случаите, когато под износените и съдрани куртки и панталони се виждат голи меса поради липса на долно бельо.“

„В 54-и пехотен полк, определен да участва в предстоящата контраатака, видях боси войници, които ще трябва да щурмуват врага без обувки по остри камъни. Шинелите на войниците са също

изпокъсани и вече тъй са изтънели, че дори в сегашния летен сезон не могат да топят по планините на 2000 метра височина — както е Трета пехотна балканска дивизия. Вместо фуражки, има случаи войници да носят някакви парцали от скъсани чувалчета за пръст.“

„А зимата ще дойде. Това, което през лятото, макар и съвсем скъсано, е още достатъчна покривка за тялото, от есенните дъждове ще остане само като паяжина върху и без това вече изтощеното от дълго криене във влажните окопи и от липсата на достатъчно питателна храна войнишко тяло.“

„Облеклото на офицерите е също мизерно. Те няма откъде да си набавят материал за такова. Външно те вече не се различават от войниците. При това положение и войници, и офицери са срамят и самоокайват.“

„Днес никой не може да си прави илюзии, че духът на войските е такъв, какъвто бе в началото на войната или дори миналата година. Пълната липса на най-необходимите средства за живот и мисълта, че продължителността на войната ще влошава постепенно това положение, влияят губелно на духа. Празните стомаси, измръзналите тела, загрижеността и недоверието, че нашите съюзници ще ни подкрепят честно в стремежите ни — ето кое прави войниците апатични въпреки досегашните победи на нашата войска.“

Жеков докладва също, че войниците са загрижени от вътрешното положение на страната и озлобени от незаинтересоваността на властта към тях и семействата им. „Слуховете за кражби и престъпления, станали вече система, достигат значително преувеличение на фронта и това дразни войниците, особено при днешното положение с прехраната и облеклото, като завършват с израза: «Накрадоха се, забогатяха... на! — и сочат голите си меса».“ Главнокомандващият споделя с царя, че „войските на фронта са изгубили всякаква надежда и каквото и да е упование във власт и държава. «Ние тук с кръвта си браним сигурността на отечеството, а те там я продават за пари!» — възкликват бунтуващите се. Успокоението, което се мъчат да влеят началстващите — предимно офицерите — се разбива като вълна в скалата на слуховете... Днес убеждението, че всичко в страната е покварено и че никой не се грижи за войските на фронта, е тъй вкоренено, че нищо не е в състояние да го разколебае. Цялата вина е стоварена върху системата, зад която се визира правителството. В тази

насока сполучливо са избрали да агитират и крайните елементи. Тя е най-осезателната страна и като че ли през нея се влива покварата всред действующата армия.“

Генерал Жеков апелира към царя да смени незабавно правителството, чиито грешки според него „са вече действително тъй много и тежки, че е невъзможна каквато и да е успешна контрапропаганда сред войниците в негова полза и защита. Налага се промяна, която да успокои духовете. Каква ще бъде тази промяна — това не засяга действующата армия — стига промяната да бъде коренна и ефикасна, за да може да се почувства, че занапред ще има кой да се грижи по-добре за жизнените интереси на България и за нейните защитници с оръжие в ръка“.

Но главнокомандващият отдава разколебаването на духа и боеспособността на своите войници също така и на „създаденото недоверие, че съюзниците ще ни подкрепят честно в нашите — българските стремежи“. Отбелязвайки възникналите търкания с германците и австрийците, както и техните опити „да се окупира вътрешността на страната, респективно нейното производство (неща, явни и известни и на последния войник)“, той заключава, че „доскоро това се понасяше от съюзническа лоялност и желанието да се доизкара с каквито и да е жертви общото дело, което да осигури реализирането на народните ни идеали“.

Но след недавншия Букурещки мир, продължава Жеков, „недоверието в съюзниците ни взе връх. Войските са съвсем недоволни от разрешението на добруджанския въпрос. Първият засягащ България мир отсече крилата на националните възжеления и направи от България — както се изразяват войниците — «овца, от която всеки стриже вълна»“.

Страница след страница дългият поверителен доклад изрежда опасения и оплаквания на главнокомандващия.

„От месец април насам не сме получили никакви бойни припаси от Германия...“

„За да ни доставят 70 000 газови маски, германците искат 300 000 овчи кожи, т.е. 5–6 пъти повече... значи да се лишим от възможността да приготвим за войниците кожухчета за предстоящата зима. Това поведение на германското правителство, както и в някои други подобни случаи, има характер на изнудване...“

„По недостатъчност на фураж голяма част от конете и добитъка измряха през изтеклата зима... Конете има само за да се запрегне малка част от артилерията. Добитъкът за превозни средства е недостатъчен. При това положение действащата армия не е в състояние да предприеме голямо по размер настъпление...“

„Наши части на фронта заемат храна от германски магазини. Получават чисто бяло брашно в български чували, с марки и надписи на фирмите. Войниците не се сърдят за това на германците, а се озлобяват спрямо българската власт, която е допуснала продажбата на български храни, без разчет, че Българската армия ще гладува...“

И прочие, и прочие.

Въпреки всичко Жеков е убеден, че недоверието към съюзниците ще се изглади, щом се промени правителството.

„Днес, ако не в друго, то поне в едно въоръженият български народ е напълно единодушен — че до края на великата война България трябва непременно да следва неразривно своите съюзници. Никакво колебание няма място, нито друга някаква помисъл.“

Този пряк песимистичен доклад не можеше да не потресе Фердинанд, който вече и без това си даваше сметка за лошото състояние на войската. От дълго време царят получаваше подробни рапорти от собствения си син, престолонаследника. В редица шифровани телеграми от фронта (обикновено на френски език) княз Борис споменава за растящите антиправителствени чувства, които е наблюдавал между войниците. На 6 юни например той телеграфира на баща си: „Днес посетихме Четвърта дивизия. Храната тук незадоволителна. Духът в някои полкове почти разстроен. Генерал Киселов казва, че духът на дивизията паднал най-вече през време на прехвърлянето от Добруджа за тук (Македония — бел.моя), при преминаването през България. Известно число войници заразени от разни агитации. Недоволството насочено най-вече срещу правителството. Най-прогнилият полк е 31-ви варненски. Няма дезертьори, но поради липсата на храна, силно като «чума» недоволство против правителството, като се твърди, че всичко се изнася, още повече че германците получават хубав хляб. Командирът на дивизията смята, че положението не е все още тежко и щом пристигне храна, възбудата ще спадне. Той е взел строги дисциплинарни мерки да залови агитаторите. Чувам, че тук-там

състоянието в съседните германски полкове също така не е розово. Има войници, които критикуват и протестират глухо срещу продължителността на войната... целувам ви ръка, Рилски“. (В шифрованите си телеграми, както и когато пътува инкогнито, княз Борис употребява името „Рилски“.)

На следния ден цар Фердинанд получава от сина си нова телеграма от Македонския фронт:

Положението в Трета дивизия е задоволително, войниците имат почти достатъчно храна, но което е далеч по-критично, е плачевното състояние на облеклото. В Пета и Втора дивизия има роти в парцали. Особено обезпокоително е, че войници, завръщащи се от домашен отпуск, говорят за тиранията на бирниците в селата. Тенденциозни слухове се разпространяват зад фронта, без съмнение от партизани, с цел да смуцават войниците.

Ваш предан, Рилски

Лакеят отвори вратата и Стамболийски се намери лице в лице с царя.

— Добър ден, Ваше Величество. Пожелали сте пред господин военния министър да ме видите и аз съм на Ваше разположение.

— Добър ден, г-н Стамболийски.

Внукът на крал Луи-Филип и синът на бедния земеделец от село Славовица се ръкуваха и седнаха един срещу друг.

— Ние пак се виждаме... — Фердинанд започна предпазливо.

— След пълни три години, Ваше Величество!

— Да, след три бурни години.

— И пак в трагичен час.

— В много трагичен...

— И трагизмът е резултат на една окончателно фалирала политика, което аз още през септември 1915 г. предсказах — подхвърли предизвикателно Стамболийски.

Цар Фердинанд не се сдържа. Погледът му се изпълни с презрение и гласът му стана леден:

— Тоя печален резултат е тъкмо по Ваше желание! Радвайте се сега на Вашата упорита подмолна дейност, г-н Стамболийски! Всичко това са Ваши плодове.

— Мои?

— Да, Ваши. Вие непрекъснато и систематически действахте за разстройството на фронта и най-после успяхте да постигнете резултат, голям резултат!

Сега беше ред на земеделския водач да се отърси от всеки опит за учтив тон:

— Ваше Величество, спомняте ли си, че след първата ми среща с вас на 4 септември 1915 г. аз бях осъден на строг тъмничен затвор до живот и бях хвърлен в затвора, където престоях тъкмо три години и откъдето едвам днес, в 10 часа преди обед излязох! Спомняте ли си, че аз бях третиран там като най-опасния разбойник, бях разкарван из най-лошите затвори и бях поставен под особен полицейски и тъмничен надзор?... Не ми позволяваха свиждане с никого... — Стамболийски напомни за цензурата над всичко, което пишеше в затвора, за торбите писма от него и до него, които биваха изгаряни. — Вие не можете никога да имате ясна представа за моя ужасен затворнически режим. Как е възможно тогаз аз, най-строго пазеният български затворник, да бъда държан отговорен за разстройството на фронта? Види се, аз трябва да притежавам някаква свръхестествена сила, за да преодолявам толкоз големи мъчности и да постигам пъклени намерения! Ваше Величество, аз отблъсквам с възмущение всяко обвинение за разстройството на фронта! Нито желание, нито възможност съм имал да върша това.

Спорът — бурен, горчив, пълен с взаимни обвинения — продължи повече от час. Двамата мъже бяха толкова различни, като че ли принадлежаха на два отделни свята, които нямаха абсолютно нищо общо помежду си. От една страна, рафинираният високомерен аристократ със своята нежна бяла кожа, пригладена остра брадичка и забележително дълъг кобургски нос, изтънчено-елегантен, сипещ със задоволство саркастични забележки на носовия си чуждестранен говор. Насреща му — грубият селски политик в неогладен шаячен костюм, със своята рошава коса и завити мустачки на провинциален

мераклия, хитър и шумен, лъхащ известна вулгарност, но не и лишен от чара на изключително жизнените и енергични мъже. Докато двамата разменяха нападки и обиди в позлатения дворцов салон, беше достатъчно да се наблюдават само техните ръце, за да изпъкне веднага контрастът на родословните дървета, които бяха произвели тези два несъвместими човешки рода. Безупречният маникюр на благородническите пръсти, отрупани със скъпоценни камъни; ръце, изнежени до женственост, постоянно закриляни от ръкавици, жестикулиращи с елегантни маниери, които издават рафинирана чувствителност. Срещу тях — загрубели плебейски ръце със занемарени нокти, масивни, мазолести и енергични; щедри ръце, познали жътва и копаене, навикнали да стискат другарски десници, но също и да удрят, открояващи се сега с твърди и самонадеяни жестове върху коприната на френския фотьойл.

И въпреки това сцената не беше напълно абсурдна. Макар че на пръв поглед никаква антропологична категория не би могла да бъде достатъчно разтеглива, за да побере и двамата — ако трябваше да се класират според физически, социални, културни или битови характеристики — една очевидна прилика все пак съществуваше между тях. И двамата бяха, всеки посвоему, изключителни мъже, високоинтелигентни, дръзки и надарени с въображение. И двамата бяха родени да водят хора — амбициозни, авторитарни и безскрупулни в избора на средствата. И двамата го знаеха много добре и затова в омразата, която хранеха един към друг, имаше и голяма доза респект. В очите на Стамболийски Фердинанд беше образец на деспот, докато царят считаше земеделския водач за един първокласен демагог. Но днес един и същ върховен интерес ги беше събрал и еднакви бяха грижите и опасенията им.

На 15 септември българските позиции на Македонския фронт бяха пробити във важния сектор на Добро поле и тяхното падане се беше превърнало в безредно отстъпление. Англо-френските войски напредваха към българската граница и отстъпващите български части, изтощени, гладни и деморализирани, бяха обзети от бунтарски дух. Нямаше никакво време за губене, катастрофата беше предстояща. Когато броят на разбунтувалите се части нарасна застрашително, правителството бе принудено да признае, че последният му шанс да предотврати пълния провал на фронта е да потърси съдействието на

идола на бунтовниците Стамболийски, най-изтъкнатия пацифист и критик на царската политика в страната.

Това беше много горчив хап за властния монарх. Но положението беше безнадеждно и той нямаше друг избор.

— Нещо ще трябва да се направи — промълви той с неочакван за него примирен тон. — Аз мислих, мислих, много мислих... и още нищо не съм намислил.

— Ваше Величество, няма какво повече да се мисли, но трябва бързо и лоялно да се действа. Отговорът е почти даден вече от самия Вас. Военният министър ми съобщи, че сте били готов да се съгласите на едно предложение за примирие и мир. Аз одобрявам напълно тая идея, защото тя е най-разумната и възможна. Аз Ви моля в интерес на страната да дадете по-скоро ход на едно такова предложение, да се примирите напълно и искрено с него и да чакате думата на противниците. Друг изход е абсолютно невъзможен. Продължаването на войната ще означава погубване на България.

— Но каква ще бъде думата на нашите врагове?

— Предполагам, че ще поискат да се върнем в границите си отпреди октомври 1915 г. и да сложим оръжието, като се откажем от досегашните си съюзници.

— Но то е капитулация!

— Пълна капитулация.

— Позорна капитулация!

— Неизбежна капитулация.

— И Вас това не Ви смущава?

— Като българин дълбоко ме наранява; като политик — не ме смущава, защото аз предрекох, бях убеден и очаквах тоя печален край. Той можеше да се предотврати, ако имаше умни и смели хора в тая страна, които с време да сключат сепаративен мир.

— Това не беше мислимо и възможно. Това щеше да бъде чудовищна измама, която аз не можех в никой случай да направя.

Страстите пламнаха отново. Безочливостта на политика и презрителната злъч на монарха нарушиха за момент краткотрайното им примирие, преди да продължат с неудоволствие разговора си. Те имаха неотложна работа, която трябваше да свършат заедно. Въпросът сега беше, както Стамболийски се изрази малко нескромно, „как да спасим България“.

Неговата самоувереност нарасна, откакто царски пратеници го бяха посетили в затвора преди два дни, за да сондират за евентуално негово участие в правителството. След това дойде и поканата за дворцова аудиенция. Беше съвсем ясно, че всички имаха страшна нужда от него и Стамболийски нямаше намерение сега да позволи на царя да забрави това...

— Нека призная, че аз високо ценя Вашия талант да прониквате в душата на хората. Аз следователно се радвам и гордея, че въпреки всичко, станало досега между нас, Вие ме намирате за способен да управлявам, когато всички други Ваши ученици със своята некадърност са изложили отечеството на страшни сътресения и изпитания — каза той, като добави без прекалена скромност: — И аз сам напълно вярвам в собствените си способности и мога да се нагърбя с разрешението на най-тежките задачи в управлението... Но нека дойдем пак на парливата и животрептуща тема: какво трябва да се стори в тоя момент. Аз повтарям и настоявам незабавно и безрезервно да дадете съгласието си за примирие и мир на всяка цена. Всичко друго ще бъде глупаво и гибелно.

Беше дошъл моментът да се говори конкретно и царят попита Стамболийски какво предлага.

— Трябва да се заздравя фронтът с всички средства, за да устоим, дорде бъде прието предложението ни за примирие — отговори земеделският водач. — След това трябва да се спрат тези откъснати и блуждаещи части, които изоставиха фронта и идат към София, докато не са се превърнали в освирепели тълпи и не са направили маса опустошения. С г-н военния министър говорихме по тоя въпрос и дойдохме до заключението, че аз с други мои другари, с делегати от другите групи и хора от министерството трябва час по-скоро да се помъчим с влиянието си да ги успокоим и вразумим и след това да прелетим на най-заstraшената част от боевия фронт. Аз съм готов за тая мисия.

Идеята се хареса на Фердинанд. Всъщност той нямаше друг избор. Положението беше толкова безнадеждно, че колкото и да му беше противно да приеме услугите на „този ужасен човек“, той с готовност прие предложението. Царят стана и протегна ръка.

— Прекрасна идея, г-н Стамболийски, дайте да Ви стисна ръката и да Ви поздравя! Идете, по-скоро идете! Каква грамадна услуга на

мен и отечеството ще сторите с тая Ваша мисия!

Поне този път двамата мъже бяха съгласни. Когато Стамболийски се приготви да си тръгне, цар Фердинанд го запита:

— Вие се познавате със сина ми, престолонаследника княз Борис, и бихте ли желали да се видите и да говорите с него?

— С голямо удоволствие, Ваше Величество!

Той го каза искрено. Само преди няколко минути, когато царят го обвиняваше остро, че се ръководи от противодинастична омраза, Стамболийски го поправи, казвайки, че ако негодуванието лично срещу Фердинанд наистина е взело застрашителни размери, това не значи непременно, че то е насочено срещу царската институция.

— Повтарям, аз не съм против династията и особено против престолонаследника. Той се ползва с много по-голяма симпатия от всеки друг стар български политик, който при друга форма на държавно управление евентуално би му съперничил — заяви убеденият републиканец.

Стамболийски знаеше, че княз Борис редовно посещаваше фронта и беше в течение не само на негодите на войниците, но също така и на тяхното решение да не търпят повече нечовешките условия, при които трябваше да се сражават. Някои активисти дори бяха поставили краен срок — не по-късно от 23 септември! Поради това, когато учтивият княз влезе в салона на края на аудиенцията, Стамболийски сърдечно стисна ръката му и поведе разговор за настоящото положение.

Княз Борис си даваше отлично сметка за сериозността на положението, което очевидно го вълнуваше. Всъщност той го виждаше по-ясно от баща си, защото току-що се бе завърнал от фронта, където прекара по-голямата част от последните три години, заобиколен от войници, с които разговаряше, ядеше и спеше, пътувайки от едно полесражение на друго. Той беше ежедневен свидетел на човешката страна на войнишката драма и разбираше какво става в умовете и сърцата на населението — и войници, и цивилни — по-добре от царя, който имаше много добра представа за военното и стратегическото положение, но само така, както му беше долагано от генерали и министри.

Въпреки чина и титлата си младият човек не се държеше никак високомерно и хората се отпуснаха и приказваха свободно с него.

Противно на властния си баща, княз Борис имаше естествени, скромни обноски, които предразполагаха към искрен разговор. Особено през последните няколко седмици, когато военните неуспехи подронваха духа на бойците, той трябваше да изслушва много оплаквания и много критики, безброй тъжни разкази в първо лице. За Стамболийски беше явно, че престолонаследникът се беше завърнал, дълбоко смутен и загрижен, и сбогувайки се с него след краткия им разговор, републиканският лидер не можа да превъзмогне чувството на известна симпатия към младия княз.

Новините, които Борис чу тази вечер от баща си, само потвърдиха опасенията му. Събитията се бяха развили по-бързо, отколкото бе очаквал. Той научи, че след няколко часа, същата вечер, една българска делегация заминава тайно за Солун, за да срещне съглашения главнокомандващ в Македония, генерал Франше д'Еспере, и да поиска примирие. Краят изглеждаше близък.

Княз Борис беше преживял ужасна седмица. Преди шест дни, на 19 септември, той пристигна спешно на Македонския фронт, когато англо-френските и сръбските сили бяха пробиха българските позиции при Добро поле. Там намери отчаяно положение. Войските, далеч превъзхождани по количество от неприятеля, отстъпваха в безредие и деморализацията се разпространяваше бързо по другите части в областта. Неприятелят напредваше почти без да среща съпротива. В село Дабница престолонаследникът срещна големи групи отстъпващи войници в дрипи — изтощените, сърдити защитници на Добро поле — и той се опита да ги спре. Въпреки огорчението си тълпата от победени бойци го изслуша внимателно, докато той ги подканяше да реорганизируют съпротивата и да поддържат дисциплина, дори и при отстъплението. С помощта на адютанта си подполковник Калфов и с други офицери на разположение князът започна да формира нови взводове и роти. Никой не показва и най-малка враждебност към него. От времето на балканските войни насам той беше станал добре позната фигура сред бойците на фронта и никой, дори и пацифистите, не държеше царския син за отговорен за политиката на баща му.

Докато младият княз, хубав, макар и изглеждащ по-скоро крехък в бойната си униформа, насърчаваше от седлото импровизираните батальони и възлагаше техните първи задачи, войниците го слушаха и се подчиняваха. Въпреки че говореше меко, думите на младоликия

офицер, който беше командвал хора под неприятелски огън още от 18-годишна възраст, внушаваха безспорен авторитет и компетентност.

Княз Борис заповяда на войските да приготвят нови позиции по продължение на височините зад село Дабница, където неприятелят трябваше да бъде спрян, и изморените пехотинци започнаха незабавно да копаят окопи. Без да слезе от коня си, той даде разпореждания за разположението на артилерията зад новата защитна линия. След това обиколи в галоп разните лагери на пехотните части, давайки наставления къде точно да разположат картечните гнезда. Беше се вече стъмнило, когато князът напусна новата отбранителна позиция, взе кормилото на автомобила си и по развалените селски пътища потегли за Прилеп, за да моли германското командване за подкрепа. Когато неговото искане срещна отказ, той тръгна незабавно за главната квартира на Трета балканска дивизия в Конопище. Там намери, че главната квартира беше напълно откъсната и неспособна да поддържа повече връзка със своите поделения. Останалата част от нощта Борис прекара в шофиране из цялата тази област, търсейки разпръснатите части и щабовете, настоявайки пред командирите да опитат още веднъж да спрат напредването на противника, докато пристигнат подкрепления, мъчейки се да задържи отстъплението в левия фланг на новоорганизираните позиции.

На следния ден, 20 септември, княз Борис телеграфира от фронта, пак на френски, на своя баща:

Състоянието на войските тук по-тежко, отколкото можех да помисля. Разложението в Първа дивизия е сериозно. Има признаци на чист болшевизъм. Вярно е, че по численост Съглашението е по-силно. Генерал Стойбен (германски командир на Македонския фронт) ми го потвърди. Най-лошото е, че от тази сутрин насам Трета дивизия отстъпи почти до Калафар. Ако това продължи, рискуваме железопътната линия да бъде прекъсната. Стойбен предвижда с известно безпокойство генерална офанзива на фронта на неговата армия. В случай на голяма опасност, той и Шолц (друг германски командир) имат намерение да оттеглят част от армията още по-назад. Аз

настоях пред него да си послужи с тази тактика само в краен случай, защото с българския менталитет страхувам се, че отстъплението ще се превърне в разложение. Той разбра. Отказът на Хинденбург (фелдмаршал Паул фон Хинденбург беше началникът на германския генерален щаб — бел.моя) да ни даде истински подкрепления е наистина много жалък. Аз мисля, че ако нашето положение не се подобри до утре, ще бъде може би необходимо да се отправи искане направо до германския император да изпрати една дивизия.

Много предан, Рилски

След като изпрати тази телеграма, княз Борис, с бинокъл в ръка и без да забравя газовата си маска, се изкатери на хълма до Дабнища и се присъедини към защитниците на новата позиция точно когато се съмваше. Той инспектира батареите и окопите на най-предната линия, разговаря с войниците, като се стараеше да ги окуражи.

Битката започна рано сутринта на 20 септември и продължи с ожесточение през целия ден. Подкрепени от интензивен артилерийски огън, англо-френските сили се хвърлиха в три последователни атаки, нанасяйки тежки поражения на отчаяните и зле екипирани защитници. Но и трите пъти атаките бяха отблъснати. Княз Борис остана на предните линии, забележително спокоен под гръмотевичния неприятелски огън. По едно време точно между него и адютанта му избухна снаряд и докато пушекът още закриваше двамата мъже, войниците в близките окопи помислиха, че престолонаследникът е убит. За щастие той се оказа непокътнат и несмутен. Това беше въпрос колкото на кураж, толкова и на фатализъм: бидейки суверен, той вярваше, че „неговият час“ още не беше дошъл.

Позициите на Дабнища бяха удържани, но не се знаеше нищо за положението на левия фланг. Тъй като нуждата от координиране действията на дивизионните части беше крайно належаща, князът отново тръгна да търси щаба на дивизията. На тръгване той качи един ранен подофицер в автомобила си, а след това закара двама други ранени войници до полевата болница в Кавадарци. Когато пристигна, цялата вътрешност на колата беше покрита с кръв. След като търси

напразно дивизионния щаб, Борис си даде сметка, че вече е твърде късно. Целият сектор беше загубен. Той се втурна обратно за Дабница и даде заповед за организирано отстъпление на останалите части, за да не бъдат пленени от бързо заобикалящия ги неприятел. Наистина французите напредваха и вече бяха прекъснали пътя за Велес, за където князът трябваше да се отправи сега, за да се срещне с баща си. Тази нощ той кара със загасени фарове, като избираше безброй странични и обиколни пътища, за да избегне френските патрули. Цар Фердинанд пристигна във Велес малко след него и Борис има възможността да му докладва лично за поражението, на което току-що бе присъствал.

Фердинанд идваше от Скопие, където на 20 септември беше посетил германската главна квартира, с последно прочувствено усилие да получи от съюзниците си подкрепа от няколко дивизии, за да може да затвърди пробития Македонски фронт. Но германците отговориха, че в момента не са в състояние да пратят каквато и да било помощ.

След инспекционна обиколка на щабове в Градско, Велес и Куманово царят се завърна в София през следобеда на 23 септември. Той беше вече в мрачно настроение след неуспешното си посещение в германската главна квартира. Но телеграмата, която го очакваше при пристигането му в двореца, го отчая напълно. Тя беше изпратена от началника на генералния щаб, генерал-майор Бурмов, който съобщаваше:

Докладвам на Ваше Величество, че днес изпратих на генерал-фелдмаршал фон Хинденбург следната телеграма: известявам на Ваше Превъзходителство, че нашето положение на Македонския фронт стана извънредно тежко. Ако събитията продължават да се развиват както досега, ние стоим пред сигурна катастрофа. Положението може да се спаси само ако се вземат бързи и решителни мерки, за да ни се помогне. Сега само с нашите сили, с двете австро-унгарски дивизии и с германските дружини, които се очаква да пристигнат, положението не може да се поправи. Тежките боеве, които досега се водеха по фронта на групата Шолц, изтощиха напълно голяма част от нашите

части. Ние направихме всичко възможно, за да се задържи положението, обаче усилията ни останаха безуспешни.

От началото на неприятелската офанзива до сега за подкрепа на Трета дивизия бяха изпратени единадесет пехотни полка от по-спокойните участъци на нашия фронт... обаче злото не може да се поправи. Новите полкове пристигаха на бойното поле навреме, но увеличани от отстъпващите части, под натиска на противника, лесно изгубваха боевата си способност и се присъединяваха към тях. Сега ние повече не можем да отслабваме фронтовете на Втора и Четвърта армия, защото там е останал най-необходимият минимум войници, които да съумеят да удържат при една по-сериозна неприятелска атака, каквато срещу Втора армия със сигурност трябва да се очаква.

Досегашните неуспехи разклатиха силно и духа на частите, от което съпротивителната им сила отслабна, а това може да ни докара още по-големи изненади. При това тежко положение на нашата армия може да се помогне само като се изпратят незабавно на нашия фронт не по-малко от десет германски и австрийски дивизии с мощна артилерия. В началото на неприятелската офанзива можеха да свършат работа и по-малко дивизии, но при сегашното критическо положение, което бързо се влошава, ако тази помощ закъснее, тогава и с десет дивизии не ще може да се помогне.

Смея да уверя Ваше Превъзходителство, че българската армия и българският народ сега преживяват тежки минути и че ако не ни се изпратят подкрепления най-малко от десет дивизии, с цел не само да се затвърди сегашното положение, но и да се мине в контранастъпление, за да се възстанови положението преди началото на неприятелската офанзива, България ще изпита горчиво разочарование...

Телеграмата беше подписана „Началник-щаба на действующата армия, генерал-майор Бурмов“.

Цар Фердинанд препрочете телеграмата с най-голямо внимание. Тогава той взе един червен молив и надраска с едри букви върху бялото поле на първата страница „КРАЙ!“. Веднага след това свика министрите на извънреден Коронен съвет, насрочен за следния ден, и изпрати съобщение до Борис да се завърне от фронта, за да присъства на този съвет.

Единствената ободрителна нотка в този ден на разстройващи новини беше една телеграма до царя от главнокомандващия генерал Жеков, който възстановяваше здравето си във Виена след операция. Преданият Жеков се чувстваше наистина отчаян, задето беше принуден да лежи безпомощен в австрийската болница, докато армията, която той би трябвало да командва, се намираше пред разгром на Македонския фронт. Потресен от лошите новини, които цар Фердинанд му беше пратил с шифрована телеграма, той отговори незабавно, че не споделя „прибързания песимизъм на правителството, защото нашето положение далеко не е тъй безизходно“. Той съветваше да се избягва всякаква радикална промяна на курса или капитулация. Въпреки че германците и австрийците продължаваха да пренебрегват българските протести и предупреждения и въпреки „изумителното упорство на Лудендорф“, Жеков се надяваше, че „германското главно командване, като разбере, че България без чувствителна ефикасна подкрепа не ще бъде в състояние да продължава войната, или ще ни даде достатъчно войски в помощ, или тогава ще бъдем по-наясно и с развързани ръце“.

Завръщайки се тази нощ в София за Коронния съвет, безпокойството на престолонаследника нарастваше с гледките, които се откриваха пред очите му: една разбита армия в безпорядък; тълпи от разочаровани, разгневени мъже, които отказваха да се подчиняват на офицерите си; дълги колони от разпасани войници с горчивина и мъст в очите. С пристигането си в столицата той почувства освен това, че някакво непознато досега напрежение и особена нервност бяха обхванали властите: към страха от напредващите неприятелски войски се беше прибавила и заплахата от наближаващите разбунтувани съотечественици.

Същото напрежение обзе Коронния съвет на следния ден. Щом заседанието се откри, министър-председателят Александър Малинов предложи правителството да поиска незабавно от Германия и Австро-Унгария да започнат преговори за мир. Демократът Малинов, който винаги се бе противопоставял на влизането на България във войната на страната на Централните сили, беше заместил прогерманския министър-председател Радославов само преди три месеца и страната очакваше от новия шеф на правителството да изтръгне България от войната.

— Ако Германия и Австро-Унгария откажат да преговарят за мир — каза Малинов, — тогава България ще трябва да предприеме стъпки за сключване на сепаративно примирие.

Началник-щабът генерал Бурмов докладва за военното положение, заявявайки, че не всичко бе загубено и че България все още е способна да продължи войната. Но той не убеди никого от министрите и всички подкрепиха Малиновото предложение. Царят, съвсем необичайно за него, остана мълчалив по време на разискванията и в 11 часа закры заседанието, без да каже какво мисли и какво е решил да прави.

Тревожни новини продължиха да пристигат в София през цялата нощ. Действащата армия се разпадаше и от много отстъпващи части съобщаваха за масови дезертирания и бунтове. От Кюстендил докладваха, че големи тълпи от дезертьори нахлули в града и атакували зданието на главната квартира, убивайки двама офицери.

Министрите решиха, че трябва да действат без отлагане. Те се събраха на следната сутрин, 25 септември, и без да се допитат до царя, гласуваха единодушно да изпратят делегация до главната квартира на противника в Солун, за да искат незабавно примирие. Финансовият министър Андрей Ляпчев беше избран да води делегацията.

След това спешно заседание министър-председателят Малинов написа на ръка писмо до цар Фердинанд, което беше занесено веднага в двореца.

„Ваше Величество — гласеше то, — вчера, когато в двореца заседаваше Коронният съвет, положението на фронта беше едно, днес то е друго, по-лошо. Съветът на министрите дори бе на мнение, че ще трябва, за известно време поне, да се помъчим да задържим фронта и успоредно с това да заработим за достоен мир. В съвета присъстваше,

както знаете, и началник-щабът генерал Бурмов. Той допускаше, че е възможно да се закрепят фронтът с помощта на съюзните войски, които вече са на път, та да може при по-добри условия правителството да поиска мир. Днес сутринта се установи обаче, че положението е много по-лошо, отколкото вчера се предполагаше. Днес по телефона командващият една от армиите ни, генерал Луков, ми заяви, че положението няма да се подобри, напротив, може да доведе след себе си дори катастрофа и поради това той предлага да поискаме незабавно примирие. На същото мнение бил и генерал Нерезов. С гореспоменатите генерали бил разменил по телефона мисли върху положението и генерал Бурмов. Последният, след като изслушал доклада на ген. Луков и Нерезов, също намира, че при нарисуваната му картина не остава друго, освен да се поиска примирие.

Правителството, като има предвид гореизложеното, от една страна, а от друга, факта, че разложението започва да прониква и в другите армии (Девета дивизия), че са се образували многочислени банди от дезертъори, една от които дори миналата нощ нападна главната квартира, че има други банди, които се движат към София, и най-после, като има предвид, че съюзниците ни, към които апелирахме десетки пъти за помощ, не откликнаха навреме — по всички тия съображения и по много други, които вчера се разискваха в Коронния съвет, се вижда принудено с дълбоко съжаление да констатира, че войната е проиграна и не остава друго, освен да се поиска мир. Само тъй може да се спаси страната от разорение и от всички ужаси, които очакват България, ако неприятелят навлезе в нейните предели.

Нека се надяваме, че макар и принудени да сключим мир при извънредно неблагоприятни условия, все пак бъдещата Европейска мирна конференция ще признае на България правата ѝ, за които тя даде толкова непоносими жертви. Като се ръководи единствено от желанието да служи на България, да изпълни дълга си към родината, Министерският съвет единодушно реши да поиска примирие, а след него и мир. Друг изход няма. И трябва всички мъжествено и спокойно да преклоним... (нечетливо) глава.

Съм на Ваше Величество верен поданик, Ал. Малинов.“

Това беше именно денят, в който царят прие на аудиенция Стамболийски. Но въпреки че беше притиснат до стената, Фердинанд никак не хареса пораженския тон на Малиновото писмо, нито факта,

че министрите бяха заседавали, без да го уведомят, и бяха взели решение без него. Той остави спешното съобщение на министър-председателя без отговор.

От дълго време вече цар Фердинанд съзнаваше, че положението е критично, но отказваше да приеме, че всичко е загубено и безнадеждно. Той беше разкъсван от противоречиви чувства. От една страна, мисълта да изостави съюзниците си, да измени на Германия и Австро-Унгария и да иска сепаративно примирие го отвращаваше — царят се съпротивляваше на това, доколкото можеше. Но не поради причините, които обикновено сочат неговите противници. Прекалено опростено и невярно би било да се обяснява Фердинандовата вяроност към Централните сили чисто и просто с германския му произход, с някаква съзаклятническа лоялност към своите кралски братовчеди и бивши сънародници. Това не би взело предвид неговия комплициран характер, неговите амбиции и историята на неговото дълго царуване.

Фердинандовата съпротива и неохота произлизаха повече от приетите по това време идеи за военна чест, за бойно другарство, за идеологически афинитет, дори известна благодарност към нациите, които бяха подкрепили териториалните аспирации на България. Това бе някакъв особен морален кодекс, дълбоко вкоренен в неговия характер и издигнат в култ от традиционното възпитание, което получаваха принцовете от големите кралски родове от тази епоха. Но над всичко друго неговото упорство произхождаше от съзнанието, че той играеше последната си карта, че това беше последният му шанс да изпълни задачата, която беше поставил пред себе си и пред своите поданици и която в неговия случай се беше разраснала до размерите на една идея фикс. През тридесетте години на неговото царуване националният идеал за Велика България — обединението на Родината-майка с чедата ѝ от загубените земи в Македония, Тракия и Добруджа — се беше превърнал в лична цел, в истинска страст за родения в чужбина принц. Това беше се превърнало в негов кръстоносен поход. Всичко, което той притежаваше — политически инстинкт и интелигентност, суета и надменност, държавническо изкуство и макиавелизъм, жажда за власт и чувство за дълг, мания за величие и авантюризъм (той притежаваше всичко това в царски дози!) — всичко беше впрегнато в гонене на тази мечта. Фердинанд се бе напълно ангажирал за нейното осъществяване въпреки враговете, въпреки

целия свят, пък ако се наложеше — дори и въпреки самите българи! И сега, когато тази цел, след първите две победоносни години на войната, изглеждаше достижима, беше извънредно мъчно за него — беше немислимо! — той да я изостави доброволно.

След аудиенцията със Стамболийски Фердинанд потъна в мълчание до края на деня. Тъй като не беше чул нито дума от двореца, министър-председателят изпрати вечерта най-спешно второ ръкописно писмо:

Ваше Величество, Министерският съвет, който заседава непрекъснато, намира, че всеки час е изгубен и че повече не може да чака. Сведенията, които идват от фронта, свидетелстват, че разложението на нашата армия е станало неудържимо. Нас ни грози катастрофа. Ако Ваше Величество не приема решението на Министерския съвет да се поиска незабавно примирие и евентуално мир, то сменя от себе си всяка отговорност. Сега главнокомандващият генерал Тодоров по телефона ми съобщава, че положението е безизходно и катастрофата е непредотвратима. Той иска незабавно решение на въпроса.

Съм на Ваше Величество верен поданик, Ал.
Малинов

Тази вечер две отделни мисии напуснаха отчаяната, изплашена София. Ляпчев, държавникът, пое унизителния път за неприятелската главна квартира в Солун. Стамболийски, народният трибун, се отправи към размирния център на войнишкия бунт.

Един жив болезнен спомен преследваше младия княз през тези мрачни дни на септември 1918 г., една сцена, която той се надяваше да не преживее вече никога. Той виждаше себе си и брат си, едва 19- и 18-годишни, как яздят мълчаливо, редом до баща им, начело на дългите прашни колони от разбити български войски, завръщащи се в София в края на Междусъюзническата война. Тълпи от просълзени съотечественици се бяха струпали от двете страни на улиците, да

посрещат съпрузи, синове и братя, оцелели след жестоките изпитания на 1913 г. Това беше трогателна сцена на мъка сред достойнство, като гигантска траурна процесия след погребение, една от онези сцени, които един млад човек не забравя никога.

Руският пълномощен министър в София Неклюдов я описва в своите мемоари: „Войниците в техните кафяви униформи, овехтели от жегата и дъжд, носеха следите на крайна умора върху изпитите си и изгорели от слънцето лица, но въпреки това те маршируваха с гордост и дух. Повечето от генералите, чиито имена бяха станали толкова известни през 1912 г., вървяха с войниците си. И градското население ги поздравяваше със спокойствие и симпатия, зачитайки ги като мъже, които бяха изпълнили своя дълг напълно и бяха заслужили за отечеството си. Повечето от войниците бяха окичени с цветя и също така окичени бяха цар Фердинанд и двамата му синове, които бяха поздравявани от тълпите без най-малкия знак на враждебност“.

Без враждебност... Пет години по-късно княз Борис би искал това да можеше да се каже отново.

ВТОРА ГЛАВА

ДЕТСТВО И ЮНОШЕСТВО

Изправени почтително пред позлатеното писалище, отрупано със сребърни рамки, луксозно подвързани книги, часовници и скъпи предмети, двамата синове слушат внимателно, докато царят описва с горчивина критичното положение. Седнал зад голямата маса, Монарха, както децата му винаги наричаха помежду си Фердинанд, е сърдит и дълбоко разочарован и оплакванията му се редуват с изобилни саркастични забележки.

Това не е нещо ново за Борис и Кирил, сега 24- и 22-годишни. Те са виждали многократно баща си в това настроение. Но днес лицето му има едно необикновено, непознато за тях изражение: в очите му се четат страх. Монарха изглежда несигурен и уязвим и за тях е странно и объркващо да видят слабост у този силен мъж, който винаги ги е карал да треперят...

Мъчителни спомени възкръсват: същата стая, потънала в тишина, внушителна като светилище; същата маса, покрита със семейни фотографии, предмети от Фаберже и всевъзможни сувенири; уплашените деца са застанали мирно, в очакване намръщеният монарх да наруши тишината. Случило се е най-лошото: настойникът им Курто е доложил на баща им някоя тяхна пакост или пропуснатото домашно упражнение и царят ги е повикал, за да ги смъмри. Обикновено наказанията се налагаха от самия настойник капитан Никола Куртоклиев. Но понякога той ги заплашваше: „Ще отида да ви обадя на Негово Величество!“ — и това беше най-страшното наказание.

Фердинанд им говореше обикновено на френски, но ако започнеше на български, момчетата замръзваха, защото това означаваше, че Монарха е наистина много сърдит.

— Магарета! Не ви ли е срам! — ще размахаша Фердинанд някоя тетрадка. — Това домашна работа на интелигентен човек ли е? — И ще посоча някои грешки в домашното упражнение, обикновено

правописни грешки или нерешена задача по алгебра. — Срамота! Неграмотни некадърници! Затова ли съм ви създал?

След това той ще повтори за не знам кой път, колко умни и ученолюбиви са децата на някои познати, в сравнение с неговите бездарни и мързеливи синове. Обикновено той не крещеше и рядко повишаваше тон. Гласът му оставаше ледено-саркастичен и застрашителен. И той никога не пропускаше да напомни на децата си, че те бяха негово „създание“, че те съществуваша само по неговата милост. Накрая им даваше допълнителна домашна работа за наказание и ги изпъждаше от кабинета си. С голямо облекчение, че изпитанието е свършило, Борис и Кирил се втурваха обратно в стаите си на долния етаж, гледащи към булевард „Цар Освободител“. Апартаментът, в който царските деца прекараха цялото си детство и ранна младост — една спалня с две легла за князете, друга за княгините, столова, веранда и един малък салон — беше приятен и уютен. Те обичаха особено верандата, където играеха и държаха играчките си — предимно малки автомобили и влачета, както и куклите на момичетата. Когато времето беше хубаво, те играеха в градината пред верандата, скрити от погледите на минувачите, благодарение на големите дървета и високата ограда на парка.

Там ги чакаха с нетърпение двете разтревожени сестри Евдокия и Надежда. „Как беше, Бо? Какво ти направи Монарха, Кики?“ Следваха братските поверителни доклади, съчувствията на момичетата, после съучастническият смях и накрая прекъснатата игра продължаваше.

Днес, в тази мрачна септемврийска вечер на 1918 г., сестрите, вече 20- и 18-годишни госпожици, отново чакат напрегнато в същия този „детски апартамент“, „Много ли е лошо положението, Бо? Какво ще става сега, Кики?“.

Те са все така близки помежду си, както са били през цялото си детство. Четири деца, отраснали без майка, в сянката на един тираничен баща, който никога не ги е прегърнал с любов, нито им е казал някоя нежна дума: „Бо“, първородният и най-чувствителният, извънредно интелигентен и съвестен в работата си младеж; „Кики“, една година по-млад, но по-едър и силен, едно по-общително и палаво момче, но мързелив като ученик; Евдокия или „Кока“, четири години по-млада от престолонаследника, може би най-живият ум измежду

царските деца, момиче с необикновено силен характер и избухлив темперамент като баща си; Надежда, наричана „Мики“ или „Мей“, приятно и послушно момиче, при раждането на което майката, княгиня Мария-Луиза, родена Бурбон-Парма, беше умряла. Децата бяха израснали без много другарчета на тяхната възраст и без да се виждат често с роднините си от другите кралски и княжески семейства, тъй като повечето от европейските дворове политически бяха в лоши отношения с цар Фердинанд. А всякакво общуване с български деца даваше повод за завист и интриги между родителските семейства. От друга страна, липсата на майка, както и желязната дисциплина, наложена от бащата, бяха направили децата необикновено близки и привързани помежду си. За 24-годишния престолонаследник на този свят имаше само трима души, с които той беше интимен и в които можеше да има пълно доверие: брат му и двете му сестри. Между тях той беше интелектуално най-близък до Евдокия, която имаше значително влияние над него.

Дори и сега, на тяхната възраст, князете и княгините чувстваха известен страх, когато чуваха бавните стъпки на Монарха и чуването на бастуна, с който той ходеше поради ишиаса си, да приближават по дългите дворцови коридори. Фердинанд беше останал за тях чужд човек, който не допускаше интимности с никого, включително със собствените си деца, въпреки че всъщност държеше много на тях. Той се интересуваеше най-вече от тяхното възпитание, образование и здраве и изискваше от тях почит и послушание, не обич. За тях, както за всички други, той си оставаше при всички обстоятелства Негово Величество царят. Дори на 24-годишна възраст Борис не можеше да се отпусне в негово присъствие, не можеше да си позволи да покаже чувства и слабости, да разисква интимни проблеми с него. И като че ли Фердинанд предпочиташе това положение. Техните отношения се ограничаваха в рамките на обучението, дълга и династията.

Когато беше разделен от децата си, което се случваше много често, Фердинанд показваше голям интерес към тях и поддържаше постоянен контакт, обикновено чрез телеграми. Той пращаше писма и картички от честите си пътувания в странство, споделяйки с тях възторга си от откритието на някое рядко планинско цвете (описано с латинското му име) или рядка пеперуда. Тези послания съдържаха

редовно някакви образователни напътствия, съвети или наставления, но бяха лишени от какъвто и да е израз на нежност.

В писмата си до баща им децата внимаваха особено да отговарят навреме и да спазват правописа. Независимо дали бяха в София, или на ваканция в „Евксиноград“, или в Рила, те трябваше да докладват подробно как прекарват дните си и какво е здравословното им състояние, без да забравят да опишат времето и местната флора и фауна. Писмата, усърдно преписани „на чисто“ след няколко черновки, бяха писани обикновено на френски език, като започваха с „Мили Папа“ и завършваха с почтителното „Целувам Ви ръка“. Това бяха формални писма, писани по задължение и с явното желание да се харесат, каквито бяха изобщо отношенията им с бащата-суверен.

Въпреки това детството им далеч не беше нещастно. Напротив, близостта между четирите деца, както и привилегиите и специалните възможности, предлагани от княжеския им ранг, ги бяха дарили с много щастливи дни и необикновени преживелици в разните царски дворци, вили и имения. Извън София най-често посещаваният им дом беше дворецът „Врана“, построен от цар Фердинанд сред полето, на десетина километра от София, в стил, вдъхновен от традиционната българска архитектура.

Великолепните обширни паркове на „Врана“, изцяло планирани и засадени лично от Фердинанд, представляваха една осъществена мечта на царя ботаник. Дългите алеи от фин жълт чакъл между чудесните борове, брези и редки дървета и храсти напомняха романтични пътеки за езда. Алпинеумите с еделвайс и други планински цветя, розовите градини с всевъзможни видове рози, черешите в прекрасните овощни градини, езерата с водни лилии и гигантските плаващи „Виктория Регия“, стъклените разсадници с екзотични цветя и хилядите, прилежно етикетирани растения и храсти можеха да съперничат на най-хубавите европейски ботанически градини. „Врана“ беше любимо място на царските деца, особено поради миниатюрното влаче на релси, построено от цар Фердинанд, което той лично, а по-късно и синовете му можеха да карат из парка.

Друг любим дом беше „Евксиноград“, построен на черноморски нос близо до Варна, живописно заобиколен от лозя, плажове и вили. Дворецът от червени тухли с тесни високи прозорци, часовникова кула и великолепен изглед към морето беше заобиколен от един истински

шедьовър на парковото изкуство, още една градинна екстравагантност на цар Фердинанд, който беше внесъл 50 000 дървета от Марсилия и ангажирал един френски архитект-пейзажист да изготви плановете. Нощем гледката на осветените морски борове и рододендрони, на огромните саксии с мушкато, розовите храсти, скалистите растения и японските градини очароваха и най-преситените чуждестранни гости.

Но най-любимото занимание на царските деца бяха разходките с платноходка или моторна лодка, за което „Евксиноград“ беше идеално място. Те бяха посетили всеки плаж и всеки скалист нос по прекрасното българско крайбрежие: от румънската чак до турската граница. Борис беше станал много опитен моряк, а Кирил, който се интересуваше от спорт и техника, по-късно се увлече страстно по състезателните лодки. Никъде децата не са били по-щастливи, отколкото по време на ваканция в „Евксиноград“.

Баща им и капитан Куртоклиев обаче не пропускаха да им напомнят, че ваканцията и забавленията са само изключение в живота на всеки човек с отговорности. Главното задължение на всеки млад човек е да се учи и цар Фердинанд беше извънредно строг и взискателен по отношение на образованието на децата си. Курто (както децата наричаха възпитателя си зад гърба му) беше получил най-строги инструкции да третира князете и княгините като всички обикновени български ученици, тоест да бъде крайно взискателен като настойник и да поддържа желязна дисциплина. Бидейки армейски офицер, Куртоклиев изпълняваше тази задача със съвършенство. Той беше обзавел в двореца две класни стаи с обикновени дървени чинове, черна дъска и релефни карти на България и Балканския полуостров и ръководеше това частно училище (което децата скришом наричаха „цирка“) с военна ефикасност. Учениците трябваше да носят редовните униформи на софийските училища: черна куртка с висока яка и фуражка с козирка — за князете, и тъмносини рокли с моряшки яки, плисирани поли и черни чорапи — за княгините. Учителите бяха избрани измежду столичните училища и програмата беше напълно еднаква. Куртоклиев надзираваше домашната работа, поведението и дневната програма във и извън училищните часове и имаше правото да наказва учениците си. Дисциплинарни методи, като дърпане на уши и леко пляскане на шамари, бяха традиционна част от възпитанието в България и Курто не правеше изключение за царските деца, когато се

налагаше. Те се бояха от него, но го уважаваха и дори го обичаха. Той беше строг, но мъдър човек, предан и справедлив и никога не пестеше похвалите си, когато учениците му го заслужаваха. И най-важното, те предпочитаха да бъдат наказани лично от него, вместо той да долага техните немирства и провинения на Монарха.

Децата, разбира се, страдаха от липсата на майка, особено Борис, който единствен между тях я помнеше добре. Той беше петгодишен, когато княгиня Мария-Луиза почина, и през целия си живот продължи да я идеализира и нейната нежност му липсваше. Разказват, че на смъртното си легло 29-годишната майка, чувствайки, че краят наближава, повикала децата при себе си и обръщайки се към Борис, му казала: „Бъди добър, сине мой, винаги бъди добър!“. Достоверен или не, този неин завет подействал дълбоко на момчето и има впоследствие голямо влияние върху него.

След смъртта на Мария-Луиза Фердинанд живя девет години като вдовец, преди да реши през 1908 г., когато Борис беше 15-годишен, че България има нужда от царица, дворецът — от домакиня, а децата — от мащеха и компаньонка. Романтична любов или физическа привлекателност не фигурираха между факторите при Фердинандовия избор на 48-годишната принцеса Елеонора фон Ройс-Кьостриц. Нейното име беше подхвърлено от сватовници в руския императорски двор и тяхното внушение се оказа всъщност един чудесен избор. Без да бъде хубавица, нито някаква особено блестяща или забавна натура, Елеонора, една сериозна и високо образована княгиня с внушителни заслуги като милосърдна сестра в Червения кръст в Манджурия през Руско-японската война, се показва достойна и предана царица. Царят я третираше както всички останали членове на царския двор, но и той скоро си даде сметка, че скромната му и винаги готова да помогне съпруга беше спечелила уважението на цялата страна и обичта на децата му и че тя имаше много добро влияние над тях. През юношеските години на Борис Елеонора изпълняваше по-скоро ролята на надзорница и компаньонка на царските деца. Самият престолонаследник беше вече голямо момче, когато мащехата му влезе в двореца, така че нейното влияние върху него беше доста ограничено, но той наистина изпитваше почит и топли чувства към нея. Понякога дори я съжаляваше и се срамуваше от начина, по който баща му я третираше.

Един ден през май 1911 г. например, когато царят беше на ваканция в унгарските си имения (винаги без нея), Елеонора получи известие в „Евксиноград“ от румънската кралица Кармен Силва, която беше в двореца си в Кюстенджа, че много би желала да дойде да я посети за няколко дни. Зарадвана, покорната Елеонора веднага изпрати телеграма до съпруга си: „Ще ми позволи ли царят да дам положителен отговор?“.

Реакцията на Фердинанд бе незабавна и съкрушителна. „Нямам друг избор, освен да се преклоня пред подобна изненада — гласеше телеграмата му. — Но трябва да знаете, че съм възмутен, защото вие и вашата румънска колежка несъмнено сте уредили тази визита зад гърба ми. Да, давам ви разрешението си да приемете под моя покрив августейшата съпруга на крал Карол. Моментът е наистина добре избран, когато сте сигурна, че аз ще отсъствам!“ Дълбоко покрусена, Елеонора му отговори с едно патетично писмо, изпълнено с извинения и обяснения.

Още същия ден началникът на царския личен кабинет Добрович отиде при княз Борис и с гузен поглед му предаде шифрирана телеграма, току-що получена от монарха и озаглавена: „Запазете това в тайна, освен за престолонаследника!“. Седемнадесетгодишният княз се почувства крайно неудобно, прочитайки следното: „Царицата ми телеграфира, че румънската кралица ще пристигне в «Евксиноград» в петък. Това е пълен сюрприз за мен и аз намирам това посещение напълно неуместно. Вероятно тези две полулуди царски жени са скроили заедно тази афера, използвайки моето отсъствие. Нареждам да не се изпраща никого от Софийския дворец! Само Анков (управител на «Евксиноград» — бел.моя) да бъде там в четвъртък, за да ни осведомява за женските им капризи. Аз съм дълбоко обиден и възмутен от това нахлуване в собствения ми дом“.

Фердинанд беше човек с изострен плътски апетит и не си отказваше никакви удоволствия. Затова неговото влечение към хубави младежи даде повод да се заговори, че имал хомосексуални наклонности. В някои неотдавна публикувани книги той е описан едва ли не като някакъв хомосексуален сатир, тичащ подир синеоки подпоручици и лакеи. Този портрет обаче трябва да се приеме с най-големи резерви, защото „доказателствата“ произхождат само от един-единствен източник: слухове от втора ръка, разказани от един озлобен

бивш дворцов възпитател, изпъден от цар Фердинанд. Извън това този портрет не държи сметка за добре установения факт, че монархът имаше слабост към нежния пол и не всякога устояваше на прелестите на многобройни дами, някои от най-скромен произход, и че извън четирите си законни деца беше станал баща и на няколко незаконни деца, които дискретно издържаше. Фердинанд продължи тези свои авантюри дори и след като надхвърли седемдесетгодишна възраст.

По-приемливо е, че неговите хомосексуални похождения, ако наистина е имало такива, са били резултат на една прекалена сексуалност в една епоха, когато темата за бисексуалността беше табу.

Царските деца получиха добро образование, въпреки че по-късно останалите им задължения и пътувания отнемаха значителна част от времето им и понякога пречеха на редовните им академични занимания. Борис завърши гимназиалното си образование с учители от софийската Първа мъжка гимназия, които идваха в двореца за часовете си. Той също изкара курса на Военното училище. За спорт, освен задължителната за офицерите езда, не оставаше време. Престолонаследникът въпреки не е бил никога особено запален по конете, въпреки че се научи да язди добре, във всеки случай по-добре от баща си, който направо мразеше ездата.

Когато Борис навърши 15 години, бе повикан един швейцарски възпитател за двамата князе. Французин по обноски и красноречие, Констант Шауфелбергер остана в двореца пет години, до Първата световна война, като особено се привърза към престолонаследника. Не бе необходимо много време за швейцареца, за да оцени интелигентността, чувствителността и добротата на Борис, но също така и за да види колко този младеж беше потискан от властническата натура на баща си. Децата като че ли можеха да се отпуснат и да проявят истинския си характер само когато Монарха беше далеч. За щастие Фердинанд пътуваше непрекъснато, най-често с частния си луксозен трен, на лов в Унгария и Словакия, на роднински посещения във Виена и Карлсбад, на ваканция по Ривиерата или в Капри. „В момента, в който царският щандарт слизаше от мачтата на двореца — си спомняше възпитателят, — една дълбока въздишка на облекчение се изтръгваше от всички гърди и усмивка цъфваше на всички устни. Това беше като някакво освобождение. Четирите деца можеха пак да дишат.

Те тичаха и се смееха, и играеха шумно, и се забавляваха великолепно.“

Борис имаше много други щастливи спомени от годините преди пълнолетието си в 1912 г. Първото му посещение в Париж например, където баща му го беше завел за няколко дни през лятото на 1910 г. После, през следната година, първото „независимо“ дълго пътуване в странство, сами с Кирил — за един месец в Турция, с разходки инкогнито из улиците на Цариград и Смирна, визити на султана и неговия престолонаследник, излети с лодки по Босфора и дори опити за разговор на гръцки с православния вселенски патриарх в Цариград. И, разбира се, многото екскурзии сред природата в търсене на пеперуди и непознати растения. „Намерих «Серапис» днес в околностите на Смирна — съобщава той в телеграма до баща си от 3 май 1911 г. — Кики улови една «Камила» и една интересна «Тайзе». Целувам Ви ръка, Рилски.“

И по-късно, през лятото на същата година — блестящите тържества по коронацията на крал Джордж V в Лондон, където Борис беше пратен да представлява баща си. Прекосяването на Ламанша на борда на английската яхта, заобиколен от други короновани гости; елегантната къща на Бъркли Скуер, предоставена на негово разположение; звездата и лентата на Викторианския кръст, с които кралят го отличи; и топлотата, с която Джордж V му помогна да се поотпусне и преодолее срамежливостта си в импозантната атмосфера на фееричните празненства.

Каква наистина незабравима година! Това беше времето на второто му, по-продължително посещение в Париж, на връщане от Лондон, придружен от Шауфелбергер, който беше еднакво доволен да служи като чичероне, както и Борис да тръгне като анонимен турист в метрото и по оживените парижки булеварди. Този път той беше приет от президента Фалиер, който му връчи големия кръст на *Legion d'Honneur*. Тази година той като че ли не спря да пътува в чужбина. Баща му го изпрати да го представлява на едно роднинско погребение в Торино, а после — на императорските маневри в Русия (когато Столипин бе застрелян пред очите му). И в края на годината — дългото средиземноморско пътешествие заедно с Кирил и Шауфелбергер, когато хвърляха последователно котва в Корсика, Корфу, бреговете на Северна Африка и Испания, Канарските и Балеарските острови.

Въпреки студенината на Фердинанд Борис хранеше голямо уважение към баща си и особено към неговата забележителна компетентност в почти всички области. Тук не се касаеше за пристрастно синовно възхищение. Цар Фердинанд беше наистина ако не най-обичаният, то с положителност един от най-изключително надарените членове на европейската аристокрация. Борис беше също така горд от огромния прогрес, отбелязан от България, особено преди войните, под решителното и новаторско ръководство на баща му.

Борис никога не беше спорил с него. Самата мисъл за противопоставяне на баща си, абсолютен господар на целия дворецов живот, беше немислима. Дори след като навърши пълнолетието си, той рядко му противоречеше. Това беше, от една страна, въпрос на характер и темперамент, но освен това, какъв смисъл имаше да се спори с един деспот, който беше свикнал да заповядва на хората, а не да иска мнението им.

Но трябва да се признае, че неоспоримият авторитет на цар Фердинанд по дворецовите работи се дължеше на компетентността му. Никой не познаваше по-добре от него многобройните дворци и имения; всяка стая, всяка мебел и ценен предмет, цветята и дърветата в градините, имената на всеки слуга и на всяко куче. Той притежаваше феноменална памет по отношение и на най-малките подробности. Фердинанд лично бе установил вътрешния порядък в двореца и задълженията на всеки един от членовете на свитата, както и на прислугата, и не допускаше и най-незначителното им нарушение. В това отношение беше непреклонно взискателен педант, от когото всички трепереха. В резултат на това канцеларията и домакинството функционираха с точността на часовников механизъм.

Как би могъл човек да оспорва инструкциите му, когато царят лично нареждаше протокола и реда на старшинството при всяка церемония, поръчваше сложните менюта за царските вечери, избираше съответните редки вина и музиката, която Гвардейският оркестър щеше да свири в големия дворецов салон? Никой измежду европейските аристократи, които служеха в двора му, не познаваше тънкостите на етикета и протокола по-добре от него, никой от чуждестранните му майстори готвачи нямаше по-добри

гастрономични познания, без да говорим за скромните му български поданици, за които всичко това беше една непроницаема мистерия.

Или пък да се спори за растения, насекоми и естествена история? Още преди той да стане княз на България, повечето ботаници и зоолози бяха чели за неговите научни експедиции в Бразилия и Северозападна Африка и много от сведенията им за флората и фауната на тези области идваха от неговия рапорт, озаглавен „*Itinera principum S. Coburgi*“. Те бяха изучавали растения и пеперуди, открити от него и класирани в науката като *ferdinandi*. Или пък съществуваше ли друг човек в България, който да е видял дори на картинка някои от редките скъпоценни камъни, бижута и медали, които царят като запален познавач беше изучавал, колекционирал и скицирал в продължение на години?

Много от своите познания Фердинанд беше предал на децата си или поне се беше опитал да го направи. Той не понасяше да се говори с общи думи за някое дърво, цвете или птица (както правят повечето българи), без да назовават с точното име вида и породата, и се беше погрижил децата му да получат солидни познания по естествознание. Фердинанд не търпеше също така хора, които се считат образовани, да правят граматични или правописни грешки. Френски и немски език той владееше до съвършенство. Освен тях той говореше също английски, руски, италиански, турски, унгарски и дори албански. Българският му език, от който не знаеше нито дума, преди да дойде в страната, се бе дотолкова усъвършенствал, че въпреки чуждия си акцент писмата и бележките му бяха написани на безупречен литературен стил и рядко съдържаха правописни грешки.

Как би могъл Борис, послушният ученик, изобщо да спори с всезнаещия си баща? Цар Фердинанд като че ли знаеше всичко за оръжията, военните съединения и униформите, за ловджийството (ловът стана любимото развлечение и на Борис), за Вагнеровата музика — той срещаше Вагнеровата вдовица Козима редовно в Байройт и говореше за музика с нея и приятелите ѝ. Фердинанд шофираше още от появяването на първите автомобили и разбираше много от механика. Князът наследи неговото хоби да кара локомотиви: Борис можеше да управлява влак като професионален машинист.

Очевидната компетентност на Фердинанд в толкова различни области бе от полза за новоосвободената, предимно селска страна,

която бързо постигна забележителен напредък. За жалост царят обичаше да показва своето превъзходство с известно снизхождение и надменност. Той никога не пропускаше случай да остроумничи на френски в присъствие на българи, които не разбираха чужди езици, или пък да сервира малко познати в страната ястия, като аспержи или артишок, и да се забавлява от това, как родени на село общественици се справят с неочакваните мъчнотии по време на официалните вечери.

Борис премина с усърдие обучението, което се смяташе необходимо за подготовката на един принц, и много от нещата, които трябваше да изучава, отговаряха на вкуса му, затова стана отличен лингвист, ловец и експерт по естествените науки. Той също така усвояваше с успех и останалите знания и сръчности, нужни на „занаята“, за който го готвеха, но ги намираше суетни и безинтересни. Така например той се справяше без мъчнотия с най-големите тънкости на протокола, но това го отегчаваше. Князът познаваше основно всички униформи и декорации в Европа, но не се увличаше от техния блясък. И въпреки че беше експерт по гастрономия и добри вина, когато се налагаше да поръча менюто за официалните вечери, Борис, противно на баща си, не се интересуваше специално от изтънчената кухня. Той беше еднакво доволен, когато ядеше хляб и сирене по време на екскурзиите си из планините. Блестящите галатържества и паради, церемониите и всички „салтанати“ доставяха огромно удоволствие на цар Фердинанд и това му личеше: той наистина ги организираше с мерак и с талант. Престолонаследникът от своя страна вършеше всичко това само по задължение, като че ли от немайкъде; и това, разбира се, си личеше също...

Борис още не беше превъзмогнал срамежливостта си и нервността, от която страдеше преди началото на всяка голяма дворцова вечеря, на която баща му го принуждаваше да присъства още от най-ранна възраст. При тези тържествени случаи дворецът изглеждаше особено празничен: адютантите в парадно облекло; лакеите в ливреи, замръзнали като статуи на всяка врата; гвардейците в блестящите си червени униформи със сребърни шевици и дълги орлови пера на астраганените си шапки, наредени в шпалир по стъпалата на осветените мраморни стълби; и придворните дами в разкошни тоалети, поръчани специално във Виена и Париж. Гостите започват да пристигат: чуждестранни дипломати в униформи, обшити

целите в злато, с дълги шпаги и шапки с щраусови пера; министри във фракове и ордени; дами с вечерни тоалети, покрити с бижута. Изведнъж настъпваше пълна тишина и маршалът на двора оповестяваше влизането на Негово Величество. Внушителната фигура на монарха, усмихнат и благосклонен към поклоните и реверансите, изпъкваше като ярък образец на самоувереност и власт. Той беше облечен в зависимост от случая или във фрак с широката лента на някой орден, препасана през гърдите му, или в къси бричове „а ла франсез“ и копринени чорапи, или пък в ослепителна военна униформа, натрупана с десетки звезди и медали, като богато накичена коледна елха.

Царят сядаше в средата на дългата банкетна маса със съпругата на почетния гост или на най-старшите дипломати от двете му страни. Царицата сядаше срещу него. Тя носеше великолепно бижута от неговата колекция, винаги избирани за случая лично от царя. Докато Фердинанд забавляваше съседите си по маса с интересни истории или остроумни забележки, той нито за миг не преставаше да наблюдава всички и всичко в столовата. Звънецът, дискретно скрит под покривката пред него, му позволяваше да контролира непрекъснато дейността на прислугата и да дава нареждания на цялата армия от забързани лакеи и сервитьори.

С течение на времето младият княз свикна с тези безконечни вечери за осемдесет или повече души, сервирани в скъп севърски порцелан с царския герб, на богато декорираната маса, отрупана с тежко сребро и кристал. Той се научи как да води разговор със съседите си на масата, обикновено жени на важни чуждестранни посетители или дипломати, или съпруги на български министри, докато оркестърът свиреше виенски валсове от балкончето под изваяния с орнаменти гипсов таван. Още от юношеството си Борис беше свикнал на калиграфираните карти на френски, разбира се, с комплицираното меню, като например това с дванадесет ястия и съответните седем вина:

CONSOMMÉ FROID

ZUECO

* * *

TARTELETTES À LA DIPLOMATE

JOHANNISBERG 1868

* * *

FILET DE BOEUF À LA BORDCLAISE

CHÂTEAU LÉOVILLE 1875

* * *

MOUSSELINE DE FOIES GRAS EN ASPIC

* * *

SUPRÊMES DE DINDONNEAUX À LA CREME

CLOS VOUGEOT 1875

* * *

SORBETS DE GRIOTTES AU VIN DE ROMANÉE

* * *

BÉCASSINES RÔTIES SUR CANAPÉS

DRY IMPERIAL

* * *

SALADE

* * *

HARICOTS VERTS À L'ANGLAISE

* * *

PROFITEROLLES AU CHOCOLAT

CHÂTEAU — YQUEM 1878

* * *

BOMBE GAUFRÉE À LA PISTACHE

* * *

DESSERT

MUSCAT RIVESALTES

* * *

Но за младия княз тези пищни банкети не представляваха нищо друго освен едно досадно задължение. По същия начин се отнасяше и към парадите, декорациите и униформите. Неговата мисъл беше съвсем другаде: по планините и на Черно море, при пеперудите и

алпийските цветя, при моторите и локомотивите. А откакто беше преживял трите войни, неговото преждевременно възмъжало младежко сърце беше останало при горките войници, там, в калните окопи. А за един млад човек на 24 години това представляваше наистина тежък кръст...

Бедата в случая с цар Фердинанд, което всъщност се превърна в истинско нещастие за България, беше, че той имаше манталитет на прекалено голям монарх, а царуваше в една толкова малка страна. В този брак между блестящия, извънредно амбициозен европейски принц и скромната балканска нация могат да се намерят много оперетни, но също така и трагични черти.

Ирония на съдбата е, че измежду западните крале и принцове (те произхождаха всички от същите половин дузина благородни семейства, предимно германски, и бяха всички роднини помежду си) Фердинанд беше един от най-интелигентните, динамични и добре подготвени за тази роля. С целия респект, който човек може да има към монархичната институция, мъчно може да се отрече, че някой от Фердинандовите колеги от тази епоха не бяха непременно никакви интелектуални светила и че посредствеността беше една от най-очебиещите им черти. Но те царуваха над големи и важни нации. Те направляваха политиката на Великите сили в една епоха, в която монарсите още имаха значителна власт. Такива държави може би е трябвало да имат царе като Фердинанд, суверен с царствеността и проникновението на един Луи XIV или Петър Велики. Вместо това най-блестящият потомък на Кобургите и Орлеаните се намери на престола на една бедна, безсилна страна, с по-малко от 4 милиона жители, 80 процента от тях селяни, бореща се да запази наскоро придобитата си независимост, непрекъснато застрашавана от враждебни съседи и от интригите на Великите сили.

В своята история това старо царство, основано още в 681 година, имаше години на възход и слава, но и тежки векове на робство и беше освободено от турско иго едва в 1878 г., когато император Александър II стана „цар освободител“ за българите. Но първоначалният проруски ентусиазъм беше скоро след това заместен от международни съперничества, интриги и разочарования, когато България се превърна

в пионка в борбите на Великите сили за „сфери на влияние“. И докато Австро-Унгария, Германия и Англия не допускаха създаването на мощен руски „сателит“ близо до Проливите и си служеха с всички средства, за да го предотвратят, Русия се опитваше безскрупулно да си послужи с новоосвободеното княжество за своите експанзивни намерения, които впрочем на Балканите не се различаваха особено както през императорско, така и през съветско време... И така, докато западните сили ампутираха България с Берлинския договор от 1878 г., младото княжество постепенно се задушаваше в мечешката прегръдка на руските си благодетели. Когато първият български княз, смелият и честен Александър Батенберг, стана прекалено независим и популярен в страната, той загуби благоволенията на Русия и бе свален от престола в 1886 г. Така България беше станала княжество без княз.

Да се запълни празният трон, не беше лесна задача за българското правителство. Тъй като по Конституцията благороднически титли не съществуваха в България, а монархията изискваше владетел от княжески произход, кандидатът трябваше да се търси в чужбина. Но реалността в момента диктуваше, щото бъдещият монарх да има съгласието и доверието на Великите сили, което пък изискваше невероятни акробации, тъй като те всички бяха съперници помежду си. Съществуваха извънредно малък брой подходящи кандидати, а пък и те бяха чули всички истории за перипетиите и мъчнотиите, които княз Батенберг беше имал през време на краткотрайното си царуване, и никой не проявяваше прекален ентузиазъм за неблагодарния пост. Всъщност мнозина в Европа считаха Батенберг за човек с голям късмет, задето беше избегнал трагична съдба и беше оцелял след години на непрекъснати маневри и интриги между Австрия и Русия, една война със Сърбия и редица конспирации и преврати.

Датският принц Валдемар например отхвърли поканата на българското Народно събрание, след като не бе успял да получи благословията на руския император.

Как постъпва един млад неопитен народ, който си търси монарх? Българите постъпиха с известна наивност, която доста позабавлява изтънчените европейци по това време. Народното събрание назначи една делегация от трима видни общественици и ги прати да обикалят европейските столици да намерят подходящ княз. Константин

Стоилов, Константин Калчев и Димитър Греков се стегнаха в рединготите си, попреговориха си правилата на западния етикет, качиха се на Ориент експреса и смело прекрачиха праговете на понякога високомерните европейски кралски дворове и канцеларии, за да разискват квалификациите и шансовете на различните потенциални кандидати с короновани глави, аристократи, министър-председатели и дипломати в Белград, Виена, Берлин и Лондон.

Човекът, който им направи най-силно впечатление, беше блестящият принц Фердинанд Сакс-Кобург-Готски, една живописна смесица от богато конте и сериозен учен натуралист, който живееше в разкош във Виена и служеше като поручик в австро-унгарската армия. Кръвта, която течеше във вените му, не би могла да бъде по-синя: внук на последния френски крал, племенник на английската кралица Виктория, братовчед на белгийското и на испанското кралско семейство, Фердинанд беше близък роднина на всички царстващи династии в Европа. В очите на българските пратеници той притежаваше и друго важно качество: беше готов и силно заинтересуван от предлагания пост. Всъщност той беше повече от заинтересуван, беше наистина запален и което беше много по-важно, неговата майка отдавна си беше наумила, че най-младият ѝ син, нейният любимец, за когото знаеше, че е далеч по-умен от всичките ѝ царствени роднини, ще царува един ден.

Княгиня Клементина Орлеанска, дъщеря на френския крал Луи-Филип, беше властна 70-годишна жена, с остър ум и желязна воля. Когато научи за пристигането във Виена на тримата български делегати, тя почувства, че моментът да реализира мечтата на живота си е дошъл. Една „случайна“ среща между Калчев и принца бе уредена във Виенската опера през антракта и Фердинанд веднага прояви интерес към българския престол. На следния ден тримата делегати го посетиха във великолепия Кобургски дворец във Виена и той потвърди своята готовност, като все пак изрази надежда, че Русия няма да се противопостави на неговата кандидатура.

Но на Фердинанд и на майка му бе съдено да претърпят жестоко разочарование. Не само Русия, която по това време се намираше в остър конфликт с антируското българско правителство, но и всички европейски сили оповестиха категоричното си несъгласие с Фердинандовата кандидатура. Когато принцът уведоми цар

Александър III, за да му съобщи за предложението на българското Народно събрание, царят отговори, че за него нито българският парламент, нито правителството и регентите в София са законни. Той беше заявил на външния си министър Гирс: „Тази кандидатура е толкова смешна, колкото и самата личност“. А кралица Виктория изпрати от Уиндзорския си дворец гневна телеграма на министър-председателя лорд Солзбъри: „Надявам се, че (съобщението) относно кандидатурата на принц Фердинанд Кобургски не отговаря на истината. Той е напълно неподходящ — деликатен, ексцентричен и женствен. Трябва да се спре незабавно!“. След това тя писа на братовчедка си принцеса Клементина, че не одобрява сина ѝ да се предлага като кандидат.

Австрия по това време предпочиташе да се въздържа от конфронтация с Русия, но така или иначе нито австрийският император Франц-Йосиф, нито външният министър граф Калноки приемаха Фердинанд сериозно. Както един от биографите на Фердинанд, Стивън Констант, пише: „И двамата не можеха да повярват, че този странен, богат и декадентен принц, който мрази конете и лова, а предпочита да гони пеперуди с мрежа и буркан в ръка, ще може да успее на един пост, който пречупи Александър Батенберг, този съвременен модел на войнишките добродетели“.

А що се отнася до Прусия, когато Фердинандовият чичо, Кобургският херцог, смутен от дългомесечната враждебна реакция срещу кандидатурата на племенника му, се обърна към Бисмарк за одобрение и помощ, германският канцлер отговори: „Когато въпросът за кандидатурата на Кобургския принц за българския трон възникна през миналия декември, виенското правителство възприе позицията, че тази кандидатура не бива да се подкрепя; а руското правителство реагира с остро неодобрение и враждебност. Не съществува никакво указание, нито изгледи, че гледищата на тези две големи сили, които са най-пряко заинтересувани от българския въпрос, са се променили оттогава. При тези обстоятелства аз бих ви посъветвал да не давате съгласието си на принц Фердинанд да приеме предложената кандидатура. Това начинание, предприето против съвета на Австрия и против волята на Русия, няма по мое мнение никакви шансове“.

Последва дълъг и мъчителен период на международни интриги, изчакване и задкулисни маневри, който продължи цели седем месеца.

Фердинанд изживя моменти на обезкуражаване и на съмнения и много пъти беше стигал до решението да оттегли кандидатурата си. Но това като че ли подсилваше амбицията му да се бори за така оспорваната корона. Принцеса Клементина стоеше неотлъчно зад него, за да го утешава, съветва и насърчава, но и да мобилизира всичките си роднини и приятели, които можеха да помогнат.

Българите ставаха нетърпеливи. Слухове за евентуалното завръщане на Батенберг се разпространяваха усилено, за радост на много хора, но те плашеха Александър III, чиято омраза към обичания от народа бивш български княз беше взела необикновени размери. Независимите регенти, които управляваха в София, не си правеха никакви илюзии, че завръщането на Батенберг ще бъде позволено от Русия, която бе готова да защити решението си дори и с война. Но те бяха твърдо решени да намерят княз колкото се може по-скоро, Фердинанд или някой друг, със или без съгласието на Русия. Искаше се наистина много кураж от страна на една малка държава да предизвика открито Русия, както и за един европейски принц да тръгне против волята на цар Александър III и на Великите сили. Но българите приеха риска и изпратиха още веднъж Константин Стоилов — един от първоначалните делегати — да попита колебаещия се Фердинанд дали приема предложението трон въпреки руската опозиция и въпреки враждебността на Европа.

Макар и разяждан от съмнения и опасения, Фердинанд прие. На 7 юли 1887 г. Великото народно събрание единодушно го провъзгласи за княз на България. Когато изборът бе докладван на руския император, той написа на бялото поле на доклада: „Каква отвратителна работа!“. А неговият външен министър Гирс заяви, че това е „плесница за Русия“. Кралица Виктория телеграфира на лорд Солзбъри: „Разчитам, че ще бъде разяснено на всички, че ние нямаме нищо общо с избора на Фердинанд К.“.

Фердинанд беше 27-годишен, когато стъпи на българска земя и беше посрещнат с ентузиазъм и големи надежди. Контрастът между неговия предишен живот и това, което намери в новата си страна, беше далеч по-дълбок от всичко, което той и елегантният му, говорещ френски антураж от аристократи и адютанти бяха очаквали. Разликата между блясъка на Франц-Йосифовата Виена и калните улици на София, между великолепието и лекомислието на дворцовия живот на

Запад и скромността на българските села и градчета, между безгрижното, хедонистично съществуване на привилегированите европейски милионери и ревностното чувство за дълг на местните патриоти, посветили живота си в защита на независимостта срещу враждебния свят — тази огромна разлика би била напълно достатъчна да обясни липсата на какъвто и да е афинитет между разглезания германо-френски принц, по вяра католик, и неговите, обременени от труд славянски поданици, мнозинството от тях източноправославни. Но, парадоксално, нещата се развиха по съвсем друг начин.

Още с качването си на престола Фердинанд се почувства дълбоко завладян от новата си страна. Той научи езика и историята ѝ и преброди всяко село, планина и равнина. На края на царуването му надали имаше човек в цяла България, който да познава така основно тази земя с флората и фауната ѝ. Той чисто и просто се влюби в България.

Първите години на царуването му бяха много трудни. Пренебрегнат от Великите сили, формално непризнат като законен монарх, игнориран от враждебна Русия, младият княз намери своя естествен съюзник в лицето на друг един силен млад мъж, диктатора-регент Стефан Стамболов, който храбро се противопоставяше на опитите на Русия да господства над страната. По-късно този съюз между монарха и диктатора бе разтурен, а след убийството на Стамболов Фердинанд възстанови отношенията си с руския император. Европа го призна постепенно, макар и с много възражения, но никога не промени хладните си чувства към него. Репутацията му на склонен към интриги, арогантен и най-вече прекалено независим монарх остана непокътната.

По време на 30-годишното му царуване (отначало като княз, а след 1908 г. с титлата „цар“) млада, недоразвита България постигна забележителен прогрес, който до голяма степен се дължеше на личните инициативи и ръководство на Фердинанд. Той построи модерни пътища и железници, реорганизира училищата, здравните служби, правосъдието и държавната администрация и модернизира армията. София, заспалото ориенталско градче, започна да прилича на приятна малка столица с чисти павирани улици, паркове и градини, и нови дву- и триетажни къщи. Постепенно градът се сдоба със свой университет,

театър и опера от високо качество, както и с богата зоологическа и ботаническа градина, личен принос на царя.

Като амбициозен човек, който обича професията си, Фердинанд имаше манията да стане велик владетел. Що се отнася до материалния и културния прогрес, постигнат в България, неговият успех беше наистина блестящ. Но за жалост не можеше да се каже същото за външната му политика, нито за военните му авантюри. Вярно е, че той последва единодушното желание на поданиците си да си възвърнат загубените земи в Македония и Тракия. Но гонейки тази цел, той стана едва ли не по-българин от българите в своя шовинизъм и ги изпревари, като тласна нетърпеливо нацията в три войни: славната Балканска война в 1912 г., катастрофалния конфликт с бившите съюзници в 1913 г. и сега, в Първата световна война, още един несполучлив опит за възвръщане на откъснатите територии.

Човек може да се запита, дали в живота на царските семейства съществува ясно разграничение между личния и официалния им живот? Къде точно започва единият и къде свършва другият? До каква степен например княз Борис е имал частен живот в детството си?

Дори самото му съществуване беше започнало като държавна функция. Той се появи на този свят на 30 януари 1894, поздравен от 101 топовни залпа, и първата му глътка въздух стана повод да забият хиляди камбани в израз на всенародна радост. Не се минаха и няколко часа от рождението му, и той беше вече награден с ордена „Св. Александър“ и военния медал „За храброст“ и произведен в чин подпоручик.

За майка му, кротката 24-годишна княгиня Мария-Луиза, раждането протече като полуофициално държавно събитие, както беше всъщност и цялата ѝ бременност след втория месец на зачеването. Министър-председателят Стамболов, един твърд човек, когото тя не можеше да търпи, трябваше да присъства в дворцовата спалня през последните мигове на родилните мъки като свидетел, че бебето, бъдещият цар, е автентично. Колкото и неприятна да беше тази процедура за чувствителната млада майка, тя не ѝ се стори никак ненормална. Родена принцеса Бурбон-Пармска, потомка на френски и сицилиански крале и на пармски херцоzi, тя беше възпитана да изпълнява точно длъжностите, които нейният ранг ѝ налагаше. Спазването на традициите, на Конституцията и на протокола е

съществена част от възпитанието на една принцеса. Това възпитание предопределяше начина, по който тя щеше да живее, да бъде избрана за съпруга, да оправдае надеждата, че ще роди деца (момчета, за предпочитане), да ръководи дворцовото домакинство, да приеме участта, която нейният царствен съпруг ще благоволи да ѝ отреди, та чак до начина, по който тя ще умре. Дълг и достойнство. Една истинска принцеса не познаваше друго и поради това не можеше да се каже, че тези неща ѝ тежат, особено пък ако имаше щастието да бъде избрана за върховната мисия — женитба с царстващ монарх.

Мария-Луиза беше най-голямото от деветте деца на дук Роберт де Бурбон-Пармски и Мария-Пиа де Бурбон-Неаполска. Тя беше тихо момиче, отгледано от австрийска гувернантка в Швейцария и Биариц, и знаеше пет езика, свиреше на пиано и китара, рисуваше добре и четеше италианска поезия. Тя не беше красива, но продълговатото ѝ тънко лице с дълъг нос, по думите на бъдещата ѝ придворна дама Ана Станчова, с „хубави очи с цвят на аквамарин, големи и прозрачно бистри зад гъстите тъмни мигли“, беше приятно и изразяваше интелигентност и чувствителност.

Не че това имаше особено значение. Фердинанд, след дълги настоявания на майка си и на министър-председателя, се съгласи да си намери съпруга и като всички царски бракове касаеше се за брак по разум и държавен интерес. След несполучливо сондиране на няколко по-важни и богати принцеси изборът се спря на дъщерята на Бурбон-Пармския дук. Когато майката на Фердинанд, принцеса Клементина, разискваше тази женитба с дука, той постави едно категорично условие: децата от този брак да бъдат католици! И тъй като един член от българската Конституция изискваше престолонаследникът да бъде православен, налагаше се този член да бъде изменен. Това не беше лесно, но Стамболов искаше толкова силно на българския престол някоя принцеса от голяма благородна фамилия, че сполучи да добие съгласието на Народното събрание и членът беше изменен. Враждата по това време между България и православна Русия улесни Стамболовата задача. Бурбон-Пармският дук даде съгласието си.

През януари 1893 г. Фердинанд бе приет от император Франц-Йосиф и получи неговото одобрение за женитбата. Няколко дни след това князът срещна бъдещата си съпруга и годежът бе отпразнуван в Шварцау, Бурбон-Пармския дворец в Австрия. Принцеса Клементина

беше възхитена от това символично помирение между Орлеанската и Бурбонската династия: брак между внука на френския крал Луи-Филип и правнучката на друг френски крал — Шарл X. И все пак, като типична бъдеща свекърва, тя писа на кралица Виктория: „Фердинанд е много щастлив, както и аз. Моята бъдеща снаха не е за жалост особено хубава. Това е единственото нещо, което ѝ липсва, защото иначе тя е пълна с чар, добра, остроумна, интелигентна и много приятна...“. Сватбата се отпразнува в Пианоре, италианската вила на Пармския дук. Девет месеца по-късно се роди княз Борис.

Изборът на име за бебето бе също така политически акт, истински шедьовър на символиката и фамилията етикет. Борис Клемент Роберт Мария Пий Станислав, княз Търновски... Борис — на името на великия цар, който покръсти България; Клемент — на внушителната баба Клементина, която вече живееше в Софийския дворец; Мария — на майката; Роберт — на дядото; Пий — на папа Пий, кръстник на майката; и княз Търновски... Каква друга титла можеше да направи по-голямо удоволствие на народа, от тази на старата столица, където Конституцията беше гласувана, и Фердинанд — провъзгласен за владетел?

Самото кръщение стана също така политическо събитие, и то значително събитие, което предизвика огромен шум в цяла Европа. В изпълнение на формалното задължение към тъста си и зачитайки вероизповеданието и на двете семейства — Кобургското и Бурбон-Пармското — новороденият княз бе кръстен като католик от папския нунций в Софийския дворец. Но въпреки че Конституцията беше изменена, за да улесни владетелската католическа двойка, горчиво разочарование изпълни всяко българско сърце. Дори без да изслуша упреците и съжаленията, изказани от всеки българин, с когото Фердинанд можа да говори, князът почувства веднага народното недоволство. А той притежаваше достатъчно силен нюх на политик, за да схване, че кръщението на сина му в чуждестранна вяра беше неудачен акт, който анулираше всичките му усилия да отъждестви династията с българския народ. Това беше също така период, в който отношенията на княза със Стамболов се влошаваха и Фердинанд беше започнал да мисли как да изведе България от международната изолация, в която тя се намираше, и да търси начин за помирение с Русия. А нищо не може да достави по-голямо удоволствие на

българския народ да укрепи династията и същевременно да спечели благоволението на руския цар от покръстването на престолонаследника в православната вяра.

Душевният конфликт на Фердинанд беше извънредно тежък. Като католик той знаеше много добре, че нито Ватиканът, нито собствената му майка, нито Кобургите и Бурбон-Пармските роднини можеха да приемат покръстването на княз Борис. Това би значело отлъчване от черквата за Фердинанд. Той беше дал тържествено дума на тъста си, Бурбон-Пармския дук, и сега ставаше въпрос за собствената му чест. Но, от друга страна, след осем години на престола българската корона бе станала най-важното нещо в живота му.

Той направи няколко безнадеждни опита да получи специално разрешение от папата. Затова имаше нужда най-напред от съдействието на семейството си. Но въпреки огромните си усилия той не успя да убеди никого от католическите си роднини освен майка си, княгиня Клементина. След едногодишното ѝ възмущение и остро противопоставяне на всяка идея за промяна на религията старата жена най-после капитулира пред аргументите за „резон д’ета“, държавния интерес, изтъкнати от сина ѝ. През есента на 1895 г. Фердинанд изпрати свое доверено лице, дипломата Димитър Станчов, на тайна мисия във Ватикана, но Лъв XIII не пожела дори и да чуе за подобно „вероотстъпничество“. Станчов успя донякъде да успокои разярения Пармски дук, който заяви, че би могъл да се съгласи, но само ако папата даде разрешение.

Междувременно българското население ставаше все по-нетърпеливо и недоволно и все повече гласове се надигаха в Народното събрание, настояващи за покръстването на княз Борис. Фердинанд се опита да ги успокои, като обеща, че ще обмисли сериозно този въпрос, и замина за Ватикана да пледира лично каузата си пред папата. Лъв XIII го прие студено и когато князът го помоли да се съгласи с покръстването на двегодишния Борис в православната вяра, той отговори най-строго: „Вие желаете да одобря смъртта на Вашия син, смъртта на душата му? Това би означавало духовно убийство!“. Напразно Фердинанд говори за единодушното желание на българския народ, за политическите императиви, за бъдещето на династията... Непоколетим, Лъв XIII напомни на госта си, че Пармският дук „ми даде честната си дума, и от Ваше име, и Вашата

честна дума, че децата от този съюз ще бъдат възпитани в католическата църква. И само поради това аз дадох съгласието си за тази женитба“. Фердинанд обясни трудното положение, в което той се намираше спрямо българските си съотечественици. Но папата не прояви и най-малко съчувствие за това. „Абдикирайте, княже, абдикирайте!“ — беше единственият му съвет. И когато Фердинанд умоляваше папата да не го отлъчи от църквата, Лъв XIII отговори: „Ако Вие предадете Вашия син Борис на схизмата, Вие сте отлъчен автоматически!“. С това аудиенцията привърши, без папата да благослови госта си.

При завръщането си в София през февруари 1896 г. Фердинанд толкова беше паднал духом, че за първи път мисълта за абдикация премина през главата му. Но когато правителството му отправи последен апел, равнозначен на ултиматум по категоричния си тон, той взе решението си. Фердинанд реши да действа против волята на папата, на семейството си и на жена си, като оповести, че престолонаследникът ще приеме православно вероизповедание. Съобщението бе посрещнато с изблик на народна радост. Подчертавайки коренен обрат във външната си политика, Фердинанд помоли цар Николай II да бъде кръстник на престолонаследника. Руският император прие с ентузиазъм.

Папа Лъв XIII отлъчи дръзкия български цар. Семейството беше дълбоко възмутено и много роднини скъсаха с него до живот. Но най-болезнено засегната беше собствената му жена, майката на Борис. Мария-Луиза беше потресена от покръстването, което, като дълбоко верующа католичка, считаше за вероотстъпничество, а като дъщеря на Пармския дук — за измяна. Докато нейният съпруг се измъчваше от съмнения (тя отново чакаше дете), тя бе го умолявала да не нарушава обещанието си. Но Мария-Луиза имаше много малко влияние над деспотичния си мъж. Когато княз Кирил се роди, той дискретно бе кръстен по католически и Фердинанд се надяваше, че това ще задоволи донякъде жена му и роднините. Двете княгини, които се родиха през следващите години, също бяха кръстени в католическата църква. Така че Борис остана единственият православен в цялото царско семейство.

След като покръстването бе оповестено, Мария-Луиза взе със себе си малкия Кирил и дълбоко разстроена, набързо замина за френската Ривиера. На път за Болийо тя спря за няколко дни във

Виена, за да посети княгиня Клементина в Кобургския дворец. Една семейна приятелка, принцеса Радзивил, разказва в едно от писмата си, че „здравето на княгиня Мария-Луиза беше силно разклатено вследствие неотдавнашните емоции. Раздялата ѝ с малкия Борис беше ужасна. Наложиха се да изтръгнат детето от обятията ѝ, от което горката жена припадна за два часа“. Придворната дама Ана Станчова отбелязва на свой ред, че на Ривииерата „вълшебното въздействие на слънцето, природата и цветята донесе малко облекчение за мъчителните мисли, но писмата, телеграмите и новините за изоставеното дете, несъзнаващо ролята, която бе заставено да играе, се трупаха и разпъваха на кръст нещастната майка, която изглеждаше по-уязвима и по-деликатна от всякога“.

Православната кръщавка на княз Борис се извърши в Софийската катедрала и руският генерал Кутузов беше упълномощен да замести императора Николай II като кръстник. Мария-Луиза не присъства на обряда. Тя беше още в Европа, в процес на оздравяване, и се завърна едва през май 1896 г., все още тъжна, но примирена с духовната загуба на първородния си син.

В присъствие на водачите и елита на страната и на представителите на няколко некатолически държави двегодишният княз, облечен в бели дрехи и препасан с червената лента на ордена „Св. Александър“ — първа степен, бе въведен в църквата и поставен да седне на едно кресло до бащиния си трон. Той остана необикновено кротък, докато екзархът, в своите златни одежди и корона, извършваше службата, заобиколен от девет владици и петнадесет други свещеници, всички в празнични одеяния. Генерал Кутузов взе детето в ръцете си и бавно повтори след екзарха тържествените думи, чрез които княз Борис прегръщаше православната вяра. След това екзархът помага детето по челото, ушите, гърдите, ръцете и краката. Кръщелникът прие светото причастие и Кутузов го предаде на баща му. В този момент топовни салюти разтърсиха столицата и десетки хиляди хора, струпани около храма, завикаха възторжено „ура!“.

И в по-късните си детски спомени Борис трудно можеше да отдели официалната част от личната. В един от най-ранните си спомени той се виждаше с баща си, майка си и духовния си настойник отец Василий да слиза от някакъв голям параход на непознато пристанище с големи тълпи от някак различни на вид хора, които

акламираха шумно, с военна музика, знамена, войници и речи. След това в продължение на няколко дни — подобна възбуда по влакове, огромни дворци и паради. По-късно той разбра, че споменът датира от първото му официално пътуване — посещението, направено на кръстника му, руския император. Царските гости бяха посрещнати с почести в Одеса през юли 1898 г., а след това в Киев, Москва и Петербург. Борис смътно си спомняше, че малките момиченца, с които беше играл тогава, бяха великите княгини Олга и Татьяна, императорските дъщери. Той, разбира се, не беше забелязал това, което Ана Станчова, бившата придворна дама на майка му и тогава съпруга на българския пълномощен министър в Русия, беше наблюдавала: „... Княз Фердинанд, обикновено самонадеян и склонен по-скоро към арогантност, отколкото към любезност, ми изглеждаше стеснителен в руския двор. Единствен императорът проявяваше известна симпатия към него, докато някаква особена враждебност лъхаше от групата на великите князе, застанали вкупом, високомерни и горди, на фона на потъналите в позлата приемни зали, измервайки новодошлите със саркастични погледи. Но въпреки това — отбелязва госпожа Станчова, — много внимание беше оказано на чаровния малък принц, чиито големи меланхолични очи с черни мигли спечелиха сърцата на всички“.

За Борис дори спомените за онова, което е най-обикновено събитие в живота на всяко момче, имаха официален оттенък. Първите му изпити например. Студена декемврийска сутрин през 1904 г. Борис е почти единадесетгодишен и се явява на изпит за свършено първоначално училище. Княз Фердинанд беше поръчал лично на министъра на просветата да нареди на края на четвърто отделение престолонаследникът да бъде подложен на същите изпити, през които минава всяко българско дете. Борис е доста неспокоен, когато влиза, придружен от княз Кирил, в определената за изпита стая на втория етаж в западното крило на двореца. Всички тези важни господа са заели местата си и го чакат. Няколко познати лица между тях: Курто; началникът на кабинета на княз Фердинанд Добрович; комендантът на двореца, майор Нерезов; офицерът ординарец на престолонаследника поручик Николаев. Момчето разпознава също министъра на просветата д-р Иван Шишманов, който го беше посетил преди това и го беше изпитал надълго, за да се увери, че ученикът е добре

подготвен. Но на масата срещу чина, определен за Борис, той съзира три непознати лица и това го прави още по-нервен. Те са членовете на изпитната комисия, трима учители, избрани лично от министъра.

Борис оглежда стаята. Познатата карта на Балканския полуостров е окачена на стената. Няколко препарирани животни, донесени за случая от царския музей по естествена история, са сложени на масата — млекопитаещи, птици, риби. До тях — няколко саксии с растения и модели за изпита по геометрия — дървени кубове, кълба и пирамиди.

Един от учителите нарушава мълчанието:

— Ваше Височество, ще започнем със Закон Божи. Моля Ви, кажете „Отче Наш“ на черковнославянски!

Ученикът си отдъхва. Това е лесен въпрос. Той знае молитвата наизуст и на съвременен български, и на черковнославянски. И Борис я издекламира, както прави всяка вечер, преди да си легне, откакто се помни.

— Кога е била покръстена България? — е следващият въпрос.

— През 865 г. от цар Борис Първи. — Това, разбира се, той е длъжен да знае: нали е кръстен на свети цар Борис. — Християнството е било разпространено сред славянските народи от учениците на свети свети Кирил и Методий, братята българи от Солун, които създали славянската азбука около 862 г. Техните ученици преведоха светите писания на славянски и разпространиха Христовото учение по всички славянски земи, чак до Русия. Всички българи, разбира се, се гордеят, че техните предци дали азбуката на другите славяни, а също и с това, че са приели християнството преди руснаците. Тези исторически факти обясняват донякъде защо у тях липсва чувство за малоценност по отношение на най-големия славянски народ. Те са и в основата на българските аспирации към Солун, града на великите братя Кирил и Методий, най-почитаните национални светци.

Изпитите продължават. Български език и история — сутринта, старобългарски, смятане и естествознание — следобед. Борис е малко загрижен за диктовката, тъй като правописът понякога му създава мъчнотии. Човек наистина трябваше да си отваря очите при употребата на ъ-широко, ъ и ъ, и на е и е-двойно... (Борис, който имаше изключителна дарба за езици и по-късно овладя няколко чужди езика със свършено произношение, граматика и речник, остана цял

живот малко несигурен в правописа.) Но днешната диктовка беше лесна и той направи само една грешка.

Останалите изпити не представляваха никаква трудност. Декламиране на Вазовия „Отец Паисий“, едно стихотворение, което князът, както и всички български деца, знаеше наизуст. Въпроси за животни и растения... Всъщност благодарение на уроците на баща си момчето владееше естествознанието почти така добре, както тримата учители.

Изпит, както за всички деца, преди да влязат в прогимназия. Разликата бе, че цялата нация следеше внимателно напредъка на Борисовото образование и когато той получи свидетелството си (номер 467) от основното училище и черната прогимназиална шапка със синя лента и козирка, „събитието“ бе подробно отбелязано в пресата.

А осемнадесетият му рожден ден — пълнолетието — доби размерите на международно политическо събитие. Цар Фердинанд беше вече тайно организиран балканската коалиция, която щеше наскоро да атакува болната Отоманска империя, и държеше да придаде необикновена тържественост и гласност на пълнолетието на своя син. Всички балкански престолонаследници — сръбският, гръцкият, черногорският и румънският — присъстваха на небивалите тържества в София през януари 1912 г., редом с руския Велик княз Андрей, австрийския ерцхерцог Карл-Алберт, пруския принц Леополд и представители на чуждите правителства.

Кой млад човек не би се почувствал нервен, застанал мирно на естрадата, построена в средата на двора на Военното училище, с хиляди очи, вперени в него, докато военната музика свири маршове, а войската е замръзнала тържествено в „За почест!“. Зад него на платформата, украсена с борови клони и триколовни ленти, царското семейство е заобиколено от чуждестранни принцове и дипломати, всички в блестящи парадни униформи, и висшето духовенство — в сърмени одежди и златни корони. Борис, в униформата на подпоручик, пристъпва към окъсаното Самарско знаме, свещената реликва на Българската армия, участвало в Освободителната и Сръбско-българската война. Владиката чете бавно думите на войнишката клетва, а Борис ги повтаря тържествено след него, с вдигната десница. След това той се прекръства, целува кръста на владиката, Евангелието и знамето и извиква високо, по войнишки: „Заклевам се!“.

Гръмогласно „ура!“, изтръгнало се от гърдите на войниците, изпълнили широкия плац, разкъсва тишината. Музиката засвирва „Шуми Марица“ и „Химна на царя“ и 21 топовни салюта известяват на населението, че престолонаследникът е навършил пълнолетие. Цар Фердинанд, видимо развълнуван, пристъпва към сина си и горещо го прегръща. Междувременно частите се формират за парад пред Негово Величество. Начело на войските — Самарското знаме, следвано от части от 4-и търновски пехотен полк. Маршируващ енергично на десния фланг на първата редица, по-дребен и по-млад от мъжете до него, подпоручик Борис княз Търновски отдава чест на своя владетел и баща.

Това е последният път, когато той ще марширува щастливо, редом до войниците от полка си. Балканската война ще започне наскоро и мнозина от тях не ще се завърнат никога.

ТРЕТА ГЛАВА

МИМОЛЕТНАТА „РАДОМИРСКА“ РЕПУБЛИКА

Когато Стамболийски, военният министър генерал Сава Савов и останалите софийски пратеници, на път за главната квартира в Кюстендил, пристигнаха в Радомир късно следобед на 26 септември, те откриха, че положението се беше влошило до безизходност. Няколко части от отстъпващите Втора, Трета и Пета дивизия открито се бяха разбунтували и от военната дисциплина не бе останала и следа.

На железопътната гара и в близкия бивак делегацията, съставена от министри и опозиционни водачи, се озова сред тълпа от три хиляди разгневени мъже, твърдо решени да навлязат в столицата и да накажат царското правителство. Стамболийски и неговият главен сътрудник Райко Даскалов посетиха войници от различни групи и в 8 часа вечерта се срещнаха с някои от водачите на бунтовниците, най-влиятелният измежду които, изглежда, беше един старши фелдфебел на име Георги Дамянов. След дълги увещания те успяха временно да усмирят бунтовниците, но положението оставаше експлозивно.

Изоставяйки фронта и придвижвайки се обратно на изток, в старата българска територия, преливащите потоци от отстъпващи войници се бяха превърнали в размирни тълпи без предназначение и цел, освен твърдото решение да се завърнат вкъщи. На много места дезертьорите бяха посрещани от части на редовната армия, които ги принуждаваха под заплахата от разстрел да се завърнат на фронта. Бяха станали сблъсквания, имаше застреляни от офицери дезертьори и озлобението беше взело критични размери.

Необузданата тълпа беше извън всякакъв контрол, когато няколко самозвани водачи, повечето подофицери с подчертани пацифистки и левичарски убеждения, се опитаха да дадат известна насока на бунта. Мъже като Дамянов, лозар в цивилния живот и привърженик на земеделския съюз, се оказаха особено активни в политическата

агитация сред обърканите маси от отстъпващи войски. Наблягайки върху нуждата от организация и план в периоди на въстание, той си служеше с много исторически примери от Френската и Руската революция, повечето от тях със съмнителна достоверност. Докато нарастващите тълпи минаваха от село в село и реквизираха храна и припаси, едно ядро, наподобяващо малка нередовна войска част, започна постепенно да се сформира измежду безредните маси от бунтовници без определен политически цвят. Това ядро броеше приблизително осем пехотни роти. Два дни преди пристигането на Стамболийски фелдфебел Дамянов се беше наложил като негов командир.

Дамянов отведе два относително дисциплинирани батальона в Горна Джумая, където към тях се присъедини Трети батальон, командван от друг фелдфебел. Изплашеният персонал на гарата се поуспокои, като видя войници да се подчиняват на избраните от тях командири, и им помогна да композират влакове за извозване на батальоните до Радомир. Новината за освобождаването на Стамболийски се разпространи между частите и реакциите бяха смесени: от ентусиазирани викове „Да живее Стамболийски!“ до пълно безразличие и дори подозрение.

Пристигането в Радомир стана без инцидент. Отрядите бяха посрещнати от цивилните и военните власти на града, които им предложиха храна и им помогнаха да се устроят на лагер близо до гарата. След това командващият полковник уведоми Дамянов, че правителството настоява той да опита по всякакъв начин да убеди войниците да не продължават към София. След известно колебание Дамянов реши да приеме временно примирие, за да печели време. Той се съгласи да остане в Радомир, но обезпокоен от постоянно пристигащите необуздани тълпи и от опасността за грабежи и насилия, той изпрати поделения от войници да пазят зданието на Народната банка и железопътната станция.

Междувременно на войниците от всеки новопристигащ влак бе дадена възможност за избор: онези, които настояваха да влязат в София, за да накажат правителството, трябваше да слязат от влака, да предадат оръжието си и да се присъединят към бунтовниците от Радомир. Никой не можеше да продължи за столицата без заповед и

без план. Онези пък, които не желаеха да вземат участие в „революцията“, можеха да се разотидат по домовете си.

Нощта след пристигането на правителствените делегати беше сравнително спокойна, въпреки че неорганизираните тълпи вече надвишаваха „революционерите“, организирани под командата на Дамянов. За да спадне напрежението, софийските пратеници бяха помолени да не остават в лагера, а да прекарат нощта в различни частни къщи в Радомир. По този начин Стамболийски има достатъчно възможност нашироко да обсъди събитията на деня с колегите си и специално с най-близкия си сътрудник Райко Даскалов.

Д-р Даскалов, разпален 32-годишен земеделски партийен активист, навремето бе арестуван със Стамболийски и освободен заедно с него предишния ден. Син на учител, той бе темпераментен човек с радикални идеи, израснал в Свищов, преди да работи за кратко време като репортер за един опозиционен вестник в София. По-късно беше следвал няколко години в Берлин, където получил докторат в един германски търговски институт. След завръщането си в България през 1914 г. беше прегърнал възторжено идеите на земеделския съюз и веднага се включил в неговите редове. Скоро след това бил назначен за управител на магазините на една кооперация, организирана от земеделската партия.

Научната титла на Даскалов, изглежда, правеше впечатление на Стамболийски, който не можеше да се похвали с никакви особени академични постижения. Двамата партийни активисти, които питаеха еднаква ненавист към цар Фердинанд и неговата политика, се бяха сблизили доста в затвора. Там Даскалов беше написал няколко статии и есета върху идеологията на земеделския съюз и поради това се считаше за един вид теоретик на програмата на „селската власт“, проповядвана от Стамболийски и неговите приятели.

В 9 часа на следната сутрин, петък, 27 септември, делегатите отидоха пак на гарата. Тълпа от негодуващи войници, по-голяма от предишната вечер, се беше събрала на площада. Стамболийски, първият оратор, се покачи на един камион и се обърна към тях:

— Аз съм Стамболийски — извика той възбудено с гласа си на народен трибун. — Идвам от затвора да ви кажа: запазете спокойствие! Спрете буйствата! Мислете за Отечеството, застрашено от окупация от

чужденци! Върнете се на фронта! Укрепете го, докато наша делегация в Солун иска примирие от френския генерал!

Но неговото обаяние не можа да произведе този път обичайния си ефект.

— Войната е свършена! — извикаха някои от тълпата.

Стамболийски продължи тирадата си, напомняйки на войниците, че не го бяха послушали през 1915 г., когато беше поискал от тях да не се сражават, и молейки ги този път да го послушат. Но непокорната публика губеше търпение и не искаше да слуша повече. Един от водачите на бунтовниците, някой си фелдфебел Аронов, взе думата и извика ядосано:

— Няма да отидем обратно, за да се бием! Войната е свършена! Да вървим в София, да накажем отговорниците! В София — да съборим правителството!

Войниците нададоха одобрителни викове. Изглежда, всички опити да се умирят бунтовниците бяха пропаднали. Тогава се случи най-неочакваното. Като излезе напред и застана, изправен в генералската си униформа, военният министър Савов изпъчи гърди и изрева:

— Войници, мирно! — Настъпи внезапна тишина и като по чудо войниците застанаха мирно. Генералът почака малко за ефект и се провикна повелително: — В качеството си на военен министър аз ви заповядвам да се разпръснете и да си вървите по домовете! Вървете да почивате при семействата си! И оставете всички оръжия тук!

Последва миг на колебание. Някои войници запротестираха:

— Не, няма да предадем оръжието си!

Но Савов настояваше:

— Няма от какво да ви е страх. Вие дължите това на вашата родина, която се готви сега да подпише мир.

В бъркотията, която последва, един войник предложи да гласуват чрез вдигане на ръка. Предложението на Савов спечели и тълпата започна да се разпръсква. Стълкновението беше избягнато; настъпването към София беше отложено. Хладнокръвието на военния министър беше спасило положението. Но не за дълго.

Савов се върна в столицата, докато делегацията реши да отиде до главната квартира в Кюстендил, на около 50 км от Радомир, за да усмири и там бунтовниците. Междувременно земеделските водачи

бяха направили пълен завой. Затънали в море от пораженци и недоволни войници, след като прекараха часове в разпалени разговори с активисти, чувайки за първи път от очевидци за ужасите и мизерията на войната, наскоро освободените затворници Стамболийски и Даскалов започнаха да се чувстват по-близки до бунтовниците, отколкото до министрите и генералите, които ги бяха изпратили да потушат бунта. Убедени врагове на държавния строй по произход и идеология, двамата мъже бяха естествено привлечени към бунта и тяхната метаморфоза не беше изненадваща. В случая у Райко Даскалов преобръщането беше пълно и почти мигновено. Що се касае до Стамболийски, по-малко импулсивен по характер и по-обигран като политик, прехвърлянето в другия лагер стана постепенно и по по-нюансиран начин.

Пълен безпорядък цареше в Кюстендил този ден. След нападението на тълпи от дезертьори преди два дни военната главна квартира се страхуваше от нови атаки на бунтовниците. Школниците от Школата за запасни офицери, които бяха изпратени да въдворят ред, получаваха противоречиви наставления и деморализацията се засилваше и между тях. Отначало им беше възложено да обкръжат града и да спрат притока на отстъпващите от запад размирни групи. След това дойде заповед да се качат на влака, който чакаше на железопътната станция; след като го натоварят с оръдия и картечници, да чакат сигнал за тръгване. През това време нови групи дезертьори прииждаха на гарата и настояваха да се осигури влак за превозването им до София. Когато броят и нетърпението им нараснаха заплашително, властите капитулираха пред ултиматума им. Понеже нямаше друг влак на разположение, на школниците бе наредено да освободят влака, който бе предоставен на дезертьорите. На следващата сутрин, 27 септември, школниците бяха изпратени по посока на сръбската граница със задачата да спрат и обезоръжат бягащите войници. Но едва стигнали до предназначения им сектор, те получиха заповед да се завърнат бързо в Кюстендил и да охраняват главната квартира на войската, в случай на нападение от страна на бунтовниците.

Такова беше положението по обед, когато Стамболийски, Даскалов и останалите членове на делегацията пристигнаха от Радомир. В главната квартира ги посрещна началник-щабът генерал

Бурмов, който не изглеждаше особено разтревожен и който ги увери, че градът е спокоен. От зори улиците на Кюстендил бяха задръстени от отстъпващи военни колони, които пристигаха от околните села и хълмове. Поделенията обаче изглеждаха сравнително дисциплинирани. Те маршируваха под строй и следваха офицерите си, затова властите ги насочиха към гарата, където войниците наредиха пушките си в правилни пирамиди и насядаха близо до релсите в очакване на влаковете.

В 3 часа следобед генерал Бурмов придружи делегацията до гарата, където софийските пратеници искаха да говорят с войниците. Всичко беше тихо и началник-щабът забеляза със задоволство, че въпреки размирната атмосфера войниците по улиците правеха усилие да изглеждат спретнати и козируваха на старшите.

Но когато групата стигна до гарата, се случи нещо, което можеше да има непоправими последици. Като минаваше покрай един неспретнато облечен войник, който дори не отдаде чест, Бурмов спря възмутен и го смъмри строго. Без да каже нито дума, войникът грабна оръжието си и насочи натъкнатия щик към генерала. За щастие друг един войник хвана навреме пушката и спаси живота на началник-щаба. Повече не можеше да има съмнение: бунтът беше започнал.

В момента, в който политическите застанаха пред възбудената тълпа, Александър Стамболийски неочаквано бе повикан в телеграфната станция на гарата.

— За Вас е, г-н Стамболийски — каза телеграфистът. — Д-р Даскалов Ви вика по телеграфа от Радомир.

Изненадани, делегатите се огледаха наоколо. Наистина Райко Даскалов, който беше дошъл с тях в Кюстендил, го нямаше. Още с пристигането им в главната квартира той се беше измъкнал незабелязано и беше отишъл сам на гарата, където се беше срещнал с много войници. И без да предупреди колегите си, той беше заминал с кола за Радомир.

От този момент нататък Даскалов вече не беше член на официалната делегация. Той самият се беше разбунтувал. Нещо повече, когато се върна в Радомир, той вече беше застанал начело на бунтовниците. В Кюстендил, както и в Радомир, Даскалов намери хиляди разочаровани, възмутени войници, заразени от революционната треска, мъже, назрели за бунт и отмъщение, но без

водач и без определена програма. Той схвана веднага, че онова, от което те се нуждаеха, бе човек като него и като Александър Стамболийски, и от тяхната идеология за управление на селските маси. Даскалов притежаваше и енергия, и плам и този ден красноречието му се оказа напълно резултатно.

Откак Фердинанд управлява България, българският народ не е виждал бял ден — повтаряше той пред многохилядната войска. — Той я управляваше като неограничен монарх и каквото пожелаеше, това ставаше в нея. Всички управници бяха кукли в неговите ръце и всички до един той успя да превърне в свои послушни оръдия и мекерета.

Със съдбата на народа той се разпореждаше, както му беше угодно. Сключваше тайни договори, воюваше с когото си искаше, подписваше мир, отново ковеше съюзи, тласкаше страната към нови войни и разорения, без народът да има какъв и да е дял в тия негови комбинации. Българският народ бе третиран като бездушен роб. Затова дойдохме до днешното окаяно положение, затова стоим пред този отворен гроб.

Ако искаме да спасим страната, ние трябва да ударим злото в самото сърце. Ние трябва да свалим Фердинанд, да обявим народа за пълен господар на своите съдбини.

Централната тема на Даскаловата реч беше, че откакто войната беше свършила, победителите, които искаха да накажат цар Фердинанд, щяха да накажат и българския народ. Единственият начин за България да избегне отмъщението на неприятеля, проповядваше Даскалов, беше да се свали царят и да бъде наказан, преди врагът да е окупира страната.

Победителите ще искат сметка от нас и ние ще трябва да им я дадем, но нека да я дадем, преди те да са я поискали — казваше прочувствено Даскалов. — И затова

още сега ще трябва да стоварим, както си е в действителност, всичко върху грешните глави на Фердинанда и управниците му. Българският народ трябва час по-скоро да бъде представен в истинския му вид, т.е. такъв, какъвто си е: невинен, голям противник на войната, но насила вкаран във войната, нещо, което можеше да стане и с румънския народ, ако беше останал жив германофилът Карол, и с Гърция, ако не беше детрониран Константин. България ще се спаси, като махне Фердинанда и неговата политика. Трябва обаче да се побърза, защото и без това сме много закъснели. Могат да ни кажат: вие всички бяхте германофили с Фердинанда, но като видяхте дебелия край, като изгубихте войната, чак тогава искате да минете за невинни гълъбци. За да отхвърлим такова подозрение, трябва да действаме бързо, решително и без колебание. И тъй, напред към София! Да свалим Фердинанда, да предадем властта в ръцете на народа, да накажем всички злосторници и да искаме от името на невинния народ примирие и мир.

Реакцията бе неописуема. Вълна след вълна недоволни войници се стичаха в Радомир и тълпата на градския площад растеше като снежна топка. Даскалов чувстваше, че моментът за действие е дошъл.

Междувременно на кюстендилската гара младшият подофицер Михаил Минев, който обслужваше телеграфа, получи спешното повикване от Радомир и доведе Стамболийски в малката апаратна.

— На няколко пъти голям зор дават от Радомир да се явите на апарата и даже ме заплашваха, ако не Ви доведе тук — каза той.

— Добре. Кажи им: „Тук Стамболийски!“.

Минев изпрати съобщението, но Радомир отговори: „Кой е там?“. Три пъти телеграфистът предаде името и три пъти отсреща му отговориха: „Кой е там?“.

— Или аз не знам как да употребявам телеграфа, или онзи отсреща не знае морзовата азбука — оплака се Минев.

Тогава Стамболийски каза:

— Телеграфирай: „Тук е кобилата!“.

Войниците, които изпълваха канцеларията, се засмяха на странния шифър, когато подофицерът изпрати известието. Но този път паролата се оказа сполучлива и Радомир отговори: „Искаме само Стамболийски и телеграфистът да останат в стаята“.

Всички войници напуснаха канцеларията освен бившия министър Григор Василев. Стамболийски го помоли и той да излезе и телеграфистът събщи, че са готови да приемат съобщението. Точките и чертичките се появиха на телеграфната лента. „Тук е Райко Даскалов. Съгласни ли сте със следното окръжно: «Днес, 27.IX, бившият цар Фердинанд, династията му и бившето правителство са свалени. България е провъзгласена за Народна република!».“ Стамболийски продиктува отговора си: „Не е ли прибързано всичко това?“. „Не, точно навреме е!“ — телеграфира Даскалов.

— Добре тогава. — Стамболийски не изглеждаше много сигурен. — Попитай го — каза той на телеграфиста — разполагате ли със сила и каква?

„Разполагаме с около 15 000 въоръжени войници. Трябва да дойдеш тука на всяка цена!“ След това Даскалов посъветва приятеля си кои пътища да вземе, за да избегне всякаква опасност. Стамболийски обеща да отиде в Радомир. Когато разговорът по телеграфа свърши, той поръча на телеграфиста да изгори лентата пред него.

— Да не си посмял да кажеш някому нещо за този разговор! Отговаряш с главата си! — предупреди той подофицера и го попита за името му. После, преди да напусне канцеларията, се засмя и го потупа по рамото: — Един ден може да си потърбваме един на друг.

Когато Стамболийски се присъедини към тълпата, натрупана пред гарата, поиска от колегите си да се върнат в зданието на главната квартира и да го оставят за малко сам с войниците. Скоро, след като излязоха, политиците и придружаващите ги офицери чуха огромна врява, идваща откъм гарата, последвана от оглушително „ура“ и ликуващи викове. Минути по-късно тълпи от силно възбудени мъже изпълниха улиците, пеейки, крещейки и стреляйки във въздуха. Тълпата се насочи към главната квартира и я окупира, без да срещне някаква съпротива. Генерал Бурмов, който се опита да вразуми някои от водачите, когато те стигнаха до главния вход, насмалко не бе убит, но успя да избяга. Революционната оргия продължи до късно вечерта.

През цялата нощ претоварени влакове, камиони и конски коли напуснаха Кюстендил, превозвайки хиляди бунтовници към Радомир.

Там Райко Даскалов току-що беше провъзгласил републиката. След като беше говорил със Стамболийски по телеграфа, Даскалов се появи пред тълпите от бунтовници и прочете следната прокламация:

Днес, двадесет и седми септември, 1918 г., българският народ скъса веригите на робството, катурна деспотическия режим на цар Фердинанд и неговите помощници, обяви ги за народни врагове, прокламира се за свободен, с републиканско управление народ и подава ръка на европейските народи за примирие и разбирателство. От днес цар Фердинанд и династията му и бившето правителство са свалени. Всички окръжни управители, околийски началници, коменданти, кметове и войнишки началници ще изпълняват заповедите на временното правителство на републиката.

Председател: Ал. Стамболийски
Главнокомандващ: Райко Даскалов

Докато тълпите аплодираха бясно, Даскалов изпрати до всички телеграфни станции циркулярното съобщение, което беше обсъдил със Стамболийски и с което оповестяваше събарянето на монархията и на Малиновото правителство. Но той знаеше много добре, че засега всичко това беше само един блъф, който нямаше голямо значение извън Радомир. Ако искаше да събори режима, бунтовниците трябваше да завземат София. Затова Даскалов имаше нужда от Стамболийски, но последният не беше проявил голям ентузиазъм по време на разговора им по телеграфа. Това го безпокоеше и докато организираше похода към столицата, той написа спешна бележка до приятеля си и я изпрати по първия влак за Кюстендил, намиращ се само на петдесетина километра от Радомир. В това писмо обясняваше, че положението в България вече е навлязло в критичен период и че не може повече да се чака да се свали монархията и да се замести с народно републиканско правителство, което да спаси страната: „Аз си послужих с твоето име, като те поставих председател на временното правителство. Това е

желанието, единодушното желание на народа и войската. Ако ти не искаш да водиш временното правителство, тогава моята единствена молба е да не го осъждаш“. И новият главнокомандващ уверяваше Стамболийски, че бунтовниците са достатъчно силни да превземат София.

Точно по кое време Стамболийски бе получил съобщението този ден, ще остане вероятно завинаги загадка. Факт е, че хитрият селски водач не показва особено нетърпение да се втурне към Радомир, за да издигне знамето на републиката. Изборът за него беше мъчен: от него се очакваше едновременно да усмири въстаниците, но и да ги поведе. Мисията, която цар Фердинанд и правителството на изнемошялата страна му бяха поверили, беше критична и Стамболийски съзнаваше добре както нейното значение, така и своята лична отговорност като държавник и патриот. От друга страна, всичко в неговото минало, идеология и лични чувства го правеше по-близък до бунтовниците и тяхната кауза, отколкото до режима, на който той винаги се беше противопоставял. В голямата бъркотия, която цареше, най-умното беше да печели време и да събере колкото може повече сведения за положението и възможностите за успех. Поради това Стамболийски вместо да се присъедини към Даскалов в Радомир, отпътува за Дупница, на около 80 км южно от Кюстендил, за да си даде сметка за настроението на войските, събрани там.

Останалите делегати го очакваха в главната квартира в Кюстендил до късно вечерта, за да им докладва за обстановката. Но те получиха телеграма, в която той известяваше, че останал без бензин и затова нямало да може да се присъедини към тях. На следващата сутрин, 28 септември, Стамболийски пристигна в Радомир, центъра на въстанието, където Даскалов го очакваше с нетърпение. Откакто излезе прокламацията му, самоназначилият се главнокомандващ беше организиран наличните сили в осем батальона с две картечни роти и бе произвел един от водачите на бунтовниците, Георги Дамянов, за началник-щаб. Предишната вечер той беше изпратил ултиматум на правителството: „Признайте Републиката или нашите войски ще тръгнат към София сутринта!“.

Срещата с неговия ментор и назначен „председател на републиката“ донесе горчиво разочарование за революционера Даскалов. Вместо да застане начело на бунта, Стамболийски

разкритикува нетърпението на Даскалов и изказа мнение, че провъзгласяването на републиката се е оказало преждевременно и недостатъчно подготвено. „Вместо подкрепа чух само обвинения и оплаквания“ — писа по-късно Даскалов.

Срещата между двамата приятели бе неочаквано кратка и напрегната, а атмосферата — по-малко сърдечна, откогато и да било. След само половин час разговор Стамболийски, още колебаещ се и неубеден, тръгна за София, докато Даскалов и войските му се натовариха на всички железопътни вагони, с които разполагаха, и поеха за Перник, откъдето походът към София щеше да започне.

Новината за радомирския бунт беше стигнала до София предишната вечер и столицата напрегнато се готвеше да посрещне евентуално нападение. В 9 часа „главнокомандващият“ бунтовниците беше изпратил следната телеграма:

София. Бившето правителство.

От сведенията, които имам, разбрах, че още не сте си подали оставката. Заповядвам ви това да сторите немедленно. Утре ида с войници на Републиката и ако не сте се оттеглили, не отговарям за последствията.

Главномандващ: Д-р Даскалов

Оскъдните гарнизонни части заеха позиции в околностите на София и новоназначеният началник-щаб на гарнизона полковник Иван Шкойнов трескаво подготвяше планове за битката. Княз Борис, който служеше като свръзка между царя и военното командване, беше държан непрекъснато в течение от Шкойнов за разгръщането на военните части. Войските на правителството не изглеждаха много внушителни и се състояха повечето от неопитни поделения: шест пехотни роти, една рота от Школата за запасни офицери и три роти юнкери от Военното училище, плюс една „щурмова“ картечна рота, или общо 11 роти с 12 картечници. В допълнение Шкойнов беше събрал шест разнокалибрени оръдия, както и конница, която се състоеше от един ескадрон от царската гвардия и половин ескадрон от Военното училище.

Тъй като частите се оказаха тревожно малко, командването се обърна към германските и австрийски части в България, да изпратят каквито и да е подразделения за защитата на София. Полковник Шкойнов издаде заповед до всички войници в отпуск да се съберат в двора на Пехотния полк и след една патриотична тирада ги организира в импровизирани взводове и роти, които бяха снабдени с оръжие и муниции в арсенала. До вечерта новосформираните роти заеха определените им позиции. Но понеже командният състав бе недостатъчен, Шкойнов обиколи четири болници, за да уговаря офицерите, които бяха там на лечение. На следващата сутрин много от тях се представиха за служба в главната квартира.

Междувременно Стамболийски беше изчезнал и бе издадена заповед за неговото арестуване. При пристигането си в София — след срещата с Райко Даскалов — Стамболийски отиде направо в Министерския съвет и отрече всякакво участие в бунта. Но не успя да убеди правителството, че провъзгласяването му за председател на републиката било станало без негово съгласие и че той и Даскалов били пленници на бунтовниците. Той беше напуснал зданието, когато министрите след кратко разискване решиха да го арестуват, но Стамболийски беше вече изчезнал из улиците на София. През следващите няколко дена той се укри и се опита да търси подкрепа за бунта измежду опозиционните групи в София.

Стамболийски намери официалното ръководство на неговата собствена партия твърде резервирано спрямо Радомирската република. Земеделският водач Драгиев излезе дори с прокламация, в която осъждаше бунта като измама, и декларира, че са използвали не само неговото име, но също и имената на партийната управа, включително и това на Стамболийски. Това изявление, публикувано в софийските вестници и пуснато от аероплани върху войските, създаде впечатлението, че бунтът е лична авантюра единствено на Даскалов. То вся смут и разложение сред бунтовниците.

Стамболийски потърси подкрепата и на Димитър Благоев, ръководителя на тесните социалисти — така се наричаха официално комунистите, чиято партия се преименува по-късно в Българска комунистическа партия. Той предложи революционна коалиция между земеделците, които представляваха мнозинството от селското население, и тесните социалисти (комунисти), които твърдяха в края

на войната, че техният брой е нараснал на 21 000, което се дължеше на ужасните военновременни условия и на голямото недоволство в страната. Успехът на Руската революция също беше насърчил българските комунисти и тиражът на техния „Работнически вестник“ се покачи на 30 000.

Но безкомпромисният и тесногръд Благоев изпитваше неприязън към земеделците и отклони предложението на Стамболийски. В неговите очи земеделците бяха прости селяни с дребнобуржоазни предразсъдъци, без интерес към социализма — хора, които никога не можеха да разберат величието на болшевишката революция. Благоев и съмишлениците му считаха войнишкият бунт за „реакционен в същността си, едно въстание на селячеството срещу градското население и срещу цар Фердинанд“. За тях въстанието беше „не борба на пролетариата и неговата партия срещу буржоазията, а по-скоро междуособна борба всред самата буржоазия“. Да го подкрепят, би било компромис, който те не можеха да направят.

Но имаше и други причини за отказа на комунистите. Първо, те не бяха подготвени за действие. Второ, те бяха убедени, че вълната на болшевишката революция беше тъй и тъй на път да залее България и не виждаха причина да рискуват главите си в едно излишно, некомунистическо въстание. И накрая, Благоев знаеше твърде добре, че Стамболийски представляваше много по-популярна и привлекателна фигура от него и че земеделците чувствително надвишаваха броя на комунистите. Той нямаше никакво желание да се задоволи с второто място и да играе ролята на второстепенен партньор в една авантюра, в чийто успех не вярваше.

Целия ден и цялата нощ Райко Даскалов чака нетърпеливо някакви насърчителни новини от София. Той все още се надяваше, че Стамболийски ще успее да получи подкрепа за Радомирската република и че София ще се предаде без съпротива. Беше уговорено, че Стамболийски ще влезе във връзка с него същата вечер, за да го осведоми за резултатите от водените преговори. Обаче нищо не се чу от столицата. Вместо това дойде новината, че германски войски идвали да засилят гарнизона. Изоставен и изолиран, Даскалов трябваше сега да взема сам своите решения.

В двореца цар Фердинанд, когото княз Борис държеше непрекъснато в течение на нещата, следеше развитието им много

внимателно. В същото време, понеже отказваше да приеме поражението и да изостави съюзниците си, той тайно обмисляше някои смели, та дори и безразсъдно дръзки мерки, надявайки се на някакъв невероятен обрат в последната минута. Под секрет той влезе във връзка с германската и австрийската главна квартира, както и с някои предани му до смърт българи, които все още вярваха, че България може и трябва да продължи войната. Като предпазна мярка личният влак на царя чакаше на неговата станция, готов всеки момент за тръгване или поне за преспиване, в случай на криза.

Обезпокоено, правителството чакаше със затаен дъх новини от делегацията по примирието, но от Солун не идваше нито дума. Делегатите — финансовият министър Андрей Ляпчев и дипломатът историк Симеон Радев — бяха напуснали София набързо, три дена по-рано, в 9 часа вечерта. Те бяха придружени от американския генерален консул в София Мърфи и един друг член на легацията на Съединените щати Арчибалд Уокър, представляващи единствената Велика сила, която не беше във война с България. В Свети Врач към тях се присъедини командирът на Втората българска армия, генерал Иван Луков, и малко след полунощ те достигнаха предните линии, където войници от английския полк „Дербишър“ придружиха колата им до британските позиции. След изтощително пътуване по разбитите пътища на юг през бойните полета делегатите пристигнаха в Солун и в 4 часа бяха заведени в главната квартира на върховния съюзнически командир на Македонския фронт генерал Франше д’Еспере.

Нямаше човек на Балканите, който да не беше чувал за този войнствен френски офицер и неговото властно поведение, макар че той беше пристигнал от Западния фронт едва през пролетта. След две и половина години несполучливи опити за пробив на българската отбрана Македонският фронт се беше превърнал в безизходно тресавище за англо-френските експедиционни сили и когато предишният им командир генерал Гийома беше повикан обратно, за да стане военен комендант на Париж, Клемансо лично избра Франше д’Еспере да го замести. Той изглеждаше създаден за този пост. Луи-Феликс-Мари-Франсоа Франше д’Еспере беше модел на професионален войник: завършил Военната академия Сен-Сир, той беше служил в Алжир, Тунис и Индокитай; беше се бил в Боксерското въстание в Китай и при умиротворяването на Мароко, а също така се

бе отличил в бойните операции при реката Марна. Извън това, понеже беше пътувал по Далматинския бряг и в Гърция, той имаше известни познания за Балканите и беше авторът — през 1914 година — на военен план за отваряне на фронт в Солун, откъдето да се започне офанзива срещу Белград и Будапеща.

Този 62-годишен мъж, прям и груб, човек на действието, който презираше интригите и се чувстваше като у дома си на бойното поле, беше идеален образец на офицер. Като командир той беше суров и възискателен и войниците му трепереваха от него, но го и уважаваха. Един британски генерал го описва така: „Той поставяше всички на местата им. Той не само че никога не искаше съвет, но не позволяваше никому да си дава мнението или да му прави внушения, което всъщност никой не би се осмелил и да направи“.

Българските делегати не си правеха никакви илюзии, че Франше д'Еспере ще прояви великодушие. В края на краищата той нямаше основание да обича България, нито да бъде отзивчив и снисходителен. Напротив, беше създал приятелски отношения с нейните балкански врагове Сърбия и Гърция и войските му бяха понесли тежки загуби в сражения с българите. Като професионален офицер той се възхищаваше от невероятната смелост и издръжливост на своя противник, но също така беше и убеден привърженик на тактиката победеният неприятел да бъде преследван докрай. Но все пак Ляпчев, генерал Луков и Радев се надяваха, че с идването си да искат примирие щяха поне да получат приемливи и достойни условия, в духа на идеалистичната декларация на американския президент Уилсън, която беше породила големи надежди в Европа.

Тяхното заблуждение се изпари веднага щом се озоваха лице срещу лице с френския генерал. Студен и резервиран, Франше д'Еспере им се видя по-суров, отколкото репутацията му го беше обрисувала. Вместо аристократа, който очакваха, те се намериха в присъствието на един нисък набит човек, съвсем типичен френски селянин, упорит и непоколебим. Добре подстриганите черни мустаци над сериозната му уста и волевата му брада отговаряха чудесно на ролята на строг съдия, която той беше възприел този следобед в Солун. Думите му смразиха сърцата на българските делегати. Той не преговаряше, нито смяташе да се пазари. Той им диктуваше какво трябваше да направят.

— Господа — каза той, — ние имаме всички основания и права да се справим по жесток начин с България. Тя вече няма никаква армия и зависи от нашата милост. Но въпреки това ние не желаем да я разрушим. Ние не ще ѝ диктуваме унижителни условия. Ние няма да окупираме София. Ние няма да посегнем на суверенитета ѝ. Но ние ще изискваме от вас известни гаранции, необходими за нашата сигурност и за продължаването на нашите военни операции.

Какви гаранции? Какви условия? Това загрижи българските делегати. Те бяха дошли с идеята да преговарят като равни за някакви приемливи условия. Българските войски все още се биеха в различни части на Македония и сигурно можеха да продължат да се съпротивяват по-дълго и да нанесат още жертви на съюзниците. Но Франше д'Еспере не прояви никакво желание да продължи разговора.

— Вие ще получите текста на условията утре — каза той. — И аз ви съветвам да ни сътрудничите най-искрено, ако искате България да бъде третирана добре. Щом приемете условията, аз ще заповядам незабавното прекратяване на операциите.

И едва кимвайки към посетителите си, френският генерал напусна стаята.

В неделя сутринта, 29 септември, княз Борис, придружен от министрите Савов и Такев, пристигна на Александровия мост, около 10 километра югозападно от София. Големият мост, непосредствено след Княжево, води към шосето, което следва Владайското дефиле и води към Перник и Радомир. Две планини ограждат прохода на Владайската река: Витоша и Люлин.

По това дълго дефиле разбунтуваните войски приближаваха към столицата с влакове, камиони и пеша. На изхода му, с пръст на спусъка, бяха заели позиции защитниците на София.

Една трагична случка, недалеч оттук, беше помрачила предишния ден, 28 септември. По същото време, когато пет или шест влака, натоварени с бунтовници, се приготвяха да напуснат гарите на Перник и Радомир, на път за столицата, командирът на гарнизона беше заповядал да се блокира дефилето с два товарни вагона, които да се виждат от достатъчно далечно разстояние, за да принудят влаковете да

спрат. Той беше изпратил и един патрул юнкери от Военното училище, с мисия да обезоръжат бунтовниците.

Първият влак с бунтовници беше наближил барикадата и се беше спрял като закован. Въстаници с една картучница бяха заели позиция на тендера, а въоръжени бунтари с натъкнати ножове бяха насядали по покривите на вагоните и крещяха революционни лозунги и заплахи.

Когато патрулът юнкери наближи средата на влака, командирът настоя въстаниците да хвърлят оръжията си, обещавайки, че всеки войник ще бъде изпратен у дома си безнаказано. Един капитан с четирима юнкери беше изпратен до локомотива със същото предложение. Но докато офицерите се опитваха да убедят бунтовниците, от покрива на вагоните бе открит огън срещу патрулите. Юнкерите се оттеглиха бързо, залегнаха и отвърнаха на стрелбата. В същото време патрулният командир поиска артилерийска подкрепа, както беше уговорено предварително, и батареите, разположени на „Лагера“ (широкото поле между София и Княжево, употребявано за паради), насочиха оръдията срещу влака.

Когато снарядите започнаха да падат върху задните вагони, разбивайки ги на парчета, стотици бунтовници заскачаха от влака и побягнаха. Мнозина бяха убити и ранени, други — пленени. Тези, които продължиха да се съпротивяват, бяха пленени и изпратени веднага с друг влак в Шумен за разпит. Двама юнкери бяха убити, а осем — ранени. Бунтовниците обаче понесоха много тежки загуби (историци комунисти споменават петстотин убити, но тяхната достоверност е съмнителна).

Въпреки че първият влак бе унищожен и много от завръщащите се войници се бяха предали в други околности на столицата, главното ядро на бунтовническите войски, разпалено от революционната жар на Даскалов, изглеждаше готово за бой. Битката изглеждаше неизбежна, особено след новия ултиматум на Даскалов, получен тази сутрин в София: „Ако в продължение на шест часа не получа известие от София, че бившите власти на бившето царство България не признават новото положение на нещата, ще бъда принуден по насилствен начин да вляза с войските на народната гвардия в София“.

Скоро след като княз Борис и военният министър пристигнаха на Александровия мост, към тях се присъедини полковник Шкойнов, който описа подробно бойното разположение на войските си.

Бунтовниците разполагаха с четири до пет хиляди души в село Владая, а Даскалов и Г. Дамянов се намираха между тях, докладва Шкойнов. Освен това два влака — един на радомирската гара и един на пернишката — бяха пълни с бунтари. Беше разпространена новината, че на 29 септември бунтовниците ще започнат похода си към София. Колкото до правителствените войски, те бяха разположени в четири „засади“ — една от най-важните, тази на изхода на Владайското дефиле, бе устроена на Александровия мост, а другите — по пътищата, идващи от селата Бучино, Бистрица и Панчарево. На частите бе заповядано да чакат идването на „ренегатите“ и да ги унищожат, при опит да продължат по пътя за София. Един ескадрон и половина чакаше в Княжево, а три роти юнкери бяха заели позиции, на север от тях, по пътя за Филиповци. Другите пехотни роти бяха разгънати при Горна баня, Овча купел и Бояна. Няколко артилерийски оръдия и гаубици, които можаха да се намерят в София, бяха бързо изтеглени от града с помощта на волове и останалите коне на Военното училище. Батареи бяха монтирани на „Лагера“ и на височините край Бояна. В случай на размирици по улиците на София една картечница беше инсталирана на кубето на черквата „Св. Неделя“, в сърцето на града.

За княз Борис това съвсем не беше първата битка, която щеше да види. Той беше получил своето бойно кръщение още през 1912 г.; в 1913 беше избягнал сръбски и гръцки куршуми; после три години се беше бил под съглашенските куршуми на няколко фронта. Но сега българи стреляха срещу българи. Войници от добре познати нему полкове насочваха пушките си срещу другари по оръжие, носещи същата униформа. Той никога не бе присъствал на такава мъчителна агония, която щеше да изживее тази неделя, когато Владайското дефиле отекна с пукотевицата на пушките и трясъка на картечниците.

Тази сутрин положението все още беше под контрол. Групи от войници, идващи от Владая, излязоха от дефилето и се появиха на пътя за Княжево, но повечето от тях се предадоха веднага щом очакващите ги правителствени войски им заповядаха да хвърлят оръжията си. Но около обяд бяха забелязани бунтовнически патрули по склоновете на Люлин, които стреляха във въздуха и се спускаха надолу към шосето. Скоро след тях значителни части от бунтари се появиха по височините, от двете страни на пътя. Братоубийствената битка, жестока и кръвопролитна, беше започнала.

Въпреки тежкия артилерийски бараж от правителствените батареи в Бояна колони от бунтовници се изсипаха надолу от височините и атакуваха Александровия мост откъм задната страна. Изненадани от превъзхождащите ги сили, защитниците на моста отстъпиха в безпорядък, принудени да си пробиват път през линиите на атакуващите с щикове, в ръкопашен бой.

Кръвопролитното сражение отзад на моста още бушуваше, когато главните сили на бунтовниците се нахвърлиха от владайския път, предвождани лично от Райко Даскалов, въодушевено размахващ голата си сабя и викащ: „Напред, към София!“. Школниците, безпомощни да задържат нападателите, изоставиха позициите си по средата на моста и се разбягаха. Останалите защитници от щурмовата картечна рота бяха премазани на моста от стихийната вълна на бунтовниците, а офицерите и картечарите бяха избити.

След като победените правителствени части отстъпиха към София, отбраната изглеждаше разбита. Но към 4 часа мнозина офицери, като апелираха горещо към войниците си или издаваха заповеди под заплахата на револверите си, успяха да спрат отстъплението и да организират нова отбранителна линия около артилерийските батареи на височините над Бояна.

Бунтовниците нахлуха през Александровия мост и прекосиха село Княжево и малката борова гора, южно от него, но силният артилерийски огън от Бояна ги принуди да спрат. По това време нови групи бунтари започнаха да слизат по склоновете на Витоша, по посока на Бояна.

Сражението се разпротря по цялата област, но атаките бяха отблъснати от артилерията и от резервните части от войници отпускарни. Късно вечерта една германска батарея пристигна и се присъедини към битката.

В 7 часа, с падането на нощта, Райко Даскалов реши да напусне позициите си, източно от Княжево, и да поведе войските си по шосето за София. Но щом бунтарите излязоха от боровата гора, прожекторите на едно специално поделение ярко ги осветиха. Изложени на подновения артилерийски огън, те срещаха не само отпора на резервните отпускарски части, но също и огъня на двете картечници, които новодошлата германска рота току-що беше монтирала на средата на пътя. След като фланговете им попаднаха под артилерийски огън, а

центърът им бе спрян от германските картечници, бойците на Даскалов се видяха принудени да се оттеглят обратно в княжевската гора. Четири пъти тази нощ те подновяваха атаките и четири пъти бяха отблъснати. През време на битката Даскалов беше ранен в ръката и трябваше да бъде закаран в казармите на Школата за запасни офицери в Княжево, окупирана от бунтовниците.

Докато сражението продължава около Княжево и Бояна, полковник Шкойнов беше повикан в 9 часа в двореца, където беше приет от княз Борис. Той едва беше започнал доклада си, когато чу бавни, тежки стъпки в коридора зад вратата.

— Това е баща ми — каза князът, разпознавайки стъпките.

Но царят реши да не влиза и стъпките се отдалечиха. Шкойнов продължи доклада си, обяснявайки с подробности плана за контраатака. Когато свърши, княз Борис го остави сам в стаята и отиде да докладва на царя. След малко той се върна и каза, че баща му беше одобрил плана и пожелава успех на полковника.

Същата вечер София беше обявена за „крепост“ и генерал Протогеров беше назначен за комендант на крепостта и облечен с широки права да я отбранява. За столицата това беше нощ на извънредно безпокойство и напрежение. От строго спазвания полицейски час улиците бяха празни. Шумът на оръдейната стрелба, само на пет или шест километра от центъра на града, не спря цялата нощ. Никой в София не можа да затвори очи; прозорците останаха осветени до сутринта.

На разсъмване около Княжево, Бояна и покрайнините на столицата бунтовниците и правителствените войски се оказаха едни срещу други, в очакване на решаващата битка.

Нощта бе също така драматична за делегацията по примирието в Солун. Делегатите бяха съкрушени, възмутени и склонни да прекъснат преговорите, когато офицерите от главната квартира на генерал Франше д'Еспере им връчиха проекта за условията на примирие. Те бяха по-сурови, отколкото делегатите очакваха.

„Териториите, които бяха принадлежали на Сърбия и Гърция, а понастоящем бяха окупирани от български войски, трябва да бъдат евакуирани веднага — гласеше документът. — Българската армия да се

демобиализира незабавно, с изключение на три дивизии и четири конни полка. Всички оръдия, амуниции, военни коли и коне да бъдат предадени на съюзниците. Всички български войски, понастоящем западно от меридиана на Скопие, да предадат оръжието си и да се считат за военнопленници. На Германия и Австрия да бъдат дадени четири седмици, за да евакуират техните войски, дипломатически представители и поданици от България.“

Към официалната „военна конвенция“ бяха прибавени и клаузите на едно тайно споразумение. Според него войски на Съглашението щяха да окупира временно стратегическите пунктове в страната и България трябваше да предостави железниците, пристанищата, пътищата, телеграфите и телефоните си на разположение на съглашенските войски, за да могат да ги използват срещу бившите ѝ съюзници.

В продължение на часове Ляпчев и генерал Луков опитваха отчаяно да преговарят върху условията. Това беше напразно усилие, особено когато дойде новината за сгромолясването на фронта при Скопие. Франше д’Еспере беше непреклонен, а пък и българите се страхуваха от едно още по-лошо условие, което им беше спестено досега: Съглашението да разреши на сръбски и гръцки войски да окупира части от България.

Беше 10:50 часа вечерта, когато Ляпчев със сълзи на очи и напълно съкрушеният генерал Луков сложиха подписите си под договора за примирие. Безмълвно и деловито Франше д’Еспере подписа след тях и отиде да даде заповед за прекратяване на военните действия.

Райко Даскалов можеше само да съжалява, че войските му не постигнаха целта си в първите два дни на бунта. С неуспеха си да пробият слабата охрана на София на 29 септември те позволиха на гарнизонните войски да се реорганизируют и на правителството да получи значителна подкрепа, включително един батальон от 217-а германска дивизия, която беше в процес на прехвърляне от Крим на Балканския фронт.

Очакваното въстание в София и в близките села не се осъществи. Точно обратно, изплашеното население от все още пресните в паметта

му разкази за ужасите на неотдавнашната Руска революция се страхуваше от пристигането на недисциплинираните банди от бунтовници и се надяваше, че те ще бъдат отблъснати. След като дори и местното комунистическо ръководство не заповяда на привържениците си да влязат в бой, Радомирската република беше сведена до равнището на областен бунт на озлобени войници от три разбити дивизии.

Важен фактор с решаващо значение беше отношението на офицерския корпус. Ни един кадрови офицер не се присъедини към въстанието, а онези сред запасните офицери, които се обърнаха срещу правителството, бяха редки изключения. Водачите на бунтовниците вероятно разчитаха на факта, че офицерите, които също бяха пострадали извънредно много от войната и дадоха огромни жертви, бяха, общо взето, критично настроени и ненавиждаха правителствените „политици“. Освен това повечето от тях произхождаха от селски или скромни провинциални фамилии и бяха истински „народни синове“. Но Даскалов и Дамянов бяха подценили предаността на офицерите. Тази грешка остави ръководството на бунтовническите военни операции в ръцете на неопитни аматьори. Въпреки цялата им революционна жар професионалният политик Даскалов и бившият фелдфебел Дамянов нямаха никакво понятие от стратегия и тилова организация, поради което допуснаха многобройни тактически грешки.

Но най-сериозната грешка на Даскалов бе убеждението му, че столицата няма и не може да се защитава. По-късно той писа: „Ние нямахме нужда от големи войскове части, за да се справим с фаширалния монархизъм и неговите оръдия, защото знаехме, че на страната на Фердинанд не ще остане нито един фронтовак, а ония, които бяха в София... не надминаваха цифрата 500 добре обучени войници. Тези са главните причини, които ни заставиха да не чакаме присъединяването на идещите от фронта по-големи войскове части и да потеглим още на 28 септември за София“.

Даскалов очакваше правителството, вече застрашено от напредващите съглашенски войски, да капитулира доброволно. Той беше толкова сигурен, че столицата няма да се бие, че започна похода си без никаква артилерия и само с двадесет и пет картечници и заповяда на войските си да не започват стрелба, когато стигнат

софийските предградия, докато самият той не даде специална заповед за това. Даскалов беше изненадан от яростната съпротива, която срещна в момента, в който бунтовниците излязоха от Владайското дефиле. Той не бе очаквал отпор от тъй силна, добре екипирана и готова за бой войска.

На сутринта на 30 септември защитниците на „крепостта София“ бяха значително по-силни, отколкото предния ден. От други сектори бяха пристигнали нови части. Батареите на „Лагера“ разполагаха вече с дванадесет оръдия, а артилерията около Бояна беше увеличила своите на девет. Освен това германският батальон на капитан Юнглинг, състоящ се от три пехотни и една картечна рота, беше докарал със себе си четири оръдия и държеше здраво подхода за шосето Княжево-София. Кавалерията беше нараснала от един и половина до четири и половина ескадрона и нови части бяха набързо сформирани от войници в отпуск в София, довеждайки резервните войски до девет рот.

На разсъмване бунтовниците държаха боровата гора, източно от Княжево, и височината Кърлежа на Люлин, както и височините, близо до манастира „Св. Крал“. Планът, който полковник Шкойнов беше изложил пред княз Борис предишната вечер, предвиждаше решителна атака срещу „ренегатите“, както той ги наричаше, с едно полуобиколно настъпателно движение към дясната страна на Люлин, северно от шосето Владая-Княжево. Целта беше да притиснат неприятеля срещу масива на Витоша, южно от същия път. Центърът и лявата страна трябваше тогава да се придвижат напред и да заловят цялата армия на Даскалов.

Бунтовниците също подготвиха решителното си нападение и голям брой бунтари бяха натоварени на влаковете на владайската гара. Обаче унищожителният артилерийски огън започна в 6 часа сутринта и куршумите от 25-те картечници на отбранителите, продължили до 2 часа следобед, сериозно попречиха на операциите на въстаниците. Новината за раняването на Даскалов беше дошла като шок през нощта и Дамянов и неговият щаб във владайската главна квартира бяха извънредно обезпокоени от изваждането от строя на техния водач. Дамянов беше изпратил един автомобил да доведе Даскалов от Княжево, но „главнокомандващият“ беше настоял да остане с войските си. На сутринта обаче, след като се почувствал по-слаб, той бе заведен

на кон до Владая, където въпреки раните си държа реч пред новоодошлите войници, преди да продължат в посока към София.

Друго важно събитие тази сутрин значително обезпокои бунтарите. Към 8 часа правителството вече беше получило известието от Солун, че примирието е било подписано в 10:50 часа предишната вечер. Няколко часа по-късно хиляди печатни позиви, съобщаващи дългоочакваната новина, бяха разпространени до всички военни части и пуснати от аероплани над позициите на бунтовниците. По този начин изчезна една от главните причини за въстанието.

Още от зори батальонът на Военното училище се беше придвижил напред, но срещна съпротивата на въстаниците, които държах височините, западно от село Горна баня. След дълъг бой и допълнителен артилерийски бараж юнкерите успяха да превземат височините до обяд и продължиха настъпването си към билото на Люлин. Другият пехотен батальон напредваше южно от Горна баня, в посока Княжево, докато германският батальон атакува Княжево от изток. Съпротивата около последното село бе сломена едва след артилерийска подготовка и неколчасова упорита битка. Друго бунтовническо укрепление беше височината Кърлежа на Люлин, която падна след няколко атаки на правителствените войски, при които от двете страни бяха дадени много жертви.

До 3:30 следобед двете страни на шосето, западно от Княжево и Александровия мост, бяха най-сетне очистени. Бунтовниците бяха разпръснати и правителствените войски навлязоха в дефилето, в преследване на неприятеля, отстъпващ към село Владая. Дамянов се опита отчаяно да организира някаква артилерийска подкрепа. Две батареи бяха импровизирани набързо в Радомир и изпратени към Владая, но те нямаша офицери, които да ги командват. Дамянов и Даскалов възнамеряваха също да защитят дефилето с двата батальона, но същия този следобед Дамянов бе ранен в крака и пленен от един патрул от школници. Отбраната на прохода не издържа. Артилерията, с изключение на едно-единствено оръдие, пристигна много късно, за да предотврати пълното поражение, и бе унищожена от правителствените войски. На края на деня 150 бунтовници бяха взети в плен.

Юнкерите, заедно с българските и германските батальони, продължиха преследването на бунтовниците през следващите два дни. Във всеки град и село, по обратния път за Радомир, въстаниците се

биха яростно, а единственото им оръдие причини сериозни щети на атакуващите ги части в тесния планински проход. Още много жертви бяха дадени от двете страни, но Владая беше превзета отново на 1 октомври, а Перник — на следващата сутрин. Късно вечерта на 2 октомври Радомир, столицата на краткотрайната „република“, бе окупирана от редовните войски. Въстанието беше потушено.

Въпреки зле инфектираната си ръка Даскалов успя да избяга и бе укрит за няколко седмици от членове на земеделския съюз в различни села около Радомир, Самоков и Дупница. Накрая негови приятели го закараха с автомобил през границата при Гюешево до съглашенските войски, установили се на лагер край село Крива паланка, където той се предаде на французите. Скоро след това той бе изпратен в Солун и предаден в ръцете на англичаните и французите. Дамянов има по-малко късмет. След пленяването му на пътя между Княжево и Владая раненият „началник-щаб“ бе доведен до Княжево за среща със съответстващия му по длъжност началник-щаб на „крепостта София“, който закара Дамянов до столицата със своята кола. След редица сурови разпити той прекара дълги седмици в различни затвори. Въпреки че много от арестуваните подбудители на въстанието бяха екзекутирани или изчезнаха, животът на Дамянов беше пощаден по причини, които и той самият никога не разбра. Накрая той бе изпратен в Софийския централен затвор.

Стамболийски остана укрит в София, докато властите го търсеха усърдно. След края на въстанието той прекарваше по-голяма част от времето си в тайни квартири, недалеч от черквата „Св. Неделя“, в центъра на столицата, където пишеше статии за партийния орган „Земеделско знаме“ и редовно приемаше посещения от малък брой верни политически сътрудници. Пренебрегвайки полицията, той има дори дързостта да се появи една вечер на събрание на Изпълнителния комитет на партията си, за голяма изненада на всички присъстващи.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

АБДИКАЦИЯ

Битката във Владайското дефиле, на двайсетина километра от столицата, още не беше свършила, когато на 1 октомври делегацията по примирието се завърна от Солун. Главният делегат Ляпчев незабавно направи доклад пред колегите си в Министерския съвет, преди да отиде в двореца, където цар Фердинанд го очакваше нетърпеливо.

Това беше една неблагоприятна, мъчителна мисия. Ляпчев трябваше да докладва, че България беше капитулирала официално и че чужди войски щяха да окупират страната. Той беше подписал документа за примирието, според който България се задължаваше да приеме евакуацията и вероятно да загуби собствената си родна земя Македония. Но имаше и нещо друго, което безпокоеше Ляпчев, когато влизаше в двореца.

През време на неприятните разговори, които бе имал в Солун с генерал Франше д'Еспере, съглашенският главнокомандващ беше намекнал, че съюзниците нямаха доверие в цар Фердинанд и че неговото присъствие на българския трон щеше само да усложни нещата. Ляпчев студено напомни на французина, че той беше министър на българския цар и че не беше дошъл в Солун да обсъжда българското вътрешно положение. Но ако Франше д'Еспере не настоя повече върху този въпрос в разговора си с главния делегат, той не се поколеба да говори по-свободно със секретаря на американската легация в София, Арчибалд Уокър, който придружаваше българската делегация. Френският генерал каза ясно на Уокър, че съюзниците считаха цар Фердинанд за пречка и че при съществуващите условия само една промяна на владетеля би възстановила тяхното доверие. Той загатна, че престолонаследникът Борис би бил приемлив за тях.

Цар Фердинанд слушаше напрегнато, докато Ляпчев описваше подробно суровите условия на примирието, диктувано от съглашенския главнокомандващ.

— Единственото утешение — каза Ляпчев — беше стъпката, че сръбски и гръцки войски няма да влязат в България.

— Това е успех — съгласи се Фердинанд. — Аз очаквах по-лоши условия. — После, след пауза, царят попита: — И така, те не казаха нищо за мене?

— Аз не исках да разисквам Ваше Величество с тях — отговори Ляпчев. — Никой не се осмели да ми говори лошо за Вас, защото аз бях Ваш представител и от Ваше име преговарях, но съгласенците ми говориха за Вашия син княз Борис и ми казаха твърде ласкави думи за него.

Царят остана мълчалив за момент. После прошепна:

— Разбирам...

Скоро след това един член от царската свита разпита Уокър, който потвърди най-лошите подозрения на царя. Фердинанд обаче запази мълчанието си. Никой в двореца или правителството не знаеше какво той щеше да прави сега.

На следната сутрин в 9 часа министър-председателят Малинов повика представителите на всички политически партии на заседание в една от залите на Народното събрание. Той беше придружен от Ляпчев, военния министър, генерал Савов и помощник началник-щаба генерал Тодоров. След като осведоми подробно партийните лидери за подписаното примирие, министър-председателят се отправи към двореца, умолявайки партийните представители да останат в заседание, докато той се върне и докладва за разговора си с цар Фердинанд. Веднага щом Малинов излезе, генерал Тодоров започна доклада си върху военното положение. То беше наистина критично. Фронтът беше пробит по дължина повече от 160 км и неприятелят напредваше, без да срещне някаква сериозна съпротива. Неочаквано Ляпчев го прекъсна нетърпеливо:

— Господа, оставете тези подробности! Те принадлежат към миналото. Аз искам да повдигна сега един въпрос, за който искам да си кажете мнението. — Финансовият министър едва се владееше. — Македония, която българският народ искаше да освободи и за която даде толкова жертви... аз ѝ подписах надгробния камък. Аз, един от синовете ѝ... Но България ни остава. Ние трябва сега да мислим за нея. Цар Фердинанд дължи обезщетение на българския народ. — Думите на Ляпчев бяха последвани от пълно мълчание. — Аз повтарям

— каза той с твърд тон, — цар Фердинанд трябва да обезщети българския народ и аз настоявам всеки от вас да се изкаже по този въпрос.

Никой не каза нищо, но беше ясно, че всички бяха напълно съгласни.

Междувременно в белия салон на двореца Малинов, необичайно решителен, се изправи срещу царя. Фердинанд попита първо как партийните представители бяха приели новината за договора за примирие. Министър-председателят отговори, прибавяйки:

— Позволявам си да забележа, че Негово Величество ще направи по-добре, ако се грижи само за своята личност.

Царят не беше готов за такъв пряк отговор. Болезненото изражение на лицето му показваше, че думите на Малинов го бяха наранили, но той се съвзе бързо и можа да отговори саркастично:

— Опитвате се да ми кажете същото, което аз казвах на моите министър-председатели, когато трябваше да бъдат освободени от длъжност?

— Това е вярно. Както виждате, ролите се размениха.

— Няма ли друг начин?

— Няма. — Сцената беше мъчителна. Обикновено арогантният монарх остана замислен. Малинов никога не го беше виждал да изглежда така разстроен и унижен. — Ако искате, Ваше Величество, повикайте партийните водачи и чуйте лично тяхното мнение!

Фердинанд махна презрително ръка.

— Ах, партийните водачи!... — каза той, съвсем неубеден.

Същия следобед обаче той повика партийните лидери в двореца и ги прие един по един. Аудиенцията с първия посетител, водача на народняците Теодор Теодоров, продължи много дълго, без царят дори да загатне за абдикиране. Онова, което, изглежда, го интересуваше, беше дали България може все още да отхвърли условията на примирието и да продължи войната с помощта на Германия и Австрия. Теодоров отговори категорично, че това не би било възможно, че нито един български войник няма да се съгласи да се бие по-дълго и че има опасност стотици хиляди демобилизирани войници да въстанат против режима. Като разбра, че царят беше решил да избегне въпроса за абдикация, Теодоров каза смело:

— Затова Ваше Величество трябва да се подготви за мисълта, че евентуално може да се изиска от него да направи най-голямата жертва, която народът му може да очаква от своя владетел.

Скачайки от стола си, Фердинанд избухна, като викаше ядосано:

— Какво? Вие имате дързостта да искате абдикацията ми? Кой сте Вие и кой Ви е дал правото да бъдете безочлив с мен? Какво лошо съм направил на България, та се осмелявате да ми говорите по такъв начин!

Теодоров се опита да го успокои, обяснявайки, че беше негов дълг да говори откровенно и че царят трябваше да приеме истината не само в интерес на нацията, но също и в интерес на собствената си династия. Но при споменаването на династията Фердинанд избухна с невъздържан сарказъм:

— Не искате ли да направите споразумение с княз Борис, да ме сложите в окови и ме откарате някъде в Русия?

Теодоров се ужаси, като видя, че царят проявява ревност към собствения си син. Фердинанд навлезе в един горчив монолог:

— Но кажете ми, какво лошо съм сторил? Какво направих за България, на която служа вече 32 години?... Как я управлявах? Какви грижи не съм изживял, какви безсънни нощи, какви кризи през цялото това време! Защо тогава тази черна неблагодарност?... — Той беше искрен в убеждението си, че е бил много добър цар, и приемаше отговорността за политиката си. За нещастие, влизането във войната на страната на Централните сили се оказа една грешка и доведе до катастрофа. — Аз го признавам — продължи той, — тази политика беше моя и още е моя, аз го потвърждавам.

Теодоров не одобряваше политиката му, но уважаваше готовността на Фердинанд да поеме отговорността за нея.

— Ваше Величество, в такъв случай защо се колебаете? — попита той. — Предпочитате ли да изчакате, докато народът Ви дойде под прозорците на двореца да вика „Долу Фердинанд“?! Вярвайте ми, Ваше Величество, че абдикирайки веднага и напускайки страната, Вие ще се представите много по-добре в странство. Вие ще можете да кажете, че не желаете да изневерите на съюзниците, нито да подобрите примирието и затова си отидохте.

Царят изглеждаше доста разчувстван, но не отговори. Той се сбогува със стария държавник и продължи да приема другите

партийни водачи. Само двама държавници, които споделяха възгледите на Фердинанд — Радославов и Тончев — настояха да бъде твърд и да остане на трона. Обаче монархът не разкри пред никого какво щеше да направи, дори и пред княз Борис. Късно тази вечер, когато посети генерал Савов за информация, престолонаследникът беше необикновено обезпокоен.

— Баща ми прави приготовления за пътуване — каза той на генерала. — Безсъмнено решил е да напусне, но не ми каза нищо.

Цар Фердинанд действително се беше приготвил за заминаване, но още не бе приел неизбежността на абдикацията си. Той все още се държеше упорито за надеждата, че войната не беше невъзвратно загубена и че неговите германски и австрийски съюзници бяха в състояние да оказат някаква съпротива, поне докато се получат подобри условия за примирие. Окуражителната новина за края на бунта беше дошла този ден. Наистина на 2 октомври въстанието на Радомирската република беше потушено и Радомир — превзет. Още със започването на бунта Фердинанд беше поискал германска помощ и няколко части бяха изпратени срещу радомирските бунтовници. Допълнителни германски войски пристигнаха в София, поставяйки на позиция картечници в царския манеж и установявайки главна квартира в хотел „България“.

Правителството проявяваше нервност, тъй като в София бяха започнали да се разпространяват слухове за преврат от страна на царя с помощта на германски войски. След подписването на сепаративното примирие беше донесено от Румъния, че германският фелдмаршал Макензен щял да организира експедиция с германски и румънски войски, за да накаже България. Говореше се също, че германското военно аташе генерал Фон Масов бил представил на Фердинанд план за защитата на София и че царят бил приел протекцията на Германската армия.

През нощта, която последва след консултациите му с партийните водачи и настояването на министър-председателя за неговата абдикация, царят направи един последен опит да възстанови властта си и да избегне разрива с германските и австрийските съюзници. Той беше вече сондирал няколко доверени лица, внушавайки им да формират нов кабинет и да предотвратят унизителното поражение на България. Но всички те — либералният водач Добри Петков, бившият

прогермански министър-председател Радославов, военният министър Михаил Савов — отхвърлиха предложението. Тогава той повика коменданта на „крепостта София“, генерал Протогеров, който току-що беше смазал Радомирското въстание, и поиска от него да поеме властта. Хвалейки неговите качества и позовавайки се на патриотизма му, Фердинанд предложи на генерала постове министър-председател и главнокомандващ, за да спаси страната и трона. Планът беше Протогеров да свали правителството, да арестува министрите и да продължи войната, като изтегли войските на север, до Балкана, където съпротивата да продължи, докато пристигнат германските дивизии.

Генерал Протогеров напусна двореца в 1 часа след полунощ и се отправи към главната квартира. Неговият началник-щаб разказа по-късно, че генералът му казал, че не могъл да откаже и приел предложението на цар Фердинанд, но няколко часа по-късно променил решението си и го отхвърлил. Според друга версия Протогеров никога не бил казвал на царя, че приема плана за преврат, и бил отклонил предложението още по време на среднощната аудиенция. Каквото и да е отговорил на царя, резултатът беше, че на 3 октомври сутринта, дата, която ще остане паметна в новата българска история, нищо неподозиращата столица се събуди със същото правителство на Александър Малинов.

Два пъти този ден министър-председателят беше искал да види царя и двата пъти молбата му остана без отговор. Докато луксозният частен влак чакаше в пълна готовност на царската гара край столицата, Фердинанд, заключен в Софийския си дворец, в уединение агонизираше пред едно от най-мъчните решения в живота си.

Късно следобед министър-председателят бе най-последен приет от царя. Щом Малинов влезе в салона, необикновено възбуденият Фердинанд го посрещна с дълга тирада:

— Значи това е наградата за човек като мен, който никога не преследваше друга цел, освен благо на България! Аз повдигнах стандарта на живота на тази земеделска страна; аз й дадох шосета, железници, мостове и пристанища; аз работих и миях за нея ден и нощ, аз й дадох всичките си сили. Какво представляваше България преди мене?

Малинов стана нетърпелив.

— Ваше Величество, историята ще отсъди един ден.

Фердинанд продължи:

— Има ли някакво постижение в тази страна, в което да не се вижда моята ръка? — Той изведнъж прекъсна, като че ли разбра, че нямаше смисъл да се опитва да убеди министър-председателя, и ядосано му подаде един лист хартия. — Ето моята абдикация. Вземете я!

Докато Малинов, опитвайки се да запази спокойствие, сгъваше документа и го слагаше в джоба си, престолонаследникът влезе в стаята, видимо много смутен. Само мигове преди това Фердинанд беше повикал Борис и княз Кирил, за да им съобщи решението си, и им беше дал да прочетат абдикационния акт. Макар че решението не беше неочаквано, младите князе бяха силно развълнувани, като четяха този документ и манифеста на цар Фердинанд към българския народ:

Българи,

Предвид стеклите се обстоятелства в царството, които изискват от всеки добър гражданин жертви до самопожертвуване за благо на милото ни Отечество, аз желая да дам пръв пример на това самопожертвуване и въпреки свещените връзки, които ме свързват от 32 години тъй крепко с тая страна, за процъфтяването и величието на която аз дадох всичко, което беше по силите ми, реших да се откажа от царския престол на българите в полза на моя първороден син, Негово Царско Височество престолонаследника Борис, княз Търновски.

Като обявявам това си решение на моя възлюбен народ, призовавам всички верни поданици и истински патриоти да се сплотят като един около престола на цар Бориса, името на когото е свързано с толкова велики дела от историята на старото българско царство, за да изведат отечеството от това тежко положение и България да се издигне отново на оная висота, която ѝ е предопределена от съдбата.

Разделяйки се с дълбока тъга в душата си с милата България, изказвам на целия български народ моята

признателност за подкрепата, която ми оказа през моето царуване.

Нека Всевишният бди зорко над съдбините на българския народ и го насочва към светло и крепко бъдеще.

3 октомври 1918 г.

Фердинанд

Контролирайки с мъка сълзите си пред своя баща и пред министър-председателя, Борис застана мирно, по войнишки. Фердинанд също се развълнува, когато Малинов направи стъпка напред, поклони се на младия княз и каза с разтреперан от изблик на чувства глас:

— Позволете ми пръв да Ви поздравя като цар на българите... цар Борис III!

Борис, все още не вярвайки, се поколеба за момент и погледна към баща си, като че ли имаше нужда от неговото разрешение. После стисна ръката на министър-председателя и му благодари. Това беше исторически момент и цар Фердинанд, на когото никога не е липсвал усет за драматична инсценировка, и този път се оказа на висота. Развълнуван, той прегърна сина си и каза:

— Отсега нататък аз съм твой поданик, но аз съм също и баща на Ваше Величество. — Целувайки княза, и двамата оставиха сълзите им да текат свободно, без свян.

Баща и син може би никога не са били така близки един до друг, както бяха сега, в този есенен следобед. Скоро след като Малинов напусна, Фердинанд помоли Борис и Кирил, като последно благоволение, да го придружат на прощална визита до двореца „Врана“, едно от най-любимите му места в света. През този час на носталгично, почти болезнено поклонение двамата синове, които още назоваваха баща си Монарха, видяха обикновено далечния, високомерен и възискателен родител в напълно различна светлина. Той беше сега един съкрушен човек, сбогуващ се с един рай, който беше създал и към който беше привързан повече от тридесет години. Но времето беше кратко. Царският влак чакаше на гарата. След бавна разходка по алеите, между цветарниците и чифлика тримата мъже тръгнаха с кола, обратно за София, за последно сбогуване.

Бившият цар, надявайки се да получи позволение да остане на местожителство в австрийското си имение, трябваше да отпътува заедно с княз Кирил същата вечер с влака за Виена. Двете млади княгини вече бяха заминали. Фердинанд поиска да не го изпращат официални лица на гарата освен министър-председателя и военния министър. Само едно малко поделение войници беше на перона, когато той и княз Борис пристигнаха в 11 часа, за да се качат на частния влак. „Защо тези войници?“ — попита Фердинанд малко нервно, боящ се още от евентуален арест. Малинов и Савов го успокоиха, че това е само предохранителна мярка. В елегантния вагон-салон бившият цар се сбогува с двамата членове на правителството, умолявайки ги да служат предано на сина му. Фердинанд информира военния министър, че точно преди да абдикира, беше повишил сина си в чин генерал-майор. Генерал Савов обеща, че ще подпише указа незабавно, за да го узакони. С това двамата министри напуснаха вагона, началникът на гарата даде сигнал със свирката си и влакът бавно се изтегли от гарата. Цар Борис остана във влака да придружи баща си и брат си до следващата гара. След като се сбогува, Борис се върна в София с колата, която го чакаше там. Той взе кормилото, както обикновено правеше, оставяйки шофьора да седне до него, и потегли майсторски и бързо по тъмното шосе към столицата.

Беше късно след полунощ, градът спеше, когато колата премина по улица „Московска“ и спря пред северната задна врата на двореца. Стражар в униформа отвори черната желязна врата, след като изтрака с токове и козирува.

Шум на автомобилни гуми по чакъла на заспалия дворецов парк... хлопване вратата на колата... заглъхващ шум от отдалечаващия се мотор в нощта... ехо от стъпки по скърцащия паркет на дългите коридори... В източното крило една врата се отваря и затваря. Дворецът пак потъва в тишина. Зад вратата на крилото, наричано само преди няколко часа княжески апартамент, новият цар е сам.

Никой никога не ще узнае какво точно е минало през ума на този млад човек в усамотението му през нощта. Той не водеше личен дневник, нито имаше с кого да сподели интимните си мисли. Неговите единствени довереници по това време бяха по-младите му сестри, особено княгиня Евдокия, и брат му, но те бяха заминали. Духът на цар Фердинанд витаеше тази нощ в Софийския дворец, подобно духа на

Хамлетовия баща върху крепостните стени на Елсинор, а предчувствията на новия български владетел сигурно не са били по-малко болезнени от тези на датския принц. Пустите зали на двореца в часовете пред разсъмване на 4 октомври станаха неговата Гетсиманска градина, но, за жалост, никакъв евангелист не е бил там, за да запише агонията на младия човек.

В един момент, когато държавният кораб по всичко изглеждаше, че потъва, кормилото му бе поверено от Конституцията на един чувствителен 24-годишен княз, извънредно интелигентен, но по характер неособено решителен; безсъмнено човек на дълга и самодисциплината, но и човек, който преди всичко не беше съвсем сигурен, че наистина желае да бъде цар. Точно когато беше призван да поеме отговорност за пропадащата държава при почти безнадеждни условия, той се намери внезапно откъснат от семейството си, от баща си, който го напътстваше и командваше през целия му живот, и от единствените близки приятели и съветници, на които можеше да се довери.

Събитията се развиваха с неумолима бързина, като изискваха бързо да се действа, и не оставяха никакво време за размишление или колебания. Отчаяно, неотложно България имаше нужда от цар. Светът не даваше пет пари, че той беше само 24-годишен, а и България не можеше да си позволи да мисли за неговите лични проблеми.

Да живее царят! Поздравления, Ваше Величество! Честито! Камбани биеха във всеки град и село в страната. Телеграми се изсипваха в двореца и усмивки на надежда се появиха отново по загрижените лица на хората. От ранна сутрин на 4 октомври военни оркестри започнаха да репетират и улиците на София отекнаха с познатите звуци на „Велик е нашият войник“, „Един завет“ и други патриотични маршове, докато хиляди граждани, изведнъж превърнали се в празнични тълпи, се спуснаха към черквата „Св. Неделя“.

В 11 часа в черквата беше отслужен тържествен благодарствен молебен от цялото висше духовенство на Светия синод, в празнични одежди и в присъствието на членовете на правителството и Народното събрание, дипломатическото тяло, чуждите военни аташета и повечето бивши министри. Ентусиазираната тълпа поздрави младия цар с овации и „ура“, когато той се появи на бул. „Дондуков“, на път за церемонията, облечен в обикновен войнишки шинел, но с генералски

пагони. Борис изглеждаше бледен и дълбоко развълнуван през време на тържествената литургия, изправен до катедралния трон, заслушан във великолепия черковен хор. Той се мъчеше да контролира чувствата си, когато след службата приемаше поздравленията на богомолците, а по-късно и овациите на народа по улиците. Със завръщането си в двореца цар Борис се появи на балкона да поздрави събралата се тълпа:

— Благодаря ви за израза на вашите родолюбиви чувства! Аз имам пълно доверие в щастливата звезда на България. Вярвам с цялото си сърце, че българският народ, благодарение на своите качества и впрегнал всичките си сили, върви към светло бъдеще!

Ентусиазираната тълпа поде гръмко „Шуми Марица“ и поне за момент трагичната българска действителност изглеждаше забравена.

По обяд цар Борис беше подписал първия си указ, с който заповядваше демобилизация на българската армия. Рано следобед той отиде във Военния клуб на бул. „Цар Освободител“, където офицерите от Софийския гарнизон се бяха събрали да дадат клетва пред новия цар. Двеста спретнати мъже в униформа застанаха мирно в балната зала на клуба, когато царят се появи, следван от военния министър генерал Савов и един царски адютант. Борис изглеждаше по-деликатен и по-уморен от обикновено, като че ли изведнъж беше остарял с няколко години. Беше облечен в генералската си униформа и за първи път носеше огърлицата на ордена „Св. Св. Кирил и Методий“, най-високото отличие на царството, учредено от цар Фердинанд в 1909 г.

Церемонията бе кратка и сдържана. Военният министър произнесе няколко думи, призовавайки офицерите да се закълнат пред новия монарх, който беше също според Конституцията и върховен вожд на военните сили. Един свещеник каза няколко молитви, после прочете бавно и тържествено текста на клетвата, която всички офицери повториха гласно след него. След клетвата цар Борис говори кратко, благодари на военните за тяхната готовност да служат и да му се подчиняват и напусна клуба. Скоро след това той беше закаран до „Лагера“, широкото парадно поле, намиращо се на няколко километра извън София, където частите от Столичния гарнизон също положиха клетва.

Междувременно прокламацията, оповестяваща възкачването му на трона, беше разгласена по цялата страна. Тя гласеше:

... Роден на хубавата българска земя и духовно чедо на православната вяра, отрасъл в средата на моя любим народ и заедно с него споделял радостите на светлите му подвизи и постоянния му напредък, винаги въодушевен от идеалите му, проникнат от демократическия дух, проявен както в традиционните му борби за свобода и независимост, така и във всичките му държавни и обществени институти, аз тържествено заявявам, че ще почитам Конституцията и ще служа вярно и предано за благоденствието и преуспяването на народа.

Осланяйки се на волята на народа и уповавайки се на закрилата на Всевишния, призовавам всички българи да се сплотят около моя престол и ми дадат пълна подкрепа, за да изпълня свещения си дълг към милата ми Родина, която преживява моменти на крайни усилия и тежки изпитания, и да приготвя достойно и честито бъдеще на българското племе.

Да живее България!

Борис III

ПЕТА ГЛАВА

НАЧАЛОТО НА САМОТНИЯ ЦАР

Луксозният царски влак с комфортните си спални вагони и вагон-салон, изцяло облицовани в полиран махагон и месинг, беше едва напуснал Балканите, когато започнаха трудностите за цар Фердинанд. Неговото намерение беше да отиде първо до замъка Ебентал, близо до Виена, където двете му дъщери вече го очакваха, и тогава да реши как да организира живота си на бивш монарх в изгнание между имененията си в Унгария, Австрия и Словакия. Но когато влакът пристигна в Будапеща, той твърдо бе уведомен от властите, че не може да отиде в унгарското си имение Мурани.

Лондонският вестник „Таймс“ съобщи на 8 октомври: „Бившият цар на България премина през Будапеща в събота вечер... но не слезе от влака... Една телеграма от Виена гласи, че бившият цар Фердинанд страда от пълно нервно изтощение. Княз Кирил придружаваше бившия цар. След като по време на краткия престой на гарата на Мария-Терезиопол бившият цар прочел вестниците от Будапеща, които остро критикуваха поведението му, той според княза се разплакал, възразявайки, че не е заслужил подобно осъждане след толкова удари на съдбата“.

Пътуването продължи, без Фердинанд да слиза от влака. При пристигането на границата между Унгария и Австрия бившият цар беше подложен на друго, извънредно неприятно и неочаквано унижение. Посред нощ на гарата Марчег той беше посетен от специален пратеник на неговия съюзник и роднина, императора Карл. Но този пратеник, граф Бертхолд, не идваше да предаде поздравите на своя монарх. Той се качи във влака, за да помоли учтиво, но твърдо Фердинанд от страна на императора да напусне веднага австрийската територия, без да спира във Виена, нито в Ебентал.

Това беше жесток удар за бившия цар. Той не можеше да повярва, че неговият съюзник и роднина ще му откаже правото да се установи в собствените си именения. След много протести и уговорки

граф Бертхолд се съгласи да му позволи да спре за кратко време в Ебентал, да види дъщерите си за няколко часа, преди да продължи за Германия.

Кайзер Вилхелм се оказа по-щедър и отзивчив от австро-унгарския си колега. Той не само че изпрати приятелска телеграма до Фердинанд, изказвайки своите искрени съчувствия, но настоя бившият български цар да запази почетния си ранг на германски фелдмаршал и почетен командир на един германски полк. След размяна на няколко телеграми с кайзера цар Фердинанд продължи до Кобург, където можа най-сетне да се установи в своята резиденция в изгнание. Отказът на император Карл да допусне цар Фердинанд в Австрия възмути цар Борис. Той веднага повика австрийския представител граф Чернин и остро протестира, изисквайки от него да телеграфира незабавно на своето правителство и да настоя да се разреши на баща му да остане. „Възмутен съм от тази крещяща несправедливост. Повиках граф Чернин и граф Обендорф и на двамата обясних най-категорично положението. Протестирах с особено възмущение пред Чернин“ — телеграфира той на баща си в шифрована телеграма, изпратена на 6 октомври, осведомявайки го също, че: „Засега положението неизменно. Вчера пристигна французки полковник, а днес иде един англичанин. Узнах, че Антантата ще наложи, начиная от вдругиден, контрол над телеграфа и ще прекрати шифрования ни контакт с Централните сили“. Телеграмата беше подписана „покорен, Рилски“.

Намесата на младия цар остана без резултат. Два дни по-късно граф Чернин дойде в двореца с отказ от императора Карл. Отново „покорният Рилски“ докладва на баща си в телеграма от 8 октомври: „Претекстът е, че имало голямо възбуждение в монархията против България и опасявайки се от демонстрации лично против царя, император Карл се видял принуден засега да забрани на царя пребиваване в пределите на монархията. Отношенията между нас и Австрия не са още скъсани и ако не стане някое явно предизвикателство, нагласено от противния лагер, има надежда да се размине без окончателно скъсване с двамата съюзници. Общо взето, атмосферата изобщо започва да се сгъстява — малко прилича на гръцката, но с Божията помощ дано издържим“.

Силните връзки, които обвързваха покорния син с баща му, който в неговите очи беше все още Монарха, бе трудно да се прекъснат.

Отчасти поради навик и отчасти понеже нямаше друг доверен човек, с когото да обсъжда държавните работи, Борис в първите десет дни на царуването си продължи да споделя мислите си с бившия цар, докато шифрованите телеграми не бяха внезапно прекъснати от цензурата на окупатора. Едно от последните съобщения, датирано от 11 октомври, осведомяваше бившия цар: „Положението е неясно — Антантата, изглежда, би желала да избърза с окупирането на (не се чете)... Вчера приех французкия полковник и английския подполковник; и двамата бяха любезни и заявиха, че не желаят да прибегват до репресалии, искат само да имат вагони, в случай че трябва да пренасят войски. Засега ще докарат в Радомир една английска дивизия, която щяла да върви към Сърбия. Французинът с дяволска радост ми каза, че ще бърза час по-скоро да заеме Ниш и линията, а останалото от Сърбия да го превземат напролет.

Тук, в София, изглежда, че ще докарат една французка дружина...”

Борис добавяше, че австрийското правителство обещавало да отмени забраната за престой на цар Фердинанд „след умиротворяването на духовете“. Също долагаше, че германската легация щяла да напусне София преди пристигането на френската дружина, но че формално германците няма да скъсат отношенията си с България.

„Министерската криза още не е разрешена — оплакваше се Борис. — Социалисти, земеделци и радикали искат по два портфейла, за да имат болшинство в Министерския съвет, на което буржоазните партии не се съгласяват по никакъв начин.“

Повтаряйки, че шифрованите телеграми ще бъдат вече контролирани (след два дни), Борис завършваше: „Трябва да бъда особено предпазлив, защото мнителността спрямо мен е голяма. Времето е хубаво. Аз съм здрав.

Целувам Ви ръка, Рилски“.

Междувременно цар Борис се тревожеше също и за сестрите си, които бяха в австрийския замък Ебентал, в очакване на нареждания да отидат при баща си и брат си в Германия. Положението в Австрия се влошаваше бързо и детронирането на император Карл изглеждаше неизбежно. Страхувайки се от бунтовете и от прекъсване на

съобщенията, цар Борис настоятелно посъветва баща си да повика княгините да отидат при него в Кобург.

През октомври княгините все още можеха да говорят по телефона с брат си в София и да пишат на баща си в Германия. Евдокия и Надежда се чувстваха много самотни в Ебентал, заобиколени от нови лица освен стария верен служител на Фердинанд, Слама, който ги придружи, за да се грижи за тях. След един телефонен разговор с Борис Евдокия писа на баща си: „Бо ми иска преди всичко новини за Вас и отново повтори, че държането на IV^[1] е отвратително и че се надява престоят Ви в Кобург да бъде по-приятен в това отношение. Бо също има испанската (инфлуенца — б.а.) и още кашля доста силно. Относно положението той казва, че единствената му надежда е в отговора на Америка и във възможността да се печели време, преди да сподели участта «на моя южен колега», както той се изрази^[2]“.

Писмата, писани обикновено на френски, с много вмъкнати български и немски думи, бяха винаги подписвани „Вашата дълбоко почитателна и предана дъщеря“.

Евдокия и Надежда пристигнаха скоро след това в Кобург, да споделят изгнанието на баща си и брат си. Това бяха мъчни времена на несигурност и самота и на чакане на новини от България, които идваха нередовно и обикновено бяха обезпокояващи. „Горкият Бо — мислеха си сестрите непрекъснато. — Как ли се справя сам в София? Ако поне можеше да пише!...“ Някои предани поданици все още вземаха риска да пишат на Фердинанд, но нямаше нищо ободрително в съобщенията им от окупираната страна.

Старият Добрович, който беше служител на царя цели двадесет и четири години, от 1894 г. насам, писа на 14 октомври 1918 г.:

Ваше Величество,

... Тъй както я кара Съглашението, аз мисля, че след няколко дена ще бъдем свършено откъснати от Централна Европа. Положението е тежко, Ваше Величество, но трябва да се търпи, докато трае. Знаейки как Антантата е постъпила с Гърция, Негово Величество цар Борис беше уверен, че и него ще постигне участта на крал Александър.

И така стана. Отначало се мислеше, че спрямо България Антантата ще бъде по-великодушна и не ще ѝ дава да чувства много поражението и немощта си. Но сме се излъгали. Обръчът се затяга от ден на ден и яремът на Съглашението натежава все повече и повече.

... [научаваме, че] съглашенският командващ войските на Източния фронт искал да пренесе главната квартира в София. Какво ще бъде в такъв случай положението на царя? Той ще бъде пленник на генерал Д'Еспере, който ще бъде тук пълновластен. Дано да се сключи по-скоро общият мир, та да не трае много тая окупация на България от Съглашението!

Вътрешното положение също безпокоеше Добрович. Демобилизацията беше на привършване и повечето от частите се бяха прибрали в ред, но „върши се голяма агитация от страна на социалисти и земеделци между населението против държавния строй. Открито искат република. Депутатите от Земеделческата и Социалистическата партия не се стесняват да обявят това в залата на Народното събрание, при прочитане от Малинов манифеста на Ваше Величество и манифеста на цар Бориса. Те викаха с всички сили: «Не ни трябва повече цар, да живее републиката!». Идеята за прокламиране на република намира все повече привърженици и кой знае дали някой ден ние няма да бъдем принудени да напуснем България!» — се оплакваше старият верен монархист от тази „неблагодарна страна“.

Малиновият кабинет е в постоянна криза, докладваше Добрович, като се опасяваше, че ако левицата добие болшинство в правителството, „не ни остава нищо друго, освен да си стягаме куфарите, защото няма съмнение, че подобен кабинет ще направи всичко да докара при идущите законодателни избори за Велико Народно събрание едно болшинство от земеделци и социалисти, което да обяви републиката“.

Предвид несигурността на положението Добрович беше намерил за по-разумно „да опаковаме цялата тайна архива от 1912, 1913, 1914, 1915 и 1916 година (1917 и 1918 са вече пакетирани и експедирани) и да я изпратим с г-н Вайх“.

Десет дни по-късно друг доклад от верния Добрович пристигна по доверен чужденец в Кобург: „Положението тук не е никак розово и младият цар има да се бори с хора, неприятелски настроени против държавния строй. В социалистическите вестници, даже в органа на министъра на труда, се проповядва ясно републиката. На приема в двореца на новия кабинет новите министри бяха извънредно любезни, държаха се твърде почтително и в интервютата, които дадоха на някои вестникари, хвалиха много цар Борис за неговите способности и неоценими качества. Вярно обаче човек не може да има в тях, защото техните привърженици едно говорят, а друго пишат. С излизането на Данаилова, Моллова и Маджарова из кабинета в последния остават само министри, способни на всякакво престъпление и измяна. Само страхът от болшевизма ги кара да мируват и да не закачат държавния строй, иначе отдавна биха провъзгласили републиката. Страх ги е от болшевизма, защото болшевиките и тях няма да пощадят“.

„Тесните социалисти и земеделците агитират усилено между завърналите се демобилизирани войници и че вследствие на това населението във Варненската, Провадийската, Ямболската и други околии отказва да изпълнява разпорежданията на властта, да плаща данъци и да признава реквизиционните комисии. С една дума, пълна анархия!“ — пише старият съветник.

И той продължава дългото си писмо:

Французите и англичаните продължават да прииждат. Първите вършат най-големите безчинства, грабежи и зулуми в градовете и селата, през които минават. Най-много са пострадали Кюстендил и околните села, и Радомир. Имало маса изнасилвания на жени и малолетни. В това най-много се отличавали колониалните войски. Англичаните се държали твърде коректно. Изстъпленията на французите са заслужен урок за нашите отявлени франкофили...

В София и околността нямаме досега французки и английски войски, но има много офицери, които се държат много надменно и третираат българите като пленници. С нашите железници разполагат, както си искат. Контролът

върху телеграфа е пълен. С една дума, те са тук господарите и ние сме длъжни да търпим всички унижения...

Здравословното състояние на столицата е също твърде лошо. Испанската болест върлува от известно време насам, и то в най-злокачествена форма. Умират по сто души на ден. Всички мерки са взети за прекратяването ѝ, но досега без успех. Господ да ни пази!

Но докато раните зарастаха, първите признаци на стабилизиране и помирение започнаха да се появяват из цялата страна. Страстите се поуспокоиха. Демобилизираните войници, много от тях в униформа от седем години, се завръщаха към ралото. Нивите се съживиха отново. В градове и села мирновременният начин на живот постепенно охлаждаше следвоенната треска.

България, макар и бедна, наранена и окупирана от чужди войски, болезнено се възвръщаше към едно донякъде нормално положение. В този процес нейният скромнен млад цар, деликатен и уязвим символ на уязвима държава, видимо печелеше неочаквана и истинска популярност. През първите месеци след възкачването му на престола политиките не му обръщаха много внимание или поне не се чувстваха никак застрашени от него. Борис беше скромнен млад човек, който не тревожеше никого, по-специално не изглеждаше да има никакви амбиции извън церемониалните функции на един модерен конституционен монарх. Приятелите на династията все още гледаха на него като на син на „царя“, на истинския цар, който беше сега в изгнание. А за неприятелите ѝ той беше безопасен и вероятно само временен представител на една институция, която скоро щеше да бъде премахната. Стамболийски например говореше за него снизходително (но не и без известна симпатия) като за „Вълчето“, обичливо зверче, което човек не трябва да остави да израсне с лоши навици.

Малиновият кабинет бе последван от една по-широка коалиция начело с Теодор Теодоров, която включваше министри — социалисти и земеделци. Амнистия беше дадена на виновниците за поражението при Добро поле и за Радомирското въстание, като по този начин се

отваряше пътят за бунтовници като Стамболийски да се завърнат в политическия живот.

През цялата 1919 г. връзката между цар Борис и семейството му в Кобург бе извънредно предпазлива, почти несъществуваща, от страх кореспонденцията да не попадне в нежелани ръце. Много среди в България и между съгласенците бяха все още крайно неприятелски настроени срещу цар Фердинанд и подозрителни спрямо влиянието, което той можеше да има върху сина си в София. Само от време на време царят изпращаше съобщения чрез доверени пратеници, като например писмото, изпратено до Кобург на 26 юли 1919 г. по българското военно аташе в Берн: „... Подполковник Николов (член на българската делегация по мирните договори, на път за Париж — б.а.) ми предаде, че Н. В. царят нарежда: Н. Ц. В. княз Кирил, както и Т. Ц. В. княгините по никакъв начин да не се връщат сега в България, както и да не се повдига сега този въпрос. Той ще ги уведоми по-късно, когато прецени, че е време“.

Друго писмо, написано от един предан офицер М. Никифоров и пратено скришом от София, се получи от Фердинанд през октомври 1919 г. Никифоров се беше завърнал от Германия в България към края на април и пишеше: „... Едва на 10 май имах щастието да бъда приет от Н. В. Прие ме долу, в червения салон, и му докладвах всичко точно. След това той ме разпита подробно най-вече за Вашето здраве, дух и положение. Много разпитва за сестричетата си и особено за Н. Ц. В. княз Кирил. По всичко личи, че му е много мъчно за Вас. Говорихме за връщане и прибиране наедно на цялото семейство — въздъхна и каза: «Хората тук мислят, че съм самороден камък». Той много страда и като човек, и като господар. Всички го обичат и всички му съчувстват, включително и убедените републиканци. Вечеряхме само двама, разговорът продължи върху миналото и бъдещето. И след вечерята, на кафе и цигара, продължихме да беседваме“.

И Никифоров продължава на осем страници дългото ръкописно писмо: „Добрият син не забрави поръчката на баща си. На 20 август дойде сам с автомобила да ме вземе от къщи. Беше 2 часът след пладне. Пече. Улиците пусти. Малкото минувачи не ни познават. «Нямам фигурата на баща си — него всички познаваха веднага.» Спираме за бензин в Ц. Бистрица, изслушва рапортите в Ситняково и Сарагьол. Пътят само преди неделя е проправян. На много места е

лош. На едно място трябваше пак да се поправя и тика колата. Младият цар грабна кирката и собственооръчно копа. Стигаме на вододела: стадо диви кози ни прекосиха пътя, брадат орел се вие, снегът си стои, гледката е величествена. Картината не се поддава на описание. Откриването на този кът е Ваша заслуга. Път тук можеше да прокара само Вашата смелост.

Тръгваме обратно с убийствена бързина. Той е отличен шофьор. Аз се чудя на неговото изкуство и смелост. «Много пъти с баща си съм минавал нощем.» Моето удивление става още по-голямо. Спираме да разгледаме Сарагьол, най-красивото място. Чуден ловджийски дворец! В Ситняково личи навсякъде Вашият вкус и Вашата ръка. В Бистрица е събрано всичко българско. Казвам му: «Показвайте ги тия места на повече хора, тогава повече хора ще разберат и ще оценят цар Фердинанд». Вечеряхме край буйния огън на камината. Позакъсняхме. Тръгваме в 11 часа. Единият фенер не гори. Беседата продължава в тъмнината. Мълчание. Въздъхва: «Мисля, че баща ми стои до мене, той така всичко наблюдава и всичко забелязва». Досвидя ми за този момък от дъното на сърцето. В 1 часа бяхме в София. Разделихме се и аз останах с неизгладими спомени и се почувствах още по-силно привързан към този човек. Той пленява и привързва всеки. Който се е срещнал с него, остава очарован. Негови почитатели са и републиканците, Стамболийски, Костурков, Димитров и пр., и пр.“.

На края на август Никифоров бе посетил и черноморския дворец в „Евксиноград...“ „Слънцето леко пече — пише той на бившия цар в същото писмо, — вече падат листата, чудесен парк, построен върху скалите само с настойчивостта, вкуса и средствата на цар Фердинанд. Дворецът е пуст — от години господарски крак не е стъпвал тук. Отзад е ограден с чудни палми, отпред два столетника са цъфнали. Прислугата е внимателна и недоверчива към посетителите, само когато разбере, че посетителят е приятел, почва да разправя: «Старият господар пристигаше внезапно и горко ни, ако пясъкът не е равен или има паднало листо по тревата!». Стигаме до носа Свети Георги — чудна гледка. «Тук старият господар често стоеше и се любуваше на бреговете. Действително само той можеше да намери най-добрия пункт от цялото крайбрежие!» И старият служител продължава да разказва: «Той много обича тия места». След дълга пауза въздъхва, оглежда се и тайнствено пришепва: «Щом се оправят времената, той

една сутрин, откъм морето тайнствено и внезапно ще пристигне пак тук». Тая легенда сега живее в Евксиноград“.

Никога цар Борис не се беше чувствал толкова самотен, както през първите години на царуването си. Повечето от познатите му лица бяха изчезнали и софийският дворец беше станал мрачно място, чиято самота мъчно се понасяше. Вечер след вечер младият монарх сядаше на масата със същите сътрудници, с които беше прекарал целия работен ден, неколцината мъже, които познаваше и които бяха останали в двореца. Той често изглеждаше загрижен, вгълбен в мислите си.

Една вечер след дълго мълчание той се обърна към своя сътрапезник Павел Груев, доверен дворецов секретар:

— Вие никога не сте видели война, нали?

— Не, Ваше Величество, аз съм отслужил само редовната си военна повинност в София.

При други обстоятелства цар Борис щеше сигурно да се пошегува с тихия си, съвсем невоенствен секретар за неговия подчертано „цивилен“ вид и обноски. Но този път той остана сериозен.

— Вие не знаете какъв късмет сте имали! — възкликна той. — Вие не знаете какъв ужас е войната! Аз съм бил свидетел на такива страхотни страдания и смърт и жестокости, каквито Вие не можете дори да си представите, ако не сте ги видели с очите си. Нашите хора, бачо Павле (така царят наричаше Груев — б.а.), български войници, добри хора! Лежат там в калта, потънали в кръв, гладни, премръзнали, умират в нечувани болки, на стотици километри далеч от домовете си... Човек никога не може да забрави тези ужаси. — Той беше явно развълнуван. Изведнъж гласът му стана решителен: — Но аз ще ви кажа нещо тази вечер — каза той натъртено. — Докато аз съм цар, български войник повече никога няма да отиде на война! Заклевам се!

Аз никога няма да позволя българи да бъдат принудени отново да напуснат тази страна, за да се бият зад границите ѝ!

„Твърде силно заричане“ — помисли си Груев, когато го чу първия път. Очевидно царят беше малко повече разчувстван тази вечер. Но „бачо Павел“ има възможността да го чуе още много пъти, отново и отново, през дългите години на службата си при царя. Същият този обет бе чул безброй пъти и от всеки близък на Борис III.

Винаги същите думи, същата непоколебимост: „Докато съм цар... Никога! Никога!“.

1919 беше година на мъчително напрежение в очакване на мирната конференция и присъдата ѝ. Никой в България не си правеше големи илюзии. Речите на съглашенските държавници и тонът на западния печат показваха ясно, че условията на мирния договор щяха да бъдат тежки за победените. Някаква надежда оставаше все пак, че духът на великодушие и справедливост, изразен в 14-те точки на американския президент Уилсън, ще надвие, когато победителите се съберат в Париж.

Когато първите два мирни договора бяха подписани в Париж през юни (с Германия — във Версай и с Унгария — в Трианон), голямо разочарование се почувства в България. Стана очевидно, че отмъстителност и произвол по отношение на етническите малцинства бяха допуснати да играят важна роля в условията, наложени на победените. Опасенията се усилиха през септември, когато съюзниците оповестиха решението си относно Австрия — мирния договор, подписан в Сен Жермен. Ако цар Борис мислеше за личното си бъдеще, то изглеждаше вече предрешено: двамата победени монарси — германският кайзер и австрийският император — бяха абдикирали и страните им бяха станали републики.

Най-после дойде редът и на България. Правителството бе уведомено, че делегацията се очаква в Париж на 26 юли. Шест дни преди тази дата делегацията напусна София със специален влак. Тя се състоеше от министър-председателя Т. Теодоров, представителя на Радикалната партия Ганев, социалиста Сакъзов, русофила Сарафов и новия член на правителството, земеделския водач Стамболийски. Влакът премина през Дунава в Румъния и оттам, през Триест и Симплонския тунел, прекоси Швейцария и делегацията пристигна в Париж рано сутринта в събота, на 26 юли. Тя беше веднага откарана в определения за нея хотел „Шато Мадрид“, в тихото предградие Ньой. Това беше един стар замък, построен от крал Франсоа I, точно извън портите на Париж, близо до парка *Bois de Boulogne* и превърнат от много години в луксозен хотел за изискана клиентела.

Удобният хотел обаче се оказа златен кафез за представителите на победената държава. Веднага щом пристигнаха, те бяха уведомени, че посещенията в Париж са забранени, че пощата им ще бъде

цензурирана и посетители няма да бъдат допускани. Това унижаващо третиране продължи повече от два и половина месеца, през който период разстроените делегати не получиха абсолютно никакво известие нито от представителите на Съглашението, нито от френското правителство.

Най-после на 19 октомври петимата делегати бяха повикани в Ке д'Орсе, френското външно министерство, където им бе връчен текстът на мирния договор, изготвен без никакви предварителни съвещания с българите. Те бяха приети в *Salon d'Horloge* от френския министър-председател Клемансо, заобиколен от представители на всички съюзници. Като влизаха в залата, Клемансо се обърна към колегите си и попита достатъчно високо, за да го чуе всеки: „България? Това царство ли е, или република?“. Надежда Станчова (по-късно лейди Мюр), която беше секретар-преводачка на българската делегация, описва болезнената сцена така:

Клемансо тогава подаде един документ на Теодоров, заявявайки, че на делегатите се дава срок от 25 дни да представят писмено своите възражения. Господин Теодоров произнесе красноречиво слово, завършвайки с косвени намеци за 14-те точки на президента Уилсън. Клемансо слушаше внимателно. Ръцете му, винаги скрити в сиви памучни ръкавици, стояха свити върху масата, а малкото му лице ставаше все по-изпито и изражението му — все по-кисело. Той се поклони много учтиво, когато делегатите си тръгнаха... Въпреки че делегатите бяха очаквали най-лошото, условията на договора потопиха всеки един от тях в отчаяние...

Делегатите заминаха на следния ден за консултация в София. Царят и правителството бяха съкрушени, когато прочетоха клаузите на проектодоговора. България трябваше не само да напусне Македония, която беше окупирала през войната, но трябваше да отстъпи Южна Добруджа на Румъния, Цариброд — на Югославия и Егейския бряг — на Гърция. На България беше обещан излаз на Бяло море „за по-късна дата“ (това обещание остана неизпълнено).

Лошите новини предизвикаха правителствена криза и кабинетът беше реорганизиран със Стамболийски като министър-председател и двама от неговите приятели земеделци — министри в новия коалиционен кабинет. Теодоров обаче остана председател на делегацията за мирния договор и се върна в Париж с българското контрапредложение. Но съюзниците не бяха настроени да обсъждат условията с техните довчерашни неприятели и направо заявиха, че никоя от териториалните или военни клаузи на договора няма да бъде променена. Само няколко малки промени бяха направени в икономическите клаузи, които независимо от това останаха извънредно строги. Териториалните условия бяха толкова сурови (в много случаи границата разделяше селата на две или отделяше гробища и кладенци от селата), че Теодоров, неспособен да преодолее болката и възмущението си, отказа да подпише договора и се върна в София.

Но колкото и да беше жестоко, действителността изискваше някой да подпише наложения договор. България не разполагаше с никакви козове, никакви възможности за обжалване и никакви приятели. Стамболийски, новият министър-председател, пое тази отговорност и смело сложи подписа си под документа, който осакатяваше България и я осъждаше на страдания в бъдеще. На 19 ноември той пристигна в Париж и на 27 ноември подписа Ньойския договор, едно име, което за всеки българин щеше да стане синоним на върховна неправда и унижение. Често се казва, че чувствата, много повече от разума и интереса, определят поведението на нациите. В българския случай няма съмнение, че следващите двадесет и пет години от живота на нацията бяха непоправимо и трагично белязани от безнадеждността и отчаянието, посени на 27 ноември в Ньой.

Надежда Станчова беше свидетелка на това злощастно събитие:

Церемонията се състоя без всякаква тържественост в заседателната зала на кметството на Ньой, в 10:30 ч. сутринта — писа тя. — Аз присъствах на влизането на повечето от подписващите представители: Полк — делегата на Съединените щати, хубав мъж с мраморен профил; сър Ейре Кроу — с пясъчен цвят на косата и

странен поглед на разсеян човек; Клемансо — дребен, жив, със святкащи неспокойни очи, носещ както винаги сивите си ръкавици; нашия приятел Тардийо — надебелял, сега министър на областите, опустошени от войната; Венизелос — мъчещ се да не показва колко е доволен. Следваха други делегати. Никакви сърби и никакви румънци не присъстваха. Хубавата зала постепенно се изпълни със зрители, които стигнаха чак до стълбите. Делегатите бяха заели местата си около една маса, покрита със зелено сукно, а една друга, малка маса беше поставена настрана от голямата.

В 10:35 часа внушителният Стамболийски, доста спокоен, влезе в залата, придружен от Станчов^[3]... Всички присъстващи станаха на крака, включително Клемансо, който почука по масата и каза: „Заседанието е открито!“. След това той призова делегата на България да подпише мирния договор. Стамболийски стана с достойнство, направи няколко крачки до масата и решително се подписа на отворената страница на договора. Станчов тогава повика по име останалите делегати, които се изредиха един по един... Церемонията бе много кратка... Подписващите делегати, техните сътрудници и секретарите напуснаха залата по парадната стълба, където този път почетната французка гвардия отдаде чест на Стамболийски и на неговите колеги.

Много прозорливи граждани от страните победителки съзнаваха ясно, че мирните договори, наложени от Парижката конференция, съдържаха в себе си семената на бъдещи катастрофи и откровено осъждаха чувството на отмъщение, което ги беше вдъхновило. Известният английски публицист Харолд Никълсън написа в книгата си „Reasemaking 1919“: „... Ние дойдохме в Париж, твърдо убедени, че един нов строй е на път да се установи. А се разотидохме с убеждението, че новият строй само беше изиграл стария. Пристигнахме като въодушевени ученици от школата на президента Уилсън, напуснахме като изменници... Пристигнахме, твърдо решени,

че трябва да преговаряме за постигането на разумен и справедлив мир; отидохме си, съзнавайки, че договорите, наложени на нашите неприятели, не бяха нито справедливи, нито разумни“.

[1] Австрийският император Карл I, който същевременно носеше титлата на унгарски крал Карл IV. — Б.а. ↑

[2] Гръцкият крал Константин, принуден да абдикира през 1917 г. — Б.а. ↑

[3] Димитър Станчов, изтъкнат дипломат и баща на Надежда Станчова, изпълняваше ролята на главен секретар на българската легация. — Б.а. ↑

ШЕСТА ГЛАВА

РЕЖИМЪТ НА СТАМБОЛИЙСКИ

Да царува човек в България в началото на двадесетте години на XX век, бе незавидна участ, която би излекувала завинаги дори и най-амбициозния и властолюбив кандидат от желанието да става цар. За Борис, който носеше короната без всякакъв ентусиазъм, тази длъжност се превърна в ежедневно, мъчително изпитание.

„Царят царува, но не управлява“ — е златното правило на всяка конституционна монархия. Българската конституция също беше възприела това правило, макар и то да не беше винаги строго спазвано. Цар Борис нямаше други амбиции. Неговият темперамент и поуката, която беше извлякъл от грешките на баща си, бяха затвърдили демократичните му наклонности. При нормално положение той щеше да е доволен от ролята си само да „царува“. За негово нещастие обаче истинското „управление“ по това време бе в ръцете на един необикновен реформатор и неукротим човек ураган — Александър Стамболийски.

Ръководенето на горчивите съдбини на една разрушена и наказана нация беше достатъчно неблагоприятна и съкрушителна задача през това време на политическо напрежение, взаимни обвинения, чуждестранен контрол и хиляди бежанци от Тракия и Македония. Но докато се опитваше да спаси това, което можеше още да се спаси, и да поправи това, което можеше да се оправи, неопитният монарх трябваше да живее и работи в сянката на един от най-оригиналните и жизнеспособни диктатори в следвоенна Европа.

Неукротимият селски водач не беше само управляващият страната министър-председател. Разпалено и със забележителна самоувереност той се беше нагърбил с огромната задача да промени цялото политическо, социално и икономическо устройство на държавата. Това беше революция, която целеше върховната власт да се упражнява от селяните, не установяване на диктатура на индустриалния пролетариат, както в неотдавнашната Руска революция,

а хегемония на класата, която изхранва народа: селяните. Поне три четвърти от българското население по това време бяха селяни. Стамболийски и приятелите му се бяха борили за правата им още от създаването на БЗНС в 1899 г. Те чувстваха дълбоко, че селското население е било винаги експлоатирано от политиците, търговците и посредниците от градовете, без някога да е получило справедлива част от богатата. Земеделският съюз се беше съпротивявал на политиката на цар Фердинанд и на „буржоазните“ партии и сега, когато земеделците бяха на власт, Стамболийски проведе много широки реформи. Те започнаха да променят, понякога брутално, някои от основите на социалния и държавния строй. Някои идеи на този самобитен диктатор, като въвеждането на задължителна трудова повинност, в замяна на военната служба, или създаването на „Зелен интернационал“ на земеделците в Европа привлякоха вниманието на света, давайки възможност на гордия Стамболийски да се похвали: „У дома земеделският съюз е постигнал своя зенит. Сега той е по-могъщ от всякога. Всички очи са обърнати към нас. Не само в Европа, но и по целия свят, където живеят цивилизовани народи, хората говорят за българските земеделци! Те удивиха света. Ние можем да бъдем сигурни: всички други народи ще ни подражават!“.

Други негови реформи безпокояха голям брой българи, особено хората от градовете и интелигенцията, които чувстваха, че новият режим ги третира като врагове. Но което най-много плашеше интелектуалците, бяха грубите безотговорни методи, с които си служеше земеделската власт. Заплахи, насилствено разтуряне на събрания на опозицията, побоища, уволняване на неземеделски чиновници и фаворизация бяха станали обикновени явления в политическия живот.

Режимът на Стамболийски засегна администрацията, войската, правната и финансовата система поради премахването на образователния ценз за държавна служба. Тази тактика отвори вратите на всички държавни служби, включително и най-високите, за голям брой неграмотни и неспособни партийни членове. Земеделците също така промениха правописа, опростявайки граматиката и премахвайки няколко букви от старата азбука. Но колкото и странно да изглежда, това правителство от заклеті републиканци, в което хора като Райко Даскалов (водача на противомонархичния радомирски бунт)

фигурираха между най-влиятелните министри, се колебаеше да премахне монархията.

Не че Стамболийски не беше стопроцентово убеден републиканец. Малко български политици така открито и енергично се бяха противопоставяли на царската институция по времето на цар Фердинанд, както Стамболийски. Като млад депутат той беше предизвикал скандал при откриването на сесията на Народното събрание през 1910 г., когато монархът произнасяше годишното си тронно слово. Цар Фердинанд имаше навика да чете речта си седнал, с шапка на глава, докато всички народни представители стояха прави и гологлави. Когато царят започна словото си, Стамболийски демонстративно седна и сложи селския си калпак, последван от няколко привърженици. Царят се почувства оскърбен, но продължи да чете, като се престори, че не е забелязал провокацията. Следващата година обаче той произнесе тронното си слово прав пред членовете на парламента и без шапка. През цялото царуване на Фердинанд Стамболийски никога не се опита да скрие своята неприязън към царската институция; нито в статиите и речите си, нито при двете бурни срещи с царя в двореца.

Защо тогава той не се опита да премахне монархията, когато най-после имаше властта в ръцете си? Една от причините без съмнение беше изненадващата популярност на младия цар Борис, както и лоялността на армията към него. Стамболийски беше достатъчно умен, за да не предизвика сериозни смутове, а може би и гражданска война, действайки прибързано срещу една толкова популярна фигура. Стамболийски беше казал на един земеделски конгрес, че младият цар се бил поучил от грешките на баща си и че никога няма да може да си създаде личен режим, даже ако иска, без да се уповава на политическите партии. Обаче той беше прибавил, че всички монарси били „отровни змии“ и че ако цар Борис се опитал да хапе, земеделският съюз щял да му избие зъбите.

Би било справедливо да се каже за земеделския диктатор, че друга причина за отлагане провъзгласяването на републиката, за която той се беше борил през целия си живот, беше чисто патриотична. Цар Борис беше високоуважаван от западните сили. Да бъде свален сега, когато въпросите за обещания излаз на Бяло море, намалението на огромните репарации, държавните дългове и други жизнени проблеми

се разискваха в чужди столици, щеше да нанесе сериозна, ако ли не непоправима вреда на българската кауза. А независимо от това, кой какво мислеше за Стамболийски, той безсъмнено обичаше родината си.

Но имаше и една-друга причина за отлагането на противомонархичната реформа. Колкото и невероятно да звучи, този отявлен противник на царската институция беше започнал да цени и уважава младия цар и дори да храни симпатия към него. Сложни взаимоотношения се бяха установили между номиналния държавен глава и същинския владетел на страната, взаимоотношения, изтъкани от недоверие, любопитство един към друг, понякога раздражение, но също така и съучастничество. Наистина това бе сдружение по силата на принудата, но все пак сдружение, при което и двамата мъже осъзнаваха, че работят за едни и същи национални цели, но и че са безсилни да се отърват един от друг.

Още от самото начало и двамата трябваше да приемат, макар и неохотно, правилата на играта. Първия път, когато царят повика министър-председателя в двореца, Стамболийски изпрати отговор, че ако Негово Величество иска да разговаря с него, би трябвало да дойде в неговия кабинет в Министерството на външните работи.

Трябваше наистина кураж от страна на 26-годишния Борис, за да напомни на диктатора конституционните правила и да го призове отново. Този път Стамболийски се подчини. Още от първите месеци на своето правителство обаче той даде на царя да разбере, че управлението на държавата е задължение на министър-председателя и на неговия кабинет. От този момент много от най-важните решения се вземаха, без да се осведомява монархът. И цар Борис трябваше да свикне с тази политика на *fait accompli* (свършения факт).

Но и тук двамата сдружени съперници имаха нужда един от друг — Конституцията повеляваше, че всеки министерски указ изисква подписа на държавния глава, за да стане закон. Това беше все още може би единственият му коз.

Едно поверително писмо от Добрович до цар Фердинанд описва отношенията между Борис и Стамболийски, наблюдавани от двореца. Старият началник на царския кабинет беше успял да отиде в чужбина

на ваканция, в Мариенбад, откъдето той писа на своя бивш цар на 7 юли 1922 г.:

Положението на цар Борис е едно от най-трудните. Той е принуден да работи с хора, които не му се доверяват, които се ръководят от антимонархически чувства и които заявяват открито, че ще държат царя дотогава, докогато той работи в тяхна угода. И въпреки всичко това цар Борис трябва да ги държи, защото няма друг изход. (Тук писмото преминава от български на френски.) [...]

Опозицията е прекалено слаба, за да вземе властта в ръцете си. Буржоазните партии (както днес наричат народниците, Цанковистите, демократите и радикалите) не могат да сформират единен блок, понеже не успяват да постигнат съгласие относно разпределението на портфейлите. Ето защо напълно изключено е царят да направи преврат, да свали правителството и да повика на власт опозицията, тъй като това би означавало земеделците да отидат с комунистите, да свалят набързо новото правителство и да обявят и република. Резултатът от това би бил окупация, а след това и подялба на България между Сърбия, Румъния и Гърция, защото Европа не би търпяла болшевишко гнездо на Балканския полуостров. (Тук Добрович обръща на немски — б.а.) [...]

Затова не съществува никакъв друг изход, освен да се държи Стамболийски на кормилото, и както се казва на немски, „mit den Wolfen zu heulen“. Това не ще да е приятно за цар Борис, но за него не остава друг избор.

В своята безпомощност цар Борис често си спомняше, че неговият баща също трябваше да споделя властта с един диктатор, когато се възкачи на българския трон. Беше странно, че този диктатор имаше име, много сходно с името на сегашния министър-председател. Княз Фердинанд и Стефан Стамболов бяха много млади, енергични и властни мъже, които проявяваха търпимост един към друг, защото ги свързваха едни и същи цели: усиленото изграждане на модерна

България и в същото време ревностна защита на нейната независимост от задушавашата прегръдка на руските ѝ освободители. Трябва да е било мъчно поносимо за Фердинанд да се примирява и да утвърждава решения, взети не от него, а от неговия министър-председател, също както беше болезнено за цар Борис да служи като безгласен и дори недопитван съучастник на земеделския кабинет. Но стилът и начинът на действие на бащата и на сина бяха коренно различни. Докато княз Фердинанд изразяваше своето несъгласие в бурни караници с нараняващ сарказъм, изблици на гняв и понякога даже обиди, младият цар Борис беше усвоил тактиката да избягва откритите конфликти чрез отлагане, маневри и просто с навременни отсъствия. Така, когато не искаше да подпише някой указ, той се намираше „случайно“ извън града, на път между дворците си или на лов из планините. Когато очакваше, че Стамболийски или някой друг посетител ще представи за одобрение някое неприятно решение, Борис се опитваше да отложи аудиенцията или да печели време, преди да действа. Стратегията често се оказваше успешна, понеже времето и по-задълбоченото обмисляне от страна на заинтересованите понякога отстраняваха проблема или поне притъпяваха до голяма степен остротата му. Но действията на царя често създаваха впечатление на нерешителност. В една страна, където политическите проблеми се виждаха обикновено в черно или бяло, човек като цар Борис, надарен (или обременен?) с необикновената дарба да вижда междинните цветове в живота, да бъде обективен наблюдател с вродена наклонност да възприема различните страни във всеки конфликт, беше обречен на постоянна агония.

Ако той не влизаше открито в конфликт със своите министри, това не значеше, че цар Борис не се поддава понякога на изблици на необуздан гняв. Всъщност неговите избухвания като че ли ставаха напоследък все по-чести и по-лоши. Той винаги успяваше да запази самообладание и превъзходните си маниери по време на напрегнатите срещи със Стамболийски или с министрите и често избухваше едва след като посетителите си бяха отишли. Тези, които страдаха от гнева му, бяха обикновено неговите близки, членове на непосредствения му антураж. В такива моменти те виждаха една друга страна на царя, твърде различна от неговата кротка и учтива натура. Той крещеше ядосано, заплашваше да уволни всички и избухваше с най-цветущи български изрази, примесени с нецензурни турски или френски думи.

Когато гневът му стигаше върха си, доверените му трябваше да изслушат постоянната му заплаха: „Стига ми! До гуша ми дойде! Ще си взема шапката и ще си ида!“... Близките му знаеха, че беше безполезно да се опитват да го успокояват или да му противоречат, докато траеше ядът му. Няколко минути по-късно, когато бурята утихваше, младият владетел възстановяваше спокойствието си и чувствайки се донякъде засрамен, правеше първата стъпка за помирение със смаяните царедворци.

Само шепа хора имаха съмнителната привилегия да виждат младия цар в тези неконтролирани моменти. Те бяха неговите най-приближени сътрудници, членове на цивилната му и военна свита, най-близките, които един човек без семейство и без интимни приятели от детинство можеше да има. Повечето от тях — Иван Багрянов, Сирко Станчев, Първан Драганов, Димитър Наумов — бяха офицери на негова възраст, интелигентни и будни млади капитани, които той беше забелязал през войната или през службата им в елитната царска рота, която охраняваше царските ловни дворци в Рила. Всички те бяха светски хора, лоялни и добре възпитани, с известна култура, говорещи чужди езици. Един след друг цар Борис ги беше взел на служба като адютанти. Те бяха на постоянно разположение не само през служебните им часове в софийския дворец, но също и често за вечеря в двореца „Врана“, на екскурзии и ваканция или на лов в планините. Едно истинско приятелство се беше създало между самотния цар ерген и адютантите му. Те бяха единствената му компания, в която той можеше да се отпусне, да се забавлява и весели. Принадлежейки към едно и също поколение, те можеха да споделят същите военни спомени и да се смеят на същите анекдоти и остроумни, понякога неприлични вицове. Те имаха прякори за почти всеки български политик и генерал, някои от тях доста жестоки, но всичките — много духовити и оригинални, повечето измислени от цар Борис. Той имаше невероятно чувство за хумор, за цветущи идиоматични изрази, турцизми, стари поговорки и смешни думи и беше възхитен от това, че имаше интимни и дискретни приятели, с които можеше свободно да употребява забележителния си речник.

Павел Груев, началникът на личния му кабинет, беше също член на вътрешния кръг и може би човекът, с когото цар Борис прекарваше повече работни часове, отколкото с всеки друг. Груев беше кротък, тих

пловдивчанин от копривщенски род, който беше свършил право в университета в Гренобъл и който се увличаше страстно по френска и руска литература и класическа музика. Цар Фердинанд го беше открил във външното министерство две години по-рано и го беше довел в дворцовата канцелария, където цар Борис го беше наследил след заминаването на баща си. Спокойният дипломат, пушач на лула, притежаваше две качества, които бяха направили, повече от всичко друго, впечатление на двамата царе: той беше пословично дискретен и пишеше необикновено добре и на български, и на френски.

Отношението на цар Борис спрямо Груев беше различно от това към младите адютанти. Първо, „бачо Павел“, както той го наричаше, беше по-възрастен от него с цели 15 години. Всъщност той изглеждаше и се държеше като по-стар от възрастта си, със старомодната си брада, наведени рамене и бавна походка. Цар Борис му се доверяваше напълно и ценеше съвета му. С остаряването на Добрович всички шифровани телеграми и поверителни документи пристигаха в канцеларията на Груев, в първите две стаи на долния етаж, до главния вход на двореца, където царят идваше няколко пъти на ден да ги чете. В този кабинет Борис обикновено подписваше царските укази и работеше върху речите, които „бачо Павел“ пишеше за него. Всяка сутрин той се обаждаше по специалната телефонна линия до дома на Груев и разговорите им, водени обикновено на френски (за да не разбират телефонистите), често траеха по половин час и повече.

Но Груев беше по-малко замесен в частния живот на царя, отколкото младите офицери. Ненаситен читател на книги, любител на театър и опера и бивш пианист аматьор, той никога не беше спортувал, никога не беше държал ловджийска пушка в ръцете си, нито се беше доближавал до кон или до кормилото на автомобил. Вследствие на това той не участваше в извънслужебните любими занимания на царя: лов, туризъм, каране на кола или лодка. Още повече, макар и надарен с изтънчено чувство за хумор, което цар Борис ценеше много, известна деликатност, дори свенливост в характера на Павел Груев караше помладите да се чувстват неудобно в негово присъствие, да разказват цинични вицове или да употребяват неприлични думи.

Багрянов и Драганов, които станаха най-близките приятели на царя, бяха мъже на действието, енергични и активно заангажирани в

политиката. Груев, от своя страна, беше мъдър, но по-скоро бавен и разсъдлив съветник, във всеки случай не човек на действието и инициативата. За всички тях да бъдат сътрудници на цар Борис не беше винаги лесно, особено в моменти на негово обезсърчение или гняв. Те всички бяха напълно, почти безусловно предани към „началството“ (както го наричаха), но същевременно бяха привързани към човека у него дори и когато чувстваха, че не се отнася справедливо към тях. При тези немного чести случаи те схващаха до каква степен той беше огорчен и как страдаше от собствените си колебания и несигурност. Ясно бе, че избухванията и незаслужените смърнения бяха само признаци на дълбока лична болка, на вътрешен конфликт, чието единствено разрешение той виждаше от време на време в изкушението да капитулира. „Ще си взема шапката и ще си отида!“ В такива моменти неговите близки сътрудници не можеха да не му съчувстват. Те знаеха много добре, че той никога няма „да си вземе шапката“ и че не е в състояние да изостави поста си.

Реакциите на близките му отразяваха техните различни натури. Търпеливото, почти бащинско разбиране от страна на Груев беше обикновено успокояващо, но понякога неговото пасивно, философско приемане на нещата можеше да изкара из търпение царя, особено когато имаше нужда от отдушник. Цар Борис беше толкова сигурен в непоколебимата преданост на „бачо Павел“, че често я взимаше за нещо гарантирано и както спрямо други стопроцентово предани сътрудници не правеше и половината от усилията, които понякога полагаше, за да привлече критично настроени или несигурни съюзници.

Между близките на Борис този, който си позволяваше да противоречи на царя най-много, беше Първан Драганов, обаче той правеше това винаги с уважение, като дисциплиниран младши офицер, който застава мирно, докато докладва неприятни факти на своя командир. Драганов слушаше внимателно, когато цар Борис говореше за някой въпрос, после откровено и аналитично правеше преценка на положението. Ако сметнеше, че царят е трябвало да постъпи другояче, той го казваше ясно и твърдо и обясняваше защо. Когато цар Борис беше раздразнен от съвета или го смяташе за критика, рязко прекъсваше разговора. За няколко часа или дни царят показваше недоволството си от своя адютант, избягвайки го или държейки се

студено към него. Но той ценеше Драгановата интелигентност и откровеност и скоро го извикваше отново за съвет. С време прямият офицер стана заедно с Багрянов най-близкият човек в царския вътрешен кръг, довереното лице не само в политическите, но също и в семейните и лични работи.

Поради известна физическа прилика с цар Борис и поради близките му отношения с царското семейство съществуваша слухове, че Драганов бил син на цар Фердинанд. И то не единственото незаконно дете на бившия цар... Наистина за стария монарх се говореше, че е баща на няколко незаконни деца.

Но достоверността на този слух е съмнителна. Във всеки случай нищо в държането на цар Борис и на Драганов не даваше основание да се мисли, че те имаха подобни съмнения. Четенето на непубликувани писма от дълбоко интимната кореспонденция, която двамата мъже бяха поддържали по таен шифър в продължение на повече от двадесет години, не разкрива и най-малък намек за някаква кръвна връзка между тях, нито и следа от братска фамилиарност. Дори и в най-интимните си писма Драганов се обръща винаги към царя с „Ваше Величество“ и никога не му говори на „ти“.

Освен това Драганов през ергенските си години като адютант на цар Борис бе имал младежки флирт с княгиня Евдокия, която след това остана най-близката приятелка до живот и на него, и на семейството му.

Поради антипатията и подозрението срещу него от страна на правителството цар Борис беше извънредно предпазлив в кореспонденцията с баща си в Кобург, още считан за главен враг на новия режим. Царските писма станаха все по-редки, макар и винаги изпращани по доверени пътници и написани с личен шифър. Този шифър обаче извън някои прякори, които само баща и син знаеха, не изискваше особен специалист, за да бъде дешифриран. Кой нямаше да познае например самоличността на получателя след обръщението „Cher Maitre“, както се пише на един професор? Или името на пишещия, подписан „Вашият уважаващ и обичащ ученик Станислас“? (Станислас беше едно от имената, дадени на княз Борис при католическото му кръщение.) Или забележките за избухливия министър-председател Стамболийски в едно писмо, съобщаващо изпращането в чужбина на някакви мистериозни „два пакета“. На 21

февруари 1921 г. цар Борис пише на баща си, че „... по този начин една част от колекцията ще бъде запазена на сигурно място, в случай че Стромболи направи едно последно изригване върху нашата градина. Тази възможност съвсем не е изключена, това може още да се случи. Сеизмографът не е никога спокоен. Особено около датата на горкия дук Дьо Бери^[1] подземните трусове бяха много силни, но и този път се размина“.

Младият цар се безпокоеше, че тежкият характер на баща му, който лесно се засягаше, му пречи да разбере точно причините за неговото често мълчание. В писмото, цитирано по-горе, в което той изпраща пожеланията си за рождения ден на цар Фердинанд, пише: „... Пиша Ви въпреки риска и опасността за мен. Както всяка година на тази дата, така и сега мислите ми и молитвите ми са за Вас. Господ да Ви закриля и да Ви дава здраве, сили и кураж, за да понасяте всички ужаси и скърби на днешната епоха, и дано тежките изпитания, които преживявате, да бъдат смекчени в едно недалечно бъдеще! Да се надяваме, че Всевишният ще ни даде голямата радост да прекараме следния Ви рожден ден заедно! Това е най-горещото желание на Вашия предан и благодарен ученик. Не можейки в момента да каже нищо повече, нито да покаже по-открито своята привързаност, той Ви моли да вярвате в искрените му чувства и вяроност. Той знае, че много неща, които стават сега и които той прави, могат да бъдат или зле разбрани, или неправилно изтълкувани. Ще бъде наистина мъчително за него, ако, без да иска, е засегнал своя Учител и го моли да вярва, че не е той, който иска да му причини мъка, нито той е създал настоящите условия“.

Други забележки са по-неразбираеми, но всички те свидетелстват за едно мъчително, а понякога и опасно положение. „Съчетанието на сегашните събития и факти може само да се нарече с името на хълма, разположен отляво, между кулата на Барбара и Глаус (?), и това е ужасно! Но с Божия помощ може би ще имаме възможността един ден да се видим отново и тогава ще мога да Ви обясня всичко относно държанието на Тошо.“

Според техния шифър „Тошо“ беше самият цар Борис: „Тошо получи новините Ви“, „мнението на Тошо“. В едно писмо, също на френски, изпратено до неговия „Cher Maitre“ на 25 май 1921 г., „Станислас“ споменава за някакви опасности за „Тошо“. Изреченията

са много неразбираеми, но шифрованите имена „Момчезие“ и „Мохачанин“ вероятно означават земеделците и комунистите, за които имаше слух, че ще постигнат споразумение. „В момента и на повърхността общото положение изглежда спокойно. Но на хоризонта има винаги мрачни облаци. Един от най-опасните и най-близките е този на старата идея за обединение на Момчезие и Мохаганин. В този момент течението в тази насока е доста силно у заместника на Койе^[2] и колегите му. Да се надяваме, че Мохаганин няма да се изхитри да го раздуха, иначе ще стане много лошо. Краят може да дойде много бърже с ликвидацията на Тошовото предприятие^[3], по португалски^[4]. Идеята за това съвкупление е подкрепяна донякъде от «Шишинидите» (?), които стават все повече като лекарствата за повръщане — блудкави, фалшиви, глупави и горделиви...“

След дълги пасажии с подробности от последния му лов на глухари („Петлюва литургия“, както баща и син наричаха любимия си спорт) Борис завършваше писмото си с думите: „Тошо е доста добре. Той малко по малко оплешивява и придобива голото теме на монах“.

Личността на Стамболийски интригуваше все повече и повече цар Борис. Как можеше един човек от село да бъде така прозорлив политически и да има толкова оригинални и напредничащи идеи? От друга страна, защо един блестящ държавник като него ненужно насърчаваше произволията на режима и настройваше срещу себе си толкова много слоеве на обществото, които иначе можеха да му помогнат? Какъв мотор, какви подбуди движеха този своеобразен водач? Каква беше тайната на неговия успех?

Едно от неговите качества беше феноменалната му жизненост. Този динамизъм, съчетан с твърда вяра в убежденията му, която граничеше с дързост, бяха много заразителни. Освен това той знаеше как да говори с обикновените хора, как да ласкае и подбужда селяните, безспорно най-многочислените гласоподаватели в България. Ако се приемеше, че е бил демагог, както неприятелите му твърдяха, то това бе един изключително талантлив и ефикасен демагог. Речите му бяха изпълнени с народни изрази, повечето от примерите му идваха от селския живот и метафорите му миришеха на обор. „Никога не избирай за кмет човек, който оставя кокошките да му се качват на главата!“ — съветваше той слушателите си. Или, обяснявайки нуждата от цензура: „Знаете, че когато оперират кон, му слагат пранги и

наочници. Това му причинява болка, но той не знае какво му правят отзад. Така е и с цензурата: тя ни позволява да оперираме буржоазните партии“. Притчите му не се отличаваха винаги с деликатност и рафиниран вкус: „Не ние взехме властта; властта се качи върху нас. Както кравите, когато са разгонени, сами скачат върху бикове, така и властта се хвърли върху нас“. В събранието той нарече един свой противник „стара кокошка, която не може нито да снася яйца, нито да ги мъти, нито дори да кудкудяка както трябва“. В други речи той наричаше политическите си противници „котешко г.“ или „жельд, който не става и за прасетата“.

Неприяжеността към града и интелигенцията стана отличителен белег на режима на Стамболийски. Всеки, който имаше диплома, живееше в град и носеше вратовръзка, ставаше подозрителен в очите на селяните, които бяха на власт, и тази поляризация беше насърчавана от правителството. „Земеделецът, когото градът винаги е презирал, сега е цар в България — провъзгласяваше гордо Стамболийски. — Чрез нашата законодателна дейност ние започнахме да трошим една по една веригите на робството. Нито един от народните изедници не е вече спокоен. Всички тирани са разтревожени. Буржоата и интелигентите изливат с пяна на уста ужасни заплахи срещу победоносната селска партия. Но аз ви питам, драги земеделци, кой ви пращаше навремето в окопите? Това бяха те! Кой ви донесе загубата на Македония, на Тракия и Добруджа? Пак те, винаги те. Погледнете ги, те все още плуват в лукс, докато вие, селяни, вие продължавате с пот на чело да носите най-тежкия товар, за да ги храните. Нека да продължим борбата! Аз ви предричам, че утре знамето на земеделците ще се вее над всички нации!

Малко по малко селянинът, комуто се присмиваха и когото всеки тъпчеше, който беше вечният роб, издига знамето на еманципацията. И когато това се постигне, той ще престане да носи тежкото бреме, което гражданите, буржоата и интелектуалците сложиха на раменете му. Войните ще се свършат, подигравките ще спрат и презрението на градските адвокати ще престане. Да, драги селяни, светът трябва да разбере, че този, който доставя хляба, той трябва да бъде господарят!“.

Начинът, по който той изразяваше презрението си, мъчно можеше да му спечели приятели сред интелигенцията. „Слабоумието свършва: генералите, професорите, журналистите и адвокатите са

изключени от управлението!“ — казваше той. Или пък: „Там, където селянинът прави политика и управлява, там няма вече място за идиотщини“.

Недостатъците и ексцесиите на режима на Стамболийски бяха очевидни и възмутителни. Малко други режими биха могли да ги надживеят. И все пак движението му имаше една неоспорима привлекателност за широката част от масите. То положително отговаряше на настроението и чувствата на много българи от този период. Популярността на Стамболийски се дължеше на способността му да обобщи и изрази ясно и смело, макар понякога и с големи дози от демагогия, една цялостна идеологическа програма като алтернатива на предишната погрешна политика. Той беше приел ролята на изразител и символ на българското „левичарство“.

Идеите му бяха радикални, но последователни. Те изискваха кураж, защото оспорваха традиционни патриотични убеждения и заплашваха национални идеали и приоритети. Арената, на която той беше избрал да се бори, бе твърде неподсигурена срещу обвинения в предателство. Но като последица от националната катастрофа популярността на една идеология, която въставаше срещу всички минали стойности, беше напълно естествена.

Земеделското правителство възхваляваше властта на селяните в противовес на управлението на „буржоазните“ партии. Противно на предишния режим, земеделското правителство беше с повече пацифистки, отколкото иредентистки намерения; по-отворено към света, отколкото тясно националистко; привърженик на народна република, вместо защитник на монархията. То беше готово да се откаже от много териториални претенции на България и да търси приятелството на вчерашните си неприятели, особено на Югославия. Режимът търсеше дори някаква формула за балканска федерация и гледаше благосклонно на идеята за съюз с довчерашните най-големи неприятели на българите — сърбите, в рамките на една федерация на южните славяни. Такива идеи, разбира се, направиха Стамболийски смъртен враг на много патриоти, които той смяташе за „шовинисти“, и също на опасната ВМРО, активна в партизанска, и терористична дейност в Югославия и в България. В един период, когато повечето българи още жалееха за загубата на Македония, думите на Стамболийски пред югославски журналисти по време на едно

посещение в Белград през 1922 г. звучаха като светотатство: „Както взехте, съгласно договора, Македония, вземете и всички македонци, които се намират още в България! Нека ви са халал! Нам те са само пакостили. Заради тях са гинели българските синове. Нам са пакостили, колкото са могли. Вземете ги всички и направете от тях хора и граждани! Аз съм бил винаги противник на македонците. Борил съм се против тях. Всички политически зверства в България са дело на македонците. Никога не бих воювал с вас заради македонците!“.

Но докато Стамболийски озлобяваше много обществени кръгове, неговите смели нововъведения му донесоха престиж между селското население, а също и в чужбина. Това беше особено очевидно между балканските съседи; във Франция и Англия, които той започна да ухажва, за сметка на старите германски и австрийски съюзници; и в Полша, Чехословакия и Унгария, където идеята му за „Зелен интернационал“ на селски правителства намери плодородна почва. Установяването на новата „Задължителна трудова повинност“, която мобилизираше за обществени строежи млади мъже на двадесет години и момичета на шестнадесет години, стана една от най-известните и адмирирани реформи на Стамболийски. Тази организация, отразяваща пацифизма на режима и желанието му за социална справедливост, беше предназначена да замести до голяма степен редовната военна служба и беше предшественик на много подобни организации (като „Peace Corps“) в различни страни.

За много българи, живеещи далече от всякакви модерни удобства в техните бедни, примитивни селища, земеделската утопия представляваше една мечта. „За 20 години — писа Стамболийски в една уводна статия през 1922 г.^[5] — България ще стане модел на земеделска държава, чиито градове и села ще се отърват и от кривите кални улици, и от народните изедници. Те ще бъдат снабдени с чиста, здравословна вода за пиене, със залесени паркове, с модерни химически торове, с телеграф и телефон и с електрическо осветление. Те ще притежават високоразвити кооперации, широка железопътна мрежа със складове за жито и тютюн на всяка гара. Всяко село ще има своя дом на земеделската демокрация, където ще се представят сказки, пиеси и филмове и където селяните ще могат да слушат на плоча най-хубавите речи на най-добрите оратори. Модерни местни съдилища ще решават споровете без всякакво бъркане на адвокати. Политически

България ще види края на старите партии. Жените ще добият право на гласуване и ще си извоюват права за себе си в политическия живот.“

За България от 1922 г. това беше една доста привлекателна програма. Самият цар Борис смяташе, че много от идеите на Стамболийски са добри. Колкото по-добре царят опознаваше министър-председателя си, толкова повече той се удивяваше от неговия талант въпреки понякога неприятните отношения помежду им. „Само ако този човек имаше образование!...“ — казваше той често на близките си с дълбока въздишка.

Цар Борис трябваше да слуша всеки ден оплаквания против Стамболийски и колегите му. Техните речи и статии бяха подстрекаващи и държането им предизвикваше често възмущение или присмех. Но всеки път, когато царят се срещаше лично със Стамболийски, селският водач оставяше по-добро впечатление, отколкото публичния образ, който си бе създал. Цар Борис често беше склонен да вярва, че значителна част от неговата бомбастична реторика, неговите ругатни срещу „паразитите от градовете“ и „Содом и Гоморра“ в София бяха само едно представление за пред избирателите. Насаме Стамболийски беше по-малко избухлив и краен. В такива случаи той можеше дори да покаже приятелската сърдечна натура на провинциален чичо, който обича мъдри пословици, доверява дребни тайни и се смее от сърце. Той обичаше да говори за родното си място — Славовица, малкото село, близо до Пазарджик, където беше роден в 1879 г. Неговият баща бил беден човек, но, изглежда, достатъчно предприемчив, за да отиде да търси работа чак до Стамбул, от което заслужил името „Стамболийски“. Майката на младия Александър умряла много рано и детето било отгледано от мащехата си, вдовица с две деца. Стамболийски не се стесняваше да разказва тъжната история на детството си, една типична история на пълно отсъствие на майчина любов, несправедливост и тормоз от страна на мащехата и извънредно лошо здраве, с дълги месеци, прекарани на легло в бедната къщичка. Той страдал продължително от треска, ранен признак на туберкулозата, от която щеше да заболее по-късно. Хроническите главоболия били излекувани, поне той смяташе така, от един стар селски знахар, който направил три резки с бръснач на челото на младежа. „Тука — министър-председателят показваше на драго сърце — още можете да видите белезите.“

За негово щастие неграмотният му баща споделял амбицията на повечето български селяни от това време — да дадат образование на синовете си. След първоначалното училище в Славовица младото момче било изпратено във винарското училище в Плевен. Там Стамболийски срещнал един рядък, въодушевяващ учител Янко Забунов, ранен идеолог и организатор на земеделското движение. Забунов открил многообещаващия гимназист и го взел под крилото си. Когато Стамболийски завършил и станал учител в село Ветрен, недалече от родната му Славовица, той продължил връзката с бившия си учител, като изпращал статии за вестника на Забунов „Земеделска защита“. В 1899 г. Забунов и поетът Цанко Церковски, друг герой в очите на младия Стамболийски, бяха между главните организатори на първия национален конгрес в Плевен, където беше основан БЗНС. Стамболийски присъства на конгреса като делегат-наблюдател от Ветрен, и се върна, изпълнен с ентузиазъм и надежди за новата организация, която в началото беше предвидена повече като професионален съюз, отколкото като нова политическа партия.

Бедният селски учител имаше амбиции за по-високо образование, но следване в чужбина стана възможно едва след като се ожени за една сравнително по-заможна колежка от ветренското училище. Милена, с няколко години по-възрастна от него, не блестеше с хубостта си. Но тя показва необикновена съпругеска преданост и разбиране, като прие да издържа младоженеца в Германия, докато тя остана в селското училище в очакване раждането на детето им. Александър се записа да следва агрономство в Лайпциг, но още през втората година се разболя от туберкулоза и трябваше да бъде подложен на продължително лечение. Накрая той бе принуден да се завърне в България. „Изглеждах като истински скелет — си спомня той. — Тежах едва 43 килограма. Не можех да направя повече от стотина крачки, без да се задъхам. Приятелите ми смятаха, че дните ми са преброени.“ Но след дълги месеци на почивка, минерални бани и грижите на жена си той оздравя. Тогава вместо да се върне при семейството си и учителската си професия, той се премести в Стара Загора, новото седалище на земеделския съюз, за да стане помощник-редактор на съюзния орган „Земеделско знаме“.

Стамболийски имаше много качества, но да бъде примерен съпруг и баща не беше най-очевидното измежду тях. Милена го

молеше да се върне на село, за да ѝ помага в издръжката на семейството, но отговорът му беше твърд: той имаше да изпълнява дълг и не можеше да изостави „делото“. Тя трябваше да дойде при него и да се присъедини към борбата. Тя не го направи. Бракът им всъщност никога не беше вървял добре. През целия си живот Стамболийски бе имал славата на женкар и неговите женски истории нямаха край. В действителност такава репутация не беше непременно вредна за един политик от този период в България. На сексуални подвизи се гледаше обикновено с известна доза възхищение и завист и реакцията на публиката, макар и прикрита, беше „Ето това е истински мъж!“ или „Ашколсун!“.

Като журналист Стамболийски проявяваше необикновена страст, бойкост и работоспособност. Не след дълго той списваше почти целия вестник и понеже земеделският съюз през 1901 и 1902 г., години на оформяне, нямаше още ясно формулирана идеология или стратегия, статиите на младия редактор често даваха официалната линия на организацията. Забунов и председателят, който го последва, Димитър Драгиев, виждаха съюза по-скоро като професионална организация, която, без да излиза на политическата арена, трябваше да осведомява и влияе на съществуващите политически партии и да упражнява натиск върху тях в защита на интересите на селското съсловие. Стамболийски, обратно, вярваше в прякото упражняване на властта. Той презираше „буржоазните“ партии и затова искаше да ги види изместени от земеделския съюз, който да поеме управлението. Общите избори през 1903 г. му дадоха възможност да разясни радикалните си идеи и да получи широка популярност в страната. Неуморим въпреки лошото си здраве, изцяло отдаден на селската кауза, безстрашен спрямо грубите изборни методи и заплахи, разпаленият кандидат се прояви като изключителен партиен активист и пропагандист. Едва ли имаше село или град, които да не бяха чували тирадите му срещу властващите класи и където той да не се бе опитвал да организира местна „дружба“ на съюза. През следващите години той се наложи като водач на лявото крило на земеделския съюз, най-бойкия и неотстъпчив негов представител.

През 1908 г. Стамболийски беше избран в Народното събрание, където продължи ожесточените си нападки срещу цар Фердинанд и консервативното му правителство. Позициите му често накърняваха

идеите, които национална и консервативна България имаше за свещени. Така в 1908 г. той се противопостави на всеобщо аплодирания акт, с който Княжество България се провъзгласи за царство. А през 1912 г. въпреки всенародния ентузиазъм той се обяви срещу Балканската война. По-късно той безмилостно критикува Междусъюзническата война, както и влизането в Първата световна война. Заради всичко това неговата дейност беше наричана непатриотична, противодържавна и дори предателска. Никой обаче не обвини Стамболийски в непоследователност или в липса на кураж, когато изразяваше мнението си.

Събирането на цар Борис със семейството му в изгнание или поне с част от него беше постигнато с помощта на най-неочаквания съучастник: самия Стамболийски. Царят страдаше много от раздялата. Той знаеше добре, че завръщането на баща му, бившия монарх, беше изключено, но през тези три години се надяваше, че поне на брат му и сестрите му ще бъде позволено да си дойдат обратно. Идеята, за съжаление, не харесваше никак на властващите противодинастични партии, нито на съглашенските сили. Стамболийски обаче ставаше все по-малко подозрителен и симпатиите му към младия монарх растяха. Той се научи да цени неговата преданост към страната, непринуденост и интелигентност и, откровено казано, го харесваше като човек. Стамболийски дори изненада съмишлениците си с изявления като тези: „Аз ви казвам: ако един ден имаме република в България, няма да намерим по-добър председател от нашето «царче».“

Когато в края на 1921 г. Борис отново изрази желание да види семейството си, Стамболийски каза на колегите си: „Момчето е самотно. Аз се безпокоя за него. Нека доведем сестрите му тук!“.

На 11 ноември цар Борис изпрати писмо до баща си по доверен куриер. „Пиша Ви това писмо с безпокойство и угризения, да Ви искам едно голямо благоволение: да разрешите на сестрите ми да дойдат тук за известно време. Ще бъде твърде дълго да описвам точно как се разви цялата работа. Това е нещо, което започна миналата година... Относно Пресале^[6], това беше невъзможно, още е много рано. Но за другите две напоследък нещата се развиха бързо и доколкото разбирам, достатъчно благоприятно, за да опитам с възможно най-

малки рискове и да постигна задоволителни резултати. Тошо монтира работата така, че Койе-тата да не видят нищо лошо в това. Имаше, разбира се, подозрения и известно недоверие. Формулата, която Тошо избра, беше, че сестрите ще дойдат да гостуват; това беше направено нарочно, за да имат свобода в бъдеще да прекъснат престоя след известно време.

Тошо взе върху себе си отговорността, че появяването на двете няма да увреди на страната. Това успокои хората и Койе-то прие без усуквания...”

Борис се извиняваше, че иска от цар Фердинанд да вземе такова решение, без да му даде достатъчно време за обмисляне; но той се безпокоеше, че Стамболийски може да промени становището си. Той смяташе, че завръщането на сестрите му ще се отрази добре върху „дюкяна на Тошо“, като едно начало на постепенното нормализиране на връзката с останалата част от фамилията. И прибавяше: „Има една подробност, върху която бях принуден да поема ангажимент: сестрите трябва да дойдат сами, само с тяхната прислужница. Това, от една страна, е поради болезнения антитевтонизъм на «Чичинидите» (?), а от друга страна, поради ксенофобията, която се засили след катаклизмите“.

Княгините се завърнаха навреме, за да празнуват рождения ден на Борис и Надежда, и двамата родени на 30 януари. За първи път от десет години те бяха заедно на този ден, но без Кирил, който им липсваше. Толкова много драматични събития бяха станали от 1912 г. насам! Двете балкански войни, Първата световна война, поражението, абдикацията и изгнанието, възкачването на цар Борис на престола... Те бяха щастливи, че най-сетне са отново заедно, радостни и засмени, разправяха си всичко, каквото се беше случило през трите години на раздялата, посещаваха отново познати места, припомняха си стари шегички. Те не искаха никакви официални празненства. Единственото, което желяеха, бе да останат насаме и да тръгнат по екскурзии, както някога. На рождения ден те се качиха на стария открит „Daimler“ и придружени само от Свилен, царския слуга, отидоха до „Царска Бистрица“. Оттам те отидоха на пикник до близката местност Соколец, където първите минзухари се показваха през разтопения сняг около една малка кошара. Наслаждавайки се на чудесния изглед и на обяда от фасул със сланина и хляб, те си припомниха щастливото си детство.

Всяка година на рождения ден на Бо и Мики четирите деца отиваха сутринта на черква. След това ги водеха да видят баба си — княгиня Клементина, в малкия ѝ салон, на ъгъла на двореца, гледащ към булевард „Цар Освободител“ и караулното помещение в дворцовия парк. На покритата с бяла покривка маса пред камината, до саксиите с азалия и циклама чакаха подаръците за рождения ден.

— Помниш ли, Бо — питаше Евдокия брат си, — как баба и Монарха ви посрещаха, тебе и Мики, с по един букет цветя и ви показваха подаръците? После Кики и аз ви честитяхме също с букет, малко тържествено, поради присъствието на Монарха... Понякога идваше след това дядо владика (Доростоло-Червенският Василий, религиозният възпитател на Борис — б.а.). Той подаряваше сладкиши — пандишпан с шоколад — кръгли като картофи и на брой според годините на празнуващите. Ние обичахме дядо владика, той говореше благо, ръката, която целувахме, беше кръгличка и миришеше на тамян, кръстът и иконата на Богородица на гърдите му блестяха от окръжаващите ги бисери. Дядо владика не ни плашеше въпреки високия му ръст и черната калимавка и расо, защото умееше да се отнася човешки с нас... (След смъртта на баба Клементина рождените дни се празнуваха в детските апартаменти — б.а.) Помниш ли нашата детска елха, която кичехме сами и канехме Монарха, за да му даваме нашите подаръци?

— Да — смееше се Евдокия. — Давахме му обикновено рисунки, пирографирани дървени предмети и подобни грозотии, които баща ни, трябва да призная, хвалеше с невероятно добродушие!

— За жалост, с годините рождените ни дни бяха отровени от задължението да присъстваме на официален обед със стари генерали, бивши, настоящи или полубивши министри — си спомняше Борис. — Някой държеше реч и кой трябваше да отговаря? Все аз, бедният юбиляр!

— Ти трябваше да я учиш наизуст — и Кики, и ние я знаехме също дума по дума и тихо вземахме живо участие през време на речта ти, готови като суфльори в театъра да шепнем текста, ако ораторът се спънеше — се смееха Евдокия и Надежда.

— Аз имам ужасни спомени от тези братски речи — добавяше Евдокия — и омразата ми към шампанското сигурно идва оттогава.

Те бяха толкова щастливи сега без банкети и речи. Късно следобед те поеа по дългия път с безбройни завои, чак до дворец „Кричим“, точно както цар Борис обичаше. Пристигнаха късно през нощта, но навреме, за да присъстват на католическата панихида за майка им на следната сутрин в Пловдив.

С двете сестри около него животът на царя ерген се промени значително и смях и музика можеха да се чуят отново след вечеря около камината във „Врана“ или „Царска Бистрица“. „Момчето“, както Стамболийски го наричаше, беше по-малко самотно сега и беше благодарно за помощта, която министър-председателят му беше оказал.

Въпреки че Стамболийски имаше моменти на коректни и почтителни отношения с двореца и държавническо поведение в чужбина, стана все по-мъчно за цар Борис да затваря очите си пред арогантната некомпетентност и произволията на правителството. Много кръгове критикуваха монарха, че е прекалено слаб и любезен, и намекваха с известна носталгия, че „старият цар никога нямаше да позволи това“. Наистина даже и най-толерантните граждани бяха ужасени от грубите методи на правителството и побойниците от неговата Оранжева гвардия, милицията на режима, наименувана според официалния цвят на партийното знаме. Този конфликт се изостри безнадеждно след възмутителните събития, които станаха в село Долни Дъбник.

Раздразнени от растящата тирания на радикалните земеделци, буржоазните опозиционни партии се организираха в Конституционен блок и обявиха война на правителството. В началото на 1922 г., след като някои опити за помирение на умерени земеделски водачи, като Драгиев, Турлаков и Томов, пропаднаха, политическата поляризация в страната стана пълна: „блокът“ срещу „дружбата“. Взаимната омраза взе опасни размери и положението стана експлозивно поради увеличаващото се недоволство на войската, враждебността на македонците от ВМРО и присъствието на белогвардейски войски в страната. Няколко хиляди офицери и войници от победената антиболшевишка армия на генерал Врангел се бяха оттеглили в България със своите оръжия, униформи и главна квартира и все още мечтаеха за завръщане в Русия, за да се борят срещу революцията. Толерирани и даже добре приети от предишното българско

правителство, войниците на Врангел срещнаха неприязнеността на Стамболийски, чиито симпатии бяха на страната на революцията (макар че той ненавиждаше българските комунисти). Той обезоръжи белогвардейците и им забрани да ходят униформени по улиците.

Обезпокояващи слухове за намеренията на врангелистите обаче твърдяха, че те подготвяли преврат в България, за да подпомогнат противниците на Стамболийски и да превърнат страната в терен за антиболшевишка контраатака. Публикуването на едно много тайно писмо (автентично или изфабрикувано) от генерал Врангел до неговия началник-щаб генерал Милер, което разкриваше подобен план, предизвика огромно безпокойство, раздухвайки обвиненията на земеделците, че опозицията конспирирала с офицерите на Врангел.

В тази атмосфера на напрежение опозиционният блок реши да организира масова демонстрация на протест срещу правителството. Всички противници на режима бяха призовани на конгрес, който щеше да се състои на 17 септември 1922 г. в Търново. Земеделското ръководство видя в тази инициатива сериозна заплаха за своето съществуване и в същото време една възможност да се отърве от буржоазните партии завинаги. С тази идея то мобилизира всички свои активисти, насърчавайки ги да присъстват на един събор на производители на захарно цвекло, който щеше да се състои по същото време в Търново.

Когато денят наближи, хиляди привърженици от двата лагера потеглиха към старата столица. След като заяви открито, че съборът на цвеклопроизводителите щеше да бъде решително и кръвопролитно разчистване на сметки с враговете, правителството натовари безплатно няколко влака с полицаи, миньори, селяни и членове на Оранжевата гвардия от цялата страна. Стамболийски беше напуснал България два дена по-рано, за да присъства на една сесия на Обществото на народите. Заместник-председателят Райко Даскалов заяви, че той ще приветства с реч цвеклопроизводителите в Търново. В навечерието на 17 септември водачите на блока се качиха на влака на софийската гара. Повечето от главните опозиционни ръководители — бившите министри Теодоров, Малинов, Данев, Маджаров, Ляпчев, Цанов и други — имаха купета в същия влак, в специален спален вагон. Малко преди тръгването на влака бяха прикачени още няколко вагона. Един от тях беше „министерският вагон“, в който бяха заели места Райко

Даскалов и други земеделски министри. Другите вагони бяха натоварени с техни поддръжници. Сблъскването беше неминуемо.

В 2 часа сутринта, когато влакът спря на малката гара Долни Дъбник, опозиционните водачи бяха събудени от силна врява и изстрели. Влакът беше обкръжен от голяма тълпа, която размахваше дебели тояги и крещеше: „Смърт на буржоата!“, „Смърт на кръвопийците!“. Преди да разберат какво става, старите държавници бяха извлечени от купетата, бити, ритани и изхвърлени на перона, където развилнялата се тълпа се отнесе с тях най-брутално. Техните поддръжници, които пътуваха в другите вагони на влака, бяха подложени на същото малтретиране от тълпата побойници, въоръжени с цепеници, взети от дървените складове, с които гарата на Долни Дъбник беше известна^[7]. Проглушени от ругатни и псувни, с окървавени глави, видните партийни водачи, повечето от които бяха хора на възраст и с деликатно здраве, бяха подложени на най-тежко публично унижение: докато някои от хулиганите държаха ръцете и краката им, други стрижеха брадите и мустаците им, като си служеха с прости ножици или ками. Бившите министри щяха да бъдат линчувани, ако не беше Даскалов, който се показва от министерския вагон и, за учудване, поиска от престаралите се съпартийци повече въздържаност. Той предложи да закарат опозиционните водачи до Търново и да оставят „народът“ да реши съдбата им. Когато влакът най-после пристигна в града, „народните врагове“ бяха натоварени на един отворен камион и разкарвани — прави, раздърпани и голобради, през улиците, предшествани от музиканти и следвани от ликуващата тълпа от земеделски активисти. След това те бяха затворени в градските казарми.

Само малцина от опозиционерите достигнаха Търново. Повечето от влаковете и камионите, които ги превозваха, бяха спрени от разярени банди от поддръжници на правителството, които не им позволиха да присъстват на конгреса на блока. Търново беше изцяло в ръцете на дружбащите, които маршируваха триумфално под знамената и плакатите с лозунги, като „Смърт на Врангеловите съюзници!“ и „Искаме селска диктатура и народни съдилища!“. На събранието на цвеклопроизводителите Даскалов и другите говорители предложиха на акламиращата публика установяване на съдилища за наказване членовете на бившите кабинети, отговорни за войните. Като се имат

предвид пристъпите на ярост тези дни в Търново, предложението на Даскалов звучеше по-скоро умерено. Защото ето какво пише американският историк на земеделския режим Джон Д. Бел в своето проучване „Селяни на власт“:

Пленените водачи на блока направо бяха застрашени от екзекуция по съкратената процедура. Крум Попов и Стоян Калъчев препоръчаха дори те да бъдат ликвидирани незабавно и това се хареса на голямото болшинство от хиляди селяни, които бяха дошли в Търново точно с тази мисъл в главата. Главното различие в мненията беше между тези, които искаха да ги хвърлят в Янтра от високия Стамболов мост, и тези, които предпочитаха да ги хвърлят от стените на крепостта Царевец, една участ, която беше постигала пленниците през Второто българско царство.

До края на септември повечето министри от бившите кабинети бяха арестувани. Тези, които се случи да бъдат в чужбина — Иван Е. Гешов, Моллов, Буров и други — останаха в изгнание. Други се укриха. През ноември правителството организира народен референдум по въпроса за вината на бившите министри. С голямо мнозинство „народът“ гласува в полза на един такъв съд. Така на Стамболийски се даваше възможност да ликвидира неприятелите си от „буржоазните“ партии.

Събитията в Долни Дъбник и Търново и арестуването на бившите министри причиниха голямо вълнение в страната и направиха лошо впечатление в чужбина. Някои източници твърдят, че Стамболийски изпратил телеграма от Женева, изразявайки несъгласието си с бруталността и арестите, но това може би е било само за пред чуждестранната публика, понеже в една по-късна реч той описва 17 септември като един славен исторически ден. Факт е, че водачите на неговата законна опозиция бяха в затвор или в изгнание, страната беше емоционално разделена между неговите последователи и неприятели, а между неговите критици се засилваше убеждението, че единствено със сила може да бъде свален от власт режимът. Дълго време много опозиционни кръгове смятаха или се надяваха, че

държавният глава цар Борис ще намери начин да уволни Стамболийски и да го замести по конституционен начин с някой по-малко оспорван министър-председател. Понеже царят не изглеждаше да е в състояние или пък не искаше да направи това, по-нетърпеливите противници на режима решиха да действат на своя глава.

Първите, които прибегнаха към сила, бяха хората на ВМРО. В протест срещу политиката на Стамболийски за сближение с Югославия, когато той беше на път в чужбина, две хиляди македонски активисти окупираха Кюстендил на 4 декември. Заместник министър-председателят Даскалов, решавайки да се справи с македонската организация по същия начин, по който беше смазал „буржоазната“ опозиция в Търново, обяви пълна мобилизация на Оранжевата гвардия. Десетки хиляди земеделски дейци бяха въоръжени с пушки от военните складове и натоварени на влакове за Кюстендил. Даскалов обаче беше надценил дисциплината на войските си. През четирите дни, когато те се съсредоточаваха в околностите на София и Кюстендил, Оранжевата гвардия се превърна в една ужасяваща, необузdana орда, която плякосваше магазини, ограбваше и тероризираше населението в градовете, през които минаваше. Мездра, Своге и други гари бяха разграбени. Местните власти бяха безсилни да запазят реда срещу правителствените разюздани тълпи.

Оранжевата гвардия не можа да стигне до Кюстендил. Военният министър Томов, който беше отишъл предварително да преговаря със силите на ВМРО, окупирали града, не се реши да заповяда атака, когато разбра колко силни и непоколебими са македонците. Вместо това те му прочетоха „смъртните присъди“ на Стамболийски, Даскалов и други „неприятели на Македония“ и „сръбски сътрудници“ и задоволени, че показаха силата си, доброволно напуснаха града след три дни.

Междувременно Оранжевата гвардия, възбудена и необузdana, беше нахлула шумно в София, където знаеха за нейните подвизи по пътя към столицата. Гражданите бяха изплашени, но този път и самото правителство беше не по-малко обезпокоено, съзнавайки, че не е в състояние да контролира напълно разюзданата тълпа, която беше въоръжило. Оранжевата гвардия ставаше все по-арогантна и застрашаваща. Повикани да се явят пред началството на гвардията, журналистите от опозиционната преса бяха най-безцеремонно

заплашени: „Вие добре да си отваряте ушите: или ще се вразумите, или ще играе цепеницата! Това е всичко, дето имаме да ви кажем. Сега можете да си ходите!“. Страхувайки се от сериозни безредици, правителството реши да разоръжи собствената си партийна милиция. Вечерта на 8 декември военни части заобиколиха казармите, където Оранжевата гвардия беше разквартирувана, иззеха оръжието им и ги изпратиха на малки групи обратно по селата им.

Редът беше възстановен поне временно, но слуховете за преврат срещу правителството станаха по-настойчиви. Когато настъпи 1923 г., това вече беше фиксидея за Стамболийски и сътрудниците му, но същевременно и надежда за опозицията, и морален проблем за армията. Разбира се, мълвата достигна също и до двореца.

На 11 март 1923 г. Народното събрание гласува с болшинство от две трети от гласовете в полза на съденето на бившите министри, затворени в Шумен. Този ден Стамболийски посети цар Борис във „Врана“ и тръгвайки си, изглеждаше много мрачен.

— Кисел си отиде, разбира се — обясни царят на Драганов, — защото му наговорих много работи, които хич не му харесаха. Казах му, че не трябва да тръгва по пътя на тиранията, защото, колкото е по-голямо угнетението, толкова по-голямо става и сплотяването за борба. Такава е психиката на българина. Отпусни го, всеки ще се помисли за Бисмарк и никой не ще се сплоти за борба. Натискаш ли го, тогава всеки уязвен, застрашен, ще се сплоти и ще подхване борба. А никоя тирания не е свършвала добре за тираните. Казах му да не се осланя на добитото с насилие болшинство в камарата. Насилието ще предизвика реакция, с насилие народната воля не може да се управлява, това ще ни докара до междуграждански борби, което ще предизвика окупация и намеса на съседите ни. С това ще се турне кръст и на България. — Стамболийски неотдавна бе назначил двама нови министри: 30-годишния си племенник Константин Муравиев и Христо Стоянов. — Това е много добре, много добре! — отбеляза с дяволита усмивка царят. — Муравиев не обича Даскалов и Стамболийски избърза да назначи Стоянов за вътрешен министър, защото не искаше другия кандидат Крум Попов. Сега ще почнат разправиите помежду им и по-скоро ще се самоизядат.

Но по време на вечерята със сестрите си и няколко близки царедворци царят беше много раздразнителен. Когато стана дума за

една злополука от предния ден (един от дворцовите шофьори беше блъснат от друга дворцова кола), цар Борис изведнъж избухна и започна да сипе ругатни по адрес на инспектора на дворците Д. Генчев, близък негов сътрудник, който отсъстваше тази вечер.

— Генчев не си гледа добре работата — заяви царят ядосано. — Драганов подхвърли немного уместно, че в края на краищата не вижда с какво е съгрешил инспекторът, ако шофьорът от небрежност е причинил злополуката. Цар Борис се ядоса още повече: — Тогава грешката е моя! — извика той. — Основната ми грешка е, че аз не съм монарх на мястото си! Аз искам да съм добър и свитата ми са приятели, а не само органи. При стария цар беше другояче. Аз не вярвам на тая свита, която ме изостави на 17 септември (деня на събитията в Долни Дъбник — б.а.). Оставиха ме сам, с един лакей, един шофьор и един гуляйджия!^[8] — Понеже нямаше смисъл да му противоречат, всички мълчаха, а царят продължи горчиво: — Строгите царе, Луи XIV, Наполеон, та и моят баща, свършват все пак по-добре, отколкото другите — Хенри IV, Луи XVI. По-добре е да умреш като Луи XV от сифилис, отколкото от „обичта“ на народа!

Сестрите му и неговите близки бяха забелязали, че напоследък той беше много възбуден. По това време той приемаше представителите на блока, които протестираха горчиво срещу третирането на водачите им в затвора и молеха царя да се намеси. Той беше извънредно предпазлив в отговорите си:

— Аз не мога да кажа или обещавам нищо. Никой не може да предскаже как ще се развият събитията. Но аз си взимам бележка. Благодаря ви за визитата.

Той стана по-малко общителен и нервен.

„Царят има някакъв план — написа Драганов в своя дневник на 12 март. — Но какъв е точно, и аз не мога още да доловя. Той има намерение да върви със Стамболийски, но докога?“ Същата вечер, след като бе смъмрен за това, че се бе застъпил за Генчев, Драганов си легна много обезпокоен, след като написа следното:

Царят се сърди, когато му се предават мненията на чуждите среди. И като че ли престана да изслушва другите, може би за да не се отклони от своя план.

Той има отлични качества. Но има и черти, които, не дай боже да се променят никак работите, че той да почне да ги проявява! Може би е вече неврастеник, но е наклонен да тероризира. Колкото повече човек се подлага на неговия терор, толкова и той става по-жесток. Най-голям, просто жесток е терорът или по-право тиранията, която упражнява над своите сестри. А и те, за да не изгубят положението си, още повече му се покоряват, гледат да му угаждат, да не му противоречат, което пък още повече усилва неговата тирания. И те за утеха говорят с нас по негов адрес и ни се оплакват.

Със засилващото се напрежение в страната натискът върху цар Борис стана много мъчен за понасяне. Законодателни избори бяха обявени за 22 април, което раздуха страстите и хвърли всички активисти в ожесточена предизборна кампания. В Ямбол войската се сблъска с демонстриращите анархисти и се говореше, че двадесет души били убити. Десет дни преди изборите Стамболийски дойде развълнуван при царя, за да го уведоми за намерението си да обяви военно положение в Петричкия окръг, който фактически беше управляван от ВМРО. Там македонската организация беше основала истинска „държава в държавата“, контролираше администрацията и дори събираще данъци, докладваше Стамболийски възмутено. Понеже това положение не можеше да се търпи, правителството беше решило да изпрати войски и да прогони терористите. В настоящото положение той не искаше да се правят избори в Петрич, където депутатите щяха да бъдат избрани от ВМРО.

Царят направи голямо усилие да го разубеди. Той го посъветва да не действа прибързано, за да не предизвика македонците в този момент.

— Няколко народни представители, избрани от ВМРО в Петрич, няма да представляват никаква опасност — каза той. — А да се пратят войници да се бият с братята си от Македония, може да бъде катастрофално. Като българин и като Ваш приятел, аз не мога да подпиша Вашата присъда — каза царят.

Стамболийски отговори, че ще разисква въпроса с военния си министър Муравиев, и напусна. Два дни по-късно той поиска аудиенция, но царят беше разбрал, че министър-председателят ще иска от него да подпише указа за военно положение в Петричко, и дипломатично реши да изчезне. Този ден той отиде на лов за глухари в недостъпния орханийски балкан. Това решение се оказа разумно, тъй като на следния ден цялата страна, ужасена от отвратителното клане на българи в югославска Македония, протестираше и демонстрираше по улиците. В село Гарван двадесет българи бяха екзекутирани с картечница от сръбски военни. При такава напрегната атмосфера всякакво военно действие от страна на български войски срещу македонците в Петрич беше немислимо.

Царят беше също така уклончив с хора, които подозираше, че искат да го забъркат в някакъв заговор срещу Стамболийски. Когато той се завърна от лов в планината, Павел Груев докладва, че софийският митрополит Стефан телефонираше и поискаше да види царя по един много важен въпрос. Първата реакция на цар Борис беше да се скара на началника на кабинета: защо Груев не беше попитал какъв е този въпрос, който митрополитът искаше да разисква с него, и защо не беше отклонил аудиенцията? Не беше ли разбрал, че царят не желае в този момент да бъде притиснат до стената от хора като митрополит Стефан и да разисква поверителни работи с тях?

Софийският владика беше най-живописният, но и може би най-малко праведният измежду колегите си от Светия синод. Извънредно интелигентен и добре образован мирянин, който беше ръкоположен сравнително късно в живота си, Стефан беше изискан светски човек, който се интересуваше от политика и се радваше на добри връзки и влияние. Той беше любим сюжет на софийските антиклерикални хумористи и карикатуристи, които твърдяха, че когато пътува в чужбина, добрият владика се обличал в цивилни дрехи и посещавал нечестиви локалитети в Париж и Виена. В случай че бил разпознат — продължаваше клюката — той настоявал, че било негов дълг като добър пастир да опознае непосредствено греха, за да може по-добре да се бори с него. Но ако Господ не го бе надарил с целомъдрие и смирение, беше го благословил щедро с дар слово и прозорливост. Човек с широка култура и интересен събеседник, Стефан поддържаше чудесни отношения с Груев, френски възпитаник като него. Но

въпреки това той отказа да уточни защо искаше да види царя. Каквото искаше да каже, беше само за ушите на цар Борис и за ничии други.

Царят в желанието си да избегне аудиенцията обясни на Драганов:

— Владиката Стефан е провокатор. Играе на двете страни: добре с блока, добре и със земеделците. И сега сигурно иска да ми съобщи нещо, та после да може да си умие ръцете и да каже: „Царят знаеше“. Сигурно ще е някой комплот. А в такава работа не искам да се меся. Не мога да запра сега нито земеделците, нито опозицията. И ако се намеря вътре и стане нещо (комплотът — б.а.), тогава владиката Стефан, и сполучливо, и несполучливо завършило, се ще каже: „Аз предупредих царя“. Ако е против правителството, мога ли да не го предупредя? Иначе аз ще бъда с комплотаджиите. А пък аз чувствам, че може да има нещо. Затова и бягам вече от толкова време да не съм в София. Успях да спася военното положение в Петричко. Повече не мога да се намесвам.

— Ами отде чувствате, че може да се готви подобно нещо? Чувствате или имате сведения? — попита Драганов.

— Имам сведения и чувствам. [...] ми каза, че генерал Лазаров бил казал: „Ние няма да позволим да правят избори. А пък оня пикльо няма защо да го питаме“. Виждате, че щом съм за тях пикльо, няма да мога и да ги запра, ако има такава нещо.

Царят беше станал майстор на дребните хитрости и шмекерии за отбягване на неприятни решения. Тази вечер той имаше няколко указа за подписване. „Какво да правя? — мислеше гласно той, докато адютантът му чакаше да занесе указите от «Врана» в София. — Ако подпиша, значи че съм в София. Но ако съм в София, няма да мога да избегна митрополита...“ Така Борис реши да изпрати телеграма, датирана от Самоков, съобщавайки на правителството, че одобрява указите, но личният му подпис няма да бъде сложен, докато не се завърне в столицата. Той отново се оплака, че помощниците му не можели да пазят тайна и че не го закриляли, когато не искал да вижда хора. Баща му имал съвсем други служители, упрекваше Борис свитата си. „Поискаше ли Пегамбера (друг прякор за цар Фердинанд — б.а.) специален частен влак за отиване до Париж, всичко се извършваше дискретно и никой не научаваше за неговото заминаване. А гледайте мене... всеки знае къде отивам и какво правя! Когато Пегамбера се

скриваше в краварника, никой не можеше да го намери. А за мене всеки знае...”

[1] 13 февруари, годишнината от смъртта на френския дук Дьо Бери, беше дата, възпоменавана от дълги години от потомците му от Орлеанската фамилия. — Б.а. ↑

[2] „Койе“ — прякор на Стамболийски, произход неизвестен. Поради познатата закачливост на цар Борис по отношение на акценти възможно е Стамболийски да е произнасял „кое?“ с провинциалния акцент „койе?“. „Заместникът на Койе“ — по това време Стамболийски беше на пътуване из Европа и беше заместван от Райко Даскалов. — Б.а. ↑

[3] „Тошовото предприятие“ — цар Борисовата монархия. — Б.а. ↑

[4] Португалският крал Мануел II беше детрониран през революцията в 1910 г. — Б.а. ↑

[5] „Земеделско знаме“, 6 март 1922 г. — цитирано от John D. Bell в „Селяни на власт“. — Б.а. ↑

[6] Става дума за княз Кирил, чиято титла Преславски звучи малко като «Pre-sale» (вид агнешко месо във френските менюта). — Б.а. ↑

[7] Оттогава думата „цепеница“ стана част от политическия жаргон като символ на политическа бруталност. — Б.а. ↑

[8] Не е ясно кой е бил гуляйджията. ↑

СЕДМА ГЛАВА

ПРЕВРАТЪТ

Вечерта на 8 юни 1923 г. десет мъже се промъкнаха крадешком на къси интервали в тъмния двор на една къща на улица „Стефан Караджа“. Къщата, разположена срещу Трета софийска прогимназия, беше домът на генерал Иван Русев, водач на тайната офицерска група, наричана Военна лига, и един от главните организатори на конспирацията за сваляне режима на Стамболийски. Един по един конспираторите изкачваха стълбите и позвъняваха на втория етаж. Майката на генерала отваряше вратата и мълчаливо ги въвеждаше в голяма, скромно мебелирана стая, която тази нощ щеше да служи като главна квартира на проектирания преврат.

— Господа, сега можем да започнем. Трябва да ви помоля да бъдете предпазливи, когато говорите, защото имаме един известен земеделец за наемател — каза Русев тихо, сочейки към стената. — Тази вечер армията ще изпълни задължението си. На нас остава да изпълним нашето. Нека започнем със състава на новото правителство.

Военната лига беше решила да действа, след като априлските избори бяха опорочени от престаралата се полиция и Оранжевата гвардия, които в много случаи бяха приложили свое тълкуване на демократическия процес, с помощта на цепеници и подобни методи на увещаване. Този път чашата на народното търпение беше преляла. През май повечето командири на гарнизони и военни части бяха посветени в тайната и бяха изработени подробни операционни планове за преврата.

Правителството започна да става все по-нервно. Твърдението на вътрешното министерство, че нелегалното ВМРО беше осъдило Стамболийски и няколко от неговите министри на смърт, даде на властите ново извинение да претърсват частни домове и да правят масови арести и разпити. На 6 юни полицията нахлу даже в операта да претърсва публиката само минути след като тенорът Петър Райчев

беше свършил заключителната си ария в едно блестящо представление на „Травиата“.

Военната лига беше основана в пълна тайна през 1919 г. от една малка група патриотични офицери, загрижени от Ньойския договор, който беше осакатил България и предизвикал разформироването на военните части. Тяхната първоначална цел беше да запазят част от оръжията и мунициите на армията, като ги прикрият от контрола на междусъюзническата окупационна комисия. Без да осведомяват своите началници и правителството, офицерите бяха укрили значителни количества оръжие в хамбари, в купи сено или под земята.

Ньойският договор изискваше уволнението на голям брой офицери, а в същото време повишението на онези, които оставаха на служба, на практика дойде до застой. По-голямата част от офицерите произхождаха от скромни семейства без никакви други доходи освен малките им заплати. Принудителното им уволнение осъждаше голяма част от тях на унижения, мизерия и глад в буквалния смисъл на думата. Неколцина предпочетоха да си теглят куршума. Лишени от елементарно съчувствие и помощ от страна на правителството на Стамболийски, офицерите съвсем се обезкуражиха и все повече взеха да се обръщат към тайната лига за защита на техните интереси. Политическото влияние на лигата беше още повече засилено, защото постът военен министър се държеше от граждански политик и малцинствата офицери, лоялни на режима на Стамболийски, бяха противници на лигата. В допълнение левичарското политическо верую на земеделците и ексцесиите на някои от техните органи отчуждиха напълно традиционно националистичните офицери, тласкайки ги в ръцете на тайната лига. В този процес самата лига доби вкус към политика, а едновременно с това и значителна опитност в конспиративната организация. Някои от по-активните ѝ водачи, като полковниците Кимон Георгиев и Дамян Велчев, изпъкнаха като особено талантиливи и политически амбициозни конспиратори. Тогава главната цел на лигата стана свалянето на земеделското правителство.

Военната лига знаеше, че поемането на управлението само от войската нямаше да бъде популярно в страната и щеше да бъде неприемливо за Великите сили и съседните държави. За да осигури политическа подкрепа за бъдещото гражданско правителство, лигата се обърна към професора по икономика Александър Цанков, един

динамичен общественик, добре познат с националистическите си десничарски идеи и неприязнеността си към Стамболийски. С Цанков като водач лигата успя да привлече участието на няколко опозиционни партии, повечето от които бяха системно тормозени от земеделския режим.

Превратът бе определен за 3 ч. сутринта на 9 юни. Последните политически решения, както и разпределянето на министерските постове, трябваше да се разискват в навечерието на военната акция в къщата на генерал Русев. Освен домакина и професор Цанков другите участващи бяха водачите на лигата: полковник Иван Вълков, полковник Христо Калфов, запасен полковник Кимон Георгиев и подполковник Никола Рачев. Присъстваха също и представители на политическите партии: либералът Боян Смилов, радикалът Петър Тодоров, демократът Владимир Моллов, народнякът Цвятко Бобошевски и социалистът Димо Казасов. Някои от конспираторите не бяха се срещали никога преди.

Бяха необходими няколко часа, за да се постигне съгласие по състава на бъдещия кабинет на Цанков, за текста на прокламацията до народа и на царските укази за приемане оставката на правителството на Стамболийски и за назначаване на ново правителство. Действащи като секретари, Рачев и Георгиев вземаха бележки от разискванията. Късно след полунощ госпожа Русева, жената на домакина, се появи с подноси да сервира мълчаливо чай и закуски на изморените мъже.

Разискванията разкриха повече различия, отколкото се очакваше. Първото несъгласие беше по въпроса за освобождаване на партийните водачи, задържани от земеделското правителство. Относно освобождаването на опозиционни водачи на партиите на блока, затворени в Шумен, не се повдигнаха никакви сериозни възражения. Но някои от конспираторите реагираха остро, когато Смилов настоя за освобождението и на бившите министри от сливения затвор. Касаше се за членовете на Радославовото правителство, осъдени за вкарването на България в Първата световна война. Социалистът Казасов заплаши да напусне, ако се даде амнистия на бившия прогермански кабинет. След разгорещени спорове цивилните приеха предложението на военните да се отложи въпросът за затворниците.

Следният спорен въпрос засягаше отношението към царя. Офицерите бяха в необикновено деликатно положение, тъй като бяха

дали клетва за вярност и огромното болшинство от военните беше възторжено предано на царя. За мнозина от конспираторите от лигата решението да поставят царя пред свършен факт беше извънредно трудно, въпреки че бяха уверени, че със свалянето на Стамболийски те спасяваха не само нацията, но също и монархията. Няколко отделни лица като Кимон Георгиев, който винаги беше ненавиждал династията, нямаха такива скрупули, но другите военни се чувстваха крайно неудобно.

Позицията на царя изглеждаше неясна. След изстъпленията на проправителствените побойници в Търново и арестите и процесите на бившите министри почти всеки неземеделец умоляваше цар Борис да сложи край на тиранията, като замени дружбашкото правителство. Дори социалистическият лидер Пастухов дойде в двореца да моли царя да се намеси. Но царят отказваше да действа. Когато адютантът му Калфов се присъедини към хора на възмутените просители, цар Борис отговори студено:

— Тези, които искат да променят настоящото положение, трябва, първо, да сложат край на нещата, които ги разделят. Тогава трябва да отидат между народа да спечелят доверието му. Само тогава аз ще имам правото и задължението да се намеся. Не съм тук да служа на интересите на тези и онези политически партии, а да защитавам волята на народа!

Като резултат от отказа на царя да се намеси, Калфов, който беше дълбоко заангажиран с лигата, си подаде оставката от дворцовата служба.

Тази вечер в Русевата къща Вълков и Калфов отказаха предложението на колегите си да служат като министри в проектирания кабинет на Цанков. Вълков заяви, че ще бъде неудобно за него да бъде член на един кабинет, наложен на монарха, без да го консултират предварително. Калфов, който беше загубил благосклонността на царя, чувстваше, че неговото участие в правителството щеше да причини само ненужни търкания.

— Трябва да решим какво да правим, в случай че царят не се съгласи с нашето действие и откаже да подпише указа за новото правителство — каза Русев.

Последва дълго мъчително разискване. Повечето от военните, горещи привърженици на монархията, бяха дълбоко смутени и се

надяваха, че царят няма да ги укори, че отърват страната от Стамболийски, който в края на краищата правеше живота на монарха толкова мъчен. Политиците бяха по-малко загрижени.

Насроченото време, 3 часът, приближаваше. Дълго, тежко мълчание последва, с погледи, втренчени в часовника.

— Само петнадесет минути остават, господа, и армията ще влезе в действие — съобщи полковник Рачев.

Казасов, експанзивният социалист, наруши мълчанието:

— Въпросът за царя се поставя със закъснение — каза той. — Ние сме в разгара на акцията. Нашите глави, ако не са по-скъпи, в никой случай не са по-евтини от главата на царя. И въпреки него, и през него ние трябва да стигнем предначертаната задача.

Никакво решение не беше взето, когато Кимон Георгиев произнесе спокойно:

— Три часа, всичко хубаво, господа!

Мъжете станаха на крака и се здрависаха многозначително. Лампите в стаята се изгасиха и всички се приближиха до прозорците. София спеше; никакъв звук не се чуваше по запустелите улици. Изведнъж изстрели нарушиха пълната тишина много отблизо, като че ли куршумите хвърчаха пред прозорците. Изстрелите идваха от престрелката при Централната поща, няколко блока надолу по ул. „Стефан Караджа“. Отново в квартала настъпи тишина. Дали частите бяха успели да превземат пощата?

Няколко минути по-късно се чу картечна стрелба от югоизток. Някаква битка ставаше около казармите на Първи и Четвърти пехотен полк. След това всичко пак се успокои. В главната квартира лицата зад прозорците ставаха все по-напрегнати, шепнещите гласове — по-обезпокоени. Въпреки че беше вече 4 часът сутринта, нямаше знак дали превратът беше успял, или пропаднал.

На вратата се почука силно. Един подполковник в бойна униформа нахлу в стаята, изтрака токове пред Вълков и козирува:

— Господин полковник, операцията бяха сполучливо завършени според дадените заповеди. Да живее България!

Оглушително „Да живее!“ посрещна доклада му и съзаклятниците се запрегръщаха, разменяйки поздравления.

— Какви са жертвите?

— Само един полицаи, убит пред пощата.

Шумна група от офицери навлезе в апартамента, викайки „Да живее новото правителство!“ и прегръщайки и целувайки новите министри. Цанков им благодари горещо, като ги увери, че новият кабинет ще оправдае доверието на армията. Генерал Велизар Лазаров, който командваше операциите, пристигна триумфално, заобиколен от щаба си, и произнесе патриотична реч с добре познатия патос на цветущата си реторика.

Когато първите изблици на въодушевление преминаха, Цанков, слагайки палтото и шапката си, се обърна към Казасов и Смилов:

— Да вървим!

— Къде?

— Във „Врана“, да видим царя!

За да покаже, че коалицията срещу Стамболийски представя целия политически спектър, Цанков искаше да заведе със себе си социалиста от лявото крило и либерала от дясното, двама мъже, които почти не си говореха.

Беше още студено, когато на разсъмване те напуснаха Русевата къща. Дворът беше изпълнен с възбудени офицери, които коментираха със задоволство станалото през нощта. Ескадрон от гвардейци в пълно бойно снаряжение чакаше на улицата. Тримата цивилни делегати заеха местата си в две коли и конниците потеглиха: единият взвод — пред колите, а другият — отзад. Копитата кънтяха по паважа на пустите улици, когато кавалкадата зави по „Раковски“, стигна Военния клуб и пое по бул. „Цар Освободител“. Зад Народното събрание площад „Св. Александър Невски“ беше изпълнен с войски. Ескадронът придружи колите покрай Борисовата градина и продължи в тръс по Цариградското шосе към „Врана“.

В петък вечер на 8 юни царският адютант капитан Първан Драганов отиде да гледа филма „Содом и Гомор“ в театър „Одеон“, след което се прибра в стаята на дежурния офицер в двореца. Беше дълбоко заспал, когато колегата му майор Скутунов нахлу в стаята и го събуди в 4:30 сутринта.

— Нещо става в града — съобщи той. — Кадетите от Военното училище са около двореца. Чухме, че градски полицаи били арестувани, но нашата дворцова стража не е закачана.

Адютантът Наумов също се появи, още по пижама.

— Никой не знае точно какво става — каза той. — Подозираме, че има преврат. — Двамата офицери изглеждаха по-скоро доволни. — Календеров^[1] дойде преди няколко минути да съобщи, че правителството е свалено.

Драганов бързо нахлузи униформата си и изскочи навън да огледа улиците около двореца, преди да влезе във връзка с „Врана“. Царят, заедно със сестрите си, Багрянов и Скутунов нощуваха там след завръщането си от Славовица, където бяха посетили Стамболийски в къщата му.

Беше вече разсъмнало, когато Драганов зави по ул. „Левски“ към военното министерство. Из празните улици патрулираха юнкери и войници в бойна униформа, които му козируваха. Пред министерството той спря командира на Военното училище, полковник Христов, да го разпита какво става.

— Нищо не знам — призна полковникът. — Даже не ми е известно кой заповяда на юнкерите да излезнат. Изглежда обаче на преврат.

Драганов продължи до Централната поща. Горе в телеграфната стая две млади жени телеграфистки бяха заети с изпращане на известия, докато охрана с натъкнати ножове на пушките пазеше зданието. Когато Драганов позна командващия офицер, полковник Савов от инженерните войски, всичко му стана ясно: Савов, от дълго време уволнен от армията и цивилен, носеше сега полковнишката си униформа. Той обаче не беше склонен да даде каквато и да било информация.

— Аз само изпълнявам наредби — отговори полковникът на Драгановите запитвания.

— Но какво става в провинцията?

— Там го направиха преди нас.

Друг офицер пристигна, когато Драганов напускаше. Новодошлият, очевидно възбуден, пристъпи към Савов и двамата мъже се прегърнаха прочувствено, поздравявайки се взаимно. Драганов нямаше нужда от повече обяснения. Той избърза обратно до двореца, където адютантите Панов, Скутунов, Наумов и Стаматов чакаха в Наумовата стая. Беше 5:15 сутринта.

— Нека се обадим на Негово Величество — каза той.

Телефонът събуди цар Борис във „Врана“.

— Направен е преврат — доложи Драганов на френски. — Градът е в ръцете на военните. Още нямаме подробни сведения. Да се обърнем ли към водачите за информация?

— Не — отговори царят, — трябва първо да дойдете веднага тука, да ми разкажете каквото знаете.

Драганов скочи в един от дворцовите автомобили, но като си спомни, че този ден във „Врана“ няма друга кола, поиска от Скутунов да го последва след десет минути с друг автомобил. Панов и Наумов оставаха да следят развитието на положението в София и да държат връзка с „Врана“.

Малко преди 6 часа сутринта Драганов пристигна във „Врана“. Понеже никой не го посрещна на главната врата, той изкачи стълбите, оглеждайки се за някого горе из празните коридори. Изведнъж той чу гласовете на княгините на главния вход и избърза долу, за да ги срещне. Те му съобщиха, че царят е отишъл в парка заедно с Багрянов. Не знаейки какво точно се е случило в София, цар Борис не иска да бъде изненадан в кревата си или предизвикан към прибързано действие, казаха княгините. Затова бе отишъл в парка, оставяйки сестрите си да заведат Драганов при него.

Княгиня Надежда остана да чака пристигането на Скутунов с втората кола, докато княгиня Евдокия поведе Драганов по алеи, пътеки, поляни и ливади, докато напуснаха оградата на дворцовия парк. Докато прекосяваха ливадите, княгинята бомбардира Драганов с въпроси за видяното и чутото от него в София. Те не намериха царя, но видяха слугата му Свилен, който носеше списък с инструкции на Багрянов, отнасящи се до организирането на автомобили, коне, храна и други мерки в случай на спешна необходимост. Те продължиха да търсят царя по пътеки и храсталаци, докато най-после се сблъскаха с Багрянов и княгиня Надежда, която беше успяла да доведе Скутунов при царя. Няколко минути по-късно цар Борис се появи иззад дърветата със Скутунов, който го беше информирал за положението.

— Ваше Величество — каза Скутунов, — сега, като стана това, мога да Ви кажа, че аз знаех, че това ще се случи. Станало е също и в провинцията. Властта е в ръцете на войската. Образувано е ново правителство: с Цанков, полковник Вълков и други.

Царят искаше да научи как се развиват нещата в София и провинцията, преди да реши какво да прави. Драганов даде своя съвет: Негово Величество трябва да направи всичко, за да предотврати кръвопролитие и гражданска война. Затова трябва да действа само когато е напълно информиран за положението. Драганов и Скутунов трябва да се върнат в София за повече информация. Междувременно Негово Величество трябва да чака, преди да вземе някакви решения. Всички, участващи в този импровизиран военен съвет в парка, се съгласиха. Но изникна въпросът: къде да чака царят?

— Аз съм сигурен, че организаторите на преврата ще дойдат и ще искат да подпиша укази — каза цар Борис. — Те ще се опитат да ме изнудят да подпиша.

Драганов не беше съгласен.

— Ваше Величество, ако те искаха насилие и шантажи, те щяха да влязат в двореца снощи и да го направят. Но те действат по друг начин. Ще искат сигурно да Ви поставят пред свършен факт. Ще дойдат при Вас само след като са свалили правителството, след като са свършили делото си. Но кога ще бъде това, не знам.

Малката група обсъди дали царят трябва да чака във „Врана“ или в „Царска Бистрица“. Втората идея беше отхвърлена: съобщенията с „Врана“ бяха по-лесни и пътуване през тези несигурни дни носеше риск за отвлечане от някоя банда революционери, която би използвала царския пленник за политически откуп. Силно обезпокоен, царят изведнъж промени настроението си.

— Не мога да понасям това! — заяви той. — Ще абдикирам. Ще се махна. Нека сърбат каквото са дробили! Не ме питаха, когато го направиха!

— Ваше Величество, една абдикация от Ваша страна ще хвърли страната в анархия и гражданска война — умоляваха останалите.

Царят се поуспокои. Реши се, че той и Багрянов ще останат в полето около „Врана“ под претекст, че са били на лов. Офицерите пък щяха да отидат в София, да проучат положението, като щяха да поддържат контакт с княгините във „Врана“, а те, от своя страна, щяха да предават съобщенията на царя. В случай обаче че те не могат да се свържат, три тайни места бяха определени за писмени известия: бюрото на царя, полицата на камината, и третото — под скамейката в алпинеума. С това групата се раздели. Скутунов и Драганов козируваха

и се отправиха към двореца, където бяха оставили колите. Като приближиха входа, те забелязаха един взвод от гвардейци на коне и два автомобила, спрени пред фасадата на „Новия дворец“. Адютантите избързаха напред. Професор Цанков, Казасов и Смилов, придружени от трима офицери, бяха вече там и оживено се препираха с уплашения управител на „Врана“.

— Добро утро, господа — поздравиха адютантите, обръщайки се към ранните посетители. — За какво става въпрос?

Цанков не скри раздразнението си.

— Търсим царя. Ние сме новото правителство и искаме да го видим. Управителят първо ни каза, че царят е тук. Отиде до царската стая, изчезна там за четвърт час и тогава изпрати друг човек да ни каже, че царят не бил там. Негово Величество се крие!

Драганов и Скутунов се опитаха да обяснят, че царят действително е отишъл на лов, но посетителите недвусмислено показаха, че не им вярват.

— Вижте, господа, това е много сериозна работа — каза Цанков. — Вие криете царя. Не очаквахме такова нещо. Ние не искаме да направим неща, които ще го поставят в неприятно положение. Не искаме да претърсваме двореца. Искामе да се отнасяме към него с подходящия респект. А той се крие.

Казасов стана по-нетърпелив.

— Ако царят се крие, да си отидем! Можем да се оправим и без него — предложи той.

— Ако не ни вярвате, елате и вижте сами! — предложиха адютантите.

Посетителите ги последваха горе, в частните апартаменти, преглеждайки всяка спалня. Царят не беше там. Озадачени и раздразнени, те излязоха в градината да чакат. Адютантите изпратиха още няколко слуги в парка да търсят царя. Но времето напредваше, а от изчезналия монарх нямаше и следа.

— Ако не го намерите до 11 часа, ще се върнем в София да оповестим, че царят е абдикирал — каза Цанков.

Междувременно княгиня Надежда се беше върнала от двореца, видяла охраната и научила от един от офицерите, че посетителите бяха горе, в очакване на царя. Тя избърза обратно към полето, видя Багрянов и му предаде новината. Багрянов уведоми цар Борис.

Докато няколко дворцови прислужници и кавалеристи претърсваха обширния парк, двамата адютанти научиха някои подробности за преврата. Операцията беше успяла и в София, и в провинцията буквално без никаква съпротива. Всички министри бяха под арест в София. „А самият Стамболийски?“ „Той също бе арестуван в София“ — казаха посетителите. „Но не беше ли Стамболийски още в къщата си в Славовица миналата вечер?“ „Не, той беше арестуван заедно с колегите си“ — настояха посетителите.

Драганов се присъедини към търсенето, докато Надежда бързо се върна в двореца, където се срещна с тримата посетители. Тя пребледня от уплаха, когато Цанков ѝ каза без заобикалки, че земеделското правителство е свалено, Стамболийски и министрите му — арестувани, а новият кабинет — съставен. Той се оплака от унижителното четиричасово чакане на царя, който, изглежда, се криеше от тях. Тогава той предупреди, че ако нейният брат не се яви веднага, министрите ще си отидат и последиците за царя и династията ще бъдат извънредно сериозни. Надежда забеляза, че споменавайки за арестуването на Стамболийски, Цанков наведе очи.

Професорът не се шегуваше. В 11 часа Цанков телефонира на колегите си в София и след като им каза, че цар Борис се крие, предложи да се върне в столицата и да провъзгласи републиката. Приятелите му обаче го помолиха да почака още половин час.

— Ако царят не се покаже — каза полковник Вълков, — делегацията ще трябва да се върне да обсъди новото положение с тях, преди да се вземе това важно решение.

Междувременно Драганов успя да уведоми Евдокия за сериозността на положението. След много затруднения тя можа да намери брат си. Цар Борис изглеждаше уморен, а дрехите му бяха мокри, когато Евдокия го закара най-после обратно в двореца. Докато той се преобличаше в тъмен градски костюм, сестрите му и адютантите го уведомиха за заплахите на посетителите. Царят им обясни, че първата информация, дадена му от Багрянов, беше, че само офицери и войници са дошли във „Врана“. И преди да говори с тях, той искал да се срещне с техните началници. Междувременно той беше имал достатъчно време да прецени положението и щом му докладвали, че посетителите са министри от новото правителство, той решил да се завърне.

Царят посрещна посетителите в кабинета си, в старата ловна хижа. Излъчващ отново обичайния си чар, той не пропусна да поздрави Цанков като стар познат, да напомни на Смилов, че се бяха срещнали на конгреса на запасните офицери, и да каже на Казасов, че е чел статиите му в социалистическия вестник „Народ“. Като се извиняваше, че ги е оставил да чакат така дълго, той обясни, че веднага, след като е чул за преврата, е отишъл в гората да размишлява в уединение.

Тогава Цанков обясни причината за преврата, който беше, както той уведоми царя, единственият начин да се сложи край на „катастрофалната селска диктатура“. Царят сега трябва да санкционира промяната, реализирана от войската с поддръжката на народа.

Цар Борис, наблягайки на нарушаването на Конституцията, отказа да подпише указите.

— Господа, имам само една глава: ето я, вземете я, ако искате! Но това аз не мога да направя! Ще абдикирам.

Посетителите го обвиниха в малодушие. Той възрази, че не поради липсата на кураж, но като представител на монархията, а също и като човек, не може да одобри с подписа си каквото и да било нарушение на Конституцията, нито пък едно кръвопролитие. Тримата политици отговориха, че най-добрият начин да се избегне кръвопролитие и гражданска война е да се подпишат указите. Но цар Борис упорстваше:

— Аз не съм вече цар — оплака се той горчиво. — След онова, което направихте снощи, какво остава от прерогативите на държавния глава? Какво е останало от задължението на монарха да обсъжда внимателно всяко свое действие, да действа само според своята мъдрост и в полза на националните интереси? Конституцията не беше уважена. Нейните предписания за разрешаване на конфликтите бяха пренебрегнати. Не, господа, аз не съм вече българският цар!

Посетителите наблягаха върху фаталните последици за династията и народа, ако царят откаже да узакони новото правителство. Препирането продължи час и четвърт, прекъснато само от кратка закуска за изтощените мъже, които не бяха спали от два дена, а също и от едно телефонно повикване за тях от София. Новините от

провинцията бяха добри, им съобщи генерал Русев, и международните реакции — благосклонни.

Цар Борис трябваше най-после да приеме, че абдикацията му или отказът да одобри новото правителство носеха риск от гражданска война. Цанков извади указите от джоба си и ги постави на масата. Последва дълго мълчание. Царят се изправи, отиде до бюрото си и взе една писалка.

— Господ да ни е на помощ! — въздъхна той. — Пожелавам от все сърце успех на нашата изстрадала страна! — След това подписа документите и ги подаде на Цанков. — Ето Ви указите — каза той. — Обаче от днес аз не се чувствам вече като цар. За мене този въпрос остава отворен.

Облекчени, посетителите го помолиха да не мисли за абдикиране. Странно, най-убедителните аргументи срещу абдикация бяха тези на социалиста Казасов.

Когато министрите си тръгнаха, цар Борис ги помоли да вземат всички необходими мерки за пощадяване на човешкия живот.

— Нито една капка българска кръв не трябва да се пролее! — ги предупреди той.

Посъветва ги строго също да включат в кабинета представители на земеделския съюз в името на националното помирение. Изглеждаше, че идеята се хареса на Цанков. Беше уговорено, че царят ще види него и генерал Русев, новия вътрешен министър, следобед. Като си тръгваха, цар Борис ги запита закачливо:

— Междупрочем какви са новините за Томов? (Коста Томов беше отцепник-земеделец, привърженик на сътрудничество с „буржоазните“ партии.) — След това царят, който изведнъж доби страшно уморен и нещастен вид, се оттегли в апартаментите си за кратка почивка. Багрянов и Драганов го увериха, че при настоящите условия подписването на указите беше най-доброто разрешение, единствено възможното. Той обаче остана неубеден, клатейки печално глава.

Цар Борис се чувстваше по-добре, когато Цанков дойде с генерал Русев, новия министър на вътрешните работи, в 5:30 часа следобед във „Врана“ да го види. Тази вечер беше сравнително спокойна въпреки

новините за спорадични престрелки в някои области, където партизани на Стамболийски оказваха известна съпротива. Във „Врана“ капитан Стаматов организира охрана от четиридесет войници, в случай на опит за отвлечане на царя.

На следващия ден цар Борис отиде до София, докато княгините останаха във „Врана“ с Багрянов. Той обсъди с офицерите от свитата си въпроса за участието на представители на земеделския съюз в новия кабинет и всички бяха съгласни, че това беше много желателно. Общото мнение беше, че правителството не трябва да създава впечатление, че е против земеделците, а да увери нацията, че то е само срещу покварените елементи сред тях. Ако честни и умерени земеделци сътрудничат с новия режим, опасността от сериозна съпротива ще бъде намалена, съгласиха се цар Борис и офицерите му. Те вярваха, че не всичко, което Стамболийски направи, беше лошо; напротив, някои от реформите и законите му не би трябвало да се отменят. Най-важното беше да се заздравят новото положение. Както Драганов каза, „по мое мнение, каквото стана, е лошо. Обаче ако това пропадне, положението ще стане десет пъти по-лошо“.

Поради надеждата си за сътрудничество със земеделците царят и антуражът му никак не одобряваха публикуването на съобщения относно огромни суми пари в чужда валута, неприлични снимки и нецензурни писма и други подобни „доказателства“ за корупция, намерени от новата власт в къщата на Стамболийски. След съвещанието със свитата си царят чака цял час министрите, които трябваше да дойдат в двореца за първата си аудиенция в 5 часа.

— Те ми се отплащат за вчера — каза той. — Вчера те ме чакаха, сега пък е мой ред...

Когато те пристигнаха в 6 часа, Борис ги поздрави с думите:

— Господа, министър-председателят ми каза, че сте пожелали да ми се представите. Аз като държавен глава и като българин с удоволствие се отзовах на вашето желание и ви извиках, за да разменим мисли върху създалото се положение — наблегна царят на последните думи.

През време на аудиенцията указите за назначаване на двама нови министри бяха представени на монарха: полковник Калфов — за външен министър, и полковник Вълков — за военен министър. Царят не беше консултиран за техния избор. Освен това в новия кабинет не

фигурираха никакви земеделци. Той обаче подписа указите. Когато министрите си тръгваха, цар Борис промърмори достатъчно високо, за да го чуят:

— Кой можеше да помисли, че моят бивш адютант ще бъде един ден моят външен министър!

На връщане за „Врана“ той не скри недоволството си от назначенията.

— Какво мога да направя? — каза той с горчивина на придружителите си в колата. — Всички те се смятат за непогрешими богове. Вчера им казах да запазят тези две места за земеделци. Днес те ги запълват със свои хора... Бай Ганьо си е Бай Ганьо и в потури, и във фрак и цилиндър.

Във „Врана“, на чаша бира преди вечеря с близките си, Борис изглеждаше обезкуражен.

— Не за това работих цели пет години за тази бедна страна, като съсипах живота си, понасях толкова обиди и несгоди — оплака се той. — Бог ми е свидетел, че това, което стана, аз не съм го искал. Но съжалявам, че след толкова много усилия ще оставя толкова лошо положение. Друга беше моята идея, други бяха моите планове... но какво да се прави? Аз вече предвиждам нещастията и катастрофата, които идват...

Царят и неговите доверени бяха настроени песимистично тази вечер. Те имаха малка надежда, че правителството на Цанков ще съумее да обедини и заздрави нацията. В същото време всички те съжаляваха за „лудостите“ и произволията на земеделския режим и разбираха широко разпространеното желание за съпротива. Защо трябваше хората на Стамболийски да се държат така необуздано и да стигат до крайности? Царят напомни на компанията си, че им беше казал, че невъздържаните изявления на министър Стоянов бяха фатални, че те бяха възмутили и алармирали общественото мнение, предизвиквайки реакция на самоотбрана.

— Колко жалко! Защото в много отношения земеделците не бяха лоши — каза Борис. — Кога малка България ще има пак такъв голям човек като Стамболийски?

Междувременно слухове за битки и престрелки около Славовица, селото на Стамболийски, бяха достигнали до „Врана“.

— Да се молим и надяваме, че той ще остане жив и няма да бъде убит! — съгласиха се всички около масата. — Един ден България пак ще има нужда от него.

Стамболийски не беше, разбира се, арестуван в София през нощта на преврата, както правителството твърдеше, защото той беше тогава в чифлика си в Славовица. В действителност цар Борис и сестрите му го бяха посетили там предишния ден, на връщане от „Евксиноград“. Визитата беше приятна и домакинът и гостите му бяха в чудесно настроение. Те му бяха донесли прясно набрани плодове и зеленчуци от градините на двореца, а министър-председателят беше подарил на царя един хубав овчи кожух.

Неочакваната визита беше изненадала и обезпокоила конспираторите. Цанков и неговите колеги се отнесоха подозрително към причините за посещението. Те се страхуваха да не изпаднат в неловкото положение да направят преврат срещу Стамболийски точно когато царят беше гостенин в неговата къща^[2]. В такъв случай един отказ на цар Борис да признае новото правителство би имал катастрофални последици. Съзаклятниците въздъхнаха с облекчение, когато царската група напусна Славовица.

Когато Стамболийски се събуди сутринта на 9 юни, той не знаеше за преврата. Прекъсването на всички телефонни и телеграфни съобщения тази нощ от военните беше мигновено и много ефикасно. Първите подозрения бяха събудени, когато един малък отряд от около 50 войници се появи близо до чифлика под претекст, че е изпратен да подсили частната охрана на министър-председателя. Но когато стражата на Стамболийски, брояща четиридесет доверени телохранители с две картечници, забеляза, че войниците, за чието идване не бяха оповестени, поставят на позиция две картечници, насочени към къщата, измамата стана ясна. Охраната започна да стреля, принуждавайки войниците да се оттеглят.

Войниците бяха изпратени в чифлика от запасния полковник Славейко Василев, важен член на Военната лига, живущ в Пазарджик, чиято задача беше да арестува Стамболийски. Първата мисъл на

земеделския водач беше, че тази атака на дома му е друга терористическа акция на ВМРО, подобна на превземането на Кюстендил от македонците няколко месеца по-рано. Но малко след това един жандармерийски взвод, действащ в околността под командата на капитан Яновски, земеделски съмишленик, пристигна в чифлика с новината, че правителството е свалено и всички министри — арестувани.

Стамболийски беше поразен от съобщението. Той все някак си не вярваше, че армията и опозицията ще имат силата и смелостта да организират успешен преврат срещу неговия режим. Нямаше време за губене. След като назначи Яновски за началник на щаба си, Стамболийски започна да организира защитата със своята охрана, полицаи и селяни, които идваха от съседните села. В същото време един конен отряд пристигна от близкото село Кара Мусал, готов да атакува чифлика. Отрядният командир майор Попов изпрати селския кмет до Славовица с ултиматум, изискващ незабавното предаване на Стамболийски. Земеделският водач го върна обратно със следното ръкописно писмо:

Г-н майоре,

Аз съм министър-председател на България и на българския народ. В тяхно име и в името на висшите интереси на Отечеството аз ти заповядвам да се върнеш, отдето си дошъл, и да чакаш прошка. Възпротиви се на лудостта, която те е обзела, защото минаха времената, когато шепа разпалени и разюздани глави можеха да яхат и тормозят българския народ. Войните и тежките изпитания научиха този народ как да брани своите права и свободи. Още един път ти заповядвам, час по-скоро тръгвай за там, откъдето си дошъл, защото не ще намериш държава, която да те прибере!

През нощта Стамболийски, брат му Васил, капитан Яновски и шефът на телохранителите, старши полицай Стоянов, решиха да атакуват и превземат Пазарджик, където разчитаха на помощта на

хиляди верни земеделски привърженици. На съмване те достигнаха до Кара Мусал, принудиха войниците на майор Попов да отстъпят и потеглиха в посока на Пазарджик. Но по това време липсата на оръжие беше станала очевидна: освен полицаите на Яновски импровизираният батальон от селяни беше въоръжен само с вили, тояги и ножове. Положението беше толкова критично, че въпреки обтегнатите, дори враждебни отношения между земеделците и комунистическата партия Стамболийски се обърна за помощ към местните комунисти. Техният областен ръководител Анастас Бързаков обяви готовността си да се присъедини към съпротивата срещу Цанков. Когато обаче Бързаков поиска разрешение от Централния комитет, партийното ръководство в София го уведоми направо, че БКП беше провъзгласила „пълна неутралитет“, що се отнася до преврата.

Изоставени сами на себе си, мизерно въоръжени, Стамболийски и колоната му от лоялни селяни отложиха атаката на Пазарджик за следната сутрин. За тяхно нещастие, военна подкрепа с кавалерия и артилерия пристигна междувременно от Пловдив. На сутринта, когато беше направен опит за нападение, селската формация беше разбита и разпръсната. В същото време друга военна част окупира Славовица и по този начин отне всякаква възможност за организирано отстъпление на импровизирания батальон. След поражението Стамболийски заповяда на своите части да се завърнат по селата си колкото може по-дискретно, за да избягнат отмъщение. Неговите приятели настояваха, че той трябва или да избяга извън страната, или да потърси закрилата на някой приятелски настроен командир. Той обаче отказа и придружен от брат си и двама близки сътрудници, се запъти на север, покрай река Тополница.

Александър и Васил Стамболийски пътуваха на коне до село Аджали, където техните придружители, които бяха с коли, отидоха да търсят бензин, преди да се присъединят към тях. Понеже автомобилите закъсняха много на уговорената среща, двамата братя Стамболийски продължиха пеша до село Голак, където пренощуваха на 12 юни на открито поле. На следната сутрин Васил тръгна за Славовица, докато Александър, изтощен, гладен и измокрен от дъжда, се опита да влезе в Голак, за да потърси помощ. Но той беше разпознат от местните власти и арестуван. Неговият брат също беше заловен по пътя за Славовица.

Стамболийски беше задържан в кметството във Ветрен, селото, където беше започнал кариерата си на учител и където се беше оженил.

Полковник Славейко Василев пристигна с кола, за да закара затворника до Пазарджик. Но междувременно новото правителство, загрижено от неуспешния си опит да залови сваления диктатор пет дни след преврата и страхувайки се от появяването му начело на съпротивата, беше изпратило една специална група под командата на капитан Иван Харлаков, с мисията да докара Стамболийски, жив или мъртъв. Кратък конфликт изникна между Славейко Василев и Харлаков, тъй като и двамата настояваха за правото си да докарат Стамболийски до столицата. Но един телефонен разговор с военния министър Вълков разреши спора в полза на капитан Харлаков. Обаче вместо да кара направо за София, камионът взе пътя за Славовица, където капитанът беше установил главната си квартира.

Какво се е случило този ден, е неясно и същевременно ужасно. Официалната версия твърдеше, че привърженици на Стамболийски спрели камиона и се опитали да го освободят. В престрелката побягналият затворник бил убит. Тази история, посрещната с огромно недоверие, беше отхвърлена като абсолютна измислица. В действителност на 13 юни Стамболийски бил отведен в Славовица, където бил подложен на най-страшни „разпити“. Има няколко версии за онова, което се бе случило през онзи юнски ден в чифлика на бившия министър-председател, с подробности относно участниците, методите на инквизиция и екзекуция, които варираха в зависимост от източниците. Пленникът бил ли е жестоко убит и измъчван часове наред от палачите на „специалния отряд“ на Харлаков? Беше ли взел участие в мъчението един македонски терорист, някой си войвода Величко? Стамболийски бил ли е намушкан с нож шестдесет пъти, била ли е отсечена дясната му ръка, а пръстите му — отрязани един по един? Злокобните думи „А. С., 14 юни 1923“, написани с кръв на стената на конюшната, бяха ли неговият последен подпис, преди да издъхне? И най-сетне — бил ли е трупът му обезглавен от палачите? Толкова много политически групи искаха да използват убийството на Стамболийски, за да се обвиняват взаимно или оправдаят бъдещи отмъщения, че пълната истина остана неясна. Но независимо от неизяснените подробности, фактът, че Стамболийски беше убит по най-отвратителен начин, си оставаше.

Това беше думата, която цар Борис употреби — „отвратително!“ — когато военният министър полковник Вълков дойде да доложи новината за смъртта на Стамболийски. Тогава царят чу само официалната версия, разказа на опита за отвличане и застрелването му, но и това бе достатъчно, за да го изпълни с възмущение. Щом Вълков си отиде, Борис се втурна в канцеларията и избухвайки, събщи новината на антуража си.

— Каквото направиха, е отвратително! То е лошо и за правителството, понеже ще докаже неговата слабост: то или се е бояло от Стамболийски и е трябвало да го убие, или не е могло да го опази. Също така това ще потвърди в очите на чуждия свят легендата за нашето варварство. Представете си: точно вчера пред Пико (френския министър в София — б.а.) аз надълго развих тезата, че въпреки всичко това е една революция, която завърши без кръв, без изстъпления, защото Стамболийски е само под арест! А днес ми съобщават за неговото убийство!

Царят се прибра за обед във „Врана“, дълбоко разстроен. През цялото време на масата той повтаряше:

— *Le pauvre grand homme!* (Горкият велик човек!) Той стана мъченик и със смъртта си опозори новия режим. Какво мръсно дело! Европа няма да ни похвали за него; англичаните няма да ни простят. И сега новото правителство иска да замина зад граница! Но какво ще кажат хората? „Царят изчака, докато неговият министър бъде убит, за да тръгне по чужбина!“

Тъй като чувстваше нужда да промени тягостната атмосфера, цар Борис помоли княгиня Надежда, Багрянов и Драганов да го придружат на разходка из полето. Проливен дъжд ги принуди да намерят подслон под едно голямо сливово дърво. Царят беше мълчалив, освен за откъслечни коментари върху смъртта на Стамболийски. Напълно измокрени, те се върнаха в къщата само да сменят дрехите си и пак излязоха. Царят чувстваше нужда от разходка. Те поеха мълчаливо пътя за манастира в Герман и се завърнаха чак в 8 часа вечерта.

— Не ме интересува какви истории ми разправят. — Цар Борис периодически нарушаваше мълчанието. — Аз знам, че те искаха да се случи това. Видях го още онзи ден в очите на Вълков, когато го предупредих да избегне убиването на Стамболийски. Кой знае дали не

го премахнаха, за да не го използвам да ги сваля от власт! Всичко е възможно. Във всеки случай беше ги много страх от него.

Когато дългият юнски ден угасваше, прекрасният парк на „Врана“ беше особено успокояващ.

— *Le pauvre grand homme!* — повтаряше цар Борис, когато наближиха къщата. — Сега той наистина стана велик човек. Като го направиха мъченик, те измиха всичката кал, която бяха хвърлили по него през последните няколко дена... — В изблик на гняв срещу Цанков царят подхвърли: — Този фатален професор с очи на кукумявка!... Кой знае дали няма да доведе зло на България! — И заключи: — Опасният човек за България сега е „Калогерополус“^[3]. Той е истинското зло за България, не Стамболийски. Ако него премахнат, ще бъде напълно заслужено! („Il ne l'aurait pas volée“ — фр.)

[1] Важен член на лигата. — Б.а. ↑

[2] Разказано няколко години по-късно в Австрия от Цанков на водача на ВМРО Иван Михайлов, който го споменава в своите „Спомени“, т. II. — Б.а. ↑

[3] Не е ясно чий прякор беше това: на Цанков, Вълков или Русев? — Б.а. ↑

ОСМА ГЛАВА

СЕПТЕМВРИЙСКОТО ВЪСТАНИЕ

Превратът на 9 юни, общо взето, добре посрещнат в градовете, отначало срещна слаба съпротива, макар че причини безпокойство сред селското население. Реакцията на привържениците на Стамболийски беше вяла, лошо организирана и краткотрайна. Бързината на добре подготвения военен преврат ги изненада. Цялата операция беше траяла половин час в София и по-малко от час в провинцията. Повечето земеделски министри бяха арестувани веднага, заедно с няколко хиляди партийни дейци. Превратът свари Райко Даскалов в Прага, където беше изпратен малко преди това като пълномощен министър. Оранжевата гвардия въпреки репутацията на нейните побойници не бе имала време, нито достатъчно ентузиазъм, за да се опълчи срещу армията. Някои оранжевогвардейци се сражаваха известно време в Радомир под командването на председателя на Народното събрание Александър Ботев. Друга съпротива беше организирана от министъра на търговията Александър Обов в Плевен. Бойците му, въоръжени с тояги и коси, се биха смело, но понесоха сериозни загуби в няколкото схватки и бяха лесно сразени от редовната войска, а Обов избяга в Румъния. Опитите на министъра на правосъдието Спас Дупаринов да поведе селяните от Пловдивска област и на Георги Дамянов, бившия началник-щаб на Радомирското въстание, да мобилизира Оранжевата гвардия в Орханийска област срещу добре организирани и добре въоръжени войски на новото правителство, също пропаднаха. Комунистите също не помогнаха. Поведението на партията по време на преврата учуди целия комунистически свят. На 9 юни, деня на преврата, българският Централен комитет излезе с прокламация, в която обяви своя неутралитет и осъди падналия режим на Стамболийски по-остро, отколкото военните и десничарските групи, които го бяха свалили.

Миналата нощ... правителството на Стамболийски, което крепеше властта си... чрез терор и насилие, бе свалено. Това правителство на селската буржоазия... си служеше с властта, за да защитава своите класови и партийни интереси. Потъпквайки правата на трудещите се, то водеше безмилостна война против техния единствен покровител, комунистическата партия... Заради това работниците и селяните не трябва да се притекат в негова помощ днес... Работните маси в градове и села не трябва да участват във въоръжената борба между градската и селската буржоазия, нито да помагат на своите собствени експлоататори и потисници.

На местните комунистически организации в Плевен, Пловдив, Карлово, Търново и другаде, които вече мобилизираха своите членове за борба срещу новия режим, бе наредено от секретаря на Централния комитет Тодор Луканов да бъдат разпуснати и останат неутрални.

Решението на Българската комунистическа партия (БКП) да не подпомогне земеделците порази Комунистическия интернационал, чийто Изпълнителен комитет се събираше тази седмица в Москва. От трибуната председателят на интернационала Зиновиев изрази удивление и надежда, че новината за обявения неутралитет на българските комунисти не е вярна. Но, уви, това е вярно, призна в Москва българинът Васил Коларов, високопоставен ръководен деец в интернационала. Поразеният интернационал строго порица българските другари. Но от страна на БКП членът на Централния комитет Христо Кабакчиев дръзко защити заповедта, а влиятелният му колега Георги Димитров публично се съгласи с него.

В Москва Коларов, въпреки че осъди своите сънародници, направи неубедителен опит да представи смекчаващи вината обстоятелства, като помоли събранието да си „припомни, че комунистическата партия беше заангажирана в борба на живот и смърт със Стамболийски, чиито гонения на комунисти предизвикаха заслужено възмущение...“. Но в очите на интернационала пасивността на БКП беше непростима грешка, най-тежък грях срещу догмата на великия пророк — Ленин. Един виден международен комунист, Карл

Радек, бе натоварен да разследва случая и неговият доклад, прочетен на 23 юни, бе съкрушително изобличение на комунистическата партия.

— Събитията от 9 юни — каза Радек — са най-голямото поражение, претърпяно някога от комунистическата партия. — Той обвини БКП, че бе възприела политика на сервилна инертност и безгръбначна капитулация, вместо да подкрепи Стамболийски, който, въпреки че не беше комунист, все пак представляваше една истински радикална, антибуржоазна социална сила. — Ние в Москва — заключи Радек — сме дълбоко разколебани във вярата си в българските другари.

Коларов натовари единодушния интернационал да издейства БКП да отмени решението си. На 6 юли Централният комитет на БКП свика специално заседание да обсъди обвиненията на интернационала, както и инструкциите на Москва за боен съюз със земеделците. Но отново, не зачитайки интернационала, БКП настоя, че московската критика се дължеше на недостатъчно познаване на българското положение. Идеята за сътрудничество със земеделците беше отхвърлена, освен ако селският съюз приемеше комунистическо водачество на коалицията. Докладът на Кабакчиев, който беше главният говорител на това събрание, проследи историята на трудните отношения между комунистите и Стамболийски, за да оправдае неприязънта на БКП към него. Като отхвърли обвиненията на интернационала, Кабакчиев постави под въпрос правилността на изложените от Зиновиев и Радек мнения.

Само за няколко месеца като че ли се бе появил дълбок разкол между БКП и Комунистическия интернационал. Разбира се, от страна на една национална комунистическа партия бе липса на реализъм, дори безразсъдство, да се противопоставя открито на Москва. Макар че целият Централен комитет тогава беше одобрил решението да не се помага на земеделците, историята по-късно бе преиначена, с цел да се докаже, че грешката е била допусната не от БКП, а само от някои нейни заблудени водачи, като Луканов и Кабакчиев... Според тази преправена версия те единствени били виновни за непоследователността на партийната линия. Самата партия, непогрешима както винаги, оставаше, разбира се, над всяка критика. Три месеца след юнския преврат БКП отмени решението си и следвайки наставленията на Московския интернационал, се

присъедини към остатъка от активистите на Стамболийски в едно въстание срещу Цанковия режим.

От военна гледна точка въстанието през септември 1923 г. бе пълен провал, една зле подготвена и дилетантски проведена авантюра без сериозна подкрепа освен в няколко изолирани окръга. Краткият бунт срещу режима на Цанков започна през нощта на 23 септември, прекалено късно след юнския преврат, за да може да се възползва от някакъв спонтанен протест или от инстинкта за самосъхранение. На 28 септември всичко беше свършено.

Взето с такова голямо закъснение, решението на комунистите за въоръжено въстание срещу новия режим намери подкрепа в северозападните области на България, в околиците на Берковица, Фердинанд и Лом, където въстанието бе организирано от другарите Васил Коларов и Георги Димитров. Бунтовниците — селяни и работници, окупираха за кратко време град Фердинанд, но бяха лесно прогонени от правителствените войски, далеч по-многобройни и по-добре въоръжени. Въстаниците с червени и оранжеви знамена напреднаха към градовете Враца и Берковица, където влязоха в ожесточени битки с войската. Сражения с много жертви от тяхна страна те водиха и при гарите Бойчиновци и Мездра и в други малки градове и села, но бяха извънредно зле въоръжени и организирани, за да имат и най-малкия шанс за победа. Противно на комунистическите очаквания, местното население не въстана. След три или четири дни на кръвопролитни боеве въстаниците бяха разбити навсякъде, където комунисти и земеделци се бяха надигнали.

Останалата част от страната остана спокойна. Изолирани боеве се водиха в Стара и Нова Загора, но въстаниците бяха много бързо смазани от правителствените войски. Вълко Червенков, важен комунистически водач (а по-късно министър-председател), резюмира така причините за поражението:

Главната слабост на въстанието беше, че най-важните стопански, военни и индустриални центрове, като София, Пловдив, Русе, Плевен, Горна Оряховица, Шумен, Варна и

Бургас, не въстанаха. Това беше, което доведе до провала на бунта... Главната причина за неуспешния изход на въстанието трябва да се търси във факта, че комунистическата партия, докато подбуждаше масите към въстание, самата тя не беше се очистила — от върха до дъното и от дъното до върха — от погрешната тактическа линия, възприета на 9 юни... Най-благоприятният момент да се смаже фашизмът — 9 юни — беше пропуснат поради грешките на земеделския съюз и неговото правителство тогава и също поради погрешната тактика на ЦК на БКП... Въстанието не притежаваше ефикасно и решително обединено ръководство за цялата страна.

Червенков писа също, че най-сериозните грешки на въстанието бяха колебанието и инертността по време на действията. И в една изненадващо откровена реч Георги Димитров (макар и впоследствие да бе обявен по силата на култа към личността за неспособен да прави грешки) призна:

Моето единствено съжаление е, че самият аз, както и моята партия, не бяхме все още истински болшевици по това време. Поради това ние не бяхме способни да организираме и да проведем успешно това историческо народно въстание под ръководството на пролетариата. Нашата недостатъчно болшевишка организация, политика и тактика, липсата на революционен опит и по-специално нашата опортюнистична, така наречена неутрална позиция на 9 юни — по времето на фашисткия военен преврат — помогнаха извънредно много на убийците и тъмничарите на българския народ да потъпчат въстанието на масите.

Макар и пълен провал, Септемврийското въстание изигра трагична роля в историята на страната — не заради успехите си, които бяха нищожни, и не като израз на дълбоки национални чувства, ако се съди по апатията на огромното мнозинство от народа. Трагедията на

септември 1923 г. се състои в бруталното потушаване на въстанието, което отприщи толкова омраза, отмъстителност, жестокост и произволи, че беляза българската национална душевност за няколко десетилетия.

Как би трябвало да се гледа на гнева на военните, системно унижавани и обиждани от режима на Стамболийски? Може ли да се оправдае яростта на онези, които бяха загубили домовете си в Македония и Тракия и които, с право или не, обвиняваха „левичарите“ в сътрудничество с неприятеля? Можеше ли да се пренебрегне страхът от болшевизма в една толкова близка до Съветите страна, и то само пет години след като ужасяващите разкази за червения терор бяха започнали да пристигат от Русия? Можеше ли Цанковият режим или който и да било друг режим да позволи победата на въоръжени въстаници, които открито проповядваха насилственото му събаряне и заместването му с диктатура на пролетариата? Подобни въпроси преследваха всеки мислещ българин, когато зловещите мъли за арести, побоища и екзекуции станаха известни в страната. Много хора бяха открито възмутени. Други пък намираха извинения в идеите за национална самозащита или добре заслужена отплата за изстъпленията на земеделците или за комунистическите зверства.

В края на септември въстанието беше потушено и повечето антиправителствени активисти бяха в затвора. Обаче пропастта между правителството и цар Борис беше станала по-дълбока, а може би и непреодолима. Важна причина за несъгласието беше дълбокото отвращение на царя към смъртните присъди, които правителството понякога смяташе необходими. По съображения от религиозен, философски и хуманен характер, той беше убеден враг на смъртното наказание. Това се оказа голям проблем по време на размириците, особено при положение че Конституцията изискваше от монарха да подписва всички смъртни присъди. И понеже неговата съвест често се сблъскваше с държавния интерес („raison d’Etat“), така както го разбираше правителството, той направо отказваше или по-скоро избягваше да подписва. Вследствие на което отношенията му с правителството охладняха до такава степен, че младият монарх се оказа по-изолиран от своите десни министри, отколкото от предишния левичарски режим на Стамболийски.

Цар Борис не обичаше представителите на новия режим, нито техните методи. Той казваше на своите близки за вътрешния министър генерал Русев например: „Не му вярвам. За мен той е един глупав, фатален и фалшив човек“.

Външно той беше необикновено спокоен по време на въстанието и потушаването му. Това безпокоеше приятелите му, понеже царят много пъти им беше казвал, че когато става тих и спокоен, значи че нещата вървят зле. Той беше все по-песимистично настроен по отношение на близкото бъдеще. „Следващата пролет кръвта ще поиска отмъщение“ — казваше той.

Тайно царят поддържаше връзка поне с един комунистически сподвижник, някой си инженер Стоянов. Според една намерена бележка той го е посетил лично в дома му вечерта на 13 октомври, след визита при своя ушен лекар и личен приятел д-р Балабанов. „Кажете на приятелите си да не правят повече лудории — казал Борис на Стоянов. — Не му е времето сега! Аз ще се опитам да повлияя на правителството да даде амнистия и да ги третира по-добре.“ Царят споделил опасенията си, че някои комунистически водачи можело да бъдат ликвидирани по бързата процедура, подобно на случая с двама бивши земеделски министри, които бяха убити наскоро.

Той започна да става все по-раздразнителен и по-нещастен. Наближаващата годишна церемония по откриване на Народното събрание го изпълваше с лоши предчувствия и даже с отвращение. Той започна да презира себе си заради ролята, която продължаваше да играе — съюзник и официален съучастник на правителството, оказвайки публично доверие на хора, чиито действия и манталитет никак не одобряваше. Той едва ли не нахока Павел Груев, когато съветникът докладва една ноемврийска сутрин, че чуждите дипломати в София били толкова сигурни, че парламентът ще бъде открит лично от царя, че всички щели да бъдат в пълна парадна униформа с декорации. Когато „бачо Павел“ спомена церемониалната открита каляска и гвардейците, цар Борис избухна:

— За хатъра на тия нацупени дипломати аз трябва да им устройвам зрелища и възможност да си покажат декорациите! Ще връщаме порядките от времето на Луи XIV! Но след него има Луи XV и Луи XVI! Защо ще трябва аз да откривам този парламент, след като по известни вам съображения досега не правех това? Какво

спечелихме междувременно? Какви нови успехи сме постигнали? Или това е типичното българско пристрастие; докато сме на власт, всичко е наред. Не сме ли ние на власт — всичко е зле. А знаете го колко е добре: Македония — на сърбите, Тракия — под гръцко, Добруджа — румънска, половината от българския народ — изгонен от селата и градовете или по затворите, а те искат тържества!

Цар Борис блъсна вратата и напусна стаята. Груев беше много засегнат:

— Аз би трябвало да правя като Падрето (Добрович — б.а.) — се оплака той. — Той не докладваше нищо и си мълчеше. Аз докладвам какво казват чужденците, а той се нахвърля срещу мене.

Напускането на Падрето, предания и много опитен шеф на кабинета, беше нов удар за царя. След абдикирането на Фердинанд последвалите правителства нямаха доверие в Добрович, когото смятаха като възможен агент на бившия монарх, но цар Борис беше успял да го задържи. „След падането на земеделците аз се успокоих — писа Добрович на цар Фердинанд през декември 1923 г. — Надявах се, че с идването на хора, умни и разбрани, на власт, ще мога пак да играя ролята на посредник между короната и правителството и да бъда полезен на царя. Но уви! Какво беше моето разочарование, когато същото недоверие срещнах и у сегашните министри, които не само страняха от мене, но почнаха да искат моето отстраняване от двореца.“

След тридесет години безупречна служба най-довереният от старите царедворци подаде оставката си. Цар Борис беше получил три анонимни писма, заплашващи, че ако Добрович не напусне, щял да бъде убит. Оставката беше приета неохотно.

Писмото на Падрето до Фердинанд беше поверено на княгиня Надежда, която заминаваше за Германия, понеже беше тайно сгодена за Вюртембергския херцог Албрехт. Тя носеше също и едно поверително писмо от Борис до баща им, датирано от 3 декември 1923 г. Написано на френски, както обикновено, изпълнено с много шифровани имена, писмото описва добре чувствата на Борис към Цанковия режим: „Това, което миналия месец май бях видял като една опасност, се разви по много по-лош начин и с много по-големи последствия за бъдещето, отколкото се опасявах. Горкият Болонт (Стамболийски — б.а.) загина, страшно изтезаван от потомците на преторианците, и с него бойлерът на Бреме експлодира. Този бойлер,

макар и примитивен, и направен от бакър, беше все пак единственият солиден и дълготраен. Той беше заместен с един бойлер, фабрикуван у Е. Бреда, от инженерите Масон, Дрангов и Клотилда^[1]. Той е много еластичен, но топли само с въглища, смесени с кости^[2], и има само секретни регулатори, което с времето го прави опасен“.

Следва пасаж, който не оставя и сянка от съмнение, че цар Борис не беше взел никакво участие, нито пък беше одобрил преврата от 9 юни и последвалите го кървави репресии, както продължаваха да намекуват неговите противници: „Строителите на бойлера, за да спечелят и поддържат доверието в екипажа на Бreme (вероятно правителството — б.а.), продължават да твърдят, че Тошо (цар Борис — б.а.) бил участвал в постройката на «еластичния бойлер» и че го одобрявал напълно. Това се разпространява навред с намерението да се използва докрай всичко, което е останало от престижа на Тошо и симпатиите към него“.

„При тези обстоятелства изходът е ясен за мен: някой ден или Москва, която никога няма да прости за случилото се през септември, или някой почитател на горкия покойник (Стамболийски — б.а.), или пък някой от неговите последователи, подпомагани от «Цалкелнера»? (Югославия и Чехословакия — б.а.)... ще накарат Тошо (цар Борис — б.а.) да вземе лифта към вечността...“

Откакто предугаждаше мрачно бъдеще, цар Борис бе дал на баща си да разбере, че одобрява идеята сестрите му да се оженят. „Както знаете, аз по принцип не съм особено възторжен привърженик на брака. Сигурно няма да си променя мнението по този въпрос“ — писа той, но в случая с княгиня Надежда Борис препоръча бърз брак, „докато фирмата има още някакъв остатък от блясък“. Никой в България не знаеше за сватбените планове. Царят препоръчваше в случая да се поставят хората пред свършен факт.

Готвеше се и друго важно семейно събитие. Цанковото правителство уведоми цар Борис, че няма да има нищо против завръщането на княз Кирил. Всъщност правителството смяташе, че краят на изгнанието на княза ще бъде от полза за царя, както и за страната. Цар Борис беше едновременно щастлив и обезпокоен от това неочаквано предложение. Мнителен спрямо всяка постъпка на Цанков и на управляващата групировка, той търсеше да разбере истинската причина за поканата и се питаше дали режимът не се страхува той да

бъде убит, без да остави наследник. „Те искат да имат член от фирмата в София, ако това се случи... Но имаше ли наистина такава опасност?“ — питаше се той. Или те знаеха нещо, за което той не бе осведомен? Както и да е, Борис не искаше да пропусне случая и писа на баща си, молейки за съгласието му княз Кирил да се завърне в България на първо време за „кратко“ посещение.

„Колкото по-дълго практикувам този «triste métier» («печален занаят»), толкова повече Ви се възхищавам на търпението, което имаште да го понасяте цели 35 години!“ — завършваше писмото си Борис.

Шест дни по-късно, на 11 декември, царят откри Народното събрание. Той го направи точно както беше казал на близките си: „Аз ще прочета тронното слово без всякакво настроение. Искат да го чета заради външния ефект пред чужденците. Това беше главният мотив на Калфов и Цанков... Добре! Само че ще го изканеркам като стихотворение“. Борис удържа думата си, като прочете пасажите върху външната политика отчетливо и с увереност, но започна да мънка, когато стигна до правителствената промяна на 9 юни. Относно Септемврийското въстание той спомена, че правителството бе взело необходимите мерки, прибавяйки с наблягане „за не-ща-сти-е“. Тази дума не фигурираше в текста на тронното слово, напечатан предварително.

Влажният студ е особено пронизващ към три часа сутринта, а след един час изкачване в тъмнината стръмната планинска пътека става изтощителна. Въпреки това Борис с натежали за сън клепачи се чувстваше необикновено щастлив. Наистина той не се беше чувствал така спокоен от седмици, може би месеци. Той следваше мълчаливо Петър, ловния пазач, извънредно предпазлив, и внимаваше да не вдига никакъв шум, макар че „balz-platz“ или мястото за съешаване на глухарите, забелязано предния ден, е още далече. Всяка метална част — катарама, манерка, даже и предпазителите на пушките — беше завита с плат, за да заглуши някое случайно щракване, което можеше да изплаши боязливата птица.

Глухарът или „Auerhahn“ на немски, се слави с най-остър слух и зрение измежду всички горски обитатели. Необикновено мъчно е за

ловеца да се доближи на разстояние за стрелба. Усложняващ този вид лов е фактът, че тази — голяма колкото пуйка — птица, която живее в планините, в мъчно достъпните борови гори, става все по-рядка в Европа. Поради всичко това запалените ловци трудно устояват на нейната привлекателност, което обяснява и страстта на цар Фердинанд към лова на глухари, наследена и от синовете му.

Понеже цар Борис беше стрелял глухари още от юношеските си години, той познаваше всички „balz-platz“ в Рила и в Западния Балкан така добре, както и най-добрите местни ловджии. Беше ударил десетки от тези черни петли, някои от които достигаха почти един метър при разперени крила и тежаха до шест килограма. Но всеки път планината предлагаше нови изненади по време на предутринната подготовка за лов; всеки път откриването на силуета на птицата в полуздрача, кацнала на някой боров клон, причиняваше различен трепет.

Звездната нощ е ясна и лунната светлина помага на двамата да следват тясната пътека по мократа трева, между храсти, скали и дървета. През ранен май заобикалящите върхове са още покрити със сняг. Това е най-доброто време за лов, сезонът за съешаване. Защото глухарът, колкото и да е предпазлив и неуловим, и той е способен на безразсъдство, когато му дойде любовният период. На това именно разчитат ловците.

Като повечето многобрачни създания, мъжкият глухар е невероятно суетен любовник, склонен към перчене и парадиране, което наистина кара да туптят сърцата на многобройни възторжени поклоннички в неговата територия, но същевременно открива чудесни възможности за търпеливия ловец. Около час преди разсъмване глухарът разперва опашката си във форма на ветрило, заема поза, много подобна на крякащ пуйка, и гордо изпълнява сложната си любовна песен. Зовът се повтаря отново и отново до двеста или триста пъти до изгрев-слънце, което трае повече от час.

„Песен“ е може би преувеличена дума за къткащите, пукащи, пречупващи се звуци, които издава птицата, но важен за дебнещия ловец е моментът, когато през една определена част на този зов глухарът не чува нищо. Тези периоди на забрава, на върховен захлас траят само няколко секунди. Но те са достатъчни за опитния ловец да направи по няколко крачки всеки път и да се доближи до птицата.

Цар Борис, който бе не само много добър орнитолог, но и първокласен стрелец, познаваше добре привычките на глухара и техниката на приближаване до него. Слабостите на дивия петел го забавляваха много и той виждаше в тях една чудесна алегория. „Това ми напомня много хора, които познаваме — ще каже той. — Хора с такава монументална суетност, че щом започнат да говорят, забравят целия останал свят, като че ли стават напълно глухи и слепи. Наблюдавали ли сте някой оратор или примадона, изправени пред публиката? Те изпадат в такова възхищение от собствените си гласове, че дори и ако вселената се събори около тях, няма да го забележат!“

Тази нощ целта е едно голямо „Excelsea“ дърво в средата на горска поляна, където бяха чули стар глухар да „пее“ през последните няколко дни. Още е тъмно, но утрото наближава, докато Борис и пазачът напредват бавно по килим от здравец. Няма другаде по света миризма, която да наподобява аромата на здравеца, растящ само в българските гори и планини. Уханието му, особено след дъжд, парфюмира цели поляни и горски пътеки със свеж, леко пикантен аромат, който дава прилив на младост и здраве, откъдето идва и името му.

Изведнъж Петър се спира, и прошепва: „Чувате ли го?“. Борис напряга слуха си. Познатите звуци идват някъде немного далече отдясно. „Литургията“, както цар Фердинанд я наричаше, беше започнала.

Със заредена карабина в ръка Борис се движи бавно и с изключителна предпазливост се готви за решителното подхождане към целта, което ловците обикновено наричат с немската дума „ansprung“, даже когато говорят на български. В предутринния здрач той различава контурите на птицата, кацнала на един клон на „Excelsea“. Тя е извън обсега на точната стрелба и затова са нужни още няколко стъпки. Но въпреки че петелът е по средата на арията си, Борис остава неподвижен, едва дишайки, защото знае, че моментът на оглушаването още не е дошъл. Той настъпва в една съвсем специфична „фаза“ на любовния зов.

Глухарът е все още в първата част на своята четирикуплетна песен: един рязък двоен звук, повтарян понякога до десет пъти, с паузи

пomeжду. След това отделните звуци се сливат в продължително тремоло, което внезапно завършва с едно високо „клак“, като тапа, изскачаща от бутилка. Всеки един от тези звуци беше познат на Борис от години. Той се възхищаваше от прецизността, с която те се редуваха, както любител на музиката следи частите на една соната. Да мръдне преди крайната фаза, съскането, би било такава непростима непохватност за един ловджия, както за един слушател по време на концерт да изръкопляска през паузата след първото алегро.

Съскането. Това е моментът, когато глухарът загубва слуха си (някои твърдят, даже и зрението си), когато ловецът започва сложния си, краен „ansprung“. Веднага щом Борис чуе острия звук — нещо подобно на звука при точене на коса с брус — той скача на крака, прави три или четири стъпки напред и замръзва. Съскането спира. Паузата изглежда безкрайна, докато той трябва да стои абсолютно неподвижен, в позата, в която последната нота на „точилката“ го е заварила. Няколко минути изминават, карабината в протегнатата ръка започва да тежи тонове, острият камък, на който е коленичил, го наранява. Песента се подновява.

Отскачащата тапа на шампанското прозвучава отново, точно преди съскането. Борис се втурва няколко крачки напред. Търпеливо той чака още няколко „точилки“, повтаряйки скоковете напред, докато се намери на разстояние за стрелба по оглушалата (и ослепяла) за момент птица. Сега той може да види ясно глухара — един чудесен стар петел, на върха на своя любовен захлас. Борис се прицелва и полека отпуска чувствителния спусък. Тежката птица, смъртно пронизана от шестмилиметровия куршум, се сгромолясва през клоните.

В планинската хижа „Овнарско“ Борис извади стария, подвързан с кожа ловджийски дневник, изпълнен с подробни описания на минали излети на лов за глухари, и погледна страниците, покрити с познатия самоуверен почерк на цар Фердинанд. Първото вписване датираше от 13 май 1908 г. „Nuit radieuse, lune incomparable“ — беше написал баща му. — Сияйна нощ, несравнима луна. Тръгване в три часа сутринта. Петлите са три. Единият изхвъркна шумно, а това накара другите да млькнат. След 10-минутно чакане вторият петел отлита към долината, над главите ни. Разочарование, тишина. Накрая третият глухар подхваща отново песента си... — Фердинанд преминава от френски на

български и обратно, а ловджийската му терминология е предимно на немски. Правописът и на трите езика е съвършен, талант, на който цар Борис можеше само да завижда. — Бясно катерене, коварни клони, лежа по корем, за да избягна пукането на съчките. Най-после стигам до мястото, но не успявам да видя петела. Мъчителна тревога. Старият бинокъл най-сетне го открива, но и глухарът ме вижда. Той отлита. В същия този миг аз стрелям. Часът е 4 часа и 37 минути и петелът пада като огромен плод. Бях примаял от умора, пък и от нерви, защото беше 13 число... Изкачваме се с Тошо към Прека река, чак до Церновите колиби. Разкошен изглед към Рила, върховете, Дупница. Един грамаден орел хвърчи към долината на Черни Искър. Обилен сняг. Връщаме се в 8 часа."

Подобно суеверно споменаване се явява във вписаното на 13 май 1910 г.: „... един петел прелита точно над главата ми. Аз стрелям, той пада. Куршумът минава покрай лицето на Никола. Петък, 13 число! Треперя при мисълта за избягнатата опасност“.

Величественият стар монарх изглежда съвсем друг човек в интимността на ловната хижа. Прелиствайки страниците на дневника, Борис откриваше неочаквани страни от характера на баща си. „Понеделник, 13 май 1912 г. (Това е годината на Балканската война, апотеозът на Фердинанд — б.а.). Не се чувствам добре. Трите месеца подагра и ревматизъм разрушиха силите ми. В последно време тъгите и огорченията съсипаха нервите ми. Тръгвам в 4:15 часа сутринта с Курциус и Анков, главата ми тежи, краката ми залитат. Ах, какъв ужас е на 51 години да се чувстваш като развалина, с бяла брада и плешив като билиардна топка!“

Но макар и изтощен и болен, Фердинанд прекарал останалата сутрин, дебнейки предпазливите петли. Дневникът показва, че той е продължил със същото чувство на следващия ден: „... Тръгваме в 3:30 часа сутринта“ и на идната сутрин: „Великолепна нощ, потегляме в 3:45 часа след полунощ“. Редом с най-педантични и подробни описания на всеки глухар и на всеки изстрел, старият цар поверява често на ловния си дневник и някои свои черни мисли. „Разкошна гледка, чудесни пейзажи на снеговете на Рила и другите планини. Но мрачно завръщане. *Mich freut nichts mehr auf dieser Welt.* (Вече нищо на този свят не ме радва. — нем.) Дано Господ се смили над нас!“ (14 май 1912 г.)

А по време на трагичната Междусъюзническа война ловецът Фердинанд е записал на 22 септември 1913 г.: „Скръб, огорчение, всичко е загубено, дори и честта не бе спасена!“.

[1] Алюзия за франкмасоните, тъй като Цанков и няколко от колегите му принадлежаха към масонската ложа, и за ВМРО — Дрангов беше македонски герой. Не се разбира кого цар Борис нарича „Клотилда“. — Б.а. ↑

[2] Алюзия за многобройните жертви на репресиите. — Б.а. ↑

ДЕВЕТА ГЛАВА

МАКЕДОНСКАТА ДРАМА И ВМРО

Още в момента, когато шефът му съобщи планове си за пътуване, лицето на Иван Михайлов се помрачи като че ли от някакво лошо предчувствие. Но „Ванчето“ както наричаха 27-годишния активист на ВМРО, беше олицетворение на човек, когото навсякъде преследваше натрапчивата мисъл за безопасност и който може би заради това се бе научил никога да не се доверява за нищо и на никого — на никого, освен на Тодор, неоспоримия водач на ВМРО.

Тодор Александров беше дошъл тайно в София, два дни преди това, на връщане от една от редовните си тайни обиколки из Югославска Македония, и беше повикал Михайлов с поверителна бележка на 29 август 1924 г. Ванчѐ го завари да опакова купчини писма в една торба и видя друга, тежко натоварена раница в един ъгъл на стаята.

— Стрезов — обърна се към секретаря си Александров (Стрезов беше псевдонимът на Михайлов — б.а.), — стягам се за път. Отивам на Серския окръжен конгрес.

— Къде ще се състои този конгрес? — запита Ванчѐ. Когато чу, че ще бъде в Пиринско, той добави: — По-добре ще е ти да не отиваш! Съвсем искрено да ти кажа, бай Тодоре, нямам никаква вяра в Алековци.

Ставаше дума за групата на Алеко Василев, дейтели на ВМРО в Пиринско. Но Александров беше решен да отиде — конгресът трябвало да разгледа спешни въпроси и присъствието му било наложително.

Михайлов възразяваше с нужната почтителност, но настоятелно. Някои неотдавнашни събития във ВМРО го безпокояха. Сред доскоро монолитната и дисциплинирана организация се бяха появили разногласия. Братското единодушие в отношенията между Александров и другите двама членове на Централния комитет — Протогеров и Чаулев — беше отстъпило място на някакво охлаждане.

А и независимият начин, по който се държаха областният ръководител Алеко Василев и неговите помощници в Пиринско, граничеше с предизвикателство. Но след като Михайлов разбра, че Тодор беше решил да присъства на конгреса, той настоя да вземе със себе си поне няколко телохранители. Това не хареса много на Александров, тъй като не искаше домакините да помислят, че им няма доверие, но накрая се съгласи на компромис: за охрана да вземе само двама души, предложени от Михайлов — Панзо Зафиров и Христо Балкански.

— Добре! — съгласи се Тодор. — Кажим им, че ще тръгнем довечера!

В други среди Ванчѐ Михайлов можеше да изглежда прекалено недоверчив, едва ли не като човек, страдащ от мания за преследване. Но сред ВМРО, революционната организация, посветила се на въоръжена борба за независимостта на Македония, това беше най-обикновен инстинкт за самосъхранение. ВМРО не беше клуб за боязливи души, нито форум за интелектуални разисквания. Нейните членове бяха приели да живеят чрез мечата и ако трябва, да умрат от него. Чрез романтични, почти зловещи обреди, пред кама и револвер, кръстосани върху Евангелието, те бяха положили клетва за пълно подчинение и мълчание. Те отвръщаха с терор, бомби и убийства на потисничеството на окупатора: турците — вчера, сърбите и гърците — днес. Предателство и неподчинение бяха експедитивно наказвани със смърт. И на най-малкото провинение се гледаше като на престъпление.

В Европа не е имало по-жестока и по-трагична история от тази на съвременна Македония. Населена от българи, турци, гърци, румънци, албанци, сърби и други малцинства, тази нещастна земя беше познала жестокото петвековно отоманско иго, а през 1903 г. — едно несполучливо народно въстание, последвано от свирепи репресии; пораженията на Балканската война за освобождението ѝ и за подялбата ѝ между освободителите, преди да се превърне в опустошено бойно поле през Първата световна война. Поради традиционна омраза и съперничество между балканските нации, често насърчавани от Великите сили, и поради великобългарски, великосръбски и великогръцки шовинистични идеи, довеждащи понякога до безразсъдни решения, тези събития причиниха огромни страдания на населението, което се състоеше предимно от българи. Само за десетина години хората изпитаха на гърба си четири или пет

последователни окупации и бяха подложени на жестоки репресии и масиран психологически натиск за промяна на националната си принадлежност. Стотици хиляди бежанци потърсиха убежище в България, създавайки по този начин непоносим емигрантски проблем в тази малка, обедняла след войната страна. Само в София имаше стотина хиляди македонски бежанци, проникнали във всеки слой на българското общество.

Терорът винаги поражда жажда за мъст и отплата, кръвта иска кръв. Потомците на страшните „комитаджии“, чиито атентати срещу банки и пристанища разтърсиха Отоманската империя в края на века, бяха станали новите „четници“, които се укриваха в планините, избиваха сръбски полицаи и отмъщаваха за преследваните българи в Югославия и Гръцка Македония. Тяхната ВМРО, съставена от безстрашни, фанатични, безмилостни и добре подготвени революционери, които се подчиняваха на желязна дисциплина, стана страшилище за югославските и гръцките власти, а също и сериозен проблем за българското правителство, което почти нямаше влияние над тази организация. Големият брой на членовете ѝ и тяхната жертвоготовност и непоколебимост допринесоха за създаването на една истинска „държава в държавата“.

Макар и да заявяваха недвусмислено принадлежността си към българската нация, членовете на ВМРО не бяха в услуга на българската държава. В действителност ВМРО беше против прякото присъединяване на Македония към България и именно отношенията между една бъдеща свободна Македония и българското царство беше главната причина за разногласие между различните македонски групи. Повечето българи в царството и много македонци наистина мечтаеха тази трагична земя да стане чисто и просто българска област, съединена отново с майка България и със своите етнически братя. Но неуспехите след Междусъюзническата и Първата световна война разрушиха тази мечта и показаха колко мъчно, ако не и невъзможно, беше нейното осъществяване. Според мнението на все по-голям брой македонци идеята за обединена, велика България беше станала нереалистична и непостижима. Поради това, докато емигрантските групи в София, известни като „върховисти“, продължаваха да работят за съюз с България, главното течение на революционерите виждаше разрешение в една автономна Македония, една нова независима

държава, съставена от трите територии, управлявани тогава от Югославия, Гърция и България.

Имаше нюанси във формулите, предложени от различните крила на „автономистите“. Но най-активната между тях във вътрешността на Македония — ВМРО, искаше независима държава, в която не само българското мнозинство, но и всички малцинства — турци, румънци, гърци, сърби, албанци, цигани, православни християни, както и мюсюлмани и евреи, ще се радват на еднакви права и възможности.

Други фракции предвиждаха една автономна Македония, присъединена към една истинска федерална държава на южните славяни, включително България и Сърбия като равноправни членове. Тази идея беше анатема за ВМРО, която виждаше в нея хитър ход от страна на сърбите, с цел да вкарат българите в клопка и да ги поставят под свое господство. Политически „федералистите“ бяха по-близо до левицата и поддържаха връзки с комунистите, докато „автономистите“ клоняха, общо взето, надясно.

Идеологическите и политическите различия между участниците в тази македонска драма, всеки от които принадлежеше към националност, неособено проявила се с деликатност, умереност и толерантност, никога не бяха имали възможността да бъдат обсъждани, камо ли разрешени, във вежливата атмосфера на парламентарни или дипломатически процедури. Още от самото начало дебатът беше пропит с емоции и кръв, белязан от куршуми и бомби, дебат, от който малко участници излязоха живи или физически невредими. Жертвите не бяха само сред сръбските или гръцки потисници. Братоубийствени раздори разкъсваха и македонската емиграция в България. Все по-голям брой членове на враждуващи фракции се избиваха едни други с ужасяваща жестокост, често посред бял ден по улиците на София.

ВМРО пое отговорността за много убийства, наричайки ги „наказания“ и „смъртни присъди“ за предатели и доносници, изпълнени от „самоотвержени патриоти“ в името на свещената кауза.

Политическото насилие създава свой собствен кодекс за морал и чест, според който качества като кураж, лоялност, безусловно подчинение, мълчание и готовност за отмъщение са по-ценни, отколкото човешкия живот. Иван Михайлов беше продукт на ВМРО и нейния свят от традиции и ценности, сред които насилието беше неизбежна част от живота. За него братоубийствената борба беше

белег на патриотична заангажираност, която, разбира се, бе за предпочитане пред политическата апатия. Той цитираше видния македонски професор Любомир Милетич, който му беше казал: „Аз съжалявам, когато се случи да спорят помежду си македонски деятели, да се карат или даже да прибегват до убийства. Но предпочитам убийствата помежду им, отколкото да няма македонски борци, да няма мъка и грижи за Македония. Нека има различия, но да не престава борбата. Вътрешните македонски борби са за мене само признак за голямата динамика на тая борба, която все пак е свързана с Македония и един ден ще доведе до освобождението“.

Откакто се помнеше, Ванчѐ Михайлов беше заобиколен от мистиката на македонското революционно движение. Баща му, всичките му роднини и всеки човек, от когото се беше възхищавал като дете в родния си град Щип, беше дълбоко замесен в „делото“. Понеже Щипската област и повечето населени с българи места в Македония останаха под турско господство, след като България беше освободена в 1878 г., всички национални прояви бяха нелегални и поради това опасни, и борбата за освобождение се провеждаше тайно. По времето, когато Ванчѐ се роди (1897), Щип беше важен център на тайна революционна дейност и горд, че двама апостоли на националното освободително движение — Дамян Груев и Гоце Делчев, са били учители в този град.

Най-ранните спомени на Ванчѐ бяха за непознати мъже, промъкващи се между тъмните къщи, след като децата си бяха легнали; за баща му, шепнещ на късни посетители или разопаковащ оръжия зад заключени врати; за загадъчни силуети, носещи мъжделиви фенери и пресичащи задни дворове, когато турските заптиета спяха. Той си спомняше тревожни сигнали в махалата, когато шумът от стъпките на заптиетата беше чул по калдъръма на тесните улици, и безпокойството по лицата на възрастните, зад спуснатите пердета. Той беше само шестгодишен, когато Илинденското въстание потопи Македония в кръв, и като всички български деца той израсна, омаян от геройските разкази за народното въстание.

Гледката на револвери и бомби беше позната на всяко българско момче в Щип. За Ванчѐ никакво вълнение в света не можеше да се сравни с възбудата при периодичните посещения на една чета в тяхната къща. Колко удивително силни, колкото красиви и горди

изглеждаха четниците в техните униформи! Докато четниците смазваха оръжието си и пълнеха патронташите с куршуми, докато кълнях турските власти, той ги съзерцаваше и те представляваха за него най-висшият образ на мъжественост и доблест.

Те прекарваха няколко дни в къщата, за да се укрият и отпочинат между въоръжените акции в околността, а след това отново изчезваха в горите и планините. Цялата улица знаеше за присъствието им, но никой не задаваше въпроси и никой, разбира се, не говореше за тях. Даже и децата знаеха, че никой в никакъв случай не трябваше да споменава четниците пред чужди хора. През такива дни момчето измисляше какви ли не причини да остане вкъщи около борците за свобода и възбудено да задава въпроси за техните внушителни нагани или маузери, да разглежда плетениците по техните комитаджийски униформи, а понякога дори му разрешаваха да подържи старомодните манлихерки.

Всяка чета имаше своя войвода, една почти митологическа фигура в детската фантазия, която съчетаваше авторитета на самовластния командир със свръхестествената сила на полубожество. Великият герой от юношеството на Ванчѐ беше войводата Мише Развигоров, един легендарен местен революционер. Колко незабравима беше вечерта, когато въоръжената до зъби чета на Развигоров се промъкна в града и идолът на Ванчѐ избра да прекара няколко нощи в Михайловата къща, блаженство и чест, по-високи от всичко, което момчето някога можеше да си мечтае!

Друг ясен спомен беше свързан със сегашния шеф на Ванчѐ, Тодор Александров, съсед, чиято къща беше само на стотина крачки от Михайловия дом. Тодор, млад учител, беше изчезнал от града, нещо, което се случваше често с много мъже от Щип, и Ванчѐ не го беше виждал от дълго време до деня, когато детето, болно, с висока температура, трябваше да бъде преместено в друга стая. Макар и унесено, момчето усети, че четниците бяха дошли: къщата беше изпълнена с мъжки гласове и с познатата миризма на смазка за пушки и на каиши. Майка му не беше достатъчно силна да го вдигне с чаршафите и одеялата и когато тя помоли мъжете да ѝ помогнат, Ванчѐ видя засмяното лице на Тодор, надвесено над кревата му. Но този път техният съсед беше облечен в комитаджийска униформа — плетеници на гърдите, патронташ, дълги кожени върви, кръстосани върху

гамашите, от обуща до коляно. Когато Тодор и другарите му вдигнаха болното дете заедно с дъшека и завивките, малкият Ванчѐ беше поразен от „властния поглед в очите му“ и „съчетанието на строгост и благост“, които той излъчваше.

Още в ранните си години Михайлов чу за първи път за хора, които биваха „наказвани“. Ванчѐ беше на пазарната улица по поръчка на майка си да купи шише за газената лампа, когато чу няколко изстрела и видя всички наоколо да тичат. Жени пищяха, търговци бързо затваряха кепенци на прозорците. Минути по-късно изплашеното дете чу новината: Гьошо Делипетрев бил „наказан“. Пронизаното му от куршуми тяло лежеше в локва кръв на пода на кръчмата. Но никой не употреби думите „убит“, „застрелян“ или „ликвидиран“. Гьошо Делипетрев беше издал някакви тайни, беше говорил прекалено много. Поради това „организацията“ трябвало да го „накаже“ и един добър дисциплиниран член на ВМРО беше изпълнил присъдата.

До времето, когато Михайлов израсна, той беше вече видял или чул за много подобни „дисциплинарни действия“. По-късно самият той се намери между тези, които одобряваха или заповядваха екзекуции. През следващите десетилетия мнозина членове и противници на ВМРО бяха застреляни, намушкани с нож, убити с бомба или насечени на парчета. Хладнокръвно, с тон, с който се четат съдебни протоколи, думата „наказан“, този зловещ евфемизъм, беше неизменно употребявана. В действителност терминът отговаряше много добре на убежденията на революционерите: те гледаха на дисциплинарите мерки като на пречистващо възмездие за престъпления, които застрашаваха организацията и свещената кауза, на която бяха посветили живота си.

В случая с Михайлов едва ли е нужна някаква психоанализа, за да се издири началото на такива убеждения. Драматичната смърт на неговия герой Развигоров е между събитията, които бяха белязали детството му. Войводата бил заобиколен от турски войници наскоро след взривяването на една мелница, точно срещу градските казарми. Той беше прекарал предишната седмица в Михайловата къща и Ванчѐ си спомняше как четниците набутаха малки „калъпчета“ в един пакет, който внимателно завързаха с въже. Това бе първият път, когато момчето бе видяло динамит. Развигоров се бил като лъв и когато

мунициите му се свършили, той се застрелял, за да не го заловят жив, давайки по този начин личен пример как трябва да живее и умре един войвода.

След това, през 1907 г., когато турската полиция претърсваше за комитаджии, баща му избяга в София. Три месеца по-късно младият Иван го последва и продължи образованието си в свободната българска столица, където голям брой щипски граждани също бяха избягали от преследвания. Изгнаничеството свърши с Хуриета, който провъзгласяваше нова ера на добри отношения между турските власти и македонското население. Изпълнени с надежда, много бежанци, между които и Михайлови, се завърнаха в родния край и за известно време се радваха на необичайното приятелство с турците. Впоследствие народният оптимизъм се оказа преждевременен и неблагоприятен, но по време на празненствата, когато турски заптиета и български четници се сприятеляваха сред всеобща радост и викове „Да живее Хуриета!“, много македонци показаха своите скрити оръжия и стреляха във въздуха. Каква беше неговата изненада, но и гордост, когато Ванчѐ откри, че и семейството му също притежаваше пушка, една стара винтовка, която баща му пазеше скрита в стената на обора.

За съжаление, меденият месец на Хуриета не трая дълго. След кратък период на сравнително спазване на човешките свободи политиката на турското правителство рязко се измени и преследванията се възобновиха.

В една повсеместна кампания за конфискуване на оръжия войски нахлуха в селата и градовете, претърсваха всяка къща, арестувайки стотици заподозрени, измъчваха и изселваха. Грубата инквизиция засегна всеки мъж, годен да носи оръжие. Бащата на Ванчѐ беше извън града, когато войници нахлуха в къщата за семейната пушка. Те биха по-стария брат на момчето пред очите на майка му и другите деца и го отведоха, окървавен, в белезници, а къщата оставиха така, като че ли ураган я беше ударил. Не намериха пушката, но след два дена войниците дойдоха отново и отведоха Ванчѐ в училищното здание. Дворът беше претъпкан с арестанти. Едно заптие дойде при детето и му заговори, отначало тихо, като му обещаваха, че ако каже къде с оръжието, брат му ще бъде пуснат. Ванчѐ повтори упорито, че пушката била открадната от къщата. Инквизиторът тогава го избута до края на

коридора и отвори вратата. „Дантевата“ сцена, която малкият видя, остана болезнено запечатана в паметта му.

Десетина въоръжени войници, с камшици и тояги в ръце, стояха в кръг около един човешки куп от седем или осем българи. Стенещите, кървящи и потънали в пот арестанти, между които Ванчѐ разпозна брат си Христо, бяха почти в безсъзнание. Едно късо парче дърво с въженца на двата края беше поставено зад раменете на всяка жертва, а войници държаха краищата на промушените под вързаните зад гърба ръце на въжетата. Всеки път, когато някой дръпваше въжето, раменете силно се опъваха назад: лявото рамо почти допираше дясното и предизвикваше непоносима болка, като че ли гръдният кош щеше да експлодира. И най-малкото движение на всяко тяло изтръгваше стенания от останалите. Ужасеното дете различи лицето на Инго фурнаджията, мъж на 60 години. Хаджи Мише, седемдесетгодишен, беше вързан за него, а също и аптекарят Панчо Накашев. Можеше ли Ванчѐ да помогне на Христо да излезе от този ад? Брат му изглеждаше полумъртъв, вероятно не беше в състояние да го познае.

— Видиш ли как се мъчи твой брат! Защо не ни кажеш? — подкани отново заптието.

И отново момчето отказа да говори. Изведоха го от стаята за мъчения и започнаха да го бият с пръчка по краката, докато престана да усеща. Когато най-сетне го пуснаха да си ходи, единственото чувство, което го изпълваше, беше омраза, дълбока, безпределна омраза и жажда за отмъщение.

Няколко щипски граждани умряха от изтезанията. Други останаха инвалиди за цял живот. Христо се завърна вкъщи, зашеметен и с покрито от рани тяло. След още няколко дни на терор наказателната експедиция напусна града и пое към други области.

Имаше и по-щастливи спомени. Въодушевляването от Балканската война беше един от тях. Никой, който не е изживял трепетните дни на 1912 г., когато съюзът на младите балкански царства атакува разпадащата се Отоманска империя, не може да си представи въодушевляването, което обхвана България и Македония. Хората плачеха от радост, нетърпеливи доброволци бързаха да се запишат, изпращани с подаръци и благословии, с песен на уста войници маршируваха по килим от цветя, като тръгваха за фронта.

Иван Михайлов беше гимназист в Солун, когато новините за славните български победи започнаха да идват от бойните полета. Трудно беше да се съсредоточи човек върху уроците. Никой в пансиона не можеше да спи от възбуда и военни маршове отекваха в класните стаи. Турските войски се оттегляха и напускаха големия македонски град. Най-после великият ден дойде: това бе един дъждовен ден, в който цялото българско население на Солун се изсипа на шосето край квартала „Вардар-капия“ да посрещне първите български войски, победоносната Седма рилска дивизия. Какъв незабравим момент! Намокрен до кости, Ванчѐ крещеше „ура!“ с всички сили, докато изгуби гласа си, обзет от екстаза на възторжените тълпи около него, а дългите колони от войници продължаваха да влизат в града. Начело на първата колона — до командира на дивизията генерал Тодоров, яздеше един 18-годишен офицер, в чието изящно, деликатно юношеско лице Ванчѐ веднага, от многото снимки, разпозна самия престолонаследник княз Борис Търновски. А малко по-назад — с офицерите от Генералния щаб, яздеше неговият бивш съсед, войводата Тодор Александров.

Шест години по-късно Михайлов откри Александров отново, този път в София. Много трагични събития бяха станали след онзи славен ден в Солун. Балканското съглашение беше пропаднало, като резултат от горчивите разпри по подялбата на освободените земи, а след войната през 1913 г. Солун беше взет от Гърция. Щип както и много други части от Македония — от Сърбия. По време на битките в тази област цялото семейство на Михайлов напусна Щип пеша, заедно със стотици други български семейства. На един селски път те срещнаха Тодор Александров, който им съобщи данни за напредващите сръбски войски. Той беше организиран разузнавателна служба на ВМРО зад сръбските линии, подпомагайки по този начин Българската армия. Но скоро бежанците се завърнаха по домовете си, където ги очакваше нова чужда власт — сръбската. Междусъюзническата война беше засилила враждата между двете съседни държави и положението на българското мнозинство в градове като Щип стана почти нетърпимо. Турция не беше вече главният неприятел на ВМРО. Вместо нея дейността на тайната организация се насочи срещу сръбските и гръцките власти в Македония.

Когато Австрия нападна Сърбия в 1914 г., нова надежда изпълни сърцата на българското население. Една година по-късно, въодушевена от същата надежда, България се присъедини към противниците на Сърбия и Гърция в Първата световна война. Ванчѐ Михайлов беше призован на служба в Българската армия, но войната свърши, преди да бъде изпратен на фронта. Демобилизиран, той пристигна в София, където научи, че Тодор Александров търсел доверен млад човек да му помага със секретарска работа в седалището на ВМРО в столицата. Ванчѐ беше възхитен от идеята да работи за големия революционер, който беше вече единодушно признат за главен водач на организацията. На следващия ден той се представи в скромното помещение на улица „Гурко“ №22, тих жилищен квартал в центъра на София, където се намираше външното представителство на ВМРО.

— Ти ли беше болното дете, което някога пренасяхме на чаршафа, или бе някой от братята ти? — попита веднага Тодор.

Да е син на доверен съсед, беше достатъчна препоръка и ентузиазираният млад човек получи длъжността. Той работи за Александров повече от пет години, още преди арестуването на Тодор от режима на Стамболийски и бягството му, и после, когато войводата мина в нелегалност и ръководеше тайната дейност на ВМРО вътре в Югославия. Така Михайлов стана главният и най-предан представител на партизанския командир.

Три дни след заминаването на Александров за конгреса в Пирин Ванчѐ Михайлов и четирима от най-доверените съмишленици на войводата получиха шифровано съобщение в София да се присъединят веднага към него и Протогеров, който също щеше да присъства на конгреса. На следната сутрин една телеграма, подписана „Илия и Миле“ (псевдонимите на Протогеров и Александров), потвърди важността на съобщението. Озадачени, петимата мъже тръгнаха за българската част на Македония и бяха посрещнати от един водач, близо до Мелник. Те продължиха на коне покрай една тясна долина, която никой от тях не беше виждал по-рано. Очарователният Пирин с боровите си гори, поточета и алпийски цветя е познат с едни от най-живописните пейзажи на целия Балкански полуостров. Но дълбоката пуста долина, която Михайлов и спътниците му прекосиха, не

изглеждаше така красива. Това беше тъмен, задушен и потискащ каньон и мъжете се почувстваха облекчени, когато го напуснаха и поеха стръмната пътека към село Сугарево. Водачът ги уведоми, че конгресът бил почти свършил работата си и че делегатите щели да бъдат разквартирувани в това село.

Беше вечер, когато те стигнаха Сугарево, едно бедно селце с малки разнебитени къщурки. Мизерната стая, определена за тях, нямаше легла, но те бяха толкова уморени, че веднага заспаха на непометения пръстен под. На сутринта трима стари четници дойдоха и им казаха, че ще ги заведат при Александров и Протогеров.

След изкачване по една приятна пътека, оградена с храсти, водачите предложиха да спрат за кратка почивка. Тогава най-старият от тях, войводата Аргир, се обърна към групата и задавяйки се от възмущение, заяви тържествено.

— Братя, на мен се падна много тежката задача да ви съобщя, че нашият велик Тодор не е вече между живите!...

Мъжете бяха потресени. Един от тях започна да плаче истерично. Ванчѐ Михайлов извика:

— Спри! Нищо не можем да поправим с плач! Тодор е убит. Ставай да вървим, да ни кажат къде е Тодор!

Аргир им каза, че труповете на Александров и телохранителя му били пренесени в малка черква, на края на една близка поляна. Делегатите на конгреса искали приятелите на Тодор да присъстват на погребението и затова Михайлов и неговите сподвижници били призовани от София.

Прекосявайки една ожъната нива, групата пристигна в черквата. Повечето делегати бяха събрани там, унили и потресени. Областният ръководител Алеко и неговият помощник подполковник Атанасов, и двамата в четническа униформа и пушки през рамо, излязоха напред и се ръкуваха с Михайлов. Това бяха хората, които Ванчѐ подозираше като скрити неприятели на Тодор. Но, така или иначе, Алеко имаше сълзи в очите си.

Ако някой бе наблюдавал отблизо лицето на Ванчѐ Михайлов и неговото поведение тази сутрин, той щеше да се изплаши. Младият активист се владееше напълно, хладнокръвен и пресметлив като майстор шахматист, притиснат в опасно положение. Нито една сълза в стоманените му очи. Нито дума на съжаление или съболезнование.

— Станалото — станало! Нищо не можем да направим! — каза студено той на Алеко. — Важното сега е всички да се държим здраво и с общ труд да се навакса поне част от постигналата ни загуба!

И най-лукаво започна да успокоява отцепниците, като уверяваше Алеко, че организацията ще разчита на него да оглави движението. Но имаше нещо заплашително в непоколебимостта, която човек можеше да прочете в очите му.

Години след това той писа за своите мисли в този момент: „Аз сметнах за добре веднага да започна играта, която или те, или ние щяхме да загубим. Протогеров, Алеко и Атанасов трябва да бъдат наказани. Сега се налага колкото е възможно по-хитро държание. Това е нашето единствено оръжие и нашата непосредствена задача е да се измъкнем живи оттука!“.

Вътре в черквичката тялото на Александров лежеше в един набързо направен дървен ковчег. Докато Михайлов гледаше втренчено лицето на убития си вожд, Протогеров се доближи до него, видимо засегнат от трагедията, и сложи ръка на рамото му.

— Динчо и Щерю го убиха — каза той. — Не искахме да го погребем, преди ти да дойдеш.

Тогава му разправи какво се беше случило. Протогеров срещнал Александров и телохранителя му Панзо в Мелник и тръгнали заедно за Горна Сушица, където пренощували. Те били придружени от двама от Алековите четници, Щерю Влахов и Динчо Вретенаров, и от куриера Динчо Балкански. На следната сутрин те поели тъмната пътека, водеща до село Попово, високо в планината, където щеше да се състои конгресът. Те спрели за закуска при потока Сугар, на една камениста поляна, заобиколена от гори и високи върхове. Докато си почивали и ядели, Щерю и Динчо ненадейно почнали да стрелят срещу Александров, докато Балкански застрелял телохранителя Панзо Зафиров. След това убийците изчезнали в гората.

Погребението се извърши на поляната пред малката черква. Местният поп прочете молитва, Михайлов произнесе слово за Александров и четниците изстреляха три залпа във въздуха. Михайлов гледаше втренчено върха Али-ботуш и величествената планинска верига на юг. Няколко километра зад равнината човек можеше да види една бяла постройка — Роженския манастир. До него се намираше

един гроб, този на Яне Сандански, водача на „федералистите“, най-големите врагове на Александров и Михайлов.

След погребението всички делегати се разотидоха — някои за София, някои за своите оперативни области, други за югославските или гръцки граници, които щяха да преминат нелегално. В усамотението на Пирина гробовете на братята неприятели Тодор и Яне, „автономиста“ и „федералиста“, останаха да се гледат лице срещу лице през спокойните гори, каменисти равнини и поляни, покрити с планински цветя.

На 12 септември 1924 г. Протогеров, Алеко Василев и подполковник Атанасов — „тройката“, която поемаше работите на организацията след убийството на Тодор, се събра в къщата на един стар член на ВМРО в Горна Джумая, главния град в българска Македония. Причина за тяхното посещение беше среща с представители на официалното дружество на македонските бежанци „Илинден“, който бяха извикани от София да обяснят някои свои действия и позиции, които не бяха задоволители ръководството на ВМРО. Събранието беше организирано от Иван Михайлов, който беше предложил да дойде от София и да представи обвиненията срещу „Илинден“. „Тройката“ щеше да действа като арбитър.

Всички участници в срещата освен Михайлов бяха пристигнали в Горна Джумая и неговото закъснение раздразни „тройката“, която и без това му нямаше доверие. Но те не можеха и да подозират, че Ванчѐ беше прекарал единадесетте дни след убийството на Александров в усилена и най-щателна подготовка за един дързък преврат. За него нямаше ни най-малко съмнение кои бяха истинските виновници за престъплението, и той беше твърдо решен да им попречи да заграбят делото на Александров. Той повери зловещия си план на шепя предани войводи и приятели измежду хората, които не вярваха на отцепническата група на Алеко и които се бяха съгласили, че тя трябва да бъде наказана. Някои заговорници обаче настояваха животът на Протогеров като член на Централния комитет да бъде пощаден, за да се осигури някаква приемственост. Няколко независими един от друг екипа от убийци се промъкнаха в Горна Джумая в очакване на удобен момент да изпълнят нарежданията на Ванчѐ.

Главната мъчнотия за убийците беше да се приблизят до недоверчивата и извънредно добре охранявана „тройка“, когато тримата мъже бяха заедно, без да събудят подозрение. За тази цел Ванчѐ си послужи със стратегически ход да организира заседание за разглеждане на случая с „Илинден“.

Докато „тройката“ чакаше, заобиколена от няколко активисти на ВМРО, някои от тях поставени там от Ванчѐ, един „пратеник“ на Михайлов беше въведен в стаята. Младият мъж Кирил Дрангов щеше да бъде пуснат вътре без проблеми, защото беше син на един известен македонски герой и беше добре познат на всички водачи на ВМРО. Атанасов беше излязъл за момент в друга стая, но Протогеров и Алеко поздравиха пратеника от София и попитаха защо Ванчѐ още не е пристигнал. След размяна на няколко думи Алеко потупа куриера приятелски по гърба и тръгна към изхода. Той отваряше вратата, когато Дрангов извади парабела си и го застреля в гърба. Когато тялото на Алеко се строполи на пода, убиецът грабна Протогеров за яката и изкрещя яростно в лицето му:

— Кажи ми кой уби Тодор?

Но въпреки че беше крайно възбуден, той изпълни дадените му нареждания и не го застреля.

Няколко изстрела се чува от стълбата и двора. Подполковник Атанасов откри стрелба от другата стая, след което избяга. Хората на Михайлов бяха заели стратегически позиции в къщата и градините на съседските домове, очаквайки Дранговия сигнал, преди да започнат да действат. Двама от телохранителите на Алеко и Протогеров бяха убити, преди да имат възможност да защитят шефовете си.

По-късно през нощта един 17-годишен заговорник откри Атанасов, скрит зад оградата на един близък двор, и го доведе с опряна в гърба му пушка в къщата, където трупът на Алеко още лежеше на кървавия под. Преди хората на Михайлов да решат какво да правят с него, един нетърпелив партизанин изпразни револвера си в главата му. Цялата операция, най-щателно подготвена от Михайлов, беше извършена с точността на хронометър. Смъртта на Тодор Александров, държана в тайна цели дванадесет дни, бе оповестена едва тогава. Същевременно публиката научи, че виновниците са наказани. От този ден нататък техният съперник Ванчѐ Михайлов, един изцяло посветил

себе си на каузата и безпощаден 27-годишен гениален организатор и конспиратор, стана неоспорим водач на ВМРО.

В деня, когато нищо неподозиращата „тройка“ се запътваше към клопката на Михайлов в Горна Джумая (11 септември 1924), събития от съвсем друг характер занимаваха цар Борис и съветниците му, които все още не знаеха за убийството на Александров.

Предния ден царят беше съобщил на адютанта си Драганов с шифрована телеграма от двореца „Евксиноград“, че щеше да дойде до „Врана“, но искаше присъствието му в околностите на столицата да остане тайно. Той пристигна с кола вечерта, уморен от дългото каране и силната болка в ухото. Драганов му доложи веднага за последните приготовления за предстоящото събитие, освещаването на храма-паметник „Св. Александър Невски“. Протоколът за церемонията беше изготвен; дипломатическото тяло беше помолено да дойде в пълна униформа и декорации; Аврам, дворцовият шивач, беше готов да изпробва новата генералска униформа на царя.

— Чудя се дали ще съм в състояние да го направя — заяви царят обезпокоен. Неговата болест беше причината, поради която той не искаше никой да знае, че беше дошъл от „Евксиноград“. — Чувствам се доста болен с моя отит (възпаление на средното ухо — б.а.). Във всеки случай аз съм против такива церемонии в този момент. Но какво да правя, ще трябва да се гълта. Само да мога да издържа! Понеже ще трае дълго, ще се съветвам с доктор Русев. А дотогава ще употребя бабешки цяр. — След тези думи той сипа няколко капки топъл зехтин в ухото си, преди да отиде да спи.

Още нямаше 8 часът, когато друг адютант, полковник Панов, пристигна във „Врана“, видимо разтревожен. Драганов позвъня в спалнята на царя и докладва, че Панов трябва да го види веднага.

— Какво има? Някоя нова какада^[1] — попита царят.

— Да, или по-скоро една проектирана какада.

— Добре, да дойде! Но оставете ме поне да си облека ризата!

Панов беше повикан предната вечер от вътрешния министър генерал Русев и двамата бяха отишли да видят министър-председателя Цанков. Там му беше казано, че правителството е получило достоверна информация, че комунистите възнамерявали да взривят бомба в храма-

паметник по време на церемонията на освещаването. Мислейки, че царят е все още в „Евксиноград“, Цанков и Русев поискаха адютантът да го предупреди и да го помоли да не идва в София. Те също предложиха да предупредят чуждите дипломати да не присъстват и да обявят официално, че черквата ще бъде осветена само с религиозна служба, вместо с голяма държавна церемония. Без да им каже, че царят е вече във „Врана“, Панов обеща да им даде отговора на царя преди 9 часа.

Цар Борис го посрещна болен в леглото. Възпалението на ухото се беше влошило. Докладът на Панов го обезпокои. Той съзнаваше, че отсъствието му от широко разгласеното храмово осветение би направило лошо впечатление. Тържественото освещаване на „Св. Александър Невски“ беше наистина голямо национално събитие. Изграждането на огромната мраморна черква с позлатените ѝ куполи беше продължило 42 години и тя бе станала гордост на нацията. Величественият храм в нововизантийски стил, с богато декорирани в многоцветен мрамор под и стени, с фрески и икони от най-известните източноправославни художници, беше построен от българския народ като паметник на благодарността към руските войници, които загинаха в Освободителната война от 1877–1878 г. „Св. Александър Невски“ беше несъмнено най-голямата черква и паметник в страната и неговото освещаване се очакваше нетърпеливо от целия народ.

Можеше ли царят да отсъства от това важно събитие?

След дълги разисквания двамата адютанти успяха да го уверят, че не трябва да поема такъв риск. Те го убедиха, че има две уважителни причини да не присъства на церемонията: той беше наистина болен и самото правителство нямаше да присъства. Освен ако, разбира се, променяха мнението си и решеха да отидат. В такъв случай царят, болен или не, трябваше също да присъства. Съгласиха се да чакат решението на правителството.

Двамата офицери заминаха с кола за София. Панов отиде да разбере какво беше окончателното решение на правителството, но Министерският съвет още не беше намерил разрешение и той се завърна във „Врана“. Драганов взе със себе си царския съветник Груев, дворцовия доктор Балабанов и шивача Аврам и ги доведе при царя.

В очакване решението на правителството царят, все още болен, се съвещава надълго с Драганов, Груев и Панов. Следобед, тъй като все

още нямаше новини от Министерския съвет, Груев и Панов отидоха отново в София, да видят какво става. Те се завърнаха във „Врана“ чак в 8:30 часа вечерта. Цар Борис ги очакваше с нетърпение, вече станал от леглото, облечен и в по-добро състояние. Те докладваха, че Министерският съвет е взел много сериозно заплахата за атентат и молеше царя да не присъства на церемонията. Решено беше също военният и вътрешният министър да останат на постовете си, готови за действие в случай на нужда, но другите министри щяха да отидат в храма.

Царят прецени внимателно аргументите за и против решението на правителството и поиска мнението на тримата си съветници. Тогава той се обърна към Груев:

— Бачо Павле, идете сега да видите Цанков и му кажете, че приемам решението на Министерския съвет, още повече че съм болен. Но кажете също, че намирам за нужно да предупреди дипломатите, както и владиците, че аз не ще отида утре, понеже съм болен.

Наистина, когато храм-паметникът „Св. Александър Невски“ беше тържествено осветен на следния ден, царският трон остана празен. Заплахата за атентат не се материализира може би точно поради това...

Три сутрини по-късно Павел Груев, необичайно развълнуван, избърза до „Врана“ да види царя.

— И ние си въобразяваме, че имаме полиция и знаем нещо! — каза Груев. — Чужденците знаят всичко преди нас. Тази сутрин Ринелла ми казва: „Знаете ли, че Тодор Александров е убит?“. И аз останах стреснат.

Цар Борис, който уважаваше Александров, беше потресен. След първата изненада и възмущение той започна да изказва предположения относно причините на престъплението и възможните подстрекатели:

— Може би някои хора около правителството няма да бъдат толкова недоволни — намекна той. — Сега те ще имат добро извинение да реагират срещу сърбите, нали? Беше ли убийството чисто македонска работа, или беше свързано с българската политика? Още на времето си предупреждавах Стамболийски да не намесва македонците в нашия вътрешен политически живот, но Александър

Димитров и други го увлякоха. Същото съм говорил и на Александър Цанков... На самия Тодор Александров, когато виждах скоро след 9 юни, казах: „Недейте намесва македонците в нашата вътрешна политика, лошо ще стане; вие ще се заразите от недъзите на нашето партизанство, а нашето партизанство ще възприеме вашите хирургически методи“. Не ме послуша. Помисли, че аз говоря така може би от страх. И нещастникът плати с главата си тая своя грешка.

Царят се безпокоеше специално от евентуални размирици в областите на Банско и Разлог, в Българска Македония, където неприятелите на Александров, „сандинисти“ и комунисти, бяха силни.

Драганов и Панов се бяха присъединили към Груев и всеки от тях се опитваше да отгатне какви ще бъдат последиците от убийството. Но беше още много рано да се каже. Сведенията, с които разполагаха, бяха прекалено оскъдни. Цар Борис все повече се обезкуражаваше и безпокоеше:

— Господи, не може ли да мине една седмица или даже един-единствен ден без някакви лоши новини! Комунистите искат да хвърлят във въздуха „Св. Александър Невски“, македонците се избиват едни други. Военната лига се сърди, че аз отказвам да подпиша смъртните присъди. Какъв занаят! — Тогава унинието му се обърна в гняв: — Стига ми толкова! До гуша ми е дошло от всичко това! — извика той, заявявайки на свитата си, че напуска града, че отива обратно в „Евксиноград“ и никой нямаше да го спре този път! Ако правителството иска да започне репресии срещу някои македонски фракции, трябва да стори това без него! Той не иска да има нищо общо с тях и отказва да вземе страна в техните борби. Царят беше крайно раздразнен. — Втръсна ми се всичко това! Ще взема да се самоубия, та всичко да се свърши! Ах, голямо благодееяние ще ми направят тия разбойници, които сега се подвизават по пътищата, ако ме хванат и ме премахнат!

Разбира се, това беше преувеличение и Драганов, който беше най-прямият между неговите съветници, му го каза, прибавяйки, че ако нещата наистина вървяха толкова зле, царят винаги можеше да напусне страната и да води частния си живот. Борис избухна:

— Частен живот, аз? Аз няма да знам какво да правя сега с един частен живот. Не виждате ли, че съм станал един злъчен, проклет и

импотентен старец?^[2] — Той затръшна вратата и напусна стаята с възмущение.

[1] Несполука. — Б.а. ↑

[2] Борис беше едва 30-годишен. — Б.а. ↑

ДЕСЕТА ГЛАВА

АТЕНТАТЪТ В КАТЕДРАЛАТА „СВ. НЕДЕЛЯ“

Младата жена, която вървеше до напетия офицер в капитанска униформа, се надяваше, че външният ѝ вид не привлича внимание, че тази вечер никой не я следи и че не я застрашава непосредствена опасност от арестуване. Откакто бе минала в нелегалност, след провала на Септемврийското въстание през 1923 г., Цола Драгойчева живееше непрекъснато с това чувство на страх. Станала важна комунистическа активистка в Пловдив, сега тя беше дошла в столицата да докладва за неотдавнашното арестуване на главните партийни дейци в Пловдив, което бе разрушило военната им организация и изплашило партийните членове.

Капитан Георги Кротнев я придружи по бул. „Цар Освободител“, покрай Военния клуб и паметника на Александър II. Снегът, който покриваше улиците и покривите, придаваше особен чар на центъра на София в този късен час, в края на ноември 1924 г. По затихналите улици имаше много малко хора и никой не обръщаше внимание на двамата минувачи. Те завиха наляво покрай университета, продължиха по скърцащия сняг чак до бул. „Дондуков“ и оттам поеха по тесните, слабо осветени улици зад казармите на артилерийския полк. „Кюлуците“ беше беден квартал със скромни малки къщи и с дълбок сняг по тротоарите.

Те спряха пред входа на една невзрачна къщурка, чиито прозорци бяха напълно затъмнени. Кротнев почука няколко пъти на вратата по особен начин. След малка пауза той повтори паролата. След това, като извади един ключ от джоба си, той отвори вратата. Зад малкото преддверие имаше още една заключена врата, на която капитанът потропа отново. Вратата се отключи отвътре от висок брадат мъж, който поздрави посетителите.

— Коста Янков — представи се той и посочи към един втори човек, който седеше зад едно бюро. — А това е Иван Минков.

Цола Драгойчева или „другарката Соня“, както я представи капитан Кротнев, сега забеляза, че стаята беше добре осветена, но плътни пердета покриваха прозорците. Тя беше виждала преди това известния майор Янков, началника на партийния военен център, но не го позна. Откакто полицията го търсеше, той беше пуснал гъста русочервеникава брада и беше пригладил буйната си коса. Едно пенсне донякъде прикриваше сините му очи.

Този 37-годишен запасен офицер се радваше на внушителен авторитет сред комунистите. Племенник на известната героиня от освободителната борба срещу турците — Райна Княгиня, Янков се беше родил в Пловдив, в семейството на уважаван полковник от царската армия. Той беше комунист още от гимназиалните си години, когато основателят на партията Димитър Благоев беше учител в пловдивската гимназия. Въпреки участието му във всички комунистически демонстрации и трикратното му изключване от училище за марксистка дейност, той беше приет във Военното училище и произведен подпоручик през 1908 г. Той се беше бил в Балканските войни и в Първата световна война и беше награден за храброст, а в същото време, и особено след Руската революция, проповядваше скришно, но активно, болшевишките идеи сред войниците. След поражението при Добро поле Янков беше напуснал армията и се бе оженил за дъщерята на Благоев, Стела, като по този начин бе проникнал във вътрешните кръгове на Българската комунистическа партия. Поради военната си подготовка той беше станал редактор на комунистическия вестник „Народна армия“, посветен на възвеличаването на болшевишката революция. Янков беше един от организаторите на Септемврийското въстание през 1923 г., като военен специалист към Централния комитет на партията.

Неговият помощник в партийния военен център Иван Минков беше също така бивш капитан от царската армия, син на офицерско семейство, и бе участвал в три войни. По-млад от Янков, той беше напуснал като него службата през 1919 г., за да стане най-близкият сътрудник на издателя на „Народна армия“. През 1921 г. той бе заминал за Москва, на Третия конгрес на Коминтерна, след което бе останал в съветската столица за тримесечно обучение в различни

военни институти, където се специализира в областта на експлозивите и саботажа.

Минков беше също така и талантлив музикант. След уволнението си беше следвал за кратко време пиано в Букурещ и Виена и бе вече известен като автор на най-популярния погребален химн — „Покойници“, който беше композирал още като юнкер. (Авторството на „Покойници“ бе наскоро оспорвано от някои музиколози.)

Капитан Кротнев се извини и сбогува, оставяйки „другарката Соня“ сама с двамата ръководители на бойния клон на БКП, и двамата възторжени почитатели на съветската комунистическа партия и работещи в тясна връзка с Москва.

Янков беше чувал за комунистическата пламенност на Цола още от дните, когато като студентка в София тя спореше редовно с професора си по богословие, чиято омраза към болшевизма можеше да се сравнява единствено с антирелигиозния плам на младото момиче, и това беше изпълнило Янков с възхищение. По-късно, като смела и запалена активистка в комунистическия боен център в Пловдив, тя потвърди първите му впечатления и сега, когато областните ръководители бяха избити или арестувани, той и Минков бяха решили да й поверят по-големи отговорности.

— Кажете ни за убийството на Гюлеметов — започнаха те. — И за арестите на другите другари от Пловдивския комитет.

Нейният доклад беше дълъг и обезпокоителен. Откривайки главната квартира на комитета, полицията беше сложила ръка на важни тайни документи. Шефът Христо Гюлеметов беше убит. Владо Георгиев, Огнянов и „Богдан“ бяха заловени. Не беше станало ясно дали при разпитите те не бяха проговорили. От другите важни дейци Цола и „Георги“ се бяха измъкнали като по чудо, само минути преди полицията да нахлуе в техните скривалища. Пловдивската областна организация беше разбита и Цола беше дошла да настоява партията да изпрати нови хора да заместят жертвите.

Янков и Минков изслушаха внимателно посетителката, преди да я уведомят на свой ред за общото състояние на партията. Да, нещата вървяха много зле. „Фашисткото“ правителство беше усилило преследването на комунисти и леви земеделци. Пловдив не беше единствената пострадала област. Варненската и бургаска областни организации бяха също така жестоко ударени.

— Самият център понесе големи загуби — каза Янков. — Васил Каравасилев, изпратен от Москва да ни помогне в бъдещото въстание, беше убит през септември. Той беше между най-добрите ръководители на партията и на нашата добре законспирирана военна организация. Живееше нелегално, с фалшиви документи и грижливо дегизиран; може би някой агент-провокактор имаше пръст в това? Загубихме също Бижо Бакалов, ценен член на военния център, тежко ранен при една престрелка!

Списъкът на жертвите от полицейската акция беше започнал да става застрашаващо дълъг: Михаил Дашин, член на Висшия партийен съвет — застрелян на улицата; Аврам Янков от същия съвет — изчезнал; поне трима членове на Централния комитет — Тодор Петров, Димитър Константинов и македонският активист Димо Хаджидимов — също. А и много други...

— Ние сме на гребена на революционната ситуация, другарко Соня — каза Янков. — Това ни задължава да използваме всички форми на гражданската война, да мобилизираме всички подходящи хора, да активизираме всички потенциални възможности за близкия час на въстанието. И още нещо — не бива да губим нито за миг бойната инициатива. На удара на врага трябва да отвърщаме с двойно по-силен удар. Не бива да му даваме време да се съвземе. И когато земята пламне под нозете му, ще дадем знак за въстание.

Всеобщо въстание! Българска червена революция! Това беше целта, за която Централният комитет вътре в страната, както и емигрантите в Москва, обединени от Коларов и Георги Димитров, се приготвяваха трескаво под ръководството на Коминтерна. За тази цел партията беше създала военната си организация след пропадането на миналогодишния септемврийски опит.

През октомври 1923 г. емисарите на Коминтерна, Коларов и Димитров, бяха организирали Задгранично представителство на Българската комунистическа партия във Виена. Коларов се завърна да продължи дейността си в Москва, а Георги Димитров остана във Виена да ръководи представителството, като предаваше наставленията на Кремъл до България. Идеологическата линия и стратегия на Задграничното представителство, което изцяло контролираше разнебитената вътрешна организация, бяха съвсем прости и ясни: безусловно подчинение на Коминтерна. Всички наставления,

финансиране и оръжие за Българската комунистическа партия идваха от Съветския съюз и бяха приети с благодарност от активистите в България, които с гордост заявяваха, че са лоялни преди всичко към великата съветска страна.

След като партията премина в нелегалност, а ръководството ѝ се оказа напълно разстроено, Централният комитет организира тайна конференция на 17 и 18 май 1924 г. на Витоша. Двадесет и четирима делегати, водени от секретаря на Централния комитет Станке Димитров-Марек, присъстваха на събранието, на което бе формулирана бъдещата стратегия и бе избран нов Централен комитет, включващ Георги Димитров. В изблик на „самокритика“ Витошката конференция призна и строго осъди „фаталната грешка“ от юни 1923 г., когато комунистите бяха останали пасивни, докато земеделците се бяха съпротивявали с оръжие в ръка срещу Цанковия преврат. От друга страна, витошките делегати одобриха участието на партията в Септемврийското въстание, както бе наредено от Коминтерна, и единодушно прие новата линия, също препоръчана от Коминтерна: въоръжена борба за сваляне на „фашистката диктатура“ и учредяване на работническо-селско правителство; както и подготовка на ново въоръжено въстание.

Новоизбраният Централен комитет беше поставен под контрола на Коларовото и Димитровото Задгранично представителство, докато Станке Димитров-Марек остана като главен секретар на вътрешната организация.

Специално усилие беше направено да се привлекат други левичарски групи в „единен фронт“ с комунистите. Крайни елементи на земеделската партия, водени от Димитър Грънчаров и Николай Петрини, се съгласиха да участват във военната подготовка на революцията. Лявото крило на ВМРО беше също сондирано, но убийството на Тодор Александров през август 1924 г. и последвалото кръвопролитно уреждане на сметките между македонците попречи на неговото участие за момента.

На Витошката конференция бе създадена и военната организация към партията. Бойната подготовка трябваше да се води по две линии: една група начело с Вълко Червенков имаше задачата да разлага редовната царска армия чрез формиране на тайни комунистически клетки във всяка военна част. Друг център, ръководен от Коста Янков,

трябваше да въоръжава и подготвя бойците комунисти. Оръжие трябваше да се достави или с подкуп на корумпирани военни, или чрез кражба от военни складове, метод, известен в партийния жаргон като „отчуждаване“. Партията също насърчи създаването на нови въоръжени отряди или чети, подобни на няколкото чети, които вече действаха в някои планински и гористи области.

Въпреки подготовката Централният комитет трябваше да признае, че революционният дух в България, ако някога въобще е съществувал, беше по-скоро слаб и не отговаряше на очакванията. Комунистите отдаваха това настроение на засиления „правителствен терор“, който ефикасно беше охладил желанието на масите да се бунтуват. Партията също съзнаваше, че международният климат не беше благоприятен за нови революционни авантюри и че народните маси в повечето страни се бяха примирили с „буржоазната“ си съдба без много оплакване.

Според официалната партийна преценка на положението „новият пристъп на фашисткия терор съвпаднаше с благоприятни за правителството промени в международното и вътрешно положение. Към 1924 г. революционното напрежение в Европа започна да отслабва. Революционната криза, която беше обхванала света след Първата световна империалистическа война, беше вече към своя край... Към 1924 г. в Европа беше налице началото на временна, частична стабилизация на капитализма“.

Признавайки постепенното икономическо възстановяване на западния свят след войната, партията заключи, че „през есента на 1924 г. и в България, както в Европа, ясно се забелязваха известни признаци на умора от непрестанните стълкновения, известно отдръпване на народните маси от активна революционна борба“.

В резултат на това някои елементи сред партийната управа започнаха да критикуват уместността и ползата от засилване на терористичната дейност в този неблагоприятен момент. В началото на 1925 г. разногласията се задълбочиха. Докато някои членове на Централния комитет разбираха, че една кампания от убийства и терор ще предизвика безмилостни репресии и само ще отчужди населението, други, и особено партийният военен център, настояваха за още по-жестоки и решителни операции. След като Коминтернът беше порицал „пораженското поведение“ на българските комунисти през 1923 г.,

нещо като синдром на „аз съм по̀ революционер от тебе“, бе завладял духовете и малцина комунисти смееха открито да се противопоставят на крайните елементи.

Резолуциите на Витошката конференция, както и последвалите инструкции на Коминтерна, които се получаваха редовно чрез Георги Димитров, утвърдиха новата партийна линия: терористични акции и подготовка за революция — революция буреносна, безмилостна, кървава, която трябваше да избухне някъде през 1925 г.

През онази ноемврийска нощ Янков и Минков не изглеждаха ни най-малко обезкуражени от всеобщата апатия, нито разколебани от полицейските преследвания. Напротив, те съвсем ясно заявиха, че на терора трябва да бъде отговорено с терор. Те изцяло одобряваха всички терористични действия. Тероризмът винаги се беше числил към „арсенала на нашето противодействие“, както се изразяваше Цола, „но сега, предвид растящия брой избити дейци измежду нашите редове, подобни действия стават все по-оправдани като средство за революционно възмездие“.

Янков беше съгласен.

— Наказателните акции на нашия военен център срещу някои брутални палачи и престараваци се слуги на монархофашисткия режим са сурови, но те са необходими — казваше той.

Минков беше научил, че армията има на склад известни количества оръжие, експлозиви и картечници в едно „достъпно“ депо, близо до Хасково, в областта, където действаше Цола.

— „Георги“ вече е тръгнал да организира тяхното отчуждаване — докладва със задоволство Соня.

Късно след полунощ тя напусна тайната квартира.

— Сега всички трябва да живеем само с една мисъл: въстанието! — й каза Янков, придружавайки я до вратата. — Всички и всичко трябва да бъде подчинено на тази цел! Един свит железен юмрук — ето какво сега трябва да представляват военната и политическата организация на партията! И никакви провали тук или там не могат да ни отклонят или разколебаят!

Цола се чувстваше окуражена, когато си тръгна обратно за Пловдив. Софийските другари бяха закоравели революционери, които не изпадаха в паника, когато другарите им биваха ликвидирани отляво и отдясно. Същото впечатление бе оставил в нея предния ден и Марко

Фридман, с когото се бе срещнала също в една тайна квартира, недалеч от ул. „Сердика“. Тридесет и две годишен, евреин от Стара Загора, Марко Фридман бе следвал право в Софийския университет, преди да го изберат в Столичния градски съвет. След Септемврийското въстание бе станал нелегален и сега работеше като свръзка между членовете на Централния комитет. Човек силно емоционален и темпераментен, той бе съкрушен от лошите новини, които Цола Драгойчева донесе от Пловдив, но я увери, че „властта тепърва има да трепери от нашата ярост и нашата мощ“. Фридман беше този, който я свърза с Янков.

Тя се срещна с Фридман отново в средата на февруари 1925 г., когато отново посети София. Той изглеждаше този път страшно бледен, с тъмни кръгове под очите, нервен и пушеше непрекъснато. Каза ѝ за последните полицейски претърсвания на някои от тайните квартири, за арестите и престрелките, в които няколко другари бяха загинали. Между жертвите беше Вълчо Иванов, един от главните партийни водачи. Драгойчева изказа разочарованието на много софийски комунисти, че партията не беше използвала погребението на Иванов за масова демонстрация срещу режима. Раздразнен, Фридман отговори ядосано:

— Слушайте, Соня! Централният комитет смята, че сега, когато са затрещели куршумите, никой не ще разбере гласа на разума. На война като на война! Времето на ораторите мина. Мирното съзряване на революционната ситуация завърши. Отдавна. Тръгнали сме към въстание. И ще вървим нататък въпреки всички опасности и рискове, с всякакви средства — въоръжени или мирни, индивидуални и масови, и тъй до крайния удар! Тези палачи са извадили вече меча си срещу нас, Соня! Няма вече място у нас за мекушавост, колебание или сантименталност! Ще ги заставим да разберат, че те ще платят с кръвта си! — Тонът на гласа на Фридман прозвуча студено официален, когато заяви на Цола: — Това е позицията на Централния комитет! Валидна е за София, за Пловдив и за цяла България. Колкото повече се изостря конфликтът, толкова по-добре. Когато всичко затрепти и пламне под нозете им, ще се вдигнем на щурм. И тогава... тежко им! Такава е нашата тактика!

Само след два месеца Цола разбра за какво беше говорил Фридман.

Западният Балкан, където криволичещият Искър и притоците му изрязват тясно дефиле през старопланинската верига, е особено красив през пролетта. Цар Борис обичаше да отива там на лов и разходка. На 13 април 1925 г. той дойде с кола в околностите на Орхание, градче от около 10 000 души, на 80 километра североизточно от София, обградено от сравнително високи върхове. Беше придружен от един адютант, капитан Стаматов, от ентомолога на царския музей по естествени науки Делчо Илчев, от главния му ловджия Петър Котев и от един шофьор. Петимата мъже, които прекараха един приятен ден в лов и търсене на редки растения и насекоми, пренощуваха в палатки около огъня, на който бяха сготвили вечерята си.

Беше една от онези чудни пролетни нощи, когато ароматният планински въздух е ободряващо свеж и човек може напълно да се наслаждава на безбройните звезди, изцъклени сред непроницаемия мрак, несмущаван от никакви светлини на близък град или шосе. Нощ, предразполагаща към съзерцание и метафизика. Това точно бе темата на разговора, който царят, в отлично разположение на духа, и придружаващите го бяха водили около огъня, преди да заспят: разсъждения за отвъдния свят.

Рано на следната сутрин те поеха пътя от Орхание за София, едно старо шосе, което пресичаше балканската верига, за да свърже ширната равнина на Северна България със Софийското поле. През Освободителната война в 1877 г. Орханийското шосе е било сцена на кървави битки между турската отбрана и руските войски, напредващи от север. Пътят се изкачва покрай лъкатушещата се долина на Бебреш, прехвърля рекичката, докато стигне до Арабаконак, планински проход, разположен на около 900 м височина.

Точно преди Арабаконак царската кола задмина един стар автобус с пътници от Орхание за София, който мъчително се изкачваше по стръмния път, пухтеше и се задъхваше. Седнал до шофьора, цар Борис разговаряше с Илчев на любима тяхна тема — редки пеперуди — когато отекнаха първите изстрели. Куршум удари ловеца Котев, убивайки го на място. Последваха няколко други изстрела и от двете страни на шосето. Предното стъкло на колата се разби и шофьорът загуби контрол. Колата остро зави към пропастта, но царят, навреждайки се над зашеметения шофьор, грабна кормилото,

опитвайки се да избегне урвата, докато капитан Стаматов откри огън срещу невидимите нападатели. Цар Борис, изключително добър шофьор, успя някак си да задържи наклонената кола, но тя се блъсна в един телеграфен стълб, изхвърляйки пътниците на земята.

Престрелката продължи, а през това време и тежко раненият Илчев, и Стаматов, който отвърщаше на стрелбата, увещаваха царя да избяга. Но Борис отказа да ги остави даже и след като Илчев припадна от загуба на кръв.

Междувременно автобусът беше достигнал Арабаконак. Разбрал, че се натъква на засада, шофьорът отчаяно се опитваше да се върне обратно. Но поради тесния път той не успя да направи маневрата. Въпреки стрелбата цар Борис изтича към автобуса, скочи на мястото на шофьора и грабвайки кормилото, зави и пое с пълна скорост към Орхание.

В Орхание царят избърза до казармите, събра отряд от тридесет войници и закара същия автобус обратно до мястото на засадата. Близо до царската кола капитан Стаматов още се отбраняваше с пушката си, залегнал до труповете на двамата си спътници. Под командата на царя войниците прогониха нападателите, които побързаха да се оттеглят и да изчезнат в планината.

„Неописуеми сцени на ентусиазъм се виждаха в София тази сутрин, когато бе отслужен молебен пред храма «Св. Александър Невски», от благодарност за спасението на цар Борис — писа на следния ден лондонският «Таймс». — Последва спонтанна народна демонстрация на лоялност, като повече от 30 000 души минаха през дворцовия парк, поздравявайки царя, който засмян прие този израз на топли чувства от страна на неговите поданици. По-късно се състоя военен парад и частите, предвождани от генерал Вълков, военния министър, маршируваха пред царя.“

Министър-председателят проф. Цанков заяви пред Народното събрание, че документите, намерени близо до мястото на атаката, показваха, че засадата беше дело на политически бунтовници, а не на обикновени бандити.

Цар Борис никога не беше се радвал на по-голяма популярност сред народа, отколкото в този ден. Кореспондентът на „Таймс“ в София отбеляза: „Цялата страна ликува след спасяването на Негово

Величество, което безспорно се дължеше до голяма степен на хладнокръвието му, както и на голямата храброст на неговия антураж“.

Атентатът срещу царя и невероятното му избавление причиниха страхотно сътресение в страната, което бе последвано от такъв изблик на радост, че новината за едно друго престъпление, извършено същата вечер, предизвика по-слаба реакция, отколкото при нормални обстоятелства. Няколко часа след засадата при Арабаконак един известен генерал и член на парламента беше убит пред черквата „Св. Седмочисленици“ в София, когато се прибираше у дома си. Запасният генерал Коста Георгиев, един от основателите на Военната лига, беше влязъл в политическия живот след блестяща военна кариера като влиятелен депутат от проправителствения Демократически сговор. Убийците избягаха, а мотивите на престъплението останаха неизвестни.

Поради ранга на Георгиев държавното погребение бе оповестено на втория ден след убийството, на Велики четвъртък от Страстната седмица.

Столицата, която още не се бе съвзела от силните вълнения след покушението срещу царя, бе дълбоко опечалена от смъртта на популярния генерал. На 16 април многобройни групи от граждани се бяха наредили по улиците, водещи към катедралата „Св. Неделя“, където щеше да се състои погребалната служба. В 14:30 ч. следобед траурната процесия тръгна от дома на жертвата, който се намираше на улица „Цар Шишман“ № 39. Най-отпред военна музика свиреше траурни маршове, а след ковчега вървяха пеша цялото семейство на генерала, повечето министри, висши офицери и голям брой приятели и почитатели. Кортежът стигна „Св. Неделя“ в 15 часа. Катедралата беше препълнена с хора. Софийският митрополит Стефан беше вече там и чакаше, заобиколен от свещениците в златни одежди.

На площад „Св. Неделя“ под звуците на камбаните и химна „Кол Славен“, изпълняван от военна музика, колеги на генерал Георгиев вдигнаха ковчега на раменете си и го внесоха в изпълнения с тамян корпус на черквата. Сред тях вървяха вдовицата и двете ѝ малки деца. Вътре в черквата хорът пееше „Достойно ест“, докато министрите,

официалните лица, генералите, членовете на парламента и стотици други видни граждани заемаха местата си.

Един свещеник започна да чете от посланията. Хорът отговори с ехтяща „Алилуя“. Изправен до владишкия трон, митрополит Стефан огледа отбраната публика. Цялото правителство и почти целият елит на столицата бяха събрани в катедралата. Той погледна към отворения ковчег. По-малкото дете на покойника беше втренчило поглед върху лицето на мъртвия си баща като хипнотизирано и тази гледка болезнено засегна митрополита. Сега идваше неговият ред в литургията. Дяконът благоговейно изнесе Евангелието от олтара, постави го отворено на главата си и коленичи пред владиката. Пеенето на хора спря и гласът на митрополит Стефан прозвуча в тишината с „Мир всем“, приканващ верующите да изслушат с пълно внимание Евангелието на Св. Йоана. С мелодичен напев приятният му глас рецитираше думите на Христа до юдеите в Йерусалим:

Истина, истина ви казвам, че който слуша словото мое и вярва в тогоз, който ме е проводил, има живот вечен и на съд няма да дойде, но преминал е от смъртта към живот.

Той едва произнесе думите „от смъртта към живот“, когато неопишуема експлозия разтърси катедралата и страшен трясък, посилен от гръмотевица, заглуши ушите му. Покривът над централната част на църквата се срути, затрупвайки мнозина от богомолците, а въздухът се изпълни с гъст прах и пушек; на зашеметената тълпа за миг й се стори, че е дошъл краят на света. В следващия момент писъците и воплите на ранените върнаха реалността, ужасната реалност на трупове, осакатени тела, кръв и парчета от човешка плът сред развалините на черквата. Докато много мъже, жени и деца бяха убити мигновено, стотици ранени, повечето от тях в безсъзнание, бяха затрупани под камари от тухли, мазилка и греди. Беше като сцена от Дантевия „Ад“. И наистина, касаеше се за „адска машина“, която терористите бяха взривили под купола на храма.

Митрополит Стефан направи усилие да се овладее. Първо си помисли, че бе станало страхотно земетресение, „последвано от

истински ураган от взривове и дълбока тъмнина“. Потънал в прах, той се изкашля и извика с всички сили: „Велик е Господ! Той няма да ни изостави! Господ скоро ще ни изпрати светлина и въздух“. Като по чудо в този момент един слънчев лъч влезе през прозореца и проникна през мрака и праха, разкривайки целия ужас на смазаните тела, агонията на умиращите, ръцете, патетично прострени за помощ.

До митрополита дякон Яков още държеше Евангелието, отворено на страницата на св. Йоан, 5,24. Митко, момчето, което прислужваше в олтара, уплашено и със сълзи на очи се втурна към владиката и се вкопчи в жезъла му.

— Какво стана, Ваше Високопреосвещенство? Какво ще правим сега? — питаше ужасеното дете.

Като същински призраци от оня свят, залитащи и зашеметени, оцелелите търсеха изходите през гъстия прах, като мнозина от тях бяха окървавени и с разкъсани дрехи. Министър-председателят Цанков беше жив, макар и ранен, и успя да излезе навън. Вътрешният министър Русев беше ранен на няколко места, но и неговият живот бе вън от опасност. Генерал Тодоров, герой от войната и бивш главнокомандващ, отчаяно търсеше жена си в развалините, но намери само трупа ѝ. Бившият военен министър Ляпчев, един от първите, излезли от катедралата, даде непосредствените си впечатления от станалото на ужасената тълпа, събрана на площада:

— Внезапно стана огромна експлозия и всичко притъмня. За щастие, аз стоях под две арки, така че избегнах нараняване... Минута по-късно пушеците започнаха да се разнасят и аз с шест или седем души се намерих прав, докато всички други лежаха на пода. Парчета мазилка падаха от стените и покрива... Постепенно, сред стенания и плач, богомолците започнаха да дават признаци на живот. И всички се втурнаха към вратите и прозорците, много от които бяха широко отворени... Много прояви на героизъм бяха отбелязани и най-голямо кавалерство бе показано спрямо жените и децата.

Макар че никой от министрите не беше убит, сто и шестдесет души загубиха живота си в чудовищния атентат в „Св. Неделя“, едно от най-ужасните политически масови убийства на века. По една чудна случайност цар Борис не присъстваше на погребалната служба. Жертвите сред управляващия елит обаче бяха много тежки: генерали,

полковници и много други висши офицери, както кметът на столицата и началникът на полицията, загинаха при експлозията.

Когато стана ясно, че отвратителното престъпление е било извършено от комунисти и марксистически земеделци, вълна от неудържима народна ярост заля страната.

Цар Борис беше прекарал сутринта в Бели Искър, където беше присъствал на погребението на главния си ловджия Петър Котев, убит при Арабаконак. Тежко бе за него, за княгиня Евдокия и за неколцината членове на царската свита, които го придружаваха, да гледат мъката на вдовицата на Котев и четирите му деца. На връщане към София те дълго коментираха иронията в съдбата на Котев: той беше стар член на земеделския съюз, а се предполагаше, че куршумите, които го убиха, бяха дошли от комунисти и леви земеделци...

Един свидетел беше казал на властите, че пътувайки из местността същата сутрин на престрелката, бил спрян от петима въоръжени мъже, които неочаквано изскочили от храстите. По негова преценка дрехите и оръжието им били чуждестранни. Като разбрали, че пътникът е от земеделската партия, те станали по-дружелюбни, осведомявайки го, че четирима от тях са комунисти, а петият — земеделец. Те се похвалили, че били дошли в България „да установят ред и мир“ и го заставили да върви с тях из храсталаците. Преди да го освободят, му казали:

— Като стигнеш в долината, ще чуеш големи новини!

Мъчителните задължения на царя този ден не бяха свършили с погребението на Котев. Обратно в София, той трябваше да бърза за опелото на другата жертва от Арабаконак, естественика Илчев. Цар Борис тъкмо напускаше двореца, когато огромната експлозия в „Св. Неделя“ разтърси града. Първите новини бяха много обезпокоителни: всички министри били убити, никой вече нямал контрол върху положението, революцията била започнала. Царят изпрати Драганов във военното министерство, където поради липса на вести от правителството старшият дежурен офицер възнамерявал да обяви веднага военно положение. Царят, много обезпокоен, но запазвайки самообладание, както винаги в момент на криза, беше видимо раздразнен от прибързаността на офицера от военното министерство.

— Какво значи няма правителство? А аз? За какво съм тука? Кажете им, че първо мене трябва да питат!

Междувременно министрите се бяха измъкнали един по един изпод развалините на катедралата и заемаха постове си. Генерал Вълков пристигна във военното министерство и генерал Велизар Лазаров, софийският гарнизонен началник, постави войските си в пълна готовност. Цанков се обади в двореца, където телефоните непрекъснато звъняха. Цар Борис беше събрал цялата си свита, заедно с княгиня Евдокия, във военната канцелария. Царят говори по телефона лично с Вълков и Лазаров, с митрополит Стефан, с външния министър Калфов, министър Рашко Маджаров и други официални лица, като всеки един описваше атентата и докладваше нови имена на жертви. Драганов служеше за свръзка между двореца, военното министерство и Министерския съвет, където членовете на Цанковия кабинет, мнозина от които с превързани глави и ръце, обмисляха мерките, които незабавно трябваше да се вземат. Помежду си те счетоха за необходимо да се обяви военно положение късно вечерта, а през нощта да се арестуват всички заподозрени.

Всяка къща в града бе претърсена рано сутринта от полицията с помощта на запасни офицери и подофицери.

Между безбройните обаждания по телефона тази вечер един разговор особено разстрои цар Борис. Обаждаше се запасният генерал Алекси Стоянов, верен приятел на двореца, който каза с мистериозен глас:

— Тази вечер никой не трябва да знае къде ще прекарате нощта! Разбирате какво искам да кажа, нали?

Борис знаеше за какво намеква генералът. Стоянов беше връзката между него и една странна личност, Любомир Лулчев, който в миналото беше направил някои смущаващи предсказания. Лулчев беше ученик на мистичния наставник Петър Дънов, чиято теософско ориентирана религиозна секта се радваше на значителен успех в България. По тази причина царят в началото не взимаше Лулчев много на сериозно. Някои от неговите предсказания обаче се бяха сбъднали с поразителна точност и почти на шега цар Борис започна да се вслушва. Десет дни преди Арабаконак и атентата в „Св. Неделя“ Лулчев му беше казал, че на „14, 15 и 16 април три здания ще бъдат разрушени в София“. Той беше обещал на царя, че ако се зададеше някаква грозяща

опасност, той щеше да го предупреди 12 часа преди това. Сега Стоянов предаваше Лулчевото предупреждение: царят не трябваше да остане в двореца тази нощ!

Борис далече не споделяше всичките суеверия на баща си. Цар Фердинанд имаше страст към окултното и вярваше във всевъзможни предчувствия и поличби. Макар и дълбоко вярващ католик, той се отдаваше на това си увлечение с почти научна сериозност. Борис, който беше истински набожен християнин, но и голям почитател на науката, не се интересуваше от неща, като спиритизъм и магия. Но като всички други членове на фамилията и той си имаше своите суеверия, които оправдаваше понякога със забележки, като „Човек никога не знае!“, и че в някои случаи нищо няма да навреди, ако човек обърне внимание на някои привидно ирационални предсказания...

Разбира се, в деня, когато катедралата бе разрушена, човек не трябваше да е оракулът от Делфи, за да предскаже, че животът на царя е в опасност. С предупреждението на Лулчев или без него целият антураж на царя го увещаваха да не прекарва нощта в двореца. Борис се двоумеше дали да прекара нощта в дома на стария шеф на кабинета Добрович, или у директора на зоологическата градина Курциус, два дома, където никой нямаше да помисли да го търси. Накрая обаче той се реши в полза на двореца „Врана“, който беше извън града и където можеше поне да разчита на взвода за охрана. Но той трябваше да изчака кабинетът да му представи за подпис указа за обявяване на военно положение.

В 10 часа вечерта Драганов беше изпратен още веднъж до военното министерство, където научи, че докато Министерският съвет все още разисквал в Цанковия дом, много водачи на опозицията били арестувани. Той докладва на царя, че новоназначеният шеф на софийската полиция капитан Стоянов бил заявил, че „тази нощ нямало да прости никому“...

Цар Борис беше обезпокоен от доклада на най-близкия си сътрудник. Дватамата, той и Драганов, се опасяваха, че се подготвят прекалени репресии, което рискуваше да унищожи всички шансове за национално помирение. Докато разговаряха, Цанков телефонира, давайки възможност на цар Борис да изкаже страховете си, че „някои дребни чиновници можеха да се престараят“ при прилагане на наказателните мерки, което щеше да бъде катастрофално.

— Трябва строго да предупредите органите на властта — настоя той.

Царят телефонира тогава и на външния министър Калфов и повтори опасенията си, даже в по-силна форма, настоявайки, че прекалени мерки срещу опозицията ще имат неблагоприятен ефект в Европа. Междувременно тревожни слухове за предстоящи нови терористични акции в страната (и дори организирано в Югославия истинско нашествие) се разпространяваха в столицата, което правеше царския антураж необикновено нервен. Късно вечерта Драганов и дворецовият инспектор Генчев отидоха с автомобил на разузнавателна мисия до „Врана“. При завръщането си в двореца те докладваха, че областта изглежда спокойна.

В полунощ цар Борис, княгиня Евдокия, Драганов, Генчев и слугата на царя Свилен, придружени от трима полицаи, се отправиха за „Врана“ в две коли. Всеки носеше зареден револвер.

Петър Задгорски, клисарят на катедралата „Св. Неделя“, беше комунист от дълго време, още от дните, когато работеше като трамвайджия в София. Около Нова година чрез партийни приятели той срещна един човек, който се представи под името Иван. След като се срещнаха няколко пъти, Иван му каза, че е член на нелегалната комунистическа партия и има експлозиви за укриване.

— Може ли да ни помогнеш? — запита той.

— Може да ги скрием в черквата. Няма опасност от експлозия.

След като Задгорски се съгласи, Иван започна да носи по един пакет и му даваше хиляда лева всеки път. Когато клисарят получи 12 000 лв., Иван му каза, че се готви хвърлянето във въздуха на черквата, и поиска да му съдейства за това. Задгорски, изплашен, отначало отказа, но заплахите на Иван, че ще го убие, комбинирани с обещанието за голям пост в Съветския съюз, накараха клисаря да обещае да помогне. Иван даже му показва колата, с която щеше да избяга след атентата, с шофьора, член на партията.

Иван, който по-късно беше идентифициран като Петър Абаджиев, глава на терористичния отдел на Централния комитет на БКП, сглоби „адската машина“ през март. Това беше един пакет — с размери 60 на 50 на 40 см, съдържащ 50 кг експлозиви, с пет фитила

— който беше поставен на тавана, до централния купол. Бутилката със сярна киселина, сложена до него, беше предназначена да задуши жертвите, които можеше да оцелеят след експлозията.

В едно кафене в София Иван представи Задгорски на друг комунист, Васко, който беше живял в Съветския съюз. Те казаха на клисаря, че царят ще бъде убит и на неговото погребение всички министри и ръководни лица ще бъдат избити от адската машина. След експлозията революцията ще започне, увериха те Задгорски. В столицата били вече организирани щурмовите отряди и емигрантите, които за момента живееха в Югославия, щели да предприемат поход срещу София.

Вечерта на 13 април Васко дойде до черквата да съобщи на клисаря, че покушението срещу царя пропаднало, но партията търсела да убие някой друг виден човек, за да предизвика държавно погребение в катедралата, на което да присъства цялото правителство, включително и царят. Васко дойде отново на 16 април, много рано сутринта, и заяви, че подходящата жертва била принесена и че погребението щяло да се състои същия следобед. След това той накара клисаря да го скрие на тавана и да му съобщи, щом членовете на правителството пристигнат. Малко след 3 часа следобед Задгорски се качи горе и даде сигнала — три почуквания на вратата. Васко излезе от скривалището си, качи се при адската машина и я задейства. Тогава двамата мъже избягаха от черквата. На площада пред катедралата, след като изгуби следите на Васко, Задгорски потърси колата, която трябваше да го чака, но тя не беше там. Един непознат човек се приближи до него, подаде му барета и го поведе към един апартамент на ул. „Софроний“ № 3, където намери Иван в компанията на двама млади мъже.

— Защо ме излъга? — попита Задгорски Иван. Къде е колата?

— Не се безпокой! — успокои Иван изплашения клисар. — Ще ти донеса веднага паспорта. — И той напусна къщата.

Двамата млади наематели на апартамента, Даскалов и Камбуров, преместиха една маса, повдигнаха килима и откачиха две дъски от дървения под. Задгорски видя една тясна дупка, където му казаха да се скрие, докато Иван се завърне. Нощта дойде и премина, но Иван не се появи. Все по-уплашен, клисарят остана два дена в скривалището под пода. Накрая нервите му не издържаха. Напусна къщата и дълго

обикаля улиците като преследвано животно, преди да отиде при зет си, където призна всичко и се предаде на полицията.

Скоро след престъплението правителството предостави на пълномощните министри на Великобритания, Франция и Италия оригиналите на наскоро конфискувана комунистическа кореспонденция. Документите, установяващи ясно ролята на Коминтерна, наемкваха за съучастието на съветското правителство. Те бяха конфискувани по различно време през изминалите два месеца. На 20 февруари например една група от двадесет активисти беше арестувана на югославската граница, близо до Сливница. Между тях се намираха двама пратеници на Коминтерна, влезли в България нелегално. На 25 февруари полицията откри конспираторско гнездо в Шумен, където бяха заловени други важни документи. Между арестуваните лица беше и един местен агент на Интернационала, натоварен да доставя финансова помощ на комунистите от областта.

В началото на април полицията залови един съветски агент, у когото се намери писмо от централата на Коминтерна в Москва. Това писмо, датирано от 12 март, беше изпратено от Коминтерна до агентите му в България. То съдържаше заповед да се подготви общо въстание на 15 април. Същият агент, у когото беше намерена заповедта, носеше писмо от Москва, в което се заповядваше убийството на двама членове на ВМРО, неприятел на Коминтерна. Най-интересният между тези документи беше един план за военни операции на основата на проектираното въстание във Видинска и Врачанска област. Планът за операциите беше изработен с голяма точност и извънредно големи технически подробности, което показваше опитната ръка на някой генералщабен офицер. Предвиждаха се превземането на няколко важни пункта, диверсионни атаки и разрушаването на мостовете на Вит и Искър. Във втората фаза планът изискваше мобилизирането на местна селска милиция и окупирането на цялата област за съпротива срещу всякакви войски, пратени нагоре по Дунава. В допълнение той предвиждаше изпращането на въоръжени колони по пътя за София, за да се присъединят към въстанието, което се очакваше да избухне в

столицата. В третата фаза щеше да се предприеме поход към София с всичките разполагаеми комунистически сили.

„От този план — писа лондонският «Таймс» — личи, че всичко е било подготвено в тази област за евентуална мобилизация на селската милиция и че безжичният телеграф е бил в готовност за връзка с другите части на страната и очевидно с приятелите отвън. Това отново напомня планове за комунистически преврат в Естония миналия декември, когато е било предвидено да се превземе радиостанцията, чрез която да се разпрати по света съобщение за създаването на Естонска съветска република, както и молба към Москва за помощ.“

За всички българи, включително и опозицията, комунистическият план беше ясен. Възмутен, социалистическият водач Пастухов заяви, че и атентатът в катедралата, и покушението срещу царя представляваха „част от един план, внушен отвън, в който земеделците комунисти бяха съучастници. Планът не беше насочен само срещу настоящото правителство, а срещу всички български власти, които щяха да бъдат дезорганизирани и разнебитени, за да може да се провъзгласи Съветска република или да се създаде положение, водещо до това“. Тогава този общественик от левицата заяви с негодувание:

— Аз критикувам и винаги ще критикувам грешките на настоящото правителство. Но ще изтъкна, че болшевишката заплаха срещу България не е предизвикана от правителствената политика. България е избрана от болшевиците като територия на действие, защото те смятат, че е уязвима за планове на тези, които искат първо да нарушат мира на Балканите и тогава да предизвикат избухване на световна война.

Друг неприятел на Цанковия режим, водачът на Демократичната партия Малинов, изповядваше подобни възгледи:

— Престъплението в катедралата не е изолиран криминален акт — смяташе той. — То е свързано с нападението срещу царя и редица други предишни дела, които показват общ произход. Има една организация, ръководеща всички тези действия, с цел да предизвика анархия и накрая — революция.

Каква беше тази организация? Лондонският „Таймс“ припомни, че дейността на Коминтерна беше енергично насочена, общо взето, срещу всички балкански страни, но особено срещу българското

царство. „От миналата есен — писа вестникът, — когато водачите на тази организация достигнаха до заключението, че въстание от голям мащаб, каквото бе опитано през септември 1923 г., е осъдено на провал, за тях стана ясно, че комунизмът трябва да промени тактиката си на Балканите. По настояването на Раковски и Коларов Изпълнителният комитет състави Балкански комитет, който изготви нова тактическа програма и я представи на конференцията.“ Според „Таймс“ конференцията, състояла се в Баден, близо до Виена, се съгласила, че „стратегическият обект на Комунистическия интернационал трябва да бъде формирането на федерална Дунавска съветска република“. „Колкото се отнася до акцията в България, конференцията реши — писа «Таймс» — боевите организации да се преустроят като революционни групи и да започнат безмилостно унищожаване на агенти и съучастници на Цанковото правителство чрез индивидуален и масов терор.“

Сутринта на 20 април, четири дни след атентата в катедралата, някой почука на вратата на Георги Коев, запасен офицер, който работеше като счетоводител в едно застрахователно дружество. Пред входа стоеше непознат мъж с очила, с пакет под мишницата, който попита дали може да влезе. Чак тогава Коев позна капитан Иван Минков, офицер от пионерните войски, с когото се беше срещал, но не беше виждал след Септемврийското въстание през 1923 г. Таен комунистически привърженик, Коев знаеше, че капитан Минков беше важен партийен деец, замесен в терористическа дейност. След като каза на Коев, че полицията го търси, неочакваният посетител помоли за убежище. Коев беше наел зимника в къщата на брат си, един миролюбив доктор, който живееше през няколко улици, на „Искър“ №46. Той беше обяснил на нищо неподозиращия си брат, че има нужда от зимника за счетоводителската си работа, понеже апартаментът му бил много малък. В действителност беше поставил креват с дюшек и одеяла и използваше стаята, за да приютява при нужда нелегални посетители.

Той взе ключовете за зимника и поведе Минков към скривалището, като вървеше предпазливо на около 200 м подире му, за да не се разбере, че са заедно. Минков го беше избрал, защото, като

член на Дружеството за запасни офицери, беше малко вероятно Коев да бъде заподозрян от полицията.

Коев не знаеше, че къщата на улица „Искър“ беше вече под наблюдение. По-късно през деня двама полицейски агенти се представиха в дома на д-р Коев и поискаха да претърсят избата. Слугинята, изпратена долу да отвори вратата, се върна разтреперана от страх и съобщи, че един човек с револвер се намира в мазето. Полицията веднага заобиколи къщата и когато призова Минков да се предаде, той отговори със стрелба. Полицията откри огън и уби комуниста. Капитан Коев, неговият укривател, беше арестуван. На другия ден полицията откри, че главата на конспирацията, майор Коста Янков, се криеше в къщата на запасния полковник Христо Коджейков, на бул. „Дондуков“ № 137. Полицаяте заобиколиха къщата, подканвайки майора да се предаде, но Янков се барикадира в зимника, откри огън и хвърли няколко ръчни бомби. Полицията изпрати неговия съучастник Коджейков, който беше арестуван предишния ден, да склони другаря си да се предаде. Веднъж озовал се вътре в къщата обаче, Коджейков се присъедини към приятеля си в стрелбата, която продължи няколко часа.

В полунощ Янков поиска да му позволят да види жена си Стела Благоева. Тя беше доведена близо до къщата, където Янков ѝ говори отдалече. Полицията отказа да я пусне вътре под претекст, че Янков може да я убие, ако подозира, че тя го е издала. След като я отведоха оттам, Янков продължи да хвърля бомби и да стреля. Полицията усили стрелбата и за около двадесет минути къщата бе почти разрушена от куршуми и бомби. Една бомба, която падна върху запас от мунции в двора, предизвика голяма експлозия. Съпротивата на Янков и Коджейков постепенно отслабна и накрая спря. Полицаи и войници се втурнаха в димящите развалини, откъдето извлякоха надупчените от куршуми тела на двамата мъже. Няколко пушки и сандъци с мунции бяха намерени в къщата, една от тайните квартири на комунистическия военен център.

Военният съд, който заседаваше в артилерийските казарми в София, установи, че атентатът в „Св. Неделя“ и засадата срещу царя на Арабаконак бяха част от една по-широко и обстойно планирана

кампания, направлявана от два терористически центъра, работещи в близко сътрудничество. Единият беше военният център на БКП, ръководен от Янков, Минков и Доросиев. Между неговите активисти бяха Марко Фридман, Абаджиев, който постави взрива, и млади терористи като Вълко Червенков. Вторият център се състоеше от радикални членове на земеделския съюз, като Николай Петрини, Димитър Грънчаров, Христо Косовски и Перчемлиев.

Двата нелегални ръководни центъра, които разполагаха със значителни парични суми, редовно внасяни от чужбина от специални куриери, бяха организирали сложна мрежа от терористически клетки. Те притежаваха тайни апартаменти в различни квартали на София, където бяха складирани големи количества бомби, оръжия и муниции. Двата комитета бяха в близък контакт със Съветския съюз, където български комунисти, като Васил Коларов, заемаха важни постове в Интернационала, както и със земеделци и комунисти, емигранти в Югославия. Последните въоръжаваха и тренираха банди за терористически действия срещу Цанковия режим, готвейки се за нашествие в България, щом очакваната революция започне. Тайни куриери сновяха непрекъснато между Москва, Белград, Виена и Берлин и между софийските скривалища на ул. „Любен Каравелов“, ул. „Русалка“ и другаде, за да пренасят тайни инструкции, пари, оръжия, фалшиви паспорти и лични карти.

Тълпи народ изпълниха голото поле, простиращо се зад бул. „Ботев“ и ул. „Владайска“, в покрайнините на София, където публичната екзекуция щеше да се състои на сутринта на 27 май. В центъра на полето, на фона на Витоша, трите бели бесилки изглеждаха още по-зловещи под необичайно мрачното небе. Колата със затворниците пристигна в 8 часа. Оковани във вериги и пазени от войници, Фридман, Задгорски и Коев пристъпиха към платформата на бесилките, където палачите, трима мургави цигани, наети за случая, ги чакаха. Двама попове поговориха на осъдените, преди прокурорът да започне четенето на нескончаемия обвинителен акт, което трая цели 40 минути.

Фридман остана хладнокръвен до края, повтаряйки, че не е участвал в атентата в катедралата и че сега го екзекутират само защото

е член на комунистическата партия. Клисарят Задгорски, който беше признал вината си и получаването на пари за участието си в престъплението, изглеждаше зашеметен и жалък. Коев беше пред припадък и непрекъснато повтаряше, че не е виновен за нищо друго, освен че беше предложил подслон на Минков, един от водачите на конспирацията.

Самото обесване протече експедитивно. Коев издъхна пръв, последван от Задгорски, а след него — Фридман. Тълпата стоеше неподвижна и безмълвна, някак си тържествено сериозна пред тази първа публична екзекуция в София от много години насам.

Някои от другите арестувани конспиратори бяха екзекутирани няколко дни след това. Грънчаров, както Янков и Минков, беше убит в престрелка с полицията. Другите участници в жестокото престъпление, Петрини и Абаджиев, бяха избягали.

Една година след засадата при Арабаконак, при една престрелка през юни 1926 г. с банда анархисти терористи в областта на Ловеч, полицията залови една тайна архива. Между книгата имаше едно измачкано писмо, написано с мастило, адресирано до царя. Датирано „4-ти юни, 1926 г., Балкана“ и подписано „Васил Попов“, то съдържаше самопризнанието на един от участниците на арабаконашката атака. Оригиналът никога не достигна двореца, но един приятел на царя, майор Сирко Станчев, се снабди с копие от ловешкия околийски началник, за да го предаде на царя. Писмото започваше така:

Царю,

През 1919 г. по Височайша милост бе освободен от софийския Централен затвор и пуснат на свобода баща ми, Ст. Ив. Попов, където излежаваше наказание, наложено му през време на Радославовия режим, от Скопския военнопoleви съд. След неколkokратни просби за милост от негово име, останали безрезултатни, отправих молба от свое име до Ваше Величество. Молбата ми беше написана с дълбока вяра, каквато идеализма на юношите познава, че Височайшата Ви повеля ще бъде дадена и той ще бъде

освободен. Завършвайки курса на гимназията, следващия ден заминах за столицата, дето посетих в Централния затвор баща си. Чрез него се ориентирах как е възможно неговото освобождение и какво да се направи. Възможното бе направено. Отивайки един ден към Върховния касационен съд, да питам за резултата от молбата си, бях посрещнат от архивар-регистратора с усмивка: „Баща Ви е вече свободен. Царят е сложил благоприятна резолюция“. Каква върховна неизразима радост!

Авторът на дългото писмо продължаваше, като описваше по-нататък възмущението и гнева на един младеж срещу законите, военния и държавен строй, които, наказвайки баща му за деянията му, бяха осъдили цялото семейство на години мизерия, без средства за издръжка. Той почувствал омраза към тях, започнал да симпатизира на крайни идеи и през 1923 г. избрал живота на нелегален, като се присъединил към бойните анархистки групи. Но в същото време Васил Попов запазил чувство на дълбока признателност лично към царя. „Но от същият този момент аз обикнах едного, съхраних в душата си признателност към един цар.“ Тогава съдбата му устроила шега, пише той, като го изправила лице с лице пред един морален конфликт. Каприз на съдбата, при който един анархист трябваше да забрави себе си. Да забрави своята идейна принадлежност, за да спасява един цар, на когото от миналото дължеше лична признателност.

Следваше разказът на Попов: „На 14.IV.1925 г. в ранна сутрин бе извършено нападение срещу автомобила Ви, идещ от Орхание. Нашият и чужд печат го предадоха навремето като атентат срещу Вас и благодарение хронологията на събитията, които се заредиха след атентата, счете се, че той почива на общ един план за действие, изработен от нелегалната комунистическа партия. Истинското положение е следното: в началото на месец април пет души, в това число и аз, напуснахме Централна Средна гора и се отправихме към Гълъбец. Тук, при разглеждане местата край шосето, за да изберем такова за засада, двама от другарите бяха забелязани от минаващите пътници и планът за спиране на автомобили, идващи от Пирдоп за София и обратно, от които автомобили смятахме да вземем от

пътниците буржоа средства за лична наша издръжка при водене на нелегалната борба, пропадна. По мое настояване отправихме се за Арабаконак. В ранната и студена сутрин на 14 април ние бяхме в ниската гора по висините на Арабаконак. Още не сме заели местата си и дочуваме едно твърде слабо боботене на автомобил. Хвърляме се бързо из стръмния бряг към шосето. Аз заставам на колене зад канавката на шосето (която откъм горната си страна е твърде ниска), за да не ме виждат. Трима души заемат място вдясно от мен, по стръмния бряг край шосето, а последният другар Васил Икономов остава над брега в гората (впоследствие убит в горите на с. Вакарел, Ихтиманско, у когото се намери Вашия бинокъл). След като се ориентирах по шума на приближаващия автомобил за посоката, по която се движи, отправих бинокъла си към завоя, откъдето след няколко секунди той се показва. В автомобила познах само Вас. Преди няколко минути току-що говорих на другарите си за честите разходки на царя по Арабаконашкото шосе. Изказах предположението, макар и твърде проблематично, дали царят няма да ни сюрпризира със своя автомобил, завръщайки се от обиколка из провинцията или от лов по планините. Другарите говорят за пленяването Ви и връчване политически искания от Цанковия кабинет — фантазии! Защото буржоазният цербер ще предпочете да пострада, ако и коронована глава, вместо хилядите негови глави. Физиономията Ви ни е твърде добре позната. Преди немного време имах случая да Ви наблюдавам в Орхание при полагане основния камък на читалището, където Вие държахте реч. Тук, на Арабаконак, се обажда моята признателност в миналото към Вас. Един цар спасява от позорна гибел един дом. Един член на този дом сега трябва да спасява царя от явна смърт, независимо от моето политическо верую и схващане за краен тероризъм в днешната епоха. С един бърз скок аз съм вече на шосето с парабел в ръка, насочен срещу автомобила Ви. Извиквам силно «Стой!» и почвам да стрелям, с цел да Ви предупредя за предстоящата опасност. В този момент автомобилът Ви взима заден ход. Естественикът Илчев и гвардейският Ви офицер, ако не се лъжа в предположенията си, тутакси вдигат карабините и насочват пушечен огън срещу мене. Аз залягам и продължавам да стрелям. Когато автомобилът Ви се блъсва в телеграфния стълб, всички наскочват от него, обсипани със залпов пушечен огън от другарите, стоящи вдясно от мене. Само ловецът Ви, тежко ранен, остава неподвижен, тежко

хъркащ в автомобила, когато другарите доубиват отпосле с пушечен огън. Началникът на ентомологичната станция при научните институти, Илчев, нямаше да бъде убит, ако с гвардейския офицер не бяха взели позиция зад автомобила. Когато др. Васил Икономов почва от високия бряг на гората да хвърля бомби (една металическа бомба поврежда част от автомобила), в този момент те отстъпват и точно на завоя зад автомобила, намерен от В. Икономов, той (Илчев) пада убит. Желал бих да падне ротмистърът, а Илчев да се спаси. Ний не можем да не съжаляваме за един човек на науката. Той беше стар инсектолог и описвач на природата, флората и фауната. С такъв художествен стил той описва прелетните птици! Списание «Природа» и «Ловец» сведочат каква е загубата. След като узнаха по автомобила и легитимацията — Илчев — че тук е бил и царят и сме го изпуснали, обвиниха ме, че съм изпортил нападението, като съм дал сигнал за спиране на автомобила от твърде дълго разстояние, без да го дочакам да се приближи до мястото на засадата. Разбира се, аз отбягнах тия обвинения, за да прикрия истината, която, ако узнаят, биха ме заправили, съгласно морала на революционерите, който морал поради своята строгост напълно не зачитахме, заради което ме наричаха «разголен син на буржоазията».

След Арабаконак бандата предприе няколко обира по шосетата в Средна гора, имаше престрелки с военни части и тогава се раздели. Икономов с четирима терористи планувахе атака на експресния влак, но една нощ те бяха изненадани в Ихтиманския балкан, както спяха край лагерния огън, където Икономов беше убит от полицията. Попов междувременно се беше преместил в Северна България, където опита други актове на тероризъм. Там той научи, че няколко „невинни хора“ били задържани в затвора във връзка с убийството на плевенския полицейски пристав. Един от тях бил застрелян без присъда, а двама младежи гимназисти били осъдени на дълъг затвор. Това беше причината за признанието на Попов до царя. Все още криещ се в планините, той написа: „Атанас Кацамунски (екзекутираният човек — б.а.) не само нямаше контакт с нас, терористите, но аз даже не го познавам... Убийството на пристава Сербезов е лично наше дело: мое и на убития ми другар В. Шанков. Аз заявих това в едно писмо, което изпратих до Плевенския съд. Един полицейски старши стражар, който взе участие в престрелката, свидетелства, че той разпозна Шанков,

когото познаваше отпреди. Защо тогава осъждат невинни хора?“. Попов призна, че двама ученици били в контакт с него преди убийството, но настояваше, че те не бяха замесени в него. След това спомена за друго следствие по убийството в Троянската област, в която, извън „справедливите шест смъртни присъди“ на терористи, няколко съучастници бяха осъдени до живот. Попов изреди техните имена и писа на царя: „Заради тях и бедните им невинни деца и родители аз, в качеството си на «разбойник» от дебрите на Балкана, се решавам да повдигна една тъмна завеса от моето минало, да разкрия, да разбудя една тайна, да извърша едно престъпление, потъпквайки морала на революционерите, подчертавайки признателността на един анархист към един цар, искайки Вашата Височайша милост! Чудно наистина! Един «разбойник» да иска Височайша милост за хора, попаднали в затворите! Нека така да бъде, но един цар трябва да засвидетелства своето благоволение и благородство към един благороден разбойник. Мисля, че в прерогативите на един цар трябва да съществува понятието арбитър в обществените борби. И в този арбитър над обществените борби трябва да се прояви неговото царско поведение и благородство. Аз съм «разбойник» от типа на Карл Моор и моето благородство съперничи с това на един цар, ако царят може да бъде благороден“.

Един дълъг трактат върху нещастията на българския политически живот и върху ужасните тактически грешки, извършени от революционерите, изпълваше последната част на писмото, което завършваше с настоятелна молба към цар Борис да помилва споменатите затворници и да ги освободи.

(Не притежаваме сведения за реакцията на царя. Нито пък никакви други доказателства, че Икономовата банда от анархисти е действала независимо от комунистите. Властите винаги приемаха като факт, че атентатите при Арабаконак и „Св. Неделя“ бяха тясно свързани, като части от един и същ план на Коминтерна.)

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ПЕРИОД НА РЕПРЕСИИ

— Нищо не върви, драги мой Първане! Тази работа ще свърши лошо! — се оплакваше цар Борис един ден на Драганов наскоро след атентата в „Св. Неделя“. Лоши новини пристигаха отвсякъде: — Там вие грешите, като смятате, че аз мога да помогна. Правите си сметка без кръчмар. Аз мразя царската институция и не искам да я заздравявам. Да бъде човек монарх, значи да си представя, че е в пряка телефонна връзка с Господ, че е нещо повече от обикновените хора. Аз мразя тази институция! Не съм роден за монарх! Когато отивам на церемонии, аз не мога да се гледам с тези дрънкулки. Хората ме смятат за божество, а аз, преди да се представя, съм ходил пет пъти на „трона“, за да не направя това пред тях!

— Какво има да мразите в институцията? Вие не сте такъв цар, Ваше Величество! — отговори Драганов.

— Да, аз не съм този тип монарх. У мен има дух на саморазрушение и аз не мога да бъда друг. Но вие смятате ли, че у мен има нещо положително като монарх? Аз, като чух, че Янков и Минков са се самоубили, се зарадвах, че не са се предали! Такъв съм аз... Не, това е политически хермафродитизъм! Затова аз винаги съм бил насилваният. Мислите ли, че някога аз съм налагал волята си? Отивам, разправам, убеждавам, разтърдвам и повече нищо, те си вършат своето. Това е в характера ми. Мислите ли, че не чувствам, че донякъде и аз съм виновен за 9 юни? Че с моето слабоволие имам вина и за последния атентат? И вие искате аз да стоя още, за да подготвя един нов 9 юни? Вие искате аз да стоя, докато окончателно бъда отровен. Вие това не можете да го разберете, не искате да го разберете, не ви стиска да го разберете.

Имаше малко периоди в неговия живот, когато цар Борис се беше чувствал така обезкуражен и нещастен, както през 1925 г. Разочарованието му от политиците, които бяха на власт, се беше превърнало в презрение, което той мъчно можеше да прикрива. В

същото време беше разкъсван от съмнения за собствената си способност да управлява.

— По-добре да се махна оттука! — повтаряше той често пред сестрите си и малцината близки от антуража си. — Масата е здрава, но интелигенцията и полуинтелигенцията са заразени. Същото беше и с Монарха — интелигенцията дойде като изолация между него и народа. С мен става същото. Но той поне импонираше, а аз? И земеделци, и сегашни ме използват като бърсалка, да си измиват ръцете. Аз съм повече българин от Монарха: роден съм тук, свикнах с ганьовщината; и у мен има ганьовщина — псувам на майка по български, търпя шеги на масата, което Монарха не допускаше. — И Борис се впускаше в дълги тиради срещу повечето политици от това време: — Как искате да работя с тях? Какво уважение искате да имам към тях? Всички ги зная... Със земеделците, които бяха първоначално простодушни, аз смятах, че като с нови хора ще можем да изживеем болния период. Но народняците ги накараха да хитруват и ги научиха да лъжат. Земеделците бяха прости, те ме оскърбяваха, говореха явно против мен, но нямаха префинеността на буржоазията. Трябва да знаете какво съм чул и преживял, за да разберете презрението и омразата ми към тия хора. — И Борис изреждаше имена на държавници, които смяташе, че не са приятелски настроени към него: — Милев, Малинов, Ляпчев, това леке Г., Данев, Рашко... Те помагаха на Стамболийски. Такива са всичките. И всемирният подлец Б. две години не се ръкуваше с мен. Не мога да работя с днешните, защото им зная миналото и подлостта. Монарха, напротив, ги използваше и им натякуваше грешките, и лични, и семейни. Той никога не пропускаше случай да им напомни някои петна от миналото. Той открито обвиняваше Т. и Л. в корупция. Той каза на С. в лицето за комисионите, които беше взел от военните доставки. Но слабостта на Монарха беше, че не създаде големи хора около себе си. Във войската — да, но в политиката — не, за да изпъква той. Но това го и провали и от това сега страдаме.

Царят беше дълбоко обезпокоен от репресивните мерки, които бяха последвали атентата в катедралата, и изобщо от поведението на режима. Той получаваще доклади, според които истинската власт не била толкова в ръцете на Цанковия кабинет, колкото в тези на водачите на Военната лига, „конвенцията“, както обикновено ги наричаше: Вълков, Русев, Дамян Велчев, Златев и още няколко офицери.

Приятели на царя го бяха предупредили, че някои „офицери главорези — Порков или артилеристът Стоянов... — се хвалили, че «ако царя не слуша — един куршум, и толкова!»^[1]“

В мрачните си моменти цар Борис многократно говореше за абдикация, напускане на страната и дори по-лошо:

— Не върви! Тия министри са луди! С тях нищо не може да се направи, нищо не възприемат. Иде ми да си тегля куршума! — Осем дни по-късно, когато научи за покушението срещу левичаря д-р Рачо Ангелов, царят възкликна: — Всичко е свършено! Веднъж да се свърши с мене, че да не се разправяме повече!

Такъв език тревожеше много неговите приближени, тъй като всички бяха силно привързани към него. Младият монарх притежаваше вроден чар, на който малко хора можеха да устоят. Въпреки неговите слабости (или може би отчасти тъкмо поради тях) хората, които бяха в допир с него, неизбежно изпитваха голяма симпатия към него. Те всички му съчувстваха напълно, особено сестрите му, които го обожаваха.

— Аз добре разбирам неговата нерешителност — често се оплакваше княгиня Евдокия. — И аз понякога съм така. Но не мога да приема неговата пасивност. Преди да говори за напускане, той трябва да действа, да опита нещо!

Крайният песимизъм и разочарованията на Борис не водеха началото си от атентата в „Св. Неделя“. Още от 9 юни той не можа да се примири с военния преврат, нито да установи приятелско сътрудничество с новия режим. Учивата делова хладина, която съществуваше между царя и Цанковото правителство, беше продължила през цялата 1924 г. В интимен кръг Борис често правеше забележки като:

— Все повече и повече идвам до заключението, че народът в тази нещастна страна е добър, но неговите водачи и псевдоинтелигенцията му са лоши. Днешните управници не са нищо друго освен парвенюта и интелектуални нули, които се мислят за божества. Всъщност те са малки човечета, нисши, глупави и надменни. Това, което липсва в България, е политически такт. Настоящите министри нямат никакъв такт нито гъвкавост. Политиката може да бъде една мръсна работа и тя изисква много гъвкавост. А точно това е, което нашите политици нямат.

От време на време търканията между царя и правителството излизаха наяве, особено по въпроса за смъртната присъда.

— Вие не трябва да свързвате името си и престижа на вашата партия с възстановяването на смъртното наказание — каза той на министър Рашко Маджаров през юни 1924 г., отказвайки още веднъж да подпише указа. — Ако аз ратифицирам някой ден една смъртна присъда, това ще бъде само за рецидивисти, по закона срещу бандитизма. Но аз няма да подписвам смъртни присъди по Закона за защита на държавата!

Те се разделиха, без да постигнат съгласие. След срещата Борис се оплака на Драганов:

— Не стига ли им толкоз кръв на тия хора, та искат още? Те искат да се разправят със своите политически противници по тоя начин. Това е чудовищно, това е отвратително! Аз не принасям полза с моето стоене, а само вреда.

Същия ден, апелирайки за политика на помирение, царят внуши на Цанков да замести вътрешния министър Русев:

— Това е жест, който е бил винаги практикуван у нас и който дава добри резултати: почти винаги след избори министърът на вътрешните работи е бил сменяван. В интерес лично на Русев — за да не го убият — в интерес на Демократическия сговор и в интерес на страната.

Но Цанков не искаше и да чуе.

— Няма човек, който да замести Русев — отговори професорът. — Ще опартизанта Министерството на вътрешните работи, когото и да туря на този пост.

Цанковото настояване, че царят трябва да прочете лично тронното си слово при тържественото откриване на Народното събрание, смущаваше Борис, както беше случаят и предната година:

— Правителството, което е едно масонско и военно правителство, иска уж да издигне престижа на институцията, а всъщност я руши. Те искат да използват моя авторитет, за да закрепят положението си. Затова и прицелна точка на комунисти и дружбаши ставам аз.

Вечерта след откриването на парламента цар Борис изглеждаше още по-отпаднал. Драганов му направи комплимент за спокойното произнасяне на тронното слово.

— Спокойно? — отговори горчиво Борис. — Да, прочетох си го спокойно, защото и аз станах като ония момичета, които, който и да ги... все им е едно. Свърши се с мене. Боядисаха ме. Аз можах да се запазя при земеделците, но тия, нали са буржоазно правителство, накараха ме вече два пъти да им чета тронно слово. Това ония не ще ми простят. За какви по-дребни работи са държали сметка на монарха! А за това? И фашистите в Италия пощадиха краля си: Мусолини не накара италианския крал да му отваря камарите...

Драганов се опита да спори, че ако един ден другата страна се върне на власт, царят ще открие също и техния парламент и всичко ще бъде забравено.

— Много сте наивен, ако мислите, че ще ми простят това! — възрази Борис. — Веднъж аз можах да се удържа при тях, втори път обаче е невъзможно. Тогава се удържах, защото, от една страна, бях за тях една загадка и, от друга, поради войните връзките ми с масата бяха по-големи, а и моментът тогава не бе благоприятен за тях. Но сега е съвсем друго.

Драганов се съгласи, че ако „другите“ дойдат на власт чрез избори, положението на царя би било мъчно. Но ако царят ги доведе на власт чрез преустройство на кабинета и наложи тяхното участие, цялата заслуга ще бъде приписана на него.

— Реконструкция у нас? Невъзможно! — възрази Борис. — След 16 юни 1913 г., когато България загиваше, баща ми не можа да направи реконструкции. Аз успях да направя коалиция, но след като бяхме преживели погром и в София имаше окупационни войски... А и не мога вече да работя. У мене вече нещо е счупено. Мислите, че аз мога да бъда спокоен, след като на 9 юни трябваше да се крия по полето и ми тършуваха ризите? У мене няма вече никакво чувство. Аз направих моята панихида на 9 юни и сега не мога да обичам, да чувствам спрямо никого нещо хубаво. Въпреки че не съм злопаменен, аз не мога да забравя сутринта на 9 юни. И сега аз мога само с простия селянин и работник да говоря и да чувствам нещо спрямо него. Другите ми са безразлични. Даже ги мразя.

— Значи все пак контактът Ви с живота не е изгубен — подхвърли Драганов.

— Да, но на човешка почва, не и като цар.

На 24 октомври цар Борис беше приел на близо четиричасова аудиенция политическия деец Д. Т. Страшимиров, който току-що се беше върнал от Белград с известие от земеделските водачи в изгнание, което го разстрои извънредно много. Страшимиров му докладва, че емигрантските лидери били разделени на две крила. В тесни връзки със сърбите, Коста Тодоров и Обов искали с тяхна помощ да свалят правителството, да обявят република начело с Цанко Бакалов като президент и с Обов като министър-председател, и да се свържат изцяло с Югославия, едва ли не на федеративна основа. Другите двама, Недялко Атанасов и Христо Стоянов, гонели същата цел, но искали това да стане без чужда намеса. Емигрантските водачи сега предлагали на царя да се въздържат от незабавни действия, ако той обещае да сваля правителството, и с един временен кабинет да произведе избори, да премахне Закона за защита на държавата и пусне Бакалов от затвора. Те препоръчвали на царя да се опре на армията и на лигата.

Царят изслуша Страшимиров, като го прекъсваше многократно. По-късно той довери на Драганов, че Страшимиров говорил със „същата настойчивост, с която преди година и половина ме караше да сваля Стамболийски, а сега ме кара да сваля днешните, за да дойдат тия, против които той беше тогава“.

Борис отговори на Страшимиров, че той преврат не може да прави, че той си е същият, какъвто е бил, когато дружбащите бяха на власт. Царят беше наистина раздразнен. Той напомни на пратеника на емигрантите, че ги беше предупреждавал, когато бяха на власт, че ще докарат днешното положение, но те не го бяха послушали. Защо трябваше да уволняват офицерите, както го искаха Турлаков и Райко Даскалов? Той беше казал на Турлаков:

— Това са делови, способни офицери. Като уволнени ще бъдат опасни за вас.

Но Турлаков отговорил:

— Ние сме народовластническо правителство и каквото Ви предложим, това ще подпишете!

Разделяйки се със Страшимиров, царят му заяви:

— Аз масло в огъня не ще хвърля!

От есента на 1924 г. пътуването из България беше станало много несигурно. Зачестилите съобщения за разбойнически нападения по шосетата, за атаки от анархисти и от комунистически чети принудиха

цар Борис да вземе необикновени мерки за охрана. Завръщайки се от „Евксиноград“ за София например, той оставяше само адютанта си да се качи на влака на варненската гара, докато царят отиваше с моторна лодка до близката гаричка Страшимирово, където се промъкваше незабелязано в трена и оставаше затворен във вагона си, без дори да отиде поне за малко да покара локомотива, което обикновено правеше с най-голямо удоволствие. Преди да стигне до София, той слизаше на гара Своге, където неговият щаер го чакаше, за да го закара до столицата. Така никой не подозираше, че царят беше прекарал цялата нощ в трена.

Един ноемврийски ден на 1924 г. царят, особено обезкуражен и огорчен, имаше нужда да говори с някого и повика Драганов във „Врана“. През последните два-три дни той беше приел поотделно четирима министри (Вълков, Бобошевски, Р. Маджаров и Д. Христов) и си бе дал сметка колко слаби бяха изгледите за привличане на други политически партии в правителството. Само Вълков, който беше поомекнал малко, не отхвърли направо идеята за реконструкция на кабинета. Борис беше помолил министрите да изоставят плановете за съдебен процес срещу бившите земеделски министри, разисквани понастоящем в Народното събрание. Той беше казал, че „това би било глупаво да се прави сега“. Това щеше само да увеличи броя на противниците им, да принуди други земеделци да станат политически емигранти и да отблъсне по-умерените измежду тях, които иначе биха сътрудничили един ден. Маджаров беше приел аргументите му и обеща да направи нещо, за да осуети тази инициатива.

Този ден Борис виждаше бъдещето много черно.

— Не, не мога аз да върша добре тази работа. Аз виждам, че тая голяма вълна, революцията, ще изпревари всички наши сметки. Вие желаете от мен да направя това, което аз мислех да постигна чрез Стамболийски. Но аз не мога. Характерът ми е такъв, че аз съм повече годен за помирител, отколкото за творец. От 15 години насам аз друго не съм вършил. При баща си, ако си вдигнеш глава, той ме смачкваше, и аз му бях добре дошъл, когато имаше да заглаждам, да помирявам. Но сега ще има нужда от нещо повече. И аз виждам, че сам не ще мога да го дам. И събитията ще ни изпреварят. Всичко ще свърши с един карамбол.

— Но ще има ред събития, които ще настъпят и ще наливат вода във Вашата воденица — каза Драганов.

— Не. Ние сме се върнали 30 години назад. А у нас малките камъчета катурват колата. Ах, защо баща ми се опита да прави трансплантация! Не може палма да вирее на полюса.

— Вашият баща можа да вирее у нас 30 години и само войните или по-право 16 юни 1913 г. го провали.

— Даже да не беше 16 юни, той не щеше да оцелее. Русия не щеше да го остави. Но 16 юни не е негово дело. Изнудиха го. Той беше против. Той не е давал заповед. Аз му донесох заповедта без подписа на Савов — написана на пишеща машина и заверена от Нерезов. Той беше против. Заплашиха го, че ще му вземат главата. Д. Христов беше, който му казваше, че той с червения си министерски автомобил за три дни ще бъде в Солун. Данев го заплашваше, че ако даде Силистра, ще бъде изгонен от България.

Борис беше особено нервиран от Христов, обвинявайки го, че бил „най-големият виновник за погрома на България (на 16 юни 1913 г.), този, който провали баща ми и отечеството си, а сега е в кабинета и ми дава ум какво да правя! Как да не се възмуствам“! Драганов се опита да го успокои:

— Пред две злини трябва да се предпочете по-малката. Вие като цар можете да бъдете доволен, че в кабинета дойде един Д. Христов, а не Славейко (Василев — б.а.).

— Да, мога да бъда доволен, че не допуснах да стане министър физическият убиец на Стамболийски. Но затова пък стана министър един погромаджия на собственото си отечество.

По-късно, на 25 ноември, Бобошевски дойде отново за подпис на смъртни присъди. Цар Борис реагира остро:

— От пет години и половина аз се боря за този принцип и успях да го поддържам досега. Аз съм против смъртното наказание и смятам, че при нашите условия това, което вие сега ме карате да направя, може да бъде фатално и да донесе тежки последици. С вашия предшественик (Стамболийски — б.а.) имахме същата разправия. Бях принуден да отстъпя и да подписа само когато ми изтъкна, че това било за доброто на страната и че аз съм бил, с неподписването, поддържал разбойничеството. Подписах, но подобрение не видях. Разбойничеството си го има. Но с него (Стамболийски — б.а.) бяхме

уговорили, че ще потвърдя само за рецидивисти. Вие сега искате и за обикновени престъпници. Това е опасна работа. Недейте мисли, че репресията е естественото средство, за да се борите с разбойничеството. Репресията, драстичните мерки имат ефект само до известна степен, след това се получава обратният резултат. Най-сетне, това е мое право, дадено ми от Конституцията. Аз смятам, че законодателят много основателно е поставил в Конституцията ни тази клапа, защото без нея вие бихте се взаимно изстребвали. Ако смятате, че това не трябва да продължава, свикайте Велико Народно събрание и изменете този член! Тогава аз ще кротувам. Ако ли това не можете да направите, тогава търсете си друг цар, който ще ви подписва всички прищевки!

— Това не са прищевки — протестира Бобошевски.

— Пардон — желаня. — Царят не само че отказа отново, но той пледира също каузата на затворения земеделски водач, поета Цанко Бакалов. — Защо не го пуснете на свобода? Какво повече искате от него? Той изкупи вече грешките си достатъчно. Защо сега създавате от него светец? Толкова ли считате за опасен този поет политикан? С неговото задържане вие показвате само страх, както Стамболийски задържа вашите политически приятели, но с това предизвика реакция и ви даде кураж за 9 юни. Цанко Бакалов искаше от мене едно време да абдикирам... това не ми пречи сега да се застъпвам за него и от това ще спечели самото правителство.

Същата седмица царят още повече раздразни правителството, като направи едно неоповестено посещение на складовете на софийската гара, където разговаря с работниците. Отговорният министър Рашко Маджаров смъмри инженера от депото, че не му докладвал за тази визита, и го заплаши, че ще бъде преместен. Уведомен за това, цар Борис веднага нареди инженерът да не се закача. Министерството обясни, че само искало да знае за подобни посещения, защото на гарата имало много работници и правителството било отговорно за сигурността на царя. Борис се засмя на този отговор.

— Тях ги е страх да не би „червеното“ у мен да се прояви при срещите ми с работниците — каза той.

От преврата на 9 юни насам Борис подозираше почти всички политици, че имат задни мисли. Когато Цанков искаше царят да го придружи на обиколката му из Европа, особено в Англия, Борис беше

убеден, че истинската цел на правителството беше да го свърже в очите на света с оспорваната политика и поведение на новия режим. Тъй като Цанков и някои от неговите сътрудници бяха франкмасони, царят подозираше, че те са участници в „борбата, която масонството води от двеста години против всички тронове в Европа“. Той спомена на Драганов, че нямаше доверие дори и в Малинов, който одобряваше идеята за царско посещение на европейските столици.

— Малиновото тайно желание е да ме компрометира — твърдеше царят пред близките си, — защото той също е против царската институция и специално против Кобургите у нас. — Тези подозрения не бяха всякога убедителни, но Борис беше взел решението си. — Какво ще правя сега в странство, когато страната не е спокойна? Знам, че като човек и като роднина ще бъда добре приет там. Слава богу, не съм в нищо опетнен. Но като държавен глава това пътешествие нищо не ще докара на страната. А разходки аз не мога да правя. Не, няма да ходя с Цанков из Европа! — Драганов се помъчи да наблегне, че деветоюнският преврат имаше и някои положителни страни. След крайностите, грешките и непримиримостта на режима на Стамболийски превратът беше може би разрешил безизходното положение на царя. Но Борис не беше съгласен. — 16 юни 1913 г. доведе 1918 г. Ще видите, че 9 юни ще доведе и моето унищожение.

— Ваше Величество, много е къса, изглежда, и нашата памет. Спомняте ли си какво беше положението преди 9 юни? Стамболийски не искаше ли да обяви Петричкия окръг за небългарски поради разправията му с македонците? Не беше ли той готов да запази властта, да извърши това предателство към племенните ни и държавни интереси? Какво беше положението по това време поради изявленията и приготовленията на Христо Стоянов? 9 юни не разряза ли един гордиев възел, който Вие не можахте да разрежете, и с това и Вас извади от едно безизходно положение?

— За вас може това да е така, но за мен не е! — отговори царят. — Аз друго мислех тогава. Но когато те не приеха предложението ми да има и земеделци в кабинета, за мен беше явно, че работата не отива добре. И сега наистина не отива. Напролет аз очаквам революция.

Княгиня Евдокия се беше току-що завърнала от гостуване при баща си и сестра си в Германия.

— Монарха този път не беше зле настроен към Бо — разказа тя на Драганов, — но и той не вярва вече, че Бо може да устои още дълго време в България.

Река Осъм става много плитка и тясна през лятото и не представлява никакво препятствие за един солиден автомобил, ако човек знае на кои места да я пресече. Цар Борис, който караше сам, тъкмо щеше да я премине през едно на вид лесно място, когато чу някой да му вика:

— Ще се удавиш, синко! Недей влиза, там е дълбоко!

Спирайки колата, той обърна главата си. Една стара суха жена стоеше зад него, махайки оживено с ръце.

— Къде отиваш, бабо?

— Бях на гости у роднини и се връщам в нашето село, в Дойренци.

— Как се казваш?

— Баба Йонка, синко.

— Ела, качи се в колата! Покажи ми пътя и аз ще те заведа у дома ти.

Беше неделя и селото изглеждаше запустяло, защото всеки беше отишъл на мегдана да играе хоро. Къщичката на баба Йонка беше много бедна, но въпреки очевидната сиромашия тя покани шофьора да влезе и да сподели нейната вечеря. Докато тя затопляше бобената чорба и слагаше домашното сирене и черен ръжен хляб на софрата, нейният внук, войник в отпуската, влезе в стаята. Той веднага позна царя, застана мирно като замразен и извика с пълен глас, по военному:

— Ваше Величество, моля, разрешете да остана!

Баба Йонка беше поразена. После, развълнувана от изненада, тя започна да плаче и да се извинява:

— Моля, простете ми! Аз ви говорих, както говоря на обикновени хора.

Усмехнат, цар Борис я успокои:

— Няма нищо, бабо! Ти много добре ми говори. Аз бях доволен да си поприказваме, аз обичам старите хора.

След като довърши скромната вечеря, той придружи домакините си до селското хоро. Дълго преди да достигнат площада, човек можеше

да чуе писъка на гайдата, сложните извивки на кларнета и равномерното биене на тъпаните. Хванати за ръце в дълга лъкатушна верига, две дузини наперени ергени и моми с румени бузи, всички облечени в пъстри селски носии и бликащи от енергия, живо тропаха с крака под ритъма на музиката. Борис се възхищаваше от мъжествената игра на момците и от грациозните кокетни движения на девойките, от тази здрава младеж, излъчваща жизнерадост и динамизъм. Между селяните цар Борис намираше мир и спокойствие, чувстваше се отново щастлив, както когато се изкачваше по планините или се разхождаше с лодка около „Евксиноград“, или когато спираше колата си сред някое отдалечено поле, за да говори с овчари и жетвари. Колко добре се чувстваше той далеч от столицата!

Настроенията и интимните чувства на цар Борис през седмиците, които последваха атентата в „Св. Неделя“, бяха изразени по един учудващо откровен начин при една среща с един от малкото му другари от детските игри Иван Станчов и неговата млада американска булка. Четирите деца на цар Фердинанд и четирите деца на дипломата и близък царедворец Димитър Станчов бяха приятели през ранното си детство, но политически различия между франкофила Станчов и прогерманеца Фердинанд сложиха край на приятелството през време на Първата световна война. Обаче седем години след края на войната, когато цар Борис узна, че Иван беше довел младоженката си Марион за първи път в България, той ги покани във „Врана“.

На 1 юни 1925 г. царска кола взе младоженците от хотела им в София и ги закара до „Врана“, където царят и княгиня Евдокия ги посрещнаха на входа на двореца. Те ги разведоха из градините, наредени по английски образец, където цветята бяха в пълен разцвет и стотици перуники от най-различни видове блестяха на залязващото слънце. Цар Борис, проявявайки познанията си на международно признат ботаник и ентомолог, им показва гордо парниците си, посочвайки огромната плаваща лилия „Виктория Режиа“ и други редки растения. След това гостите бяха заведени на вечеря в малката старомодна столова, мебелирана около 1910 г. със светло брезово финландско дърво. Стените на „стария дворец“ бяха покрити с препарирани птици и ловни трофеи от много страни — рокове и

черепи на редки животни, събирани от цар Фердинанд. След вечеря те се преместиха в друга стая на кафе.

„Аз останах поразена от разговора, който последва — разказа по-късно Марион Станчова. — Това беше по-скоро един монолог, отколкото разговор. Княгинята мълча; безсъмнено тя и царят бяха вече приказвали за всичко това достатъчно често. — Изненаданата млада американка, една жена с голямо интелектуално любопитство и почти бойки либерални идеи, продължи: — Ние всички мълчахме, докато младият цар си изля всичко, което му тежеше на сърцето. Той говореше на френски, както те си бяха говорили в детинство.

— Вие не можете да си представите какво става тук! — каза царят. — Ужасите, които станаха и които още стават. Да, разбира се, вие знаете, каквото се писа във всички вестници: поредицата от убийства и опити за убийства (мене само за малко не ме убиха), атентата в катедралата, всички тези хора, смачкани под купола. Всичко това е достатъчно ужасно. Но това е един омагьосан кръг. Ужасите продължават от дълго време. Репресии по селата, отмъщения — лични и партийни — откакто те убиха горкия човек, горкия голям човек, който държеше за мене (Стамболийски — б.а.). Да, Иване, вярно е, че той го прекали. Липсваше му финес, беше груб, съгласен съм. Той беше раздразнил, предизвикал хората. Но те не само го убиха, те го насякоха, те накълцаха тялото му като в касапница. Това беше варварско. Разбира се, имаше реакция измежду неговите последователи и въстания. Но тогава дойдоха репресиите, всеки път по-лоши, а селяните бяха по-слабите... Нашият народ не е лош народ. Но с такива уроци те ще се превърнат в диваци. Беше достатъчно лошо преди това, но сега, след събитията през април, е още по-лошо. Хората изчезват, цели групи са отвлечани и издавяни в Искъра. Хора са арестувани без всякаква причина, «разпитвани» в Дирекцията на полицията. Тези, които те не смеят да освободят, са хвърляни в огнището на централното отопление. Горкият Хербст, журналистът, който се ожени за приятелка на майка ви, и толкова много, толкова много други, набедени, че са комунисти, и изстребени. Чисто и просто за удобство. Всеки, който е бил в земеделската партия, е неумолимо преследван. Те ще направят комунисти от тях. И какво мога аз да направя? Те не щат да ме слушат. Те проливат кръвта на моя народ и го правят в мое име. И аз съм безсилен. Те са една мафия с техния зловещ

водач и биха искали да се отърват също и от мен, вие познавате техния манталитет. Но в момента аз съм им нужен като фигура за украшение. Но аз ще се опитам да ги надживея. Може би ще успея. Те са толкова мразени. И не всеки е в тази банда! Има още останали почтени хора, които сега се предпазват. С такт, издръжливост и търпение аз може да успея — след две-три години — да събера едно правителство... Но междувременно хора страдат, изчезват... Горката ми страна, горката!

Царят спря. Ние бяхме смаяни. Княгинята предложи лимонада. Тя сигурно беше обезпокоена, че той беше казал прекалено много. И наистина, той беше направил обвинения, наименувал места и лица, които бяха непознати за мен, и затова ги забравих скоро, а лоялността на мъжа ми му забраняваше завинаги да ги повтори. Но едно нещо аз никога не забравих, рефрена «Моя народ, горкия ми народ!» и «Горкия човек, горкия голям човек!».

Всичко това беше казано трезво, но беше ясно, че идваше от дълбините на едно измъчено човешко същество. Един човек, който съзнаваше, че трябва да се залови твърдо за малкото, което Цанковото правителство му позволяваше, защото всеки знак, че изоставя поста си, би хвърлил страната в още по-кървава бъркотия.

По-късно, когато приказвахме за това, мъжът ми се питаше какво бе предизвикало този необикновен изблик на откровеност, забележителен за един човек, който беше винаги предпазлив в думите си, който никога не казваше какво мисли и знаеше, че не може да се доверява никому. Той говори с толкова дълбоко чувство, с така непристорена искреност, говори така открито (по-открито, отколкото някога съм го чувала, макар че аз го опознах добре през следните 18 години), че ние останахме озадачени. Как бяхме предизвикали ние тези поверителни разкрития? Защо ние станяхме доверениците за тези непредпазливи, явно опасни забележки? Беше ясно, че той имаше нужда да говори, но мъжът ми никога не беше помислял, че ще го направи с такава откровеност. Накрая ние можахме да дойдем само до едно заключение: ние бяхме само минавачи, живущи в странство, без всякакви политически връзки или задължения, бяхме млади и щастливи и в състояние да споделим неговите човешки чувства, без да го издадем на жестоките интриганти, които управляваха в негово име. Ние се върнахме в България три години по-късно и моят съпруг

постъпи в дипломатическата служба. Нито той, нито аз видяхме отново цар Борис в това настроение, нито пък чухме от него подобни думи.“

[1] 30 години по-късно в писмо от 12 юли 1956 проф. Ал. Цанков писа на водача на ВМРО Иван Михайлов (и двамата бяха вече бежанци в чужбина): „Явно е, че Стамболийски беше убит от хората, под чиято охрана беше поставен. Това е същата клика около Иван Вълков, която през целия период на моя режим чистеше България от «предатели» и «неприятели». Тази група беше във Военното министерство. Нейни изтъкнати представители бяха подполковник Порков, капитан Кочо Стоянов, капитан Радев и други. Те бяха 7–8 души, действащи и запасни офицери, под командата на генерал Вълков. Той беше инспириран от най-близките си сътрудници — Кимон Георгиев, Владимир Начев, артилерийски капитан Никола Рачев и подполковник Дамян Велчев, тогавашния началник на Военното училище“. — Б.а. ↑

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

ВРЕМЕ НА ИСТИНСКА ДЕМОКРАЦИЯ

Репресиите срещу комунистите и техните съюзници след ужасното престъпление в катедралата „Св. Неделя“ бяха кръвопролития, безпощадни и напълно ефикасни. Правителството на Цанков и армията виждаха разплатата като един необходим и законен акт на национална самозащита. Публиката, отвратена и изплашена от конспирацията, очакваше от правителството да вземе решителни мерки в защита на реда и законите и затова отначало одобри репресиите като едно справедливо възмездие.

Фактът, че атентатът беше планиран и извършен от комунистическата партия като прелюдия към болшевишка революция в България, не можеше сериозно да се оспорва от никого. Възможно е, че в случай на успех, дори и едно такова чудовищно престъпление щеше може би да бъде по-късно представено като един „исторически“ или „героичен“ акт, а даже и възхвалено, както стана с такива зверства, като превземането на Бастилията или кланетата на Руската революция. Но понеже планът пропадна, като остави позорно петно на цялото комунистическо движение, никой не беше готов да се припише на някого заслугата за него. Тъй като партията е по дефиниция „безпогрешна“, вината трябваше да се сложи на някой друг. Но на кого? Коминтернът и БКП направиха един нескопосан и съвсем неубедителен опит да представят престъплението като „полицейска провокация“, целяща създаване на повод за масивни репресии срещу комунистите. Но и те скоро изоставиха тази версия и предпочетоха да мълчат по въпроса.^[1]

Но продължилите дълго арести и чистки и особено изстъпленията охладиха първоначалното общо одобрение и смутиха много политически водачи и обикновени граждани, включително и членове на правителствената коалиция. Колкото повече годината (1925) напредваше, толкова репресивните мерки по-дълбоко подронваха авторитета на правителството. Управляващият

Демократически сговор, разяждан от несъгласия и угризения, започна да се разпада.

Цар Борис бе един от главните фактори за отслабването на Цанковия режим. Наистина за много хора неговото отношение към правителството беше мъчно за разбиране. Защото, когато Цанков и Военната лига свалиха Стамболийски през 1923 г., царят изглеждаше най-облагодетелстван от преврата срещу левия републикански режим. И все пак, въпреки че новият режим прокламираше предаността си към монархията и пееше „Боже, царя ни пази!“, народът имаше чувството, че сърцето на най-популярния човек в страната не беше изцяло с неговите защитници.

Това впечатление беше правилно. Макар че цар Борис често бе смущаван от собствените си чувства, той като човек чисто и просто не споделяше методите и етиката на хората, които управляваха от негово име. Подписването на смъртни присъди например беше нещо, което той не можеше да се насилва да прави, независимо от това какъв беше държавният интерес. В това отношение Борис също беше различен от баща си. Цар Фердинанд одобряваше принципа на смъртното наказание, макар че поради суеверната си натура не обичаше да подписва смъртни укази със собствената си ръка. Когато му донасяха някоя смъртна присъда, той или слагаше белите си кожени ръкавици, преди да подпише, или даже по-добре, извикваше адютанта си генерал Стоянов, когото беше научил да имитира сложния му подпис, да подпише вместо него. Борис беше против самия принцип на смъртното наказание. Ставаше му наистина лошо, когато научаваше за мъчения и полицейска бруталност без разлика колко чудовищно беше престъплението или колко опасна — конспирацията. Той се препираше до остри конфликти по този повод със своите министри и понякога достигаше до остри разпри. Но Борис чувстваше, че те никога не биха могли да разберат известни страни на неговия характер: например способността му да разбира гледната точка на противниците си и даже да уважава някои от техните качества или пък неговото убеждение, че той трябва да бъде цар на всички българи: „добрите“, както и „лошите“, роялистите и левичарите.

В началото Борис беше понякога много загрижен от тези си „слабости“, измъчваша го съмнения дали наистина е добър цар. В такива моменти той се страхуваше, че като монарх не беше на висотата

на баща си („Монарха нямаше да се колебае така, той беше истински цар, не аз!“). Имаше моменти, когато Борис мислеше, че може би той греши и че другите — тези националисти държавници и патриотични офицери, които очакваха от него да води по по-властен начин безмилостната борба срещу неприятелите на нацията — бяха прави. Съмненията му бяха още по-болезнени, защото споделяше повечето от идеалите на офицерите си, тъй като самият той се беше сражавал в три войни за същата национална кауза.

Но времето и опитът му помогнаха да намери отговорите за личния си конфликт. Той не само разбра, че не можеше да промени своите етични разбирания и чувства, но също започна да чувства, че те бяха правилни. Произволия и бруталност не може да бъдат оправдани. Благородни цели не трябва да се защитават с непочтени методи. Достатъчно кръв беше пролята в България поради една безскрупулна политика, която само петнеше българското име. „Нашите балкански съседи не са по-добри — си казваше той. — Начинът, по който те се отнасят с българските малцинства, е безчовечен и скандален, но ние нищо не разрешаваме с омраза и тероризъм. След като бе успяла да постигне забележителна демократичност и прогрес в толкова много други области, България — вярваше царят — имаше нужда от повече зрелост и цивилизовани отношения също така и в политиката.“

Борис никога не се сближи с Цанков и неговите колеги. Към края на 1925 г., когато много разочаровани членове на управляващия Демократически сговор ставаха все по-неспокойни, царят умножи контактите си с тях, като дискретно ги окуражаваше. Тъй като Цанковият кабинет беше започнал да губи от своята ефикасност, Борис смяташе, че страната е готова за ново правителство.

Демократическият сговор все още доминираше в Народното събрание, но броят на критикуващите правителството депутати от мнозинството непрекъснато нарастваше. Когато несъгласието между Цанков и неговите умерени колеги в коалицията стана прекалено дълбоко, за да се поправи, министър-председателят подаде оставката си на 3 януари 1926 г., след една бурна сесия на Народното събрание. Цанков предложи като свой заместник ветерана демократ Андрей Ляпчев.

Оставката задоволи цар Борис, но той продължаваше да бъде извънредно нервен и подозрителен. Новото развитие на нещата

изглеждаше прекалено добро, за да бъде истина. За пръв път от пет години насам един кабинет щеше да се смени мирно, в строга съобразност със законите на парламентарната система! Хората в столицата бяха скептични. Слуховете за предстоящ преврат се разпространяваха нашироко. Предупреждения, че царят е в опасност, идваха от всички страни. Драганов, най-близкият съветник на царя през този период, спеше в двореца, готов за всякаква изненада. Груев и Панов сновяха между палата и политическите и военните водачи в търсене на последните информации. Царят беше сигурен, че Цанков и Военната лига щяха да се вкопчат във властта и нямаше да се предадат без борба. Тези негови опасения не се оправдаха.

По най-конституционен начин проф. Цанков дойде в двореца да представи указа за оставката на кабинета си за царски подпис. Той доведе със себе си своите колеги за прощална аудиенция. Цар Борис му благодари за този негов принос към парламентарната демокрация, декорира го с ордена на „Св. Александър“ — първа степен, и остави министрите за обяд. След това той прие Ляпчев, подписвайки мандата му за формиране на ново правителство.

След късната следобедна визита на Ляпчев, който представи листата на новите министри, цар Борис изпрати да повикат княгиня Евдокия и Първан Драганов, които неспокойно очакваха новини. Те намериха царя в леглото му, с мокър пешкир около главата. Мигрената, от която той страдеше през последните, изпълнени с напрежение дни, се беше влошила, но той се чувстваше облекчен и щастлив.

— Най-после парламентарната система е възстановена в страната — каза Борис.

Драганов, който беше направил много за разрешението на кризата, поздрави царя. През дните на напрежение, интриги и страх от преврат той беше поддържал самочувствието на царя, а в някои случаи настоятелно го беше съветвал да се въздържа от импулсивни действия, подбудени от чувство на безсилие и мания за преследване.

— Видяхте ли, Ваше Величество, това успя! Парламентарно правителство замества едно конспираторско. Е, хайде да Ви е честито!

Царят взе ръката му и отговори:

— Това стана благодарение на вас, Първане! Защото имаше моменти, когато благодарение на вашето спокойствие и аналитичен ум

вие не ме оставихте да прибързам като неврастеник, с което всичко щеше да пропадне.

Годините, които последваха, бяха период на истинска демокрация в България. За пет години Ляпчевото правителство, представляващо политическите сили от центъра и десницата, радващо се на мнозинство в парламента, както и на доверието на царя, управляваше в строго съблюдаване на Конституцията. Ръководено от уважавани държавници, като самия Ляпчев, Атанас Буров, Владимир Моллов и други опитни и умерени демократи, правителството даде на страната тъй нужното време за оздравяване и нормализиране. Тъй като много от политическите страсти започнаха да охладняват, партиите от левията се обърнаха към парламентарни средства за изразяване на тяхната опозиция.

Другите държавни органи също действаха в духа на конституцията. Тъй като съдиите и учителите в България бяха по закон несменяеми, правосъдието и образованието бяха така независими политически, както във всяка западна демокрация. Фактически голям процент от учителите бяха социалисти. Пресата беше напълно свободна, освен когато се отнасяше за теми, свързани с военната или държавната сигурност. Атаки срещу правителството, даже срещу царя, бяха публикувани редовно и безнаказано.

Това беше период на нов оптимизъм в България, на надежда, че изпитанията на страната бяха свършили и една нова ера на стабилност и прогрес беше започнала. България усвои също и един примирителен тон във външната си политика, провъзгласявайки недвусмислено своята вяроност към принципите на Обществото на народите и своята готовност да разрешава всички оплаквания и спорове чрез тази зачитана институция. Това поведение започна да носи своите дивиденди, когато Обществото на народите прояви желание да помогне при уреждането на два чуждестранни заема в полза на България. Българската миролюбива политика също даде възможност на Обществото на народите за неговата първа и, уви, единствена сполучлива намеса в един въоръжен международен конфликт. Този необичаен успех беше постигнат при един инцидент на гръцко-българската граница през октомври 1925 г., който доведе до преминаване на границата от гръцки военни части и до нашествие от малък мащаб. Вместо да заповяда на български войски да отвърнат на

стрелбата и да предприемат контраатака, софийското правителство отправи спешна молба до Обществото на народите в Женева. За пръв път то реагира енергично, принуждавайки гръцките войски да се оттеглят веднага.

Този период на сравнителна стабилност и мир поощри културния възход, започнат с устрем по време на Освобождението, но прекъсван твърде често от войни и вътрешни смутове. В една страна, освободена отскоро, без наследствена аристокрация, без големи собственици на земя и без големи богатства (ако не се смятат няколкото „богати“ — за българските мащаби — фамилии в областта на банковото дело, търговията на тютюн и розово масло) социалната йерархия не се основаваше на пари, а на култура.

Формалното образование беше първата предпоставка в тази система и дипломата ставаше ключ за обществено и професионално проспериране. Беше така трудно за завършилия само основно училище да се издигне до света на гимназиста, както беше безполезно за този, който имаше само гимназиална диплома, да се стреми към същите привилегии, които се даваха на един висшист. Даже и вътре във всяка категория старшинството ревностно се спазваше: един „полувисшист“ беше гледан отгоре от висшистите, но той пък никога не оставяше обикновените гимназисти да забравят, че той имаше две години университетско образование.

Стремежът към формално образование, едно сериозно, често трогателно усилие, заемаше челно място в живота на всяко българско семейство. Бедни, тежко трудещи се селяни и фабрични работници правеха извънредни жертви, за да могат да изпратят децата си на училище. Учебните занимания бяха изчерпателни и методите — строги и взискателни: дълги текстове трябваше да се учат наизуст, уроците трябваше да се пишат и преписват много пъти, а домашната работа запълваше почти всеки свободен час от деня на ученика. Латински се преподаваше в гимназията, а много ученици учеха и класически гръцки допълнително. Един чужд език, френски или немски, както и двегодишен курс по руски, бяха задължителни в гимназията.

Дипломата, разбира се, беше само една необходима база за напредване в живота. Това, което правеше класовата разлика, беше степента на „културата“, т.е. доколко начетен беше един човек, доколко

запознат с театъра и музиката, доколко осведомен беше той за световните събития и научния прогрес. За по-малко от петдесет години младото царство беше успяло да достигне до забележителна културна висота и да създаде една наистина внушителна интелигенция. Това не беше рафинирана култура в западния смисъл на думата. Българите не са по природа светски хора, нито пък бяха имали време да развият финеса или скептицизма на европейската цивилизация, а камо ли да станат цинични или преситени. Те предимно са работливи и умерени, малко наивни, здравомислещи и готови да поставят на пиедестал установените майстори и мислители. Следователно техният културен живот се отличаваше с енергичността и простотата на една нация, повече жадна да научи и да се възхищава, отколкото да критикува и да отрича.

Много повече от парите и материалните притежания, културата (истинска или въображаема) беше главният символ на обществена принадлежност, най-желаната ценност, входният билет за проникване в по-отбрана среда. Между интелигенцията беше обичайно да се употребяват в обикновен разговор цитати от класиците и понякога — няколко думи на латински. Влюбени си служеха със стихове от Лермонтов и Верлен, за да привлекат вниманието на избраницата или избраника на своето сърце. Беше на мода да се страда от „Weltschmerz“, „мировата скръб“ на романтичните герои, да се разисква Ницше и Кант или да се проявява интерес към теориите на прераждането или за Кармата. Романтичните мечти на младите поручици, богати с хусарски подвизи, цигански цигулки и дуели, следваха сценарии от Достоевски и Толстой. И, разбира се, всеки гражданин можеше да изсвири с уста, с различна степен на точност, Петата на Бетховен и Тореадора от „Кармен“.

Говоренето на чужди езици (поне един — обикновено френски или немски) беше необходимо за влизане в по-високите социални кръгове. Дори и след откриването на Софийския университет в 1889 г. много български семейства продължаваха да пращат синовете си да следват в странство, предимно в Германия, Франция, Австрия и — преди революцията — в Русия. Някои следваха в Швейцария и Италия. Държавният университет се превърна в един чудесен център за висше образование; но следване на Запад, както и пътуване в чужбина, останаха най-добрият показател за високо социално положение в

българското общество след войната. Но даже и тези, които оставаха в страната, трябваше да учат чужди езици, ако искаха да напреднат. Да се говорят три или четири езика, не беше изключение сред образованите класи.

Въпреки сравнително ограничения брой културни събития или може би точно поради това, културният живот в малката столица имаше интензивност, непозната в повечето от големите световни градове, където изобилието на възможности за избор има разводняващ ефект. В София публикуването на нова книга или откриването на изложба автоматически ставаше център на разговорите в града. Премиерата на една пиеса или опера в Народния театър беше събитие, очаквано с нетърпение и коментирано с разпаленост. Дълго преди вечерта на премиерата новата продукция се разискваше във вестниците и публиката четеше обстойно за автора и актьорите. Когато се вдигнеше завесата, цяла София вече имаше добра представа (и даже силни убеждения) за втория акт на Ибсен и Пирандело или за сопраното в „Травиата“.

Още с пристигането си в България новите чуждестранни филми ставаха друг любим предмет на разговор, като широката публика, следейки диалога по българския превод на екрана, плачеше с Гарбо и Баримор и се смееше с Чаплин.

Местните писатели и поети се радваха на голяма популярност и бяха третираны като забележителности, както и оперните певци и драматичните артисти. Не само че изучаването на тяхното творчество беше задължително в училищата, но четенето беше и една от главните форми на забавление. Никой образован човек не можеше да признае, че не е чел някоя книга, за която всеки говореше. Когато се печатаха нови преводи от издателствата на Т. Ф. Чипев, Христо Г. Данов и други, всеки в София и другите големи градове четеше този месец Андре Мороа, следващия — Кнут Хамсун, по-късно — Джек Лондон, Герхард Хауптман, или нови издания на „Портретът на Дориан Грей“ или на „Анна Каренина“. А освен това поради ограничения брой на издадени книги концентрацията на читателите не само улесняваше четенето на шедьоврите, но го правеше и социално крайно необходимо.

Паралелно с културния разцвет, втората половина на двайсетте години беше период на ускорено развитие на техниката, на

електрификацията на селата и на подобрени условия на живот, включително строежи на нови пътища и обществени сгради. Цар Борис посрещаше от сърце това усилие за догонване на западните нации и неговата роля ставаше все по-очевидна и съществена.

Той беше узрял невероятно много през първите осем неспокойни години на царуването си. Беше остарял физически, лицето му беше станало по-слабо и темето — по-оголяло, а очите му имаха изражението на човек, много по-възрастен от 32 години. Стамболийски, ако можеше да го види сега, мъчно би познал „вълчето“ от годините след войната. Цар Борис беше придобил повече самочувствие и авторитет, неговата нерешителност и съмнения бяха по-малко забележими и моментите на душевни терзания — по-редки. Той правеше впечатление на човек, който е бил принуден насила да научи правилата на играта и след като ги беше усвоил, щеше да бъде отсега нататък един опитен играч даже и ако играта невинаги му харесваше.

В случая с Борис се касаеше за този вид самоувереност, който идва от много разочарования и болезнени преживявания и известна загуба на невинност. Той беше все още един самотен цар, но вече еманципиран мъж, почти напълно освободен от парализиращата синовна зависимост и от несигурността, която беше чувствал при срещи с по-стари политици и генерали. Досега винаги съзнаващ своите ограничения, той тепърва откриваше своята сила.

Борис все още не беше обикнал своя „métier“, „занаята“, който беше наследил. Обаче чувството на дълг, което притежаваше до извънредна степен, не му оставяше никакъв друг избор, освен да постоянства в работата си до предела на своите способности. Това чувство представляваше тежък товар, но, парадоксално, то правеше нещата по-лесни, защото беше измежду малкото неща в живота, за които той нямаше никакви съмнения.

Демократичната атмосфера през годините на Ляпчев допадаше повече на цар Борис, отколкото полудиктатурите на земеделците и на десницата, които ги бяха предшестващи. Но новонамереното спокойствие не оправдаваше никакво самодоволно отпускане. Повече от всеки друг царят съзнаваше, че положението на България беше застрашително несигурно.

Наистина, където и да погледнеш, младият монарх виждаше причини за сериозна загриженост. Стопанството на страната още кървеше от огромните репарации, наложени от Ньойския договор. Това бяха суми колкото нереалистични, толкова и жестоки. След дълги преговори Съглашенската репарационна комисия, преглеждайки наново държавните доходи и разходи, се убеди в абсолютната неспособност на България да плати първоначално определената сума от 2 милиарда и 250 милиона златни франка или 90 милиона английски лири, и през 1923 г. сумата беше намалена до 22 милиона лири, платими за 60 години. Но даже и тази сума представляваше смазващ товар за обеднялата страна. Годишната вноска, дължима чак до 1983 г., беше установена на 1,2 милиарда лева, или 20 процента от българския бюджет.

Допълнително България плащаше разноси на всички Съглашенски военни сили, които бяха окупирали страната след примирието от 1918 г., и за издръжката на Междусъюзната комисия и Военната контролна комисия в България. Български въглища отиваха в Югославия като „обезщетение“ според Ньойския договор.

Изгледите за подобрене на икономиката бяха мрачни, особено когато на България беше отказан търговски излаз на Егейско море. Въпреки член 48 от Ньойския договор, който формално и категорично беше гарантирал на България свободно Егейско пристанище в западна Тракия, с условия за уточняване в по-късна дата, тя никога не го получи. Без свободен излаз на Бяло море беше много трудно да се засили външната търговия, която беше принудена да си служи с по-дългите и скъпи морски пътища от двете български пристанища на Черно море.

Друго огромно бреме бе нарастващият брой бежанци. След катастрофалната Междусъюзническа война през 1913 г. и загубите на териториите в Македония, Тракия и Добруджа повече от 250 000 бежанци бяха влезли в обеднялата страна, с едва пет милиона население. Към 1926 г. 150 000 от тях живеяха все още в мизерия, в очакване да бъдат настанени. Българското правителство отчаяно се опитваше да помогне на бежанците, но задачата беше извън неговите възможности и средства. Условията станаха толкова ужасни, че най-после Обществото на народите и други международни организации, като „Save the Children Fund“ и „Интернационалното бюро на труда“,

започнаха да се вслушват в молбите на България за подпомагане. Обществото на народите изпрати в България специално назначен комисар за емигранти Рене Шарон, един представителен и културен французин, чиято мисия беше да набави за бежанците жилища, земеделски сечива, добитък и семена за посев. За тази цел Обществото на народите одобри един международен заем от 2,25 милиона лири стерлинги.

Цар Борис се срещаше с Шарон, за да обсъждат заселването на бежанците, и интелигентността и компетентността на монарха спечелиха уважението на французина. Личният престиж и връзките на царя изиграха най-важна роля за събуждане на международния интерес към бедствието на българските бежанци. Мъчнотиите бяха огромни. Обработваемата земя трябваше да се раздаде на сънародници, идващи като бежанци от загубените територии, но с малко парцели земя се разполагаше в малка България, където три четвърти от населението се занимаваше със земеделие и където, противно на големите имения в Румъния и Унгария, парчетата земя бяха микроскопични. Чуждите заеми помогнаха в една широка програма за печелене на обработваема земя чрез обезлесяване и чрез изсушаване на тресавища в областите край Черно море и Дунав. Нови села бяха построени за емигрантите, малки заеми бяха отпуснати, за да им се помогне да започнат нов живот. Бежанците изказаха благодарността си по различни спонтанни причини: „Шарон“ например стана най-популярното име за кучетата в бежанското заселище Харманите, до Созопол, докато едно ново село, близко до Ямбол, беше наименувано Атолово, по името на Атолския дук, председателя на „Фонда за спасяване на децата“.

Военните задължения по Ньойския договор бяха друг товар върху оскъдния български бюджет. Тъй като военната повинност не беше позволена, войската от 33 000 войници, която се разрешаваше на България, трябваше да се състави от доброволци, което беше една скъпа, неефикасна система. Като резултат България през 1926 г. не притежаваше почти никаква военна отбрана.

Страната имаше страшна нужда от помощ отвън. Но в един свят, в който спомените от последната война бяха още болезнено живи, кой би предложил съчувствие и разбиране на една незначителна победена страна, на една дискредитирана държава, хулена от съседите си и

напълно пренебрегната от великите сили? Освен това българите не притежават никакъв талант сами да си направят реклама или да спечелят благосклонността на света. Връзките им в чужбина не можеха да се сравнят с контактите на другите балкански страни, специално на Гърция. А в изкуството да се влияе върху чуждестранни канцеларии и важни фактори и върху европейското обществено мнение българите бяха чисто и просто наивни дилетанти и новаци.

През този период имаше само един-единствен българин, познат и уважаван в чужбина. Поради потеклото си, постиженията си и привлекателната си личност „самотният цар“ Борис възбуждаше любопитство на Запад. Едва ли имаше някой чужд посетител или журналист, който да не беше се поддал на царското обаяние, след като се бе докоснал до неговата интелигентност, до чувството му за хумор и до прословутата му скромност. Даже и критиците на българската политика и бруталните ѝ политически нрави винаги намираха да кажат някоя добра дума за умерения и великодушен български владетел.

Ако някой можеше сполучливо да защити българската кауза в чужбина и да обясни проблемите на репарациите, бежанците, Егейския излаз или отбраната, това беше само цар Борис. И той реши да го направи. В 1926 г., за пръв път откакто беше станал цар, той напусна страната за една обиколка на Европа. Като се има предвид накупялото недоволство на повечето българи през този период, както и надигащият се национализъм, умереността и помирителният подход на цар Борис бяха бързо забелязани и посрещнати със задоволство в чуждите столици. Неговото тронно слово при откриване на Народното събрание в 1926 г. беше показателно за тона, който той държеше при пътуванията си:

— Да започнем с положителното! Преди да обвиняваме, преди да представяме искания, да започнем с изказване на благодарност — казваше той на съотечествениците си. — България е в добри отношения с всички балкански държави. Нашият народ се ползва със симпатиите на чуждия свят (твърдение, което беше по-скоро преувеличено... — б.а.). Последниците от войната още тежат върху държавните финанси и върху духа на народа. Много проблеми очакват разрешението си чрез сътрудничеството на цивилизования свят. Благодарение на благосклонната намеса на Обществото на народите нашето правителство като начало може да осъществи един ценен

успех, колкото и скромнен да е той в сравнение с нуждите на страната... Бежанският заем е едно доказателство за благоразположението и симпатиите на Великите сили към България. Те се отзоваха навременно на нашия апел, като се съгласиха да основат една международна организация, предназначена да осигури стабилитета на българските финанси.

Извън добрия случай да поднови полезни връзки с Европа, цар Борис имаше нужда от почивка. Отгоре на цялото напрежение и неприятности, свързани със задълженията му, наскоро нови грижи се бяха прибавили в частния му живот. Неговият брат княз Кирил се беше завърнал от изгнание, потънал в дългове и забъркан в процеси по едно фамилно наследство в Европа. Борис, разбира се, беше много щастлив да посрещне брат си след тяхната дълга раздяла, но в същото време Кирил, един очарователен човек, без особени таланти и интереси в живота, сега беше напълно зависим от него и можеше да се превърне в бреме.

Двамата братя, неразделни приятели в ранната си младост, бяха водили напълно различен живот след изгнанието на Кирил през 1918 г., което беше засилило разликите в характерите им дотолкова, че отношенията им се бяха променили коренно. Представителен, красив мъж, по-висок и по-силен от по-големия си брат, князът по характер беше по-лек и интелектуално некомплицирен човек, с манталитета на аристократ „*bon vivant*“, готов да се наслаждава на всички удоволствия, които по-рафинираните европейски столици и курорти можеха да му предложат. Противно на Борис, на Кирил никога не се бе налагало да поема отговорности, да работи усилено или да се измъчва преди вземане на съдбоносни решения. Тъй като се предполагаше, че ще наследи голяма част от колосалното богатство на принц Филип Кобургски, Кирил се радваше на значителен кредит в цяла Европа. За нещастие, наследството бе оспорено и след безкрайни съдебни дела и огромни разноски по адвокати делото беше окончателно загубено. Без пари, преследван от кредитори, князът се завърна в София.

Тези години обаче бяха оставили доживотен отпечатък върху двамата братя: Борис — сериозният човек на дълга, блестящ, но напрегнат и постоянно угрижен, непрекъснато погълнат от работа, без свободно време за многобройните си интереси; Кирил — приятният спортист и плейбой, безгрижен и некомплицирен, човек без специални

амбиции, нито някакво всекидневно занимание. Донякъде като мравката и щуреца от баснята на Лафонтен.

На Кирил беше дадена стая в двореца, той се хранеше с царя и княгиня Евдокия и прекарваше края на седмицата с тях във „Врана“ или „Царска Бистрица“. Но Борис, загрижен за него и бъдещето му, се дразнеше от немного сериозната репутация, която брат му си беше създал в чуждата преса, където от време на време се печатаха клюки за дълговете, нощния живот по кабаретата и приятелките на княза. Царят предпочиташе да плати дълговете на Кирил и да сложи край на клюките в пресата, но тъй като нямаше пари, не беше в състояние да направи друго, освен да му даде легло и храна.

Цар Борис не разполагаше с лично богатство и живееше почти изцяло от цивилната си листа, дадена му от държавата. Огромните богатства на Орлеанската и Кобургската фамилия не бяха облагодетелствали новия български монарх. Неговата баба княгиня Клементина Орлеанска беше изхарчила грамадни суми през живота си, за да поддържа изискания стил на живот на сина си цар Фердинанд, а също и за многобройни обществени и благотворителни начинания, облагодетелстващи българския народ. Цар Фердинанд също беше богат човек, но богатството му вече бе намаляло значително към края на войната. Каквото беше останало от него, старият монарх го бе отнесъл в изгнанието си в Кобург, заедно с всички скъпоценни фамилни бижута и артистични вещи. Цар Борис, който живееше много скромно за един цар, сам беше предложил намаление на цивилната му листа, с оглед на жалкото състояние на държавните финанси. Поддръжката на дворците и всекидневните разноски бяха сведени до минимум, както и заплатите на царската свита и прислуга. Никакви големи приеми, тържества или държавни галавечери в двореца не се даваха вече, никакъв разкош и лукс. Изобщо при цар Борис вече не съществуваше никакъв дворецов живот.

Друг извор на грижи в частния живот на Борис беше все покапризното поведение на баща му. Старият монарх, който никога не е бил лесен човек, нито любещ баща, ставаше, с отминаването на годините в изгнание, все по-мъчен и по-мъчен. Желанието на Фердинанд да види пак „своята“ България, една искрена, дълбоко изстрададена носталгия, беше станало идея фикс, съчетана с подозрението, че единствената пречка за неговото завръщане е синът

му. През първите години от царуването си Борис страдаше много от критиката, студенината и подозренията на баща си, но сега той чувстваше по-малко болка, отколкото раздразнение от неговите непрекъснати оплаквания и обвинения.

Това беше много неприятно положение за син, който още уважаваше баща си. Намеците на Фердинанд за завръщане в България се превърнаха в открити запитвания, последвани от настойчиви искания, което безпокоеше Борис. Той знаеше, че завръщането на стария монарх в този момент беше невъзможно. Не само всички политически партии бяха изразили своята най-категорична опозиция, но също и съседите на България, и великите сили бяха отправили предупреждение срещу подобен ход. Въпреки това Фердинанд отказваше да приеме тези доводи, обвинявайки сина си, че той не го пуска в страната. В своята горчивина той дори намекваше, че Борис може би е ревнив към стария цар и се бои за трона си.

Преглъщайки търпеливо обвиненията на баща си, Борис постоянстваше в усилията си да остане добър син. Не минаваше нито една годишнина или празник, без да изпрати телеграма или подаръци, нито един доверен пътник не тръгваше за Германия, без да носи послание, неохотно прието от лошо настроения бивш цар. Но наред с катастрофалния политически ефект, който завръщането на Фердинанд можеше да има, вярно е и това, че Борис не беше особено ентузиазиран от тази идея. Той познаваше баща си прекалено добре, за да очаква Фердинанд да се държи в България като кротък стар пенсионер, дошъл на носталгично поклонение, който търси пеперуди и еделвайси в любимите си планини или си припомня на уединената скала близо до „Евксиноград“ хубавото старо време. Борис знаеше, че присъствието на монарха в България щеше да създаде проблеми. Писмата на Фердинанд още споменаваха „моята Врана“, „моя Евксиноград“, „моята зоологическа градина“, „моята България“. Той критикуваше почти пред всеки посетител в Кобург начина, по който Борис управляваше страната, липсата на авторитет, решителност и царственост. Фердинанд все още не можеше да отвикне да командва синовете и дъщерите си и да им дава непоискани съвети, които звучаха повече като наставления. Всичко това беше не само отегчително, но и политически опасно в една страна, където някои ултранационални групи бяха често разочаровани от умереността на цар Борис и неговата

мекушавост спрямо сърби, гърци, комунисти, левичари и други „смъртни врагове“. В напрегнатата атмосфера, наследена от поражението от Първата световна война и режимите на Стамболийски и Цанков, самото присъствие на стария монарх можеше да послужи като обединителен център за различни течения, даже и ако Фердинанд имаше искрени намерения да остане пасивен.

Борис тръгна да пътува из Европа като цар най-напред през 1926 г. и после отново, през есента на 1927 г. Той започна пътуванията си в Швейцария, неговата любима чужда страна. Там той си отдъхваше, като пазаруваше инкогнито в Цюрих и Женева, като се катереше по планините в Зермат и Ароза или се наслаждаваше на несравнимите изгледи на езерата в Монтрьо и Люцерн. За няколко седмици хотелът „Baur-au-Lac“ в Цюрих ставаше главната му квартира, откъдето той организираше швейцарските си екскурзии и пътувания до другите страни. В Алпите, които му напомняха много за неговата родна Рила, той прекара много дни в туризъм, откривайки цветя, подобни на нашенските, и сравнявайки българските и швейцарските папрати и борове.

Борис с радост се среща, след 13-годишна раздяла, със своя бивш швейцарски учител Констант Шауфелбергер, който обучаваше българските князе в София между 1909 и 1914 г. Княз Кирил придружаваше брат си в Швейцария и срещата между Шауфелбергер и неговите ученици бе много вълнуваща. А швейцарецът отбеляза в дневника си: „Борис не се е променил много, само, разбира се, е възмъжал. Чертите на лицето му са станали по-решителни, носът още по-голям и започващата плешивост прави челото да изглежда по-високо; но сините очи са все така живи и святкащи, докато твърдата уста изпод късите черни мустаци се отваря в очарователна усмивка над великолепните му зъби. Той е по-скоро слаб, изглежда уморен и е загубил нежната грация на юноша, но не и природната си елегантност и привлекателна естественост. Цялата му личност излъчва интелигентност и духовитост, доброта и сърдечност“.

В противовес, Шауфелбергер намери Кирил много променен, „трансформиран до такава степен, че не го познах: почернялата и вълниста коса, очите във форма на бадеми, бурбонския нос, хабсбургските устни, червендалестото лице — един едър и силен мъж с големи изпъчени гърди, дълги крака, великолепна стойка, с вид на

благородник, който знае как се живее добре, и на спортист, необременяван от прекалена интелектуалност, нито от морални скрупули“.

Дните, прекарани заедно в Швейцария, затвърдиха възхищението на бившия преподавател от цар Борис: „По-старият брат, който винаги превъзхождаше по-младия княз и по интелигентност, и по сърце, беше станал мъж, кален от изпитанията, узрял от нещастията“. Първото впечатление на Шауфелбергер от Кирил се потвърди също: „Той е останал същият симпатичен човек като преди — повърхностен, приятен, весел, никога невземащ нещата трагично, знаещ, когато му изнася, как «да отвори орлеанския чадър на безразличието». Превратностите на живота не са оставили отпечатък върху него и не са го направили по-дълбок човек. Той иска да се наслаждава от живота и неговият практичен ум и реализъм му помагат да задоволява жаждата си за удоволствия“.

В Швейцария цар Борис посети Обществото на народите в Женева, говори с членовете на правителството в Берн и среща бележити хора, като Алберт Айнщайн и философа Анри Бергсон. Между официалните визити той видя лични приятели и роднини, отиде на медицински преглед при своите швейцарски доктори, включи в програмата си и малко пазаруване (повечето неща за официални и частни подаръци), без да забрави редовния си навик да търси навсякъде обуца за особено тесните си крака. Доставяше му голямо удоволствие да говори „Schwitzerdutch“ (швейцарско-немския диалект), който го забавляваше извънредно много и беше усвоил не толкова добре, колкото княз Кирил, следвал в Политехниката в Цюрих.

По-късно Борис среща Шауфелбергер в Брун, откъдето двамата преминаха през високия планински проход Фурка и отидоха до Зермат, там те се изкачиха на Горнерграт, събирайки цветя и ловейки пеперуди. Много от алпийските растения във „Врана“ и другите български царски градини бяха събирани лично от цар Борис през екскурзиите му в Швейцария. По време на тези разходки царят понякога разтваряше сърцето си и говореше за себе си и своите проблеми. Той се видя на Шауфелбергер като необикновено зрял, чувствителен мъж, без лични амбиции, който беше посветил живота си с голям кураж на смазващата и неблагоприятна задача да служи на своя народ. Борис му разказа за

всички пречки, унижения, измами, интриги и клевети, които трябваше да понесе.

— Какъв ужасен занаят! — забеляза швейцарецът.

Царят описа как беше „тъпкан и унижаван от селския диктатор Стамболийски и тогава, след падането на тиранина, беше заплетен в мрежа от заговори и интриги от министрите, които се опитваха да го контролират... как се беше съпротивлявал, защитавал и заплашвал да абдикира, едно ефикасно оръжие поради неговата голяма популярност и защото само царят можеше да възстанови България, да защити нейната кауза и да спечели ценни симпатии в чужбина...“. И царят приключи историята си, усмихвайки се горчиво:

— Аз съм човекът, който залепва счупените чинии!...

През време на обиколката си цар Борис отиде и до Кобург да види баща си, за пръв път след драматичното заминаване на Фердинанд от София през октомври 1918 г. Много неща се бяха променили основно през тези осем години, но старият монарх не беше станал по-топъл баща. След като показва уважението си на привързан син, в една атмосфера на учтива формалност, опитвайки се да игнорира няколко злобни забележки и оплаквания, Борис напусна Кобург, чувствайки се по-разстроен, отколкото когато пристигна. Той се присъедини към Кирил и Евдокия на едно посещение при тяхната сестра Надежда във Вюртемберг. Сравнявайки впечатленията си, четирите деца на Монарха трябваше да признаят със съжаление, че отношенията с баща им не бяха се променили много от детските им години. В Париж Борис се срещна с президента Поанкаре и президента Думерг, у които остави много благоприятно впечатление. В Англия крал Джордж V го покани да стрелят диви кокошки в Балморал. В Белгия той беше топло посрещнат от крал Алберт и в Италия посети крал Виктор-Емануил III и неговата фамилия в лятната им резиденция Сан Росоре. Там през 1927 г. той срещна дъщерята на краля, принцеса Джованна, която някои репортери на вестници вече бяха включили между възможните кандидатки за бъдеща българска царица.

Царят имаше много натоварена програма, която включваше срещи с няколко дузини официални лица, политици, дипломати и журналисти във всяка страна. Шауфелбергер изказа мнение, че между официалните визити царят трябва да си почива в Монтрьо, на Женевското езеро. Но Борис, който беше получил сведения, че са наети

терористи, за да го убият в чужбина, отговори на швейцарските си приятели:

— Аз не искам да стоя в Монтрьо. Там те си имат вече паметника на императрица Елизабета. Моят ще бъде в Люцерн, където те още нямат царски надгробен паметник.

Но, за щастие, пътуването завърши без инцидент. Където и да отидеше, младият цар на бившата неприятелска страна беше добре посрещан, като даваше повод за статии за България в западната преса, които за пръв път не бяха неприязнени и презрителни. Напротив, много европейски журналисти и политици откриха нов приятел — един привлекателен, умен и демократичен цар.

[1] Даже днес комунистическите историци продължават да избягват въпроса за „Света Неделя“. Всички документи, засягащи заплануването и извършването на атентата, са още строго засекретени. Въпреки че, няма съмнение, никакво важно действие или инициатива през този период не бяха възможни без знанието и одобрението на Коминтерна и Централния комитет, настоящата официална версия се опитва да отхвърля партийната отговорност. Тя настоява, че престъплението било един неодобрен акт, една сериозна грешка, направена от „крайно леви отцепници“ и „авантюристи“, т.е. от военния център, ръководен от Янков, Минков и Абаджиев, които действали независимо и срещу мъдрите решения на партията. Мъчейки се да очисти от вина главното ръководство, тази версия пренебрегва факта за тясната и непрекъсната връзка на тези „крайни левичари“ с техните ръководители и по-специално с Георги Димитров и Станке Димитров-Марек. Всъщност Абаджиев веднага намери подслон в Съветския съюз. — Б.а. ↑

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ЦАРСКАТА СВАТБА

Принцеса Джованна Савойска го видя за пръв път на 25 септември 1927 г., когато той дойде в Сан Росоре на обяд с нейните родители краля и кралицата на Италия. Тя веднага забеляза неговия аристократичен профил, необикновения сиво-син цвят на очите му и добре ушития тъмен костюм, който той носеше с вродена елегантност. Разбира се, тя го намери малко стар за нея — цар Борис беше 33-годишен, а тя наближаваше 20, но ѝ харесаха неговата зрелост и изисканост, когато разискваше световното положение с нейния баща. „Може би той е малко прекалено сериозен“ — си помисли тя.

Те размениха няколко думи на френски език, който той говореше перфектно, както забеляза принцесата. Когато крал Виктор-Емануил направи няколко забележки на италиански, гостенинът обърна на италиански без затруднение. През време на обяда той разговаряше изключително с родителите ѝ, които изглеждаха очаровани от забележително добре информирания и забавен гостенин. На Джованна не се отдаде случай да му каже нещо друго.

Тя беше необичайно нервна този ден и се чувстваше свенлива и негово присъствие, но в същото време и много любопитна. Причината, поради която този специален гостенин я интересуваше, беше, че светските рубрики на вестниците я бяха свързали романтично с неженения български цар. Техните снимки се бяха появили една до друга в илюстрирани списания, със заглавия, предсказващи предстоящ годеж. Това беше, разбира се, абсурдно — двамата никога не бяха се виждали — и за момент Джованна дори обмисляше да отиде до Торино при брат си, за да избегне срещата с Борис, но бе склонена да остане.

Тази есен, на път за Рим, цар Борис и княз Кирил прекараха нощта в хотел „Роял Виктория“ в Пиза, недалече от просторното кралско имение Сан Росоре. Борис беше идвал в Тоскана преди това — неговата майка, княгиня Мария-Луиза, беше живяла близо до Пиза, в

палата на Пармския дук — но никога не беше посещавал Сан Росоре. Когато дворцовият автомобил, изпратен да го вземе за обяда, приближи крайбрежието, се откри приказен пейзаж, който беше въодушевил безброй поети и художници, и цар Борис разбра защо италианските крале бяха избрали това място за любима резиденция извън столицата.

Обширното имение с чифлици, конюшни и борови гори беше известно с расовите си коне, а също и със стадо камили, докарани там от Палестина преди няколко века. Колата напусна шосето за Пиза, поемайки гористия път до „Старите чифлици“, където главната къща, „palazzina“, се намираше на един кръстопът в центъра на имението. Единият от пътищата продължаваше чак до лятната вила край Гомбо, на морето, докато другият, минаващ покрай „Новият чифлик“, отиваше от реката Арно до Серкио, реката, възпята от Шели, в която поетът се беше удавил. Къщите, удобни, но без особен лукс, бяха построени през 1830 г. от дука на Тоскана, а по-късно бяха служили като лятно и есенно убежище за бащата и дядото на крал Виктор-Емануил Умберто I и Виктор-Емануил II. Сан Росоре беше любимото ваканционно място за царските деца.

Кралската фамилия прие Борис много топло и след обяда крал Виктор-Емануил и кралица Елена поканиха Борис да доведе княз Кирил същата вечер на интимна семейна вечеря. Този път Джованна има добра възможност да разговаря с гостите. По време на вечерята тя откри, че зад сериозния си вид Борис можеше в действителност да бъде много забавен и сърдечен, особено когато се смееше. Тя намери, че царят има чудесно чувство за хумор. Борис, в замяна, намери младата италианска принцеса много привлекателна. Това беше едно приятно откритие, защото посещението му не беше съвсем без задни мотиви. Поддавайки се на всякакъв вид натиск да даде на България престолонаследник, той бегло бе обмислял няколко възможни избора измежду свободните принцеси в Европа, като Джованна бе сред първите от списъка. Да се ожени за българка, беше изключено: България според Конституцията нямаше никаква титулувана аристокрация и българите първи нямаше да одобрят женитбата на царя им за момиче от обикновен произход. Сред подходящите кандидатки бяха Великата княгиня Кира Кириловна, дъщеря на Великия княз Кирил, претендента на руския трон, и Сибила, принцеса Кобургска. Но

Борис не изглеждаше особено възхитен нито от едната, нито от другата перспектива.

Това съвсем не означаваше, че царят трябва непременно да бъде омаян и влюбен, за да сключи брак. Задължението на всеки цар е да се ожени за една бъдеща царица, бъдеща майка на царе и князе, а не за някаква романтична дулцинея. Наистина един поглед върху стари портрети на грозновати инфанти в Прадо или на кралски дъщери в Лувъра би могъл да предизвика кошмарни сънища на всеки простосмъртен ергенин и все пак винаги е имало самопожертвувателни или наистина куражлии царе и принцове да се женят за тях. Но царете, най-сетне, са също така хора и царските бракове като всички други са очевидно много по-привлекателни, когато бъдещата булка е благословена с външност, която радва мъжкото око, и осанка, която кара сърцето да се разтупа. Заради това Борис беше нетърпелив да види как изглежда отблизо италианската принцеса, за която беше слушал толкова много напоследък.

Той беше възхитен, но и малко озадачен, защото Джованна беше различна от младите благороднички, които той познаваше. Нейното деликатно, тясно лице, с чудесна светла кожа и отдръпната назад малка брадичка беше одухотворено от живи, закачливи, зелено-кафяви очи. Човек не можеше да нарече лицето ѝ красиво, в класическия смисъл на думата, поради характерния ѝ орлов нос, една отличителна черта, която всъщност ѝ даваше аристократичен вид. Млада, свежа и грациозна, принцесата създаваше впечатление на весело, чуруликащо птиче.

За Борис този вид млада жена беше нещо ново и освежаващо. Модерните дрехи, които Джованна носеше, разговорът ѝ за съвременен театър и концерти, интересът ѝ към тенис, ски, танци показваха завидна жизнерадост и даже известно безгрижие. У нея имаше някакво качество, което той не можеше да определи точно, нещо щастливо, леко и женствено. Нейният живот изглеждаше по-спокоен и слънчев, отколкото е бил въобще някога неговият. Джованна имаше много малко общо с повечето принцеси, които Борис познаваше — неговите породисти братовчедки, енергични амазонки с голям номер обувки без токове, или сухи, добродетелни девици с фризури на учителки.

Джованна беше също различна и от сестрите му. Първо, тя очевидно не разбираше нищо от политика — главната тема на разговор

в семейството на Борис — нито пък даваше вид, че се интересува от това. Но в много други отношения двадесетгодишната италианка имаше повече светски познания, отколкото българските княгини. Борис например никога не беше чул Евдокия и Надежда да говорят за мода или коафюра, нито ги беше видял да си слагат червило и пудра или да се интересуват от украшения. Като момичета тяхната мащеха, царица Елеонора, ги обличаше неизменно в скромни старомодни дрехи, отговарящи на желанията и вкуса на строгия им баща, който лично решаваше какви фамилни бижута всяка от тях трябваше да носи, и то само при специални случаи. По-късно, в сериозната атмосфера на следвоенните години, княгините никога не можаха да познаят безгрижие и суета, нито да развият и най-малкия интерес към облекло или женски приказки. Вместо това те станаха (особено блестящата и политически ориентирана Евдокия) най-близките довереници на техния изтормозен брат, който често разискваше с тях важни политически въпроси.

„Да, Джованна е наистина една много различна жена — все още си мислеше Борис, когато се върна в хотела в Пиза. — Едно дете. Едно много привлекателно дете.“ Но той беше достатъчно възбуден тази нощ и продължи да говори за нея с брат си и Драганов, докато отидоха да си легнат.

В сравнение с децата на цар Фердинанд, Джованна беше имала щастливо детство. Родена в 1907 г. в палата Квиринал в Рим (където по съвпадение майката на цар Борис, княгиня Мария-Луиза, също беше родена, тридесет и седем години по-рано), нейната младост беше повече свързана с Вила Савоя, римския дворец, където нейната фамилия се беше преместила, когато тя беше седемгодишна. Баща ѝ, Виктор-Емануил III, един мълчалив, извънредно нисък и доста грозен човек, притежаваше солидно образование и всички качества на храбър войник, но нищо от пословичното италианско лекомислие и чар. Той говореше латински и беше вероятно най-големият световен колекционер на редки монети. Скромнен и по-скоро скучен като монарх, той беше много добър, макар и неизразяващ открито чувствата си, баща. Той беше наследил престола на баща си Умберто I, убит през 1900 г., но от 1922 г. страната беше управлявана от цветистия Бенито Мусолини и неговата фашистка партия, докато Виктор-Емануил бе

постепенно сведен до ролята на уважаван, но безвластен конституционен монарх.

По-живописният от двамата родители беше майката на Джованна, кралица Елена, една висока, величествена, но всъщност топла и сърдечна славянка, дъщеря на крал Никита, бившия владетел на Черна гора, малката балканска държава, присъединена към Югославия след Първата световна война. Възпитана в Петербург и Виена, кралицата беше талантлива художничка и се интересуваше особено от археология. Археологически разкопки, финансирани от нея, бяха довели до откритието на „Discobolo“ — известната статуя на гръцки дискохвъргач, както и на много ценни мозайки и антични златни монети. Но главната ѝ дейност беше насочена в полето на филантропията, където нейните приноси бяха достатъчно забележителни, за да бъде наименувана от папа Пий XII *La Signora della Carita* (Дамата на милосърдието).

Виктор-Емануил и Елена не бяха строги родители и Джованна никога не беше изпитвала страха, който Борис чувстваше към баща си. Приетата традиция за възпитание на европейски принцеси беше основана на извънредно строги правила, които изискваха сурова дисциплина, и това беше задачата на госпожица Билино, гувернантката на Джованна. Тя беше строга, когато надзираваше уроците и маниерите на принцесата, но, от друга страна, тя не беше се отделила нито за миг от нея, когато Джованна, на шестнадесетгодишна възраст, едва не бе умряла от тифус. В резултат на строгото възпитание принцесата получи солидно образование, специално по история, литература, латински и изкуство. Тя говореше френски и английски, рисуваше, пееше и свиреше на пиано, виолончело и хармониум.

За разлика от българските царски деца, италианските принцеси бяха израснали, заобиколени с приятелки на тяхната възраст. Празненства и танци бяха устройвани вкъщи, принцесите ходеха на разходка и екскурзии и играеха тенис с млади италианци от добри семейства. Но не ставаше и въпрос, разбира се, да отидат някъде без отговорен ескорт: някоя млада компаньонка трябваше да ги придружава при всички случаи. Строгото възпитание беше породило у Джованна силно чувство за дисциплина и дълг, но зад нейното примерно държание се криеше едно независимо, упорито момиче, закачливо и с чувство за хумор.

Политиката не се разискваше никога в присъствието на италианските принцеси и те не срещаха никакви държавници. Джованна беше 18-годишна, когато присъства на първата си официална дворцова вечеря за краля и кралицата на Афганистан. Обаче тя и сестрите ѝ бяха представлявали кралската фамилия при откриване на училища и болници, кръщавания на параходи, паради и тържества, понякога дори два пъти на седмица.

Но, от друга страна, имаше и ваканции, безгрижни седмици на игри и веселие. Джованна беше неразделна с Мафалда, докато тази любима сестра се ожени, след което Джованна стана най-близка с Мария, най-младата принцеса. Йоланда, която беше много по-стара, беше женена от 1923 г. за граф Калви ди Берголо, докато Умберто беше винаги във военно училище или в различни гарнизони. Джованна не държеше особено на планинските ваканции, но обожаваше месеците в Сан Росоре с плажовете, плуването, разходките покрай Арно и Серкио и нощните риболовни експедиции. Обичаше обиколките на Тоскана, посещенията във Флоренция, Пиза и Лукка, и най-голямото удоволствие — пазаруване инкогнито в града.

Когато Джована стана 18-годишна, започнаха да се появяват ухажори, обикновено братовчеди или потомци на знатни европейски фамилии, докато стари лели горяха от желание да сватосват. Разбира се, и въпрос не можеше да става дъщерята на италианския крал да се омъжи за кандидат без благородническа титла. Принцесите от този период, споделяйки този възглед като съвсем естествен, сами не помисляха да се женят извън своята класа. От друга страна, времето на браковете, уговаряни от родителите, беше отминало, поне за италианската кралска фамилия. Виктор-Емануил и Елена не наложиха своя избор на никое от децата си, всяко от които избра само своя партньор в живота. Докато срещне Борис, Джованна не беше намерила принц, който да я заинтересува, а баща ѝ и майка ѝ, познавайки независимата ѝ натура, даже и не помислиха да се опитат да ѝ натрапят някой съпруг.

Една вечер, скоро след посещението на цар Борис, когато бяха на опера, кралица Елена отведе Джованна настрана през антракта и каза със загадъчна усмивка:

— Имам да ти съобща нещо. Мафалда ми каза, че княз Кирил отишъл да я види и попитал дали ти би се омъжила за брат му, цар

Борис. Какво мислиш за него?

Джованна се показа изненадана, макар че новината не беше изцяло неочаквана за нея.

— Аз не го познавам достатъчно добре. Имам нужда от известно време да си помисля — беше всичко, което тя можа да отговори.

По-късно Джованна повтори същото и пред баща си. Той никога не беше крил симпатията си към българския цар и високо уважаваше внушителната му бойна репутация, независимо от факта, че двамата бяха воювали на противни страни през войната.

Въпреки че имаше нужда от време за обмисляне, Джованна никога не беше очаквала, че за проектирания брак цели две години ще се говори толкова малко. Самата идея изглежда да беше мъртва. Но принцесата и цар Борис се срещнаха отново през януари 1930 г. на блестящите тържества в Рим по време на сватбата на нейния брат Умберто. Беше неудобно да си говорят по време на церемониите, особено в деня на сватбата, когато Борис, в пълна униформа, на кон, редом с Виктор-Емануил и престолонаследника, премина през улиците на Вечния град. Но на следния ден Борис намери Джованна в римската къща на Мафалда, където най-после можаха да бъдат сами и да си говорят свободно.

Там Борис ѝ каза лично за желанието си да се ожени за нея, нещо, което тя беше чула само от неговия брат и сестра и от други доверени лица в двете фамилии. Но той беше песимистично настроен този ден, като обясни религиозните пречки, които щяха да се явят. Беше извънредно мъчно да се получи съгласието на папата за брак между една католическа принцеса и източноправославния цар. Това беше още по-трудно поради скандала отпреди около 30 години, когато Борис беше покръстен в православието, въпреки тържественото обещание на цар Фердинанд да възпита сина си в католическата религия. Ватиканът, който не беше забравил случая, нямаше намерение да повтори същата грешка. От друга страна, беше политически невъзможно за царя да обяви на поданиците си, че бъдещият му син, българският престолонаследник, няма да споделя тяхната религия. Той обаче увери принцесата, че ще направи всичко по силите си, за да преодолее тази пречка, прибавяйки:

— Аз имам един приятел в София, на когото мога да разчитам. Той е италианец и знам, че държи много на мене.

Приятелят, за когото той спомена, беше монсеньор Анджело Ронкали, папският делегат в София (бъдещият папа Йоан XXIII). Ронкали, един истински божи човек, добродушен, бликащ от жизненост, беше в София от 1925 г. и направо се беше влюбил в България. Човек с голямо сърце, смирен и със скромни вкусове, Ватиканският пратеник беше научил български език и беше пътувал така обширно из страната, с кола или на муле, пеша или на кон, че познаваше планините, селата и населението по-добре от много българи. Години по-късно той писа на българския католически епископ Стефан Куртев: „Аз още пазя чудесна колекция от снимки от тези прекрасни природни места и когато съм уморен, ги разглеждам отново. Вярвайте ми, когато си спомня тези мили хора, сърцето ми се разчувства и очите ми се пълнят със сълзи.“ Всички българи, макар и болшинството от тях източноправославни, хранеха най-топли чувства към монсеньор Ронкали и го считаха техен истински приятел.

Цар Борис разговаряше винаги с удоволствие с интелигентния и духовит италианец, а някои от царския антураж, като католическото семейство Станчови и източноправославния Павел Груев, поддържаха близък контакт с него.

Като се върна в България, Борис премина от период на големи надежди до дни на обезсърчаване относно осъществяването на брака. След пътуването на царя до Италия американският шарже д'афер в София докладва до Щатския департамент на външните работи: „... има много повече повод за оптимизъм... местните журналисти смятат, че измежду 63-те короновани особи, събрани в Рим (за сватбата на принц Умберто), българският монарх би трябвало да намери подходяща кандидатка. Очевидно обаче, царят не беше изоставил надеждата си да се ожени за италианската принцеса Джованна, но доколкото разбирам, пречките от църковен характер за този брак още не са преодоленни. Тази вечер госпожица Елена Петрова-Чомакова, придворната дама на княгиня Евдокия, забеляза, че въпреки преобладаващия оптимизъм на пресата, самият цар не знаел нищо повече за положението, отколкото беше известно преди няколко месеца. По това време монсеньор Ронкали, папският делегат в София, ми каза, че въпросът бил безкрайно труден и че черквата не можела да отстъпи по въпросната точка. Очевидно е, че българите няма да променят Конституцията си,

за да се разреши престолонаследникът да бъде от друга, а не от източноправославната религия...“.

Но американският шарже д'афер споменава други два фактора, които можели да улеснят едно споразумение: скорошното помиряване на италианската кралска фамилия с папата с налагащото се тълкуване, че принцеса Джованна не трябва непременно да промени религията си, ако се ожени за Борис, и че всички нейни деца, с изключение на първородния ѝ син, можеха да бъдат католици. Няколко месеца по-късно същият дипломат беше по-малко оптимистичен. „Преобладаващото мнение в повечето кръгове в София е, че един брак между принцеса Джованна и Борис е почти изключен“ — докладва той във Вашингтон. Хората подновиха спекулациите за други възможни кандидатки. На въпроса на американеца защо царят не беше избрал най-красивата измежду събраните принцеси на сватбата на Умберто, госпожица Петрова-Чомакова отговорила: „Те всички бяха повече или по-малко *moches* (грознички — фр.), с изключение на една от руските княгини, дъщерята на Великия княз Кирил“.

В един поверителен доклад до Държавния департамент във Вашингтон друг американски дипломат писа от Белград през февруари: „Югославският принц Павел ми каза днес, че младата Велика княгиня Кира, дъщеря на Великия княз Кирил, понастоящем претендент за руския трон, нямала да има нищо против да се омъжи за българския монарх, тъй като младата дама неотдавна се била изказала благосклонно за идеята. Понеже Кира е източноправославна, този брак, по всяка вероятност, би бил приемлив в България“. Принц Павел също казал, че когато попитал Джованна за възможността за брак с Борис, тя отговорила с изразителен италиански жест на разперване на ръце, което значи: „Аз наистина си нямам идея“.

Поддавайки се на враждебните чувства, които отличаваха сръбско-българските отношения през този период, принц Павел изненадал американския дипломат Джон Динели Принс със злобнички забележки за българския си братовчед:

— Аз попитах принц Павел дали той смята, че едната или другата от тези млади жени има истинско влечение към цар Борис, и той отговори остро: „Разбира се, че не! Как може някоя жена да се влюби в Борис, с неговото съсухрено малко личице“. Аз не можах да

не се засмея на този изблик, който е доста в унисон с вече познатата омраза на дома на Карагеоргиевичите спрямо техния кобургски съсед.

Тогава принц Павел обърна на политика, прибавяйки:

— Ако само Борис беше настроен приятелски към нас, всичко щеше да бъде добре, тъй като ние положително не искаме и не можем да погълнем България сега, защото такова уголемяване ще ни причини само ново политическо разстройство, от каквото вече страдаме зле в Хърватско.

В Рим Джованна трябваше да чака още шест месеца, преди да получи някакво положително известие. Тогава, през юли, княгиня Евдокия дойде да я види в Сант-Анна ди Валдиери, една кралска вила, близо до Торино, за да донесе последните новини от София. Нещата напредвали бавно, но Борис изглеждал по-оптимистичен сега, след разговорите, които имал с водачите на българското правителство и черква и с монсеньор Ронкали. Все още било мъчно да се намери една формула, приемлива за всички, но окуражаващото е, че те всички откровено искали да помогнат на обичния цар.

Най-после, в началото на септември, Борис пристигна в Сан Росоре, където кралската фамилия го настави в една крайбрежна вила, край Гомбо. Той с радост съобщи на Джованна и родителите ѝ, че е успял да получи благословията на главата на Св. Синод, митрополит Неофит, и на софийския митрополит Стефан. А и проблемите с католическата черква изглеждаха на път да бъдат дискретно разрешени благодарение на приятелското отношение на монсеньор Ронкали. Той не настояваше вече толкова за едно предварително, формално задължение относно вероизповеданието на бъдещите деца, въпреки че беше, разбира се, принуден да направи проформа известни предупреждения.

На следната вечер, 4 септември 1930 г., в Сан Росоре Борис и Джованна решиха да се оженят, но да не оповестяват официално годежа си, докато всички формалности не бъдат уредени. Сваляйки един пръстен от ръката си, тя го даде на годеника си. Той го изпрати веднага на един бижутер да го копира точно за нея, със скъпоценен камък, който беше принадлежал на майка му.

Голяма грижа се свали от сърцата на двамата и тази вечер те се чувстваха безкрайно щастливи. Необичайно за него, цар Борис спря да се безпокои. Сияещ, 36-годишният годеник беше възхитен, че и на него

ще бъде позволено най-после да изпита някои от радостите на простосмъртните хора.

Любовните преживелици на Борис бяха ограничени. Той не беше наследил страстите и вкуса за плътски авантюри на баща си. Изглежда, че чувствеността и сексуалността не играеха много важна роля в живота му. Извън няколко младежки платонически увлечения по момичета, като другарката му от детинство Фео Станчова, проучването на ергенските му години не разкрива никаква сериозна романтична любов или връзка на пламенна страст.

До 30-годишната му възраст, когато цар Борис започна отново да пътува в чужбина, възможности за сантиментални приключения в България почти не съществуваха, защото той беше абсолютно претрупан с работа и грижи и се намираше под непрекъснато напрежение в една страна, където всяко движение на царя е следено и разисквано. Но може да е било различно през периода между 1926 г. и 1930 г., когато той посещаваше често Западна Европа. Въпреки че няма достоверни сведения, много допустимо е, че един млад човек с неговия чар, жизненост и чувствителност не всякога е устоявал на съблазните... Но много дискретно.

Цар Борис рядко беше виждан в такова напрежение и така нервен, както беше през деня на 2 октомври 1930 г. Той крачеше неспокойно в кабинета си, пресичайки за десети път дългите коридори на Софийския дворец, и нетърпеливо телефонираше на Драганов всеки половин час:

— Някакви новини от Зупе? За бога, защо се бавят толкова?

После отиваше до апартамента на княгиня Евдокия да се оплаква:

— Полудявам! Не мога да чакам повече. Станала е някаква грешка, ще видите!

Три дни по-рано Борис беше изпратил съветника Ханджиев („Зупе“) на важна мисия в Сан Росоре. Беше му дал лично писмо до италианския крал, информирайки го, че предишния ден, 28 септември, министър-председателят Ляпчев и митрополит Стефан бяха дошли във „Врана“ с щастливи новини: и правителството, и черквата даваха благословията си за брака на цар Борис с принцеса Джованна. Царят

искаше съгласието на крал Виктор-Емануил да обяви официално годежа на 3 октомври, едновременно в София и Рим. Ако италианският крал беше съгласен, той трябваше да телеграфира само: „Книгата се получи“, адресирайки телеграмата до „Соколски, София, Двореца“.

Още щом Ханджиев тръгна с писмото, бденето започна в двореца за царя, княгиня Евдокия, княз Кирил и довереника Драганов. След първите два дни, докато царският съветник още пътуваше, напрежението нарасна кресчендо, а към 2 октомври стана непоносимо.

— Защо Виктор-Емануил не отговаря?! — чудеше се царят.

По време на обедата той не се докосна до яденето, докато Евдокия, Кирил и Драганов оживено дискутираха:

— Може би италианският крал отсъства? Може би е решил да се посъветва с Дуче?

На вечеря Борис беше наистина обезпокоен. Какво ли, ако телеграмата се е загубила? Ако е отишла погрешно до хотел „Палас“ в София, вместо в двореца? Годежът щеше да бъде оповестен в Рим, а в България — не. Каква досадна грешка щеше да бъде това! Драганов вдигна телефона:

— Шиваров — каза той на дворцовия чиновник по съобщенията, — извикайте Централната поща и проверете всички телеграми от Италия до хотел „Палас“ в София!

Отговорът не закъсня:

— Нищо не е получено за Соколски.

Изморен и обезпокоен, Борис се оттегли в спалнята си в 11:30 часа.

Най-после една шифрована телеграма пристигна от Пиза късно през нощта. Ханджиев съобщаваше: „Писмото предадено. Имам писмо за Негово Величество. Тръгвам за София, пристигам 4 октомври вечерта“. Нищо повече. Тази телеграма причини още по-голяма тревога. Цар Борис не спа добре тази нощ, макар че трябваше да се приготи за отпразнуването на 3 октомври, годишнината от възкачването му на престола. Крал Виктор-Емануил е получил писмото и още не отговаря... защо? Дали не е съгласен с предложената дата, или изобщо е променил решението си относно годежа? Никой не можеше да отговори на това.

— Тържественият благодарствен молебен в Катедралата този ден ми звучеше повече като погребална служба — каза по-късно Борис.

Обезкуражен, той се отправи следобеда към Ботаническата градина, да посети директора Келерер, докато княгиня Евдокия отиде на чай у Драганови. В 18 часа в техния дом се обади от двореца дежурният по съобщенията, за да каже, че една телеграма току-що пристигнала от Сан Росоре.

— Прочетете ми я по телефона! — отговори Драганов нетърпеливо.

Телеграмата съобщаваше: „Heureux pouvoir envoyer le livre a pein aujoud’hui. Prie repondre si tu le publies le 3 ou un autre jour, pour le faire le meme jour“^[1].

Беше подписана „Вуйчо“.

Веднага след като телефонираха на царя, Евдокия и Драганов тръгнаха за двореца. Цар Борис подкара колата си с пълна скорост от Ботаническата градина нагоре по булевард „Цар Освободител“ и пристигна в двореца точно когато Евдокия, Кирил и Драганов се събираха във военната канцелария. Борис нахлу в стаята, засмян и необикновено възбуден. Без да прави и най-малкото усилие да прикрие радостта си, той свали шапката си и весело я подхвърли във въздуха.

— Какво ще правим сега? — обърна се той към своите близки, които споделяха искрено радостта му.

Бе решено да се изпрати отговор с предложение официалното оповестяване да стане на 4 октомври. Няколко минути по-късно телеграмата тръгна за Италия: „Издаването на книгата на 4 октомври, 11 часа“.

Цар Борис изпрати Драганов да уведоми министър-председателя, който вечеряше с членове на кабинета в хотел „Юнион Палас“. Но страхувайки се, че Ляпчев може да се възбуди толкова, че да съобщи преждевременно новината на колегите си, Драганов само го информира, че някакви добри новини се очакваха от Италия тази нощ. Той го помоли да бъде на разположение следната сутрин в 9 часа и да задържи всички министри в София, в случай че някои от тях имат намерение да отидат на почивка в края на седмицата.

„4 октомври 1930 г. събота. Какъв забравим ден“ — написа в дневника си Драганов. Ляпчев беше очакван на аудиенция в 9:30 ч. да му бъде съобщено за официалния годеж. Но в 9 ч. директорът на Българската телеграфна агенция се обади да попита какво да прави, защото Италианската информационна агенция „Стефани“ беше вече

известила, че крал Виктор-Емануил е обявил годеща. Драганов го помоли да забави новината, докато министър-председателят бъде официално уведомен. Но междувременно щастливата новина се разпространи със светкавична бързина и радостни тълпи започнаха да се събират в различни части на столицата. Докато Ляпчев напускаше двореца, за да уведоми Министерския съвет, Драганов посети митрополит Стефан, за да му предаде новината. По улиците на София въодушевлението нарастваше всяка минута. Засмени хора се поздравяваха един друг и празнични тълпи се отправяха в посока на двореца. През следващия час внушителната тълпа, натрупана пред източните врати на двореца, навлезе в дворцовата градина, викайки „ура“, докато дипломатическото тяло и официалните лица, които се опитваха да се доберат до вестибюла, за да се разпишат в царския регистър, с мъка си пробиваха път.

На обяд, връщайки се от Министерския съвет, царят се появи с колата си на булевард „Цар Освободител“. Ликуващата тълпа обкръжи автомобила, като всеки се опитваше да стисне ръката му, да го поздрави и му пожелае щастие.

„Но това, което стана вечерта, надмина всичко, което някога съм виждал да става в София“ — отбелязва Драганов в дневника си. Хвърчащи листове, приканващи населението на масово празненство, бяха разпространени през деня. Целият град бе украсен за кратко време с цветя и знамена. Към 18 ч. едно шествие, формирано пред Военния клуб и предвождано от членовете на правителството, се насочи към двореца, нарастващо като буен поток след проливен дъжд. Цар Борис изглеждаше много щастлив, посрещна кортежа отвътре на източните порти. Министър-председателят се опита да произнесе слово, но думите му бяха заглушени от гръмко „ура“, идващо от хиляди гърла, което не спря цели два часа, докато хората загубиха гласовете си. Група след група и делегация след делегация преминаха през дворцовия парк. След като правителството, общинските власти, народните представители, офицерите от Софийския гарнизон, студентите и патриотичните организации се изредиха пред царя, ентусиазирани тълпи от обикновени граждани буквално нахлуха през дворцовите врати. Изглежда, като че ли цялото население на бедните квартали и покрайнини се беше събрало в центъра на София да празнува събитието. Народният изблик беше по-буен и шумен от всяка

предишна демонстрация, даже по-емоционален, отколкото този в деня на атентата срещу царя при Арабаконак, когато цяла София се беше стекла в двореца да поздрави Борис за чудотворното му спасение. Манифестацията през 1925 г. съдържаше една трагична нота, но сега, пет години по-късно, имаше нещо радостно и щастливо за празнуване и понеже се случваше на най-популярната личност в страната, всеки сърдечно споделяше радостта.

Навалицата беше толкова голяма и възторжена, че имаше припаднали жени и деца в блъсканицата, и пунктове за първа медицинска помощ трябваше да бъдат импровизирани в дворцовия парк. След като се ръкува в продължение на един час със стотици граждани в градината, цар Борис отиде на балкона, продължавайки засмян да маха с ръка на френетичните доброжелатели. Когато демонстрацията свърши, той сервира шампанско на министрите, кмета и владиците, преди да се оттегли в кабинета си с неколцина близки: княгиня Евдокия, Куртоклиев, Груев и Драганов. Царят изглеждаше преизпълнен от радост и не спираше да се смее, да се шегува и да говори възбудено. Той благодари топло на сестра си за помощта ѝ и се извини пред Драганов за това, че и той трябваше да премине през всичките перипетии на годежа.

Ханджиев пристигна по време на вечерята и предаде писмото от италианския крал. Когато Борис го прочете внимателно, щастливото изражение изчезна от лицето му:

— Виждате ли, винаги ме обвинявате, че не се отдавам напълно на радостта си — каза той. — Знам си аз късмета! Докато не се свърши окончателно тази работа, аз не мога да бъда радостен. Ето, кралят ми пише за 18, както бяхме уговорили сватбата, поради традициите и обичаите в тяхното семейство, нямало да може да стане и ме пита за кога бихме могли да я отложим. Знам си ги аз италианците! Те не са англичани. Още отсега ми се изплъзват от ръцете и почват да ме играят. Но няма какво да се прави, ще трябва да се отложи сватбата. Знаех си аз, като не исках толкова да се бърза. *Cela ne se fait pas dans les bonnes familles.*^[2] Но вие ме накарахте да бързам и ето ви сега резултата, яжте си го!

Той беше отново нещастен, обезпокоен, че сватбата може да се отложи за два месеца, даже и за по-дълго. Княз Кирил се присъедини към групата и те повикаха стария Добрович за консултация. Всеки

посъветва царя, че отлагането би трябвало да бъде само с една седмица, достатъчно, за да се задоволят изискванията на католическата черква, но в никакъв случай с два месеца. Късно тази вечер една шифрована телеграма беше изпратена до крал Виктор-Емануил с предложение за по-късна дата през октомври. На следния ден отговорът пристигна от Италия: фамилията на принцесата предлагаше 25 октомври като нова дата за сватбата. Джованна беше избрала тази дата: годишнината от сватбата на родителите ѝ беше на 24-и, но през 1930 г., 24-и се падаше в петък, един недобър ден.

Усмивката се появи отново на лицето на Борис.

Трите седмици, които последваха, бяха най-трескавият период в двореца, откакто Борис беше станал цар. Цялата подготовка за сватбата и сватбеното пътешествие трябваше да се направи бързо, празненствата трябваше да се планират в подробности и беше подготвена обща амнистия, докато хиляди телеграми и писма се изсипваха от цялата страна и от чужбина. На някои от тях царят отговори лично, като например на поздравленията от „Ергенския тим“ в редакцията на вестник „Зора“: „Благодарейки за пожеланията ви, изпращам моето последно ергенско довиждане! Ще ви видя пак в клуба на женените мъже!“ — им писа той.

Царят беше под огромно напрежение, щастлив, но угрижен, занимавайки се лично и с най-малките подробности. Той не пропускаше да отбележи някои очевидни пропуски в дългия списък от поздравителни телеграми (държавните глави на Франция, Германия и Чехословакия, както и софийския окръжен управител), но и да се подразни от намеците във вестниците, че вследствие брака били възникнали някои религиозни проблеми. За щастие, митрополит Стефан беше на негова страна. Проницателният духовник изнамери една процедура, която щеше да задоволи и православните, и католиците. Той възнамеряваше да посрещне младоженците при входа на „Св. Александър Невски“ с един златен потир в ръце, подарък от българската черква. Тогава щеше да ги заведе първо само до средата на храма, където щеше да прочете молитва, да ги благослови и им даде причастие. Само тогава брачната двойка щеше да продължи до царския трон, през олтара, където клирът щеше да отслужи тържествена литургия. Така технически нямаше да има втора сватбена

церемония, само санкциониране на католическата сватба, която щеше да бъде отпразнувана преди това в Италия.

— Гениална идея! — възкликна цар Борис, когато чу за плана. — Митрополитът наистина заслужава най-големия орден!

Стефан също посъветва царя да бърза със сватбата, за да не би някои ултраконсервативни духовници и политици, които бяха против всякаква католическа церемония, да се опитат да създадат пречки.

Хората започнаха да изказват предположения относно диадемата, която майката на Борис, княгиня Мария-Луиза, беше получила за сватбата си от българския народ. Дали Джованна щеше да я носи на своята сватба? Този въпрос изнервяше Борис, защото той знаеше къде е тази корона. Цар Фердинанд я беше взел в Кобург, когато абдикира, заедно с всички ценни фамилни бижута. Младоженецът се тревожеше, че баща му можеше да използва диадемата, за да го „изнуди“ да му разреши да посети България. Ами ако короната беше продадена междувременно? Какви бижута можеше цар Борис да предложи на бъдещата си жена? Той самият нямаше бижута, достойни за една дъщеря на италианския крал. Още веднъж цар Борис почувства старата зависимост от баща си, едно чувство, което сега мразеше.

Като скромен човек, царуващ в бедна страна, Борис беше също загрижен за сватбените разходи и искаше да избегне всякакви разточителни церемонии. Но министър-председателят Ляпчев изказа единодушното чувство на всички министри и, в действителност, на цялата нация:

— Ние може да не сме богати като италианците, но ще покажем на света, че българите знаят как да направят сватбата на царя си!

Една сума от пет милиона лева бе отпусната от правителството.

Приготовленията в София и специално указът за амнистията, който цар Борис беше твърдо решен да подпише преди сватбата, забавиха заминаването му с няколко дена. На 10 октомври годеницата му телеграфира шеговито: „Ако не дойдете скоро, аз ще избягам от къщи!“. В шифрована телеграма на френски той отговори: „Моля не бягайте! Идвам веднага!“.

Царят замина на следния ден, придружен от Ханджиев, Драганов и камердинера си Свилен. Ляпчев дойде да го изпрати на гарата. Княз Кирил и княгиня Евдокия го придружиха в царския вагон до Цариброд, на югославската граница, където слязоха от влака. Кирил се тревожеше

за преминаването му през Югославия и го съветваше да пътува с параход от Истанбул, но цар Борис нямаше време за губене. За щастие пътуването премина без инцидент. Групата беше посрещната от специален италиански влак във Венеция, където започна официалното пътуване. В Пиза годеникът беше посрещнат на гарата от крал Виктор-Емануил, принцеса Джованна и сестра ѝ, принцеса Мария. Там годениците се прегърнаха и целунаха за пръв път публично.

В Сан Росоре цар Борис и малката му свита бяха настанени отново във вилата при Гомбо, една очарователна, дървена къщичка на плажа, на пет километра от главната вила на кралската фамилия. Същата вечер Борис беше приет от Виктор-Емануил на частен разговор. Бъдещият му тъст му съобщи за споразумението, което беше постигнал с папата. Отначало последният настоял годеникът да му напише саморъчно писмо, искайки позволение да се ожени за принцеса Джованна и обещавайки, че децата от брака ще бъдат католици. Но Виктор-Емануил се противопоставил, отговаряйки на папата, че Борис не трябва да направи повече, отколкото Хесенският принц, който се беше оженил за сестрата на Джованна, Мафалда. Той би трябвало само да подпише писмото, което принцесата щеше да напише до папата. В такъв случай цар Борис нямаше да има да подписва нищо през време на католическата церемония. След известно настояване от страна на италианския крал папата беше приел компромиса.

Борис беше много облекчен от това, че трябваше само да сложи подписа си до този на годеницата си в писмото, което тя беше написала до папата. Когато се завърна във вилата си, той каза на Драганов:

— Аз съм доволен от това споразумение, но знам, че един ден ще трябва да плащам за това писмо. Не знам точно как, но ще платя. Ще видите! Папата е непримирим и коравосърдечен човек. Ненапразно казват, че един от кардиналите, мисля, Маффи, се молел така: „Господи, или му отвори очите, или му ги съвсем затвори!“.

Същата вечер Виктор-Емануил беше предложил парите на дъщеря му да се депозират на името на Борис. Кралят, който беше много богат човек, знаеше, че бъдещият му зет нямаше собствено състояние. Цар Фердинанд и княгиня Клементина бяха изхарчили по-голямата част от нейното орлеанско наследство, докато майката на Борис, Мария-Луиза, една от 24-те деца на Бурбон-Пармският дук,

беше наследила много малко и не беше оставила нищо. Борис обаче отказа:

— Не, по-добре е всичко да остане на нейно име — каза той. — По този начин, ако аз бъда убит, поне парите ще останат нейни.

Следната сутрин принцеса Джованна дойде до Гомбо с колата си, за да разведе Борис наоколо. Те прекараха целия ден сами, преди фамилията да се събере за вечеря.

Два дни по-късно Борис направи кратко пътуване до Мюнхен, за да се срещне с баща си и да поговори за диадемата и бижутата. Той се завърна много доволен, с пълни ръце: цар Фердинанд му беше дал диадемата на принцеса Мария-Луиза и едно бижу на бабата на Борис, княгиня Клементина. Монарха, който беше доволен от брака на сина си с принцеса от важна династия, беше обещал също да присъства на сватбата и да донесе „другите подаръци“ лично.

Сватбата, това прекрасно събитие, което възхити италианците и зарадва цяла България, се състоя на 25 октомври в град Асизи, в катедралата „Свети Франциск“, любимата черква на младоженката. Асизи и неговият прославен светец покровител наистина заемаха специално място в сърцето на набожната италианска принцеса. Джованна, както милиони католици, считаше милосърдния покровител на бедните и на животните, който беше живял през XIII век, за една от най-въодушевяващите и обичани фигури в християнството. От детинството си принцеса Джованна беше посещавала Асизи поне един път годишно, като оставаше там понякога цяла седмица, за да присъства на служби във всички черкви и да посети манастири и места, свързани с живота на Свети Франциск. Тя беше прекарала месеци в бродиране на великолепни черковни одежди, които подари на бедната черква на Асизи — „Свети Дамян“. И тя твърдо бе решила, че когато дойде време да се омъжи, да направи сватбата си в старото градче, което познаваше и обичаше повече от всяко друго място в Италия.

Денят дойде и черквата на светеца на бедните се изпълни с блясък, униформи и знатни титли. Непрекъснатата верига от влакове и десет хиляди автомобили изсипаха празнично настроени тълпи по тесните стръмни улици на старинния град. 135 кореспонденти нахлуха в Асизи. Зад кордон от ученици, карабинери, „берсалиери“, кралска гвардия и „Milizia Volontaria“, всички в парадна униформа, тротоарите

бяха претъпкани с хора още от ранните сутринни часове. Триста момиченца в бели рокли, всяко с бяла роза, чакаха нетърпеливо пред дверите на „горната“ черква, докато гостите започнаха да пристигат.

Княз Кирил и княгиня Евдокия бяха там. Надежда, която очакваше бебе, не можа да присъства. Старият цар Фердинанд, блестящ в българската си генералска униформа, накичен с невероятно количество ордени, кордони и ленти, пристъпваше с помощта на бастуна си царствено въпреки своята подагра. Мусолини беше там в дипломатическа униформа, начело на министрите си и фашистките водачи. До него беше министър-председателят Ляпчев, една закръглена фигура с бяла брадичка, във фрак и цилиндър, придружен от българските си колеги.

Цар Борис, в генералска униформа, с бричове и черни ботуши, на шия с огърлието на най-високия български орден „Св. Св. Кирил и Методий“, пристигна с колата на италианския крал. В този момент силна гръмотевица разкъса надвиснал облак и пороен дъжд, смесен с градушка, се изсипа върху площада пред катедралата. Но тълпата даже не се помръдна, скандирайки: „Sposa bagnata, cento anni fortunata“ (Измокрената от дъжд булка ще има сто години щастие).

Принцеса Джованна бе придружена до черквата от брат си, престолонаследника принц Умберто. Генерал Стоянов, адютант на цар Фердинанд, и адютантът на принц Умберто ги ескортираха в колата. Въпреки вълнението си младата принцеса не можа да се сдържи да не се засмее, когато генералът, опитвайки се да води разговор, заяви тържествено:

— Да, аз познавам страната Ви. Бях тук, когато убиха дядо Ви.

Джованна изглеждаше великолепно, когато се появи, сияеща в бялата си кадифена рокля с много дълъг шлейф, с було от старинна дантела и малък букет от портокалови цветя от Сицилия в ръце. Тълпата я поздрави възторжено, докато всички черковни камбани в свещения град биеха тържествено.

Церемонията, отслужена от францисканския отец Антонио Риссо, беше кратка. След като Борис и Джованна бяха провъзгласени за мъж и жена и пръстените бяха разменени, младоженецът взе невестата си подръка и поведе кортежа към „долната“ черква, където е погребан Св. Франциск. Цар Фердинанд и кралица Елена вървяха след младоженците, следвани от крал Виктор-Емануил, който

придружаваше гръцката кралица; след тях княз Кирил с Пармската дукуеса, следвани от принц Умберто, по-младата сестра на булката, Мария, все още в сълзи от вълнение, и останалите принцеси, принцове, дукове, графове и високопоставени особи.

Друга кратка служба се състоя в „долната“ черква, след което цял хор от 160 души, докато Джованна се молеше пред олтара на Св. Франциск. Накрая младоженците подписаха брачното свидетелство пред олтара, където се съхраняваха останките на светеца от Асизи. Свидетели на цар Борис бяха княз Кирил и зет му — вюртембергският херцог. Престолонаследникът принц Умберто, и зетят на Джованна, граф Калви ди Берголо, подписаха за младоженката.

След религиозната церемония тълпата се втурна към центъра на града, където младоженците и техните свидетели подписаха гражданския брачен акт в общината, с Бенито Мусолини в ролята на кралски нотариус. (В деня на сватбата си Джованна срещна Дуче за втори път през живота си. Тя беше видяла фашисткия водач само веднъж преди това, в операта.) Президентът на Сената, Федерцони, участваше като официален представител на италианската държава. Сред бурните овации на множеството пред общината брачната двойка се отправи с автомобил до вила Констанци, извън Асизи, където 300 души присъстваха на сватбения обед. Джованна носеше тиара и червената лента на българския орден „Св. Александър“ на гърдите си. Авиатори от въздушните войски на ген. Балбо, гордостта на Италия, летяха ниско над вилата и пускаха букети цветя, завързани с български и италиански трикольори.

Сцената на заминаването от Асизи беше изпълнена с емоции — прегръдки, целувки и сълзи, когато Джованна каза „arrivederci“ на роднини, приятели и стари слуги. Музиката свиреше „Шуми Марица“. „Звучен химн — помисли си тя, — но непознат за мен.“ Тя погледна за последен път познатите лица и тръгна към вагона, където я чакаха новите ѝ сънародници. Всички изглеждаха дружелюбни, униформите им бяха чудесни, гласовете им — приятни и все пак всеки и всичко беше така ново и чуждо. За миг тя бе обхваната от онази паника, която повечето младоженки изпитват, като осъзнаят, че моминският им живот току-що е свършил. Но преди да си помисли: „Какво направих?“, Борис, засмян, я хвана за ръката и я заведе до вагона — и това я успокои. Той беше вече изживял своята паника на младоженец

още преди сватбата. Сега изглеждаше щастлив, нетърпелив да почне сватбеното си пътешествие през Адриатическо, Егейско и Черно море.

Ако се говори за удоволствията на морските екскурзии, пътуването на Джованна до новата ѝ страна се оказа само относително приятно. То започна от Бриндизи, където сутринта влакът на младоженците пристигна от Асизи. „Цар Фердинанд“, най-хубавият от трите парахода, които съставяха цялата пътническа флота на България по онова време, чакаше на пристанището, блестящ, наскоро боядисан в бяло. Наперените моряци изглеждаха безупречни в сините си моряшки униформи. Двамата младоженци бяха посрещнати от един офицер в чудесна черна адмиралска униформа, единствения адмирал в Българската флота. Джованна го намери неособено хубав, но с голям чар, и направи усилие да запомни необикновеното му, даже и за българин, име: Вариклечков. Сбогувайки се с брат си Умберто и жена му и със сестра си Мафалда и нейния съпруг, които я бяха придружили от Асизи, Джованна се качи на чисто белия параход.

Понеже морето беше бурно, любезният Вариклечков предложи на царската двойка собствената си кабина, разположена в средата на парахода, където вълните се усещат най-малко. Докато параходният оркестър продължаваше да свири романтична музика, новата царица, дълбоко разчувствана и развълнувана, затвори вратата и разгледа с обич сватбената кабина. Изведнъж ръката ѝ напипа нещо твърдо под възглавницата: добрият адмирал си беше забравил пистолета. „Обичаите изглеждат различни в моята нова страна“ — си помисли тя.

Романтичната музика не продължи дълго. „Цар Фердинанд“ се натъкна на лоша буря; грамадни вълни се разбиваха върху палубата, принуждавайки половината от музикантите да се оттеглят болни в кабините си през останалата част от пътуването. След един час царската младоженка също изчезна в кабината си със силна морска болест. Четирите малки италиански разрушителя, които придружаваха парахода на младоженците, бяха така подхвърляни от побеснялото море, че цар Борис ги помоли по радиото да се върнат в Бриндизи, което те неохотно направиха. Морето се успокои малко, когато параходът премина през Коринския провлак и прекара нощта между гръцките острови. На следната сутрин той прекоси Мраморно море. Цар Борис беше приятно изненадан от топлия прием на турците.

Истанбул приветства младоженците с топовни гърмежи и поздравления.

През Босфора „Цар Фердинанд“ навлезе в Черно море. Не след дълго четири, наподобяващи акули, кораба, се появиха от север и когато многоцветни сигнални флагчета бяха издигнати на мачтите им, оръдията им изстреляха салюти. Това беше цялата Българска военна флота — четири стари миниатюрни миноносци, които бяха дошли да поздравят върховния си вожд и младоженката му при влизането им в български води. От палубата на „Цар Фердинанд“ Борис с удоволствие показваше на жена си крайбрежието, което той познаваше така добре и обичаше повече от всяко друго на света: „Тук е Ахтопол... А това там е Ропотамо, една очарователна река с почти незасегната флора и фауна — сочеше гордо той от лявата страна на кораба. — Созопол с вятърните си мелници и старите дървени къщи е рай за художниците... никога няма да видите такива плажове другаде в Европа... Това е «Малкият остров», където е нашето Военноморско училище... и Св. Иван, когото наричат «Големият остров»... и после Бургас“.

Край на морското пътуване! Бургас, второто българско пристанище на Черно море след Варна, беше градът, където новата царица стъпи за първи път на българска земя. Огромна тълпа се беше събрала на пристанището и бурно акламираше. Когато една малка група се качи на парахода, царицата видя две познати лица: княз Кирил и княгиня Евдокия. С тях беше митрополит Иларион, който поднесе на царицата една изящна икона на Исус Христос. Когато царската двойка слезе от парахода, военната музика изсвири „Шуми Марица“, тълпата нахлу през кордона от войници и полицаи и няколко десетки възторжени граждани изляха вода върху прекрасните килими пред краката на доста изненаданата царица.

— Един стар обичай — обясни цар Борис. — Да върви всичко гладко като по вода!

Френетичните овации продължиха и на бургаската железопътна гара. Царската двойка беше почти смачкана сред навалицата от доброжелатели, които я отрупваха с благословии и малки подаръци, като се опитваха да им стиснат ръцете. Очарованата Джованна беше дълбоко трогната от такъв изблик на народна привързаност. Вечерта влакът потегли за София, където младоженците пристигнаха на следната сутрин сред един неописуем шум и писък: машинистите на

всички локомотиви наоколо с локомотивните си свирки поздравяваха своя колега от царския влак.

Кметът на София поздрави двойката с традиционните хляб и сол, когато царят и царицата слязоха от влака на покрития с червен килим перон, където всички членове на правителството бяха дошли да ги посрещнат. Отворена, позлатена каляска ги откара по украсените с гирлянди улици, докато цялото население на столицата се насочваше към храма „Св. Александър Невски“.

Митрополит Неофит, старшият член на Светия синод, даде благословия и тържествен благодарствен молебен бе отслужен от всички владици в черквата, претъпкана с висши официални лица, членове на Народното събрание, дипломати, генерали и видни граждани. Отвън топовни изстрели разтърсеха прозорците на празничния град, докато всички църковни камбани биеха френетично, оповестявайки, че популярният цар беше дал на народа си царица. Официално и с благословията на източноправославната църква, Джованна беше станала царица Йоанна.

* * *

Източноправославната церемония в София разяри много папа Пий XI, който осъди строго „втората сватба“ и укори монсеньор Ронкали, че не беше я предотвратил. Ронкали, който като прелат бе по-склонен към компромиси и с повече разбиране, предпочете да изтълкува службата в „Св. Александър Невски“ повече като церемония за благословение, отколкото като истинска втора венчавка. Той обаче пое част от отговорността. „По-болезнено е за мене — писа той два месеца по-късно — чувството на безполезност на моите опити да убедя царя да направи едно най-обикновено изявление, с което да обясни смисъла на церемонията от 31 октомври; изявление, което щеше да предотврати строгите думи на папата и да спести това неудоволствие на Негово Величество... Във всеки случай езикът, употребен от Светия отец, не можеше да бъде по-умерен и по-любезен.“

[1] „Щастлив съм, че едва днес мога да изпратя книгата. Моля да ми отговориш, ако я публикуваш на 3-и или в друг ден, за да го направя същия ден.“ (фр.) — Б.а. ↑

[2] Това не се прави в добрите семейства (фр.). — Б.а. ↑

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ГОДИНИТЕ НА НАРОДНИЯ БЛОК

Едно твърде неочаквано събитие — толкова неочаквано за балканската политика, че циниците говореха за него като за чудо — се случи в България през юни 1931 г. Този месец бяха произведени общи избори и макар че бяха организирани от управляващия Демократически сговор, правителството загуби. Цар Борис съжаляваше, че Ляпчев трябва да си отиде, но като всички истински поддръжници на демокрацията в България той оцени факта, че промяната ставаше според демократичните правила и правеше чест на стария уважаван държавник и неговия режим на умереност и законност. Наистина това вдъхваше надежда, че демокрацията можеше да вирее в България.

Пет и половина години на власт бяха изтощили Ляпчевото правителство и една нова умерена коалиция от разнородни политически партии (демократи, земеделци, радикали и либерали) дойде на власт под името Народен блок. Старият демократически водач Александър Малинов стана министър-председател, но бе заместен само няколко месеца по-късно от неговия близък сътрудник Никола Мушанов, един изискан джентълмен с добре подстригани мустаци, западни маниери и талант за политическо посредничество и маневриране. Цар Борис се разбираше и работеше добре с вежливия политик и ако го наричаше пред близките си с прякорите Оптимиста или Мамин Колю, това съвсем не беше от неуважение.

Още три и половина години парламентарната демокрация преуспяваше в България с всичките си преимущества и недостатъци. Режимът на блока продължи да осигурява високо ниво на свобода за гражданите, опозиционните партии и пресата и намери уважение и разбиране в чужбина. Главната критика, която се чуваше през този период, не беше вече за правителствени произволия, полицейски ексцесии или потъпкани права. Новите оплаквания засягаха раздорите и партизанщината на професионалните политици. Неспирното

размножение на малки партии, крила и групи стигна до абсурдни пропорции. Вътре в управляващия Народен блок коалицията между тъй наречените партньори се поддържаше жива с цената на непрекъснати пазарлъци за министерски и други високи постове, водещи до назначаването на явно некомпетентни чиновници. Очебиешите примери на неграмотни министри и фаворизиране на партийни членове станаха главната тема за сатирици и карикатуристи и понеже местните шегаджии доставиха неизчерпаем запас от вицове, на които човек мъчно устояваше, народното уважение към политиците бе зле подронено.

През някой друг период такова разочарование от слабостите на парламентарната система би имало по-малко сериозни последици, понеже въпреки ширещите се неефикасност, дребна корупция и неуместни ходатайства в някои сектори, постиженията на демокрацията в България бяха внушителни. Дори като се вземат предвид недостатъците на един режим с безброй политически партии (една болест, от която страдаха повечето западни демокрации), равносметката за българската демокрация беше много благоприятна. Обаче вятърът на тоталитаризма духаше с увеличаваща се сила в света през 30-те години. За разлика от подронения централен авторитет във Франция, Германия и някои други демокрации, експериментът на фашистите в Италия с всичката си жизненост и външен блясък беше възбудил въображението на някои слоеве в много страни включително и в България.

Демократическият сговор, сега в опозиция, също преминаваше през вътрешна криза, в която по-младите членове, групирани около бившия министър-председател проф. Ал. Цанков бяха въстанали срещу традиционното ръководство на Ляпчев, Буров и повечето парламентарно ориентирани водачи. През юли 1932 г. сговорът се разцепи. Крилото на Цанков, по-динамично и настояващо за основни реформи на държавното устройство, бързо нарасна, обявявайки се за национално „движение“, начело с Цанков. Името „движение“ вместо „партия“ отразяваше разочарованието на членовете му от традиционните политически партии, ако не и презрението им към тях. Идеологически „движението“ на Цанков симпатизираше на някои страни от италианската и други авторитарни системи, но без да се отказва от демократическото си верую.

Фашисткият експеримент и по-късно — режимът на Салазар в Португалия, който изглеждаше много успешен по това време, също се харесваха на друг български политически кръг — групата „Звено“. Тя броеше между членовете си някои от партийните лица и запасни офицери, които бяха ръководили свалянето от власт на Стамболийски през 1923 г., както и няколко независими интелектуалци, критични по отношение на партийната система. Това беше една съвсем малка група, но поради енергията и амбицията на водачите си (мъже като Кимон Георгиев, Димо Казасов и Петър Тодоров) и връзките си с армията „Звено“ доби значително политическо влияние. То беше настроено критично спрямо цар Борис и, общо взето, скептично относно преимуществата на монархията като институция.

Такъв беше политическият климат през 1931 и 1932 години, първите две от „годините на блока“. През този период на сравнително спокойствие цар Борис се радваше на извънредна популярност между народа и играеше ролята на безпристрастен арбитър между каращите се, но иначе учтиви към него политици. В същото време той наблюдаваше със загриженост разните евентуални реформатори отдясно или отляво, които се бяха запретнали да променят България и този несвършен свят.

Със затаен дъх София чакаше и броеше. Всеки беше чул първия топовен гръм в 10 часа тази сутрин, но един или два изолирани изстрела не значеха непременно нещо особено. След това един трети залп отекна в мрачния януарски ден, после четвърти, на същия интервал. Когато гърмежите се заредиха с точна последователност, стана ясно, че събитието е станало.

Петък, 13 януари 1933 г. Но не беше ли малко рано за това, порано, отколкото беше предвидено? Девет, десет, единадесет изстрела...

Засмени лица се появиха зад заскрежени прозорци. По заснежените улици, пешеходци с дебели зимни палта и галоши се спираха по пътя и се заслушваха. Царят имаше дете! Това бе една великолепна и тъй отдавна очаквана новина! Но момче или момиче? Петнадесет, шестнадесет, седемнадесет... На двадесет и първия топовен салют градът замря в очакване. Няколко дълги мига изтекоха в пълна тишина. Оръдията онемяха. Значи детето беше княгиня.

Скоро след това ликуващи тълпи изпълниха улиците и се отправиха радостно към двореца. Деца напуснаха училищата,

чиновници изпразниха учрежденията и една огромна шумна процесия се формира спонтанно, както в деня на царската сватба. Хора викаха „ура!“, докато лицата им посиняха. Мнозина плачеха от радост.

Новият 39-годишен баща се появи на балкона, по-щастлив от всякога, със светещи очи, разтреперан глас и трудно сдържащ чувствата си. Тълпата поде гръмко „Шуми Марица“, докато цар Борис се опитваше да благодари на народа за споделената радост. Още веднъж, за няколко незабравими часове, преизпълнени с емоции, беше станало преображението на скромния монарх в символ и народът с готовност се отъждестви с него. Това беше един от онези върховни, почти мистични моменти, когато хиляди хора изведнъж виждат своите желания, страхове, изпитания и радости, олицетворени в една отделна личност, виждат себе си и своя собствен живот, изразени чрез личния живот на другото.

Без да изисква това и без някога да се е опитвал да го постигне, цар Борис притежаваше способността да предизвиква такива национални чувства. При определени моменти той беше нацията: в деня на възкачването си на трона през 1918 г.; в деня, когато избегна засадата при Арабаконак; и в деня на сватбата си. Той беше нацията и днес, когато се роди първото му дете.

Днес като че ли всеки българин изпитваше радостта, че е родител на детето. Беше ли възможно тогава за новородената княгиня на източноправославна България да бъде нещо друго, освен православие? Но понеже цар Борис беше поел задължение да кръсти децата си, освен бъдещия престолонаследник, в католическа религия, той имаше сега сериозен проблем. Мъчителните му предбрачни преговори с Ватикана възкръснаха в ума му, съживявайки спомена за отлъчването на баща му. Но, от друга страна, Борис не можеше да си позволи никаква политическа грешка в този момент: акцията в полза на интегрална Югославия, което означаваше включването на България в една по-голяма югославска федерация, се беше засилила и да се остави детето на царя извън религията на неговите поданици, можеше да има сериозни последици за династията.

Борис реши да действа бързо. Само два дни след раждането бебето беше кръстено по източноправославния обред. Предния ден царят обясни своята постъпка на довереника си Драганов в една шифрована телеграма до Берлин: „При днешните извънредно трудни

условия и интегралата, не може друго, освен да се прибегне до свършения факт. Затова реших с министър-председателя утре, 15 януари сутринта, да направя православно кръщение, въпреки че е момиче. Това беше и вашето мнение, мисля, при последната ни среща през юли. Зная вече гнева, който ще предизвика това във Ватикана, защото тук Ронкалли заплашва, че ще излее всичко върху жена ми, затова аз бързам, за да имам аргумент, че жена ми е още болна-лехуса и че е непричастна, и че майка ѝ не е съучастница; последната ще пристигне същия ден следобед. Кажете всичко това на Фирмен (Мусолини — б.а.), знаейки той лично тайната, въпреки че жена ми ми е дала за себе си картбланш, не желая за благородството, което тя е проявила в случая с тази патриотична морална подкрепа, да ѝ се отплатя, като тя изпие горчивата чаша на ватиканския гняв. Аз моля Фирмен да ми даде мощната си подкрепа, когато гръмне бомбата, всичката гръмотевица на Ватикана да се изсипе върху мен. Аз преди всичко съм едничък, който нося отговорността в този момент, при сегашното неотговорно положение на жена ми. Нали католиците сами в Асизи казаха формулата на апостол Павла. Съзнавам всичката тежест на решението си, но при днешните условия няма друг изход. Всичко друго ще бъде в полза на интегралния съсед. Ето защо, като си припомних съвета на Фирмен в Асизи, че в живота има често моменти, където е най-добре човек да тури другите пред свършения факт, и аз, поемайки всичката отговорност върху себе си лично, го върша. Предайте му искрената ми почит и най-сърдечните поздрави и почитания“.

Кръщението, отслужено от софийския митрополит Стефан, се извърши в малката църква до двореца „Св. св. Петър и Павел“. Освен председателя на Народното събрание, всеобщо уважавания държавник Александър Малинов, който беше избран за кръстник, и бавачката на бебето, никой не присъства на кръщението, даже княз Кирил и княгиня Евдокия, и двамата католици, не бяха там. На детето беше дадено името на майката на Борис, Мария-Луиза. Царят също беше обмислял имената — Елена, в чест на тъща си, или Клементина, на баба си, обаче царица Йоанна, голяма почитателка на благородната Мария-Луиза, умряла преждевременно, предпочете името на романтичната си героиня.

Макар че „свършеният факт“ изненада католическите роднини и Ватикана, за тях цялата афера напомняше нещо, вече видяно преди. Един познат сценарий изглеждаше, че се повтаря: български монарх иска да се ожени за католическа принцеса; папата се противопоставя, освен ако всички деца са католици; монархът приема условията и сватбата става; едно дете се ражда; монархът забравя обещанията си и детето е кръстено по православному.

Обаче в действителност нещата се бяха променили. Фердинанд беше католик, а Борис не беше, поради което той не можеше да бъде отлъчен от църквата. Освен това влиянието на Ватикана през 1933 г. не беше същото, както през 1895 г., когато Фердинанд наруши обещанието си. Светът се беше променил така, че православно крещение на едно българско царско дете едва ли щеше да предизвика гръмотевици в Европа. Светът беше достатъчно реалистичен, за да разбере непреодолимите политически императиви. Даже и италианците не бяха чак толкова разтревожени, особено след като Драганов предаде поверителното съобщение.

Драганов, който служеше като военно аташе в Берлин, замина тайно същата вечер, когато получи телеграмата на царя. Той пристигна в Рим на следния ден и без да се обади в българската легация, отиде до Палацо Венеция, където беше приет от Мусолини. Дуче, седнал зад бюрото в огромния си кабинет, изслуша внимателно Драганов, който му съобщи за православно крещение, което беше станало предишната сутрин, обяснявайки доводите на цар Борис. Когато спомена за безпокойствата на царя относно евентуални репресалии от страна на Ватикана, Мусолини изкриви устата си в гримаса на презрение:

— Разбира се, че Негово Величество трябваше да действа по този начин — каза той. — Не бива да се дава никакво основание за агитация в полза на интегрална Югославия, което ще рече — унищожението, заличаването на България!

Драганов му напомни за съвета, който Дуче беше дал на цар Борис по време на сватбената церемония в Асизи. Мусолини се усмихна, потвърждавайки това:

— Да, свършеният факт е понякога необходимост!

След това той повтори, че цар Борис беше постъпил правилно и продължи:

— Сега какви усложнения могат да се очакват и откъде? От страна на кралската фамилия — никакви. От Ватикана? Какво могат да направят? На него — нищо. На царицата? Има градации във Ватиканските санкции. Аз мисля, че в този случай папата не може да премълчи този факт и ще протестира. Ще изпратя нашия амбасадор при Ватикана да види секретаря на папата Пачели, за да подразбере какви са там настроенятия. Ще му кажа това, което Вие ми разправихте, разбира се, без да спомена, че идва от Негово Величество. Ватиканът няма интерес от една интегрална Югославия. В самата Югославия католическият въпрос е много зле. Аз вярвам, че работата би могла да се свърши с едно писмо от папата до секретаря, в което, като изкаже радостта и поздравленията си до кралското семейство за щастливото събитие, ще изкаже и огорчението си, че не са спазени поетите задължения при сватбата. И с това всичко ще се свърши. Най-много, което може да направи, е да отлъчи царицата. Ще гледаме да избегнем това. Най-сетне, и да стане, боже мой, не сме в средните векове, в XX век сме! Впрочем аз не вярвам папата да форсира работите. Черквата сега е в много лошо положение — Русия, Литва, Мексико, сега Испания — та не ще има интерес по един такъв повод да си отваря нова рана.

Дуче обеща да помогне и когато Драганов си тръгваше, му каза:

— Кажете на Негово Величество от моя страна частно — даже ако направи нещо Ватикана, той да не обръща внимание! Ние сме в двадесетия век. Ако съществува Господ, Той не е нито католик, нито православен. Той е един и същ за всички. А пък ако не съществува, тогава Той не съществува за никого!

Италианският крал, научавайки за присъствието на Драганов в Рим, изпрати съобщение, че иска да го види на следната сутрин. Той го прие с приятелска усмивка, покани го да седне и зададе много въпроси за Германия и германската армия, за която имаше високо мнение. След това говори за раждането на внучката си Мария-Луиза и се похвали, че беше говорил с царица Йоанна в София един час след раждането. Беше му направило голямо впечатление, че дъщеря му имала свой телефон даже и в спалнята си!

— Преди няколко часа — каза той — италианската кралица ми телефонира от София да ми съобщи, че бебето било много хубаво и здраво.

Драганов започна да обяснява причините за православно крещение, но Виктор-Емануил го прекъсна:

— Разбира се! Царят не можеше другояче да постъпи! Това е много естествено — страната е православна и децата на царя трябва също да бъдат православни.

След като попита какво беше казал Мусолини по въпроса, кралят добави:

— Аз не съм така оптимист по отношение на Ватикана като него. Познавам много добре поповете. Когато говоря с един офицер и той ми каже „да“, то аз зная, че това е „да“. С поповете не е така. Днес ви казват „да“, а утре вършат друго и после обясняват, че обстоятелствата са се изменили и че те по-рано друго разбирали, като са казвали „да“. Но в случая царят няма какво много да се безпокои. Какво могат да му направят? Ще се сърдят, ще протестират, ще пишат и ще се свърши. А царицата? Тя трябва да следва мъжа си. Тя е в една православна страна, децата трябва да бъдат православни. А разлика между католици и православни Господ не прави. Аз не съм много по религията, но не съм още разбрал каква е разликата в обяснението от католици и православни на Бог Отец, Бог Син и Бог Свети Дух. Всичко това не са неща от днешните времена. Ватиканът, разбира се, ще се сърди, но какво в края на краищата ще направи?

И двамата, Мусолини и крал Виктор-Емануил, излязоха прави: Ватиканът издаде въздържан протест, повече като формалност, без да предприеме никакви крайни санкции. Един католически приятел на царското семейство, младият дипломат Иван Станчов, беше изпратен до папския представител в София да съобщи новината за кръщението. Научавайки, че православната церемония беше вече извършена, отзивчивият монсеньор Ронкали само попита:

— Но Нейно Величество царицата не знае това, нали?

Той беше достатъчно дипломатичен, за да не очаква отговор. Ронкали трябваше обаче да напише официално протестно писмо до цар Борис, повече със съжаление, отколкото с гняв: „Мисля за мъката, причинена на Светейшия Отец и на всички добри католици по света. Самият аз страдам, че тези повтаряни нарушения на човешката съвест не допринасят никаква истинска полза нито на Вашето царско семейство, нито на българския народ...“.

Но в действителност Ронкалли разбираше добре позицията на Борис и не беше изненадан, когато получи неговия отговор: „Вие знаете много добре, Ваше Превъзходителство, че по семейство и по кръщение аз бях католик. И ако аз постъпих на два пъти по този начин, това направих изключително поради загриженост за интересите на страната ни. Светият синод беше започнал да се съмнява в моята лоялност към православната църква. Комунистите използват с готовност всичко, което може да обърне народа срещу мене. Аз съм длъжен да правя всичко по силите си за тази разкъсана и разделена страна“.

Папата беше извънредно недоволен, но не наложи никакво наказание на невинната царица. Но за да избегнат всякакъв риск от санкции, царицата и Ронкалли дискретно се съгласиха, че за в бъдеще тя ще трябва да се черкува в частния параклис на папския делегат, а не в софийската католическа църква.

Понеже майката на царица Йоанна, кралица Елена, пристигна след кръщението, на нея ѝ беше спестено да взима позиция по деликатния въпрос. Славянка (черногорка) по кръв и получила образованието си в православна Русия, тя съвсем не проявяваше някакво особено католическо усърдие. Цар Борис и цяла София оказаха особено голямо внимание към кралицата. Тя беше почетна гостенка на традиционния Богоявленски молебен за армията с чудесния военен парад, празнуван всяка година на 19 януари на площад „Александър Първи“ пред двореца, обикновено при страхотен студ. Блестящо галапредставление на „Евгений Онегин“ от Чайковски, една от любимите опери на кралица Елена, беше дадено в нейна чест в операта. Тя напусна българската столица като най-щастливата баба. Нямаше и най-малка следа от фамилно неразбирателство относно православното кръщение на малката Мария-Луиза.

* * *

Колкото се отнася до икономиката на страната, годините на блока съвпаднаха с един труден период по целия свят. Голямата депресия беше засегнала индустриалните нации, както и разклатеното стопанство на България. Макар че нямаше глад (страната винаги

произвеждаше изобилна храна), пари липсваха болезнено. Много държавни строителни обекти трябваше да се отложат. Числото на безработните се увеличи до застрашителни размери. Заплатите закъсняваха с месеци, имаше периоди, когато държавата можеше да плати само половината от тях. Офицери и учители бяха принудени да взимат пари на заем, за да преживяват. Не ставаше, разбира се, и въпрос за увеличаване на заплатите за никого. Обратно, беше време на строго пестене. Цар Борис даде пример през 1931 г., като доброволно съкрати своята „цивилна листа“ от 6 милиона лева за година — на пет. Царицата и княгиня Евдокия последваха примера му.

Това бе периодът, в който започна българската икономическа зависимост от Германия — един постепенен процес със сериозни последици, който скоро стана необратим поради изискванията на пазара и късогледството на другите Западни сили. Световната криза принуди големите производители на храни, като Съединените щати, Канада и Аржентина, да продават стоките си на такива ниски цени, че малките земеделски страни като България не можеха да им съперничат. Освен това Англия, Франция и Съединените щати и повечето от бившите съглашенски нации чисто и просто не се интересуваха от търговия с България.

Вярно е, че много от българските експортни стоки нямаша винаги качеството, предлагано от конкурентите, но българските зеленчуци и плодове, млечни продукти, яйца, тютюн и розово масло бяха първокласни. Въпреки това западните пазари смятаха българските стоки за недостатъчно добри за тяхната публика, а също и неикономически за транспортиране, особено откакто на страната беше отнет излазът на Егейско море. Освен това почти пълната липса на стабилна чужда валута в България обезкуражаваше повечето западни износители. Това беше един омагьосан кръг: почти без експорт, България беше лишена от валута, а без долари, лири и франкове не беше в състояние да внася от Англия, Франция и Съединените щати.

Германия беше едно изключение. Германците, макар и бедни откъм стабилна валута, започнаха да купуват български домати и домашни птици, грозде и свинско месо, пшеница и тютюн, всичко, което бившата им съюзница можеше да предложи, дори искаха все повече и повече. Те бяха по-малко претенциозни и възискателни от консуматорите в богатите страни. Германците купуваха продукти не

само от най-доброто, но и от средно, а даже по-долно качество. Германия беше гладна и ненаситна. Неспособна да плаща в стабилна валута, тя започна да изнася своите индустриални стоки — машини, автомобили, електрическо оборудване, домакински уреди — от които България се нуждаеше извънредно много. Обмяната, засилваща се всяка година, подпомагаше икономиката и на двете страни. За Германия, особено когато нацистите дойдоха на власт през 1933 г., тази активна търговия стана също един политически инструмент. Неусетно, но неумолимо, зависимостта на България от Райха започна да се разпростира от търговията и икономическите сектори в културните, технически и военни сфери.

Някои чужди дипломати в София съзряха отрано опасността и настойчиво съветваха своите правителства да започнат търговия с България, за да попречат на растящото германско проникване. По-късно някои от тях умоляваха Лондон и Париж да размислят относно търговията с бившия неприятел, даже и с по-малко финансови изгоди, за да използват такава обмяна като политическо оръжие, преди да е станало твърде късно. Но това остана безрезултатно. Западът, без всякакъв интерес към българските пилета и фасул, смяташе, че ако има нужда от ориенталски тютюн, турският и гръцкият бяха толкова добри, колкото и българският.

През време на европейските си пътувания цар Борис многократно увещавахе английски, френски, швейцарски и италиански служебни лица и приятели да купуват продуктите на страната му, но без много успех. Търговията въобще не беше най-големият му талант. Нито пък софийските държавници имаха много успех или показваха особена предприемчивост и богато въображение в своите усилия. В действителност малко българи по това време имаха причина да се оплакват: „Дойчо“, както населението наричаше германците, купуваше щедро всичко, което страната имаше нужда да продава, и в същото време я снабдяваше с трактори, подедни кранове, велосипеди и всички видове фабрични стоки на приемливи цени. „Дойчо“ беше експедитивен и дружелюбен като стар боен другар, показваше разбиране по отношение на неправдите, извършени спрямо България. А това беше действително много ценено.

Посещението на царя в Берлин през лятото на 1933 г. беше част от едно европейско пътуване, което го заведе с царица Йоанна до Италия, Швейцария, Англия и Франция. Пътуването в чужбина беше станало приятен годишен навик за царската двойка. За Борис това беше най-доброто време за почивка, единствената възможност за него да се почувства свободен като частно лице, да бъде между хора и да пазарува, без да бъде разпознат, да ходи на театър или вечеря навън. Регистрирайки се в хотелите като „Граф Рилски“, той ценеше извънредно тези дребни удоволствия на частния живот (включително манията му да пробва обуца за особено тесните си крака), а когато имаше възможност да поскита из швейцарските Алпи, той беше един наистина щастлив човек. Понякога, на връщане в България, Борис си позволяваше лукса да покара локомотива на Ориент експреса, едно любимо негово занимание, което правеше чуждестранните железничари доста нервни, но изпълваше с гордост българските им колеги, които от години се възхищаваха на неговите способности като машинист. Обаче пътуването през 1933 г. имаше и други, допълнителни причини. Царицата, която още не беше се възстановила напълно от раждането на първото си дете, имаше мъчнотии да забременее отново, а цар Борис желаше от все сърце второ дете. Те се консултираха със специалисти в Германия и Швейцария, където царицата бе подложена на лечение. Но имаше моменти, когато нетърпеливият и загрижен цар загубваше надежда, че някога ще има син.

Той се опита да комбинира лекарските визити със срещи с чужди държавници. Царската двойка прие една покана от крал Джордж V да прекара няколко дни с британската кралска фамилия в Балморал, където Борис като ерген през 1927 г. беше стрелял птици (шотландска яребица). Този път той отиде на лов с краля и неговия син, Йоркския дук (бъдещият крал Джордж VI). Докато беше там, Борис има достатъчно възможност да разговаря за политика с Джордж V и с министър-председателя Рамзей Макдоналд, който също беше поканен в шотландския замък.

След кратък престой в Лондон, за среща с престолонаследника, Уелския принц, Борис и Йоанна прекараха няколко дни в Париж, където царят се среща с президента и няколко френски държавници и журналисти. Чудесният му френски език (орлеанската и бурбонската кръв течеше във вените му), светските му обноски очароваха парижаните и много уши и сърца, довчера затворени за всичко, което засягаше България и Сакс-Кобург-Готската династия, изведнъж се отвориха отзивчиво за апелите на българския цар. Приятно изненадана, обикновено критична, пресата се отнесе доста благоприятно и когато царската двойка напусна Франция, България можеше да разчита на много новопридобити приятели.

* * *

Разговорите, които той има в Англия, помогнаха на цар Борис да вземе решение за една смела стъпка, която беше обмислял от дълго време: да поеме инициативата за среща с краля на Югославия. С шифрована телеграма до София той нареди на своя адютант, полковник Панов, да влезе дискретно във връзка с Белград и да изпробва терена. Времето не беше благоприятно за официална визита, която сигурно щеше да предизвика силна емоционална реакция и в двете страни. Но какво биха казали за една неофициална среща, когато цар Борис и царица Йоанна минават с влака си през Югославия? Например на белградската гара?

Наистина се иска кураж да се подаде ръка на един неприятел. В очите на повечето българи крал Александър беше символ на сръбския шовинизъм, главният враг на народа. Омраза и чувства на отмъщение бяха отровили отношенията между двете съседни страни още от Втората балканска война, през 1913 г. Загубата на Македония (една незаздравима национална рана), суровото третиране на българските малцинства в Югославия и многобройните и озлобени македонски бежанци в България затрудняваха твърде много двете славянски страни в опитите им да превъзмогнат взаимната си враждебност. Терористичната дейност на ВМРО представляваше друга голяма пречка: Белград протестираше непрекъснато, че България толерира

терористичната организация, но софийското правителство изглеждаше безсилно или несклонно, или просто уплашено, за да ѝ се наложи.

В началото на 30-те години възраждането на германския национализъм започна да безпокои победителите от Първата световна война. Ревизионистки чувства, никога неугаснали сред нациите, наказани от мирните договори от 1919 г., започнаха да се събуждат в България, Австрия и Унгария, което причини сериозно безпокойство в Централна Европа и на Балканите. „Малкото съглашение“ бе създадено в Централна Европа с цел запазване на статуквото. Допълнително Югославия, Гърция, Румъния и Турция, изплашени от български ревизионизъм и от нарастващите аспирации на Италия в тази област, замислиха създаването на Балкански пакт. Един от главните архитекти на този местен проект, явно целящ неутрализирането на България, беше крал Александър.

В действителност Александър Карагеоргиевич, който по това време управляваше като автократ, се надяваше България да се присъедини към пакта, като признае по този начин завинаги статуквото на Балканите. Макар тази идея — истинско проклятие за ВМРО — да беше неприемлива за българите, цар Борис с вродените си качества на помирител не отхвърли направо няколкото аванси, направени от неговия съсед. С риск да стане подозрителен в очите на ВМРО и много от своите националистично настроени поданици, Борис беше продължил да търси начин за помиряване с Югославия. Той трябваше да действа дискретно, но тъй като самочувствието му бе укрепнало, Борис реши, че е готов за по-смели инициативи в това направление. През май 1933 г., в резултат на по-отстъпчивата политика на министър-председателя Мушанов и на югославския външен министър Йефтич, двете страни подписаха първия си търговски договор от 37-годишния период, през който никакви икономически отношения не бяха поддържани помежду им. Изведнъж контактите започнаха да се подобряват и в други области, атмосферата започна да става по-малко враждебна и се породиха нова надежда за приятелство.

Това обаче не означаваше, че крал Александър е готов на отстъпки. Истински наследник на местната, чисто сръбска династия на Карагеоргиевичите (в контраст българската, румънска и гръцка царска фамилия бяха от германски произход), той искаше мир с българите, но при неговите условия. Като сръбски националист, който се беше борил

храбро срещу тях в две войни, той нямаше особени симпатии към традиционните си неприятели. Обаче Александър беше обмислял идеята за една по-голяма Югославия, една истинска федерация на всички южни славяни, включително и българите.

Крал Александър беше пръв братовчед на царица Йоанна: техните майки бяха сестри, дъщери на бившия крал на Черна гора. Йоанна, макар и много по-млада от него, го познаваше от детинство. „Сандро“ беше любим племенник на майка ѝ, кралица Елена, и беше посещавал семейството ѝ при много случаи. Като дете, през време на изгнанието на баща си, той беше живял в Женева и за известно време беше служил като паж в двора на цар Николай в Петербург. Борис го беше срещнал през 1912 г., когато и двамата бяха престолонаследници, и Александър, шест години по-стар от него, беше участвал в софийските тържества около пълнолетието на Борис, немного преди Балканските войни да обърнат бившите съюзници в смъртни врагове.

Александър беше наследил баща си при особени обстоятелства. Крал Петър, на трона от 1903 г., се беше оттеглил през Първата световна война в изгнание в Гърция и не се завърна след победата през 1918 г. Той дойде обратно в новосформираната Югославия чак в края на 1919 г., с дълга бяла брада и като частен гражданин. Петър не се считаше вече за крал и беше отказал да живее в двореца, настанявайки се в една вила извън Белград. Той не беше близък със сина си Александър, но тъй като беше обезнаследил най-стария си любим син княз Георги, Александър беше станал регент в края на войната и бе поел ръководството на държавата.

Той почти нямаше никакво семейство около себе си. Слуховете за женитба с руската Велика княгиня Олга заглъхнаха след избиването на цялото семейство на император Николай. Александър не се разбираше с по-стария си брат Георги, един буен и емоционално неуравновесен човек, който беше останал по-близък до баща си, макар че крал Петър го беше прескочил, когато определи наследника на трона. Неговата сестра беше избрала да живее в Швейцария, докато вуйчо му Арсений, един интересен бонвиван, живееше в Париж. Единственият му приятел във фамилията беше братовчед му княз Павел, синът на Арсений, един космополитен англофил, получил образованието си във Франция и Оксфорд, когото крал Петър беше довел обратно в Белград и третираше като осиновен.

Княз Александър действаше като регент до смъртта на баща си през лятото на 1921 г. Князът, който беше в Париж по това време, като чу новината, се разболя толкова, че не беше в състояние да се завърне в Белград за погребението на баща си. Една година след като бе провъзгласен за крал, на 35-годишна възраст Александър се ожени за княгиня Мария, дъщерята на румънския крал Фердинанд.

Крал Александър беше образец на военен и по вид, и по душа. Той се обличаше винаги във военна униформа, но не в блестящите парадни униформи, в които обикновено рисуват монарсите. Неговата беше стара, износена служебна униформа, която той редовно изпращаше да бъде изчистена и закърпена. Като закоравял и трезвен ерген, Александър водеше спартански живот в една скромна къща на улицата срещу двореца, където спеше на войнишко легло и живееше в стаи, мебелирани по-скоро като тези на офицерите в гарнизоните, отколкото като в кралска резиденция. Удобства, семеен живот и други подобни цивилни удоволствия не изглеждаше да го интересуват много. Забавленията му бяха само да чете и да ходи на лов. Вярно че династията на Карагеоргиевичите не притежаваше частно богатство, но неговата скромност стигаше дотам, че кралят носеше репризирани чорапи и излинали носни кърпи. Единствената му лична слабост бяха цигарите, които той пушеше непрекъснато.

Ако липсата на бащина обич в живота на Александър, самотните му ергенски години, военното му минало или късен брак напомняха на цар Борис за собственото му минало, приликата не отиваше по-далеч. Нямахме нищо общо в начина, по който двамата балкански владетели управляваха страните си. Първо, Александър, когото като сърбин неговите хърватски, словенски и македонски поданици ненавиждаха, докато самите сърби го смятаха за прекалено европеец, никога не беше имал популярността, на която се радваше Борис между българския народ. Старият крал Петър беше изцяло сърбин.

— Ние сме селяни. Моят дядо беше селянин — казваше той.

Но образованият на Запад Александър, който искаше да бъде обединяващ символ за всички югославяни, а не само крал на сърбите, беше загубил връзка със своите народни корени.

Той беше също така студен, авторитарен човек с огромно самочувствие, владетел, който, противно на цар Борис, не познаваше колебания и съмнения. От конституционен монарх Александър се

беше превърнал в автократ. Усещащ опасността от разпадане на прекалено крехката югославска федерация, уморен от раздорите между нейното разнородно население и разочарован от некадърността на политическите партии, Александър беше решил, че единственият начин да запази държавата беше да разтури Парламента и лично да поеме цялата власт. Тази метаморфоза възбуждаше любопитство у цар Борис (който практикуваше най-съвестно ограничената монархия) и той я следеше с интерес, който всеки професионалист проявява към експериментите на свой колега.

Шифрованата телеграма на полковник Панов пристигна точно преди цар Борис да напусне Англия. Крал Александър се беше съгласил да срещне българския си колега, но при условие че неочакваната среща ще бъде представена в Югославия като резултат на българска инициатива. Борис прие.

Ориент експресът, с който пътуваше царската двойка, спря на белградската гара на 18 септември 1933 г. Ако крал Александър е бил обзет от особена радост, че посреща царя на България, той умело не го показва. Докато цар Борис, усмихнат и приятелски настроен, го поздрави със сърдечно ръкуване, сръбският домакин стоеше, скован и хладен, мърморейки някаква учтива формула на гостоприемство. Това произведе ефекта на студен душ. Но именно тогава на вратата на спалния вагон се показва царица Йоанна, усмихната и без никакво усилие да скрие радостта си от срещата с братовчед си:

— Сандро — извика тя засмяна, — толкова съм щастлива, че те виждам отново!

Усмивка се появи на строгото лице, когато братовчедка му го прегърна спонтанно. След като ледът бе разчупен, срещата в приемния салон за високопоставени лица на гарата премина в сърдечна атмосфера.

Докато пиеха турско кафе, Александър повдигна въпроса за Балканския пакт. Проектът беше напреднал толкова, че външният министър Йевтич вече изработваше последните подробности с двама от най-блестящите дипломати на епохата — румънския външен министър Титулеску и турския Рюжди Арас. Борис слушаше с интерес и без да се ангажира, потвърди пред домакина, че България има искрено желание за приятелски отношения. Когато Александър му каза

за предстоящата си визита в Румъния, Турция и Гърция, Борис го покани да спре в България, на път за Цариград.

В края на септември ескадреният миноносец „Дубровник“, на който крал Александър и кралица Мария пътуваха от румънското пристанище Констанца за Турция, хвърли котва във Варна. На пристанището, украсено с български и югославски знамена, цар Борис и царица Йоанна посрещнаха гостите си с почести, топовни салюти и военна музика и ги заведоха на чай в „Евксиноград“. Двамата балкански владетели подновиха разговора, който бяха започнали на белградската гара, и той продължи през време на вечерята. Този път те говориха като стари приятели. След вечеря югославската двойка се върна на „Дубровник“, за да продължи до Цариград, където бе посрещната по царски от президента Кемал Ататюрк.

В края на 1933 г. дипломатическата дейност на Балканите се засили. Докато четирите съседа на България трескаво полагаха основите на Балканския пакт, съюз, очевидно насочен срещу България, цар Борис, невъзмутим, не пестеше усилия да развива приятелски отношения с тях.

Така след инициативата си за срещата с Александър, която проби леда, Борис импровизира среща с турския външен министър Рюжди Арас, още един от архитектите на Балканския пакт. Като че ли воден от страстта си към влаковете, срещата на царя с Арас се състоя пак сред железопътен декор. Научавайки, че ловкият турски дипломат прекосява България, на път за Европа, цар Борис неочаквано се качи на Ориент експреса и така можа да разговаря с Рюжди в неговия вагон през целия път до югославската граница. След това, на 30 октомври, той се срещна на пристанището в Русе със северния си съсед, румънския крал Карол. Двамата монарси прекараха заедно няколко часа на румънската кралска яхта, така че Борис можа да направи преглед на положението с колегата си в присъствие на виртуоза на балканската дипломация Титулеску. Нови надежди за българо-румънско приятелство се породиха този ден и Карол покани Борис на официална визита в Букурещ през януари следващата година.

Междувременно след посещението си в Турция крал Александър отиде в Гърция, където по-късно, през февруари 1934 г., Балканският пакт беше подписан. България, която посрещна новия съюз между своите съседи със загриженост и подозрение, не се присъедини. Но

Борис, все още решен да търси начини за помирение, не отказа поканата на новия си приятел Александър за официално пътуване до Белград. Рано през декември цар Борис и царица Йоанна пристигнаха на държавна визита в югославската столица, където бяха гости в двореца. Правителството на Мушанов и голяма част от българската общественост, виждайки нова надежда за мир и подобрени условия на живот на Балканите, аплодираха посещението. Но в много македонски и националистични кръгове това причини значителна тревога поради страх от изневеряване на националните интереси.

Александър прие българските гости много сърдечно, но не пропусна да каже в приветствената си реч, че само „утвърждаването на съществуващия ред“ може да гарантира едно по-добро бъдеще за двете нации. Борис говори за мир и приятелство, но внимателно избегна трънливата тема за укрепване статуквото на Балканите, което за всеки българин значеше отказване от Македония, Добруджа и Тракия.

Когато германският външен министър Фон Нойрат посети София през март 1934 г., цар Борис му повери, че беше намерил първоначалната идея за балкански пакт приемлива и че той даже беше споменал на Рюжди, че България би била готова да сътрудничи.

— Но когато гръцкото правителство настояло България да признае статуквото и следователно завинаги да се откаже от всякакви ревизии, царят се видял принуден да откаже своето сътрудничество — докладва Фон Нойрат. — За да разсее обаче впечатлението, че България е постоянен смутител на Балканите, царят се опитал да влезе във връзка с кралете на Югославия и Румъния на лична основа.

Борис съобщи на Фон Нойрат, че се опитва да постигне подобрене на отношенията с Югославия, „от което зависеше цялото бъдеще на България“, но че трябва да направи това съвсем безшумно, понеже македонската организация нямаше да прояви абсолютно никакво разбиране към приятелството с Югославия.

— Царят вярва, че само чрез този вид политика може най-добре да се служи на македонските интереси. Но е убеден също, че като следва тази политика, той рискува да бъде застрелян по всяко време от македонски куршум.

През февруари 1933 г. имената на трима българи се появиха на първите страници на вестниците по целия свят: коминтернският активист Георги Димитров и други двама българи бяха арестувани в Берлин и обвинени в съучастничество в сензационния пожар на Райхстага.

Всъщност Димитров, 51-годишният комунистически деятел, който беше избягал в Москва след несполучливото въстание през 1923 г. в България, беше повече съветски гражданин, отколкото българин. Напълно предан партийен член, ефикасен организатор и дързък конспиратор, той принадлежеше (заедно с Коларов, Червенков и други български комунисти в изгнание) към групата на емигрантите, които живееха в Москва, бяха школувани там и работеха под руски инструкции. Димитров беше замесен с тези, които извършиха атентата в катедралата „Св. Неделя“ и беше (като Коларов) активен в дейността на Коминтерна, интернационалния клон на болшевизма.

След арестуването на Мариус ван дер Любе, един невзрачен 23-годишен холандски комунист, заловен на местопрестъплението, при което Райхстага изгоря до основи, полицията започна да търси тримата чужденци, които били забелязани няколко пъти в компанията на Любе в едно берлинско кафене. Няколко дни по-късно те бяха разпознати от един келнер, арестувани и обвинени в съучастничество. Димитров, Благой Попов и Васил Танев признаха, че са комунистически активисти, пътуващи с фалшиви паспорти, но отрекоха категорично всякаква връзка с пожара.

Наистина съмнително беше тримата българи да са имали нещо общо с подпалването на Райхстага. Сведенията, добити по-късно, дават основания да се вярва, че истинските виновници за престъплението бяха самите нацисти. Новият режим имаше нужда от повод за масова саморазправа с неприятелите си и особено с комунистите, и завинаги остана силно подозрение, че широко разгласеният пожар е бил инсцениран от нацистите.

Процесът срещу комунистическите „подпалвачи“, който започна в Лайпциг през септември, привлече вниманието на целия свят. До жалкия, несвързано говорещ Ван дер Любе, който признаваше патетично вината си, Димитров изпъкна като звездата на процеса: един красноречив, арогантен и смел подсъдим, който, предизвиквайки самия Гьоринг, не се страхуваше да изяви гласно комунистическите си

убеждения. Виждайки големите пропагандни възможности в гласността, която съпътстваше делото, той превърна съдебната зала на Лайпциг в световна трибуна на комунистическата кауза. Димитров стана нещо като национален герой, когато провъзгласи гордостта си, че е българин, син на нация, която е имала високо развита държава и култура отпреди много векове, тогава, когато прадедите на германските обвинители са били още полуцивилизовани.

Лайпцигският процес предизвика значително вълнение в България. Цар Борис, верен на отвращението си от всякакви смъртни наказания, използва цялото си влияние да предотврати смъртната присъда за Димитров и българските му другари. През лятото той посети Германия, когато предварителното следствие на процеса все още трескаво продължаваше под надзора на вътрешния министър Гьоринг. Тогава царят посети влиятелния нацистки водач и използва случая да повдигне направо въпроса за обвинените българи. По-късно царица Йоанна разказваше как цар Борис бил казал много твърдо на Гьоринг:

— Няма да осъдите Димитров, който е абсолютно невинен за пожара в Райхстага, нещо, което Вие знаете по-добре от мене!

Мъчно е да се прецени до каква степен намесата на Борис е повлияла. Обаче е добре установено, че новите германски водачи имаха много причини да искат да спечелят царя на България и че между тях Гьоринг беше този, който лично щеше да установи по-приятелски отношения с цар Борис. Факт е, че Ван дер Любе беше осъден на смърт и екзекутиран, докато съдът обяви Димитров, Попов и Танев за невинни, но заповяда тяхното изгонване от страната. Те веднага я напуснаха и заминаха за Съветския съюз. Димитров беше повишен по-късно до ключовия пост на шеф на III интернационал, агенция, посветена на установяване на комунистически режими по света.

През дванадесетте години, които последваха, Георги Димитров, човек на пълна лоялност и подчинение на Сталин, стана личността в Кремъл (повече от всеки национален комунист), отговорна за всички действия в България, често игнорирайки желанията на местното българско партийно ръководство.

Още с идването на власт на националсоциалистите в Германия, в началото на 1933 г., цар Борис започна да се безпокои за сестра си Надежда и нейното семейство. Докато отношенията между нацистите и фамилията на херцозите от Вюртемберг се влошаваха все повече, Борис чрез довереника си Драганов предупреди няколко пъти сестра си и мъжа ѝ Албрехт да бъдат по-внимателни и да се въздържат от горчивите си тиради срещу Хитлер и неговата партия.

През лятото на 1933 г. по-старият брат на Албрехт, херцогът на Вюртемберг, даде прием за петстотин от своите бивши офицери и войници. Властите видяха в празненството една монархическа демонстрация и заповядаха на много от гостите да не присъстват. По-късно, на 19 август, деня на плебисцита, който доведе до крайната победа на Хитлер, банди от преусърдни побойници в кафяви униформи дойдоха в херцогския дом в Щутгарт, изисквайки от херцога да гласува. Вюртембергските херцози не бяха гласували в избори, откакто германската монархия беше премахната през 1918 г., нито имаха намерение да гласуват и този път. Към полунощ една разгневена тълпа нахлу в двореца, счупи главната врата, грабна херцога и го отведе до полицейския участък, където беше подложен на унижително третиране и разпит. Трябваше силна намеса под формата на лична заповед на Гьобелс от Берлин, за да го освободят. Последният заповяда инцидентът да не се споменава в пресата, но той беше изнесен в американските вестници. Скоро след това херцогът беше изключен от организацията на германските запасни офицери.

На Надежда и Албрехт Вюртембергски не се случи нищо лошо, но със засилване напрежението около Линдах (двореца, в който те живееха) двамата трябваше занапред да внимават какво говорят. Но те не бяха достатъчно внимателни според Драганов, доверен приятел на бившата българска княгиня още от дните в София и „Врана“, който се плашеше всеки път, когато посещаваше Линдах, от нейните остри и непредпазливи изказвания. Той докладва на Борис, че писмата и телефонните разговори на сестра му и зет му бяха по всяка вероятност четени и подслушвани и движенията им — следени. Но поради важността, която нацистите отдаваха на българския цар, който беше

също зет на италианския крал, неговите роднини в Германия не бяха обезпокоявани. Надежда беше много облекчена, когато българският министър в Берлин Поменов получи инструкции от цар Борис да бъде на нейно разположение, в случай на нужда.

Няколко седмици по-късно цар Борис беше опечален от една ужасна новина. Доктор Артур Мейер, един от неговите лични приятели в Германия, дошъл една вечер в къщата на Драганов много възбуден, за да му каже, че нацистките власти го подложили на груб разпит и бяха претърсили къщата му. Мейер, добър приятел на българите в Берлин, беше евреин. Властите казаха, че са получили напоследък няколко анонимни писма, обвиняващи го в незаконни сделки с чужда валута. Драганов повика спешно българският министър Поменов, който знаеше, че д-р Мейер е близък на царя от детинство, и двамата български дипломати се опитаха да го успокоят, като му предложиха да се намесят в негова защита.

Мейер, все още много обезпокоен, се върна в апартамента си. На следната сутрин Поменов и Драганов научиха, че докторът и жена му са се самоубили. Неспособен да понася повече нарастващия тормоз, Мейер се беше застрелял, след като беше застрелял жена си.

Цар Борис беше дълбоко потресен от смъртта на приятеля си. На 17 ноември 1933 г. няколко приятели на семейство Мейер, които се осмелиха да присъстват на еврейското погребение, бяха изненадани от пристигането на целия персонал на българската легация, воден от министър Поменов. Венецът, който той положи, имаше широка лента с надпис с едри букви: „От Вашия добър приятел, Борис, Цар на България“.

Венецът не остана незабелязан от нацистките кръгове. Това беше първата от редица постъпки на българския цар, които постепенно го направиха подозрителен в техните очи. „Един бъдещ съюзник? Може би. Но никога един истински верен приятел“ — вероятно мислеха много от тях.

* * *

На 1 декември 1933 г. генерал Ганчев, адютантът на цар Фердинанд, телефонира на Драганов в берлинската легация, за да му

каже, че бившият цар е в хотел „Бристол“ и иска да го види преди обяд.

Царствен както винаги, Фердинанд го прие в салона на апартамента си в хотела. След кратка размяна на любезности той започна да разпитва за последното пътуване на цар Борис. Първо искаше да знае, защо царят не е отишъл да го види, преди да се завърне в България, както беше обещал? Беше ли това предумишлено? Драганов обясни, че непредвидени усложнения бяха попречили на царя да посети баща си: в Лондон той трябвало да чака за среща с Уелския принц, а в Париж срещата му с Ерио била отложена поради болестта на френския държавник. След това трябвало да чака Белград да потвърди частната му среща с крал Александър. Поради всичко това, вместо да отиде да го види лично, цар Борис му написал подробно писмо за пътуването си.

В този момент Фердинанд избухна:

— Аз получих това писмо, но останах поразен от обидата, която моят син ми нанася! Аз не очаквах такава обида от него и не я заслужавах. — Старият монарх се разгневи още повече. — Аз никога няма да му простя за това, никога! Между нас е изкопана голяма яма. И аз Ви моля, понеже аз нямам шифър с него, да му телеграфираме това още днес. Щом като прочетох писмото му във Виена, исках открито да му телеграфирам възмущението си, но се въздържах и си казах, че ще дойда нарочно в Берлин и ще направя това чрез Вас.

Драганов, не разбирайки каква беше обидата, помоли стария цар да обясни. Все още треперещ от яд, Фердинанд извади писмото на сина си.

— Аз нямам обичай да чета писмата си пред други хора, но това писмо ще Ви прочета — каза той.

Във въпросния параграф Борис напомняше на баща си, че когато го попитал при една предишна среща в Линдау за постъпките на Фердинанд да посети Англия, старият цар казал, че не знае нищо за това. Но когато Борис отишъл в Лондон, английският крал потвърдил, че Фердинанд наистина правил постъпки да пътува в Англия. Борис пишеше на баща си, че е нахърнен от неговото премълчаване на истината, което Борис беше изтъквал като липса на доверие от страна на баща към сина си.

— Това не е вярно! Това е една обида! — развика се старият монарх. — Орнитологическото дружество, при уреждане на международния си конгрес в Оксфорд, сондирало британския Форин офис за мое идване в Англия, за да председателствам конгреса. Тези сондажи дружеството е направило без мое знание.

— Но, Ваше Величество, не можете да се сърдите на Негово Величество цар Борис, че не е знаел това! — каза Драганов. — Поставете се в неговото положение, няма ли основание да мисли така, когато Вие му казвате, че нищо не знаете за тези постъпки, а английският крал сам му заговорил на тази тема и намекнал, че постъпките били направени от Вас лично.

Фердинанд, който не беше свикнал да му противоречат, беше изненадан от думите на Драганов, но не го прекъсна. Вместо това, той избухна в словесна атака срещу Джордж V:

— Каква връзка имат постъпките за отиването ми в Англия със савонадата, която английският крал е направил на цар Борис за моето желание да се върна в България? Не е той, който ще ми разрешава или не да се завърна в България! Този въпрос е всецяло в ръцете на цар Борис и той намира, че условията още не позволяват това завръщане. Но как той е позволил на английския крал да говори така обидно за мене? Че щяло да бъде unfair (несправедливо, нечестно — б.а.), ако се върна в България. Тая дума е най-голямата обида на английски език и аз не мога да разбера как цар Борис е позволил на тоя патентован коронован глупец да говори така за мене и да се занимава с моята личност, вместо да си гледа своята работа! Какъв е английският крал, за да говори така за мене, за цар Фердинанд, пред моя син? Цар Борис не трябваше да допусне това, той трябваше да го прекъсне и да му каже, че това не е негова работа!

— Мислите ли, че е било приятно на Негово Величество да чуе всички тези неща от английския крал? Но той не е можел да направи друго, освен да го слуша. Най-сетне, това е кралят на велика Англия, а е и по-стар от него. Колкото за това, че кралят се занимавал с Вас, това трябва да Ви радва. Вие не сте кой да е, за да не се занимава английският крал с Вас. Връщането Ви пък в България е политически акт, с който сигурно дипломатическите канцеларии се занимават; то в голяма степен зависи не само от настроенията у нас или желанието на Негово Величество, а и от мнението на чуждите правителства.

— Но аз не съм молил нито цар Борис, нито княгиня Евдокия да говорят с него по този въпрос.

— Въпросът не е бил повдигнат от тях — отговори Драганов. — Сам кралят е заговорил и пред двамата за него. Може би той смята, че трябва да направи своите предупреждения относно връщането Ви в България. Но Вие сами виждате, че условията у нас още не са такива, че да позволят това да стане.

— За съжаление още не — съгласи се Фердинанд. — Но цар Борис знае, че аз няма да предприема нищо, което той не би разрешил. И затова обидата, която английският крал ми направи пред него, е неоснователна.

Фердинанд прочете писмото на сина си, оплаквайки се пак, че то било обидно. След това подаде молив и хартия на Драганов.

— Мога да му простя само ако той се извини. Затова Ви извиках да му телеграфирате. Сега вече знаете какво, но аз искам да видя как ще редактирате телеграмата.

Докато Драганов започна да съчинява една телеграма, препоръчвайки на царя да се извини, Фердинанд му зададе много въпроси за срещите на сина си с румънския и сръбския крал.

— На фотографиите, които цар Борис ми е изпратил, румънският крал има много вулгарен, циничен вид. Интересува ме да зная как се е държал той с царя, понеже той ни е по-близък роднина от сръбския. С него сме роднина по кръв, а със сръбския царят е роднина само чрез царица Йоанна — забеляза Фердинанд.

Драганов не можеше да съобщи много подробности, защото не беше присъствал на срещите. Но той знаеше, че цар Борис е доволен и че разговорите били сърдечни. Беше едно добро начало и разговорите, които министър-председателят Мушанов беше имал с румънските министри Титулеску и Вайда Воевод, щяха да продължат. Колкото се отнасяше до срещата с югославския крал, Драганов докладва, че след сравнително хладното свиждане на белградската гара Александър беше показал топлота, благодарение на милото държание на царица Йоанна.

— Аз винаги съм казвал, че крал Александър е един много умен и положителен човек. Той върши голяма работа на Балканите и за Сърбия, но е бил най-опасният враг на българския народ. Затова царят трябваше отдавна да направи тази стъпка. Радвам се, че царят е

започнал тази политика. Още преди три години му казвах на минаване през Белград да се отбива, така както правех аз. Пръв аз в Ниш приех бедния крал Петър, който беше добър човек, честен циганин и с него хубаво работех, макар че английският крал Едуард три години ми се сърди за това. Най-сетне, веднъж в Мариенбад, дойде при мене и ми каза на немски, че не можел да ми прости, загдето бях протегнал ръка на този човек, дошъл на престола след това страшно кръвопролитие, но че сега ми прощавал. Впрочем положението в Сърбия беше вече такова, че оная лоша двойка не можеше да остане повече на престола, но, разбира се, не по този начин трябваше да си отиде. Сега обаче е много трудно да се работи със сърбите. Много са непримирими. Може би с румънците ще бъде по-лесно.

Гневът на стария монарх беше намалял достатъчно, за да може да направи някои ласкави бележки за сина си. Той беше чул, че унгарският външен министър Гьомбьош след едно посещение в България разправял на цяла Будапеща, че цар Борис бил най-интелигентният човек, когото бил срещал, и че българите били чудесни и заслужавали да им се помогне. После старият цар каза на Драганов какво чудесно впечатление му е направил Борис при срещата им в Линдау, какъв блестящ ум, каква логика, каква мъдрост — едно истинско удоволствие е да го слуша човек как говори. Той се изказа също много ласкаво за царица Йоанна: беше я намерил интелектуално и физически узряла и му беше направила впечатление с таланта си да наблюдава, с разбирането си на българския характер и бързото ѝ усвояване на българския език, който говореше почти без акцент.

— Това трябва да идва от черногорската ѝ кръв — забеляза Фердинанд. След това той се впусна в анализ на характера на сина си Борис: — Той отива много далеч в разбора на нещата, особено за всяка крачка, която трябва да направи, и твърде много мисли за последствията. А политиката не е математика и трябва да се работи като мене, с по-голям замах. Трябва като мене да върти колелото, както той го иска — както аз навремето го правех, макар че имах да се боря с недоверието на целия народ към „чужденеца“.

— Но за Вас беше по-лесно, Ваше Величество, защото Вие сам въртяхте колелото, но сега у нас това не е така — възрази Драганов. — Цар Борис не е сам на колелото. На него са се наловили или се мъчат да се заловят много видими и невидими фактори, които във Ваше

време не съществуваха, и ако той иска да върти колелото надясно, те се силят да го въртят наляво. Така че неимоверни усилия трябва да се употребяват, за да въртите колелото на нашата държавна машина, макар и бавно, но все пак в тази посока, в която искате.

Немного убеден, Фердинанд промени темата и заговори за нуждата от поддържане на добри отношения с Германия. После, връщайки се отново към обидата, която бил претърпял от сина си и от англичаните, той пак извади писмото на Борис. Драганов го посъветва да го забрави.

— Това е само едно недоразумение между баща и син, Ваше Величество. Опитайте се да простите и да забравите! — Той взе една кутия кибрит от бюрото и я подаде на стария цар. — Ако това писмо Ви вълнува толкова много, защо не го изгорите?

Фердинанд бързо сложи писмото в джоба си.

— Писма не се горят. Те трябва да се запазват!

Драганов, който беше свършил черновката на телеграмата си до цар Борис, предлагайки едно телеграфно извинение, я показва на стария монарх. Фердинанд изглеждаше доволен, като я прочете внимателно, ако можеше да се съди по неприсъщия му жест, с който той благосклонно каза довиждане на посетителя си: махайки едната си ръкавица (той не беше свалил ръкавицата си през цялата аудиенция), бившият цар подаде накичената си с бижута ръка на бившия си поданик. След това му каза:

— Надявам се, че Вашето посредничество ще сложи край на войната между баща и син!

* * *

Цар Борис прекара вечерта на 2 март 1934 г. със зет си, херцог Албрехт Вюртембергски, в Берлинската градска опера, където гледаха „Прилепът“. След театъра Драганов се присъедини към тях за вечеря в ресторант „Траубе“, където ядоха стриди, деликатес, към който царят имаше истинска страст.

Но въпреки оперетата и стридите Борис изглеждаше потиснат и погълнат от мисли. Когато в полунощ херцогът си тръгна, царят помоли стария си довереник да го придружи до хотел „Бристол“,

където беше отседнал. Вътре в частния апартамент разговорът се обърна веднага към настоящото положение в българската армия. Там започваше криза, понеже военният министър Кисъв щеше да бъде заместен, а съперничаещи крила вече бутаха напред своите кандидати.

Малко неща тровеха повече царя, отколкото политиканстването в армията. Нелоялност и интриги не го смущаваха много, когато идваха от страна на политици. Той беше изгубил илюзиите си относно тях. Но всеки път, когато чуеше или само подозираше, че офицерите се занимаваха с политика зад гърба му, Борис се чувстваше измамен и дълбоко наранен. Той вярваше дълбоко, че мястото на военните е в казармите и че според Конституцията военните дължаха безрезервна преданост към върховния вожд, държавния глава. След като се беше бил в три войни, царят се чувстваше у дома си между войници и офицери и имаше доверие в армията, която обичаше. Чувството беше взаимно — армията го обожаваше.

Но откакто беше основана Военната лига, имаше елементи, които периодически се опитваха да се намесят в политическия живот, което безпокоеше царя, особено като не можеше да вярва на лоялността на някои от тези офицери. Той беше извънредно чувствителен по този въпрос и всеки нов случай подновяваше старите му разочарования и съмнения у него самия.

Полковник Драганов, който не беше приятел на Военната лига, сподели мнението си:

— Ваше Величество, няма значение кой ще бъде следващият военен министър. Важното е да се възстановят дисциплината и духът в армията. Разложението във войската расте, и то главно поради липса на истинско командване отгоре. Вместо началниците да преценяват подчинените и подчинените да имат страх от тях, сега началниците се умилкват около подчинените, понеже те ги преценяват и се стремят да печелят популярност пред младшите, която най-лесно се печели чрез компромиси, в ущърб на службата. Армията отдавна боледува като последствие от 9 юни и лигарството, което и досега не е изцерено. Затова смяната на военния министър трябва да означава промяна на системата на досегашното командване. Важното е новият военен министър да изпълнява Вашата програма. Решили сте да вземете Ватев за военен министър. Добре! Но извикайте го и му поставете ясно задачата. Кажете му: „Генерал Ватев, аз прескачам десетина души, за

да се спра на Вас. (Той ще разбере, че Вие го правите военен министър, а не тази или онази партия, или лигата.) Искам да знам готов ли сте да работите в унисон с моите разбирания, или не!“ Готов ли е той да възвърне началническия принцип за командване във войската, да възвърне истинската военна дисциплина. Ако е готов — да заповяда! Ако не е, ще си търсите друг. Но без такъв ангажимент не бива никого да правите военен министър!

Царят беше особено обезкуражен тази вечер.

— Вие искате от мене нещо, което аз не мога да направя. Как ще искам аз такъв ангажимент от военния министър и кой помни ангажименти?

— Вие можете да направите това, Ваше Величество. Ще искате той писмено да Ви представи програмата си. И ако след няколко месеца видите, че той не върви по обещания път, ще го пратите вкъщи. Ще вземете друг. Ще стигнете най-сетне до някой, който ще поеме върху себе си отговорността да вкара нещата в армията в ред.

Царят тъжно отговори, че се иска нещо невъзможно.

— Искате от мене да командвам. Не мога. Вие правите същата грешка, като мислите, че хората могат да работят така, както Вие искате. Мислите, че и от мен можете Хитлер да направите. Не мога. — Драганов не беше го виждал от дълго време така унил. — Искате от мене да стана борец. Затова човек трябва да има стимули. Какво може да ме стимулира мен?

— Ще Ви стимулира, Ваше Величество, съдбата на пет милиона народ, която зависи от това, какво Вие ще правите. Между тези пет милиона може да има 20 хиляди негодяи, но за останалите заслужава човек да работи и да се жертва. Трябва да се уредят въпросите в армията така, че там действително да се работи. Инак Вие сами ще спомагате за разложението във войската, от което се оплаквате, че други го правят. Армията трябва да се цери. Инак лошо ще свърши и армията ни, и Вие, и държавата ни.

Царят кипна.

— Та аз не работя ли? Не мога вече! Нямам желание и не мога. Аз презирам, мразя тази армия, в която така предано съм служил и която така дълбоко ме е обидила. Не мога да търпя преторианския дух сред нейното офицерство!

Драганов знаеше, че Борис говори така поради яда си, без да мисли какво казва.

— Но така Вие поощрявате преторианството. Нека армията почувства ръката Ви! Всички ще Ви ръкопляска — каза той.

Но Борис беше прекалено възбуден, за да слуша. Той скочи на крака и извика в лицето на приятеля си:

— Аз не съм роден да командвам. Не мога. Баща ми ми е предал много дарби, но тази уби в мене. При него аз школувах само да уговарям, да убеждавам, но не и да командвам. Изпълнявал съм най-деликатни мисии, при които ние даже не сме били прави, и съм намирал начин да убеждавам другите. За това ме бива. И сега съм останал същият. Баща ми ме е смачкал и е направил моя характер да е повече на лакей, отколкото на господар. Ето, ако искате най-сетне да знаете защо не мога да направя това, което Вие искате от мене!

И ядосан от това самопризнание, царят прекъсна разговора и излезе, без да се ръкува.

Минаваше 2 часа и половина след полунощ, когато полковникът се завърна отчаян в дома си. Обезпокоена, госпожа Драганова го запита какво се бе случило. Той можа само да й каже:

— Свършено е с началството! Нещастният човек!

И дълго след това той не можа да заспи от мъка.

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

ПРЕВРАТЪТ НА 19 МАЙ

— Вярно ли е? — попита без заобикалки военният министър. — Вярно ли е, че се готви преврат?

Той погледна право в очите генерал Пенчо Златев, главния инспектор на кавалерията, когото беше повикал в канцеларията си във военното министерство. Те бяха стари приятели, съученици от Военното училище и дългогодишни главни членове на Военната лига. Откакто генерал Ватев, само преди девет дни, беше поел новата си длъжност на министър, до него бяха започнали да достигат слухове за предстоящ преврат на лигата. „Чудно — помисли си той отначало, — не съм ли аз председател на лигата? Наистина ние планувахме да се отървем от болния Мушанов кабинет, но сега, когато царят включи в правителството главата на Военната лига, нещата се промениха. Но дали се бяха наистина променили?“

Тъй като слуховете упорстваха, генерал Ватев започна да се замисля. Напоследък той беше усетил известна студенина от страна на колегите си в лигата и всъщност, откакто цар Борис го беше избрал за свой военен министър, той не беше канен на никое от техните събрания. Беше ли възможно лигата да действа, без да го осведоми него, нейния председател, един от нейните основатели? „Моят приятел Златев ще ми каже“ — помисли си той.

Златев никога не беше изпитвал по-малко желание да погледне в лицето съвипускника си, отколкото този следобед, на 18 май 1934 г. Но той се окопоти и отговори твърдо:

— Нищо не съм чул. Ти имаш твоите органи и източници за осведомяване. Можеш да разбереш лесно какво става във всичките шестнадесет сектора.

Той едва беше свършил изречението, когато съжали вече за казаното. Военните сектори наброяваха петнадесет, не шестнадесет. Бяха шестнадесет само в тайния план за преврата, защото той включваше превземането на сградата на военното министерство.

Златев обаче с облекчение си даде сметка, че министърът не забеляза грешката. Вместо това генерал Ватев по-късно повика коменданта на София, полковник Тановски, и му зададе същия въпрос.

Тановски — като Златев — беше член на изпълнителния комитет на Военната лига.

— Съвсем не, господин генерал! — отговори той без колебание.
— Никой не подготвя преврат в този момент.

— Давате ли ми честната си офицерска дума?

— Да, господин генерал! Моята честна офицерска дума.

По-късно и двамата, Златев и Тановски, признаха колко мъчно било за тях да скрият истината от техния другар и началник, но и единият, и другият бяха излъгали. Само няколко часа преди това Пенчо Златев, един от военните водачи на заговора, беше напуснал дома на д-р Славчев, където конспираторите се бяха уговорили да се срещнат в навечерието на преврата. На това събрание бъдещите министри трябваше да се съберат за пръв път заедно с офицерите от лигата, които щяха да проведат преврата.

Военната лига вече шест месеца по-рано беше решила да свали Мушановия кабинет. Напълно разочаровани от неспособността на политическите партии да управляват и възмутени от многобройните очевидни случаи на некомпетентност и несправедливост, мнозина офицери, които проявяваха интерес към политиката, бяха загубили търпение. Това настроение беше назряло, когато годишният конгрес на лигата се събра през ноември 1933 г. и чу песимистичните доклади на областните делегати. Един от най-критичните доклади беше представен от самия генерал Ватев, тогава командващ Пловдивската военна област, който недвусмислено препоръча свалянето на правителството.

Първоначалната мотивировка на офицерите беше тяхната опозиция срещу недостатъците на партийната система. Това беше една нарастваща критика, споделяна от болшинството офицери, повечето от които бяха убедени монархисти. Но докато се изготвяха плановете, ръководството на заговора попадна в ръцете на амбициозни и опитни офицери, много от тях ветерани от юнския преврат от 1923 г., които имаха собствени политически идеи. Тези членове на лигата, групирани около запасния полковник Дамян Велчев, чувстваха идеологическо сходство с някои изтъкнати членове на политическата група „Звено“,

като Кимон Георгиев и Петър Тодоров. С други думи, те намираха привлекателни идеите за една „авторитарна държава“ и бяха антимонархисти.

Търсейки безпартийни цивилни съмишленици, офицерите се обърнаха първо към „Звено“. Болшинството от офицерите предпочитаха гражданен кабинет, макар че отпърво полковник Велчев беше предложен от неговите привърженици за бъдещ министър-председател. Но Велчев по темперамент беше човек, който избягваше да бъде център на внимание и предпочиташе да бъде *éminence grise* (таен съветник — фр.) на властта. Той отказа предложението и неговият приятел, запасният полковник Кимон Георгиев, беше избран за глава на бъдещото правителство. Тъй като офицерите настояваха да се осигури широка подкрепа от страна на главните политически сили в страната, те дадоха мандат на Георгиев да осигури участието на земеделците, най-голямата партия в България, както и на безпартийното движение на проф. Ал. Цанков. В началото на май Кимон Георгиев сондира земеделския водач Димитър Гичев, някои от най-близките сътрудници на Цанков и няколко други известни общественици.

Първите реакции изглеждаха окуражителни, защото партийният режим на коалицията на блока вече показваше признаци на разложение. По това време повечето офицери не виждаха никакво противоречие между искреното желание за подобрене на държавната система и верността към короната. Напротив, офицерите монархисти в лигата виждаха потвърждение на това схващане в избора за военен министър на генерал Ватев, председателя на тяхната организация, от самия цар Борис. Златев, който се очертаваше като новия шеф на лигата, направи специално усилие при вербуване на нови членове на конспирацията, за да подчертае пред младшите офицери, че превратът ще е насочен срещу правителството на блока, а не срещу „Негово Величество, нашия любим върховен вожд“.

Трябва да се отбележи също, че в много български кръгове „Звено“ по това време се радваше на добър престиж. Много от интелектуалците, които участваха в този кръжок, бяха уважавани и красноречиви критици на очевидните недостатъци на системата. Звеновите бяха малко на брой — само „един файтон хора“, както казваха неприятелите им — но те всички бяха високо образовани

градски интелектуалци, повечето от тях независими от партийна принадлежност, някои от тях разочаровани политици, други — бивши офицери с обществени интереси. „Звено“ нямаше структурна организация, нито беше политическа партия (термин, който звенарите употребяваха с презрение). Това беше елитен кръжок, в който политически идеологии и модерни социологически проблеми бяха разисквани на сравнително високо ниво, може би твърде префинено и откъснато от българската селска реалност.

Във всеки случай критиките на звенарите засегнаха една чувствителна струна. Макар че не се изискваше необикновена прозорливост, за да се забележи, че „нещо беше гнило“ в царство България, членовете на „Звено“ бяха тези, които формулираха недоволството по един по-красноречив и по-оригинален, следователно по-ефикасен начин. Като резултат много българи, на които бяха дошли до гуша партизанските раздори и некомпетентност, македонският тероризъм или неприятелските отношения със съседните страни, намериха становищата на „Звено“ интересни и заслужаващи внимание. Дотогава, докато „файтонът хора“ се възприемаше само като смел и безкомпромисен критик, групата се радваше на известно уважение. Едва по-късно, когато някои от водачите ѝ надвишиха ролите си на критици и диагностици и започнаха да предписват своите съмнителни рецепти за лечение, общественото мнение реагира със скептицизъм. Действително обаянието на „авторитарните“ идеологии върху „Звено“, едва прикритият му републикански дух, лекотата, с която то беше готово да изостави македонската кауза, както и очевидните лични амбиции на много от водачите му направиха групата подозрителна в очите на традиционните съставни части на българското общество.

Но настоящото водачество на Военната лига, истинските инициатори на запланувания преврат, работеха задружно със звенарите и бяха повлияни от техните политически идеи. Това близко сътрудничество беше естествено: хора като Дамян Велчев и Кимон Георгиев от много години бяха играли важна роля в лигата и в „Звено“.

Отначало в лигата не преобладаваха офицерите, симпатизиращи на „Звено“. В течение на няколко години болшинството от членовете на лигата бяха националисти, офицери от дясното крило и монархисти, макар и от време на време критични спрямо цар Борис за недостатъчната му строгост към политици и левичари. Но с времето те

загубиха контрол върху лигата, която премина в ръцете на порадикалната малка група около Велчев.

Военната лига беше основана тайно, като реакция срещу унижителните ограничения, наложени върху българската армия от договорите през 1919 г. Тя разви конспираторските си способности по време на левичарския, враждебен спрямо офицерите, режим на Стамболийски. След насилственото сваляне на последния лигата се наложи като мощен, макар и прикрит, фактор в българския политически живот. Полезна или не, военната намеса на 9 юни 1923 г. срещу Стамболийски създаде опасен прецедент: веднъж въввлечени в политика, много офицери не бързаха след това да се завърнат в казармите си. Те бяха изпитали сладкия вкус на властта.

Цар Борис, както и мнозинството граждани, вярваше твърдо, че след като бе свалила режима на Стамболийски, Военната лига не трябваше повече да се меси в политика. Военните обаче бяха разединени по този въпрос. Някои от водачите на лигата, като например ген. Вълков, споделяха мнението на царя. Те бяха предложили да отворят редовете си за всички желаещи офицери и да реорганизируют лигата според военната йерархия, като поверят отново водачеството ѝ в ръцете на най-старшите офицери. Това щеше да премахне политиканството във войската, да намали политическото влияние на лигата и да елиминира конспиративния ѝ характер. Но малцинството, водено от Дамян Велчев, се беше възпротивило на деполитизирането на офицерството, оформявайки се в антимонархическо крило на лигата. Към 1934 г. малко известният на широката публика, загадъчен полковник беше станал истинската сила във Военната лига.

* * *

На пръв поглед лицето изглеждаше строго и студено. Стиснатите устни, енергичната брада на волеви човек, сериозните черни очи и високото интелигентно чело под пригладената коса изразяваха аскетична самодисциплина. Ако главата изглеждаше непропорционално голяма, това е, защото вратът беше много тънък и раменете — тесни. Ръцете, дрехите и цялата му външност бяха

необикновено чисти и спретнати, почти като стерилизирани. Но гласът не подходдаше на лицето: обикновено мълчалив човек, Велчев говореше тихо и с известна топлина. Неловките стеснителни жестове също не отговаряха на повелителната му натура и принадлежаха повече на един затворен боязлив човек. Изненадващото у него обаче беше усмивката, откриваща редица хубави бели зъби, и предаваше на строгото му лице неочаквано изражение на топлина, което пленяваше приятели и последователи. Последните, повечето младши офицери, бяха малко на брой, но предани и благоговеещи пред него.

Велчев беше запазил трезвите вкусове на скромното габровско семейство, в което беше израснал. Той нито пушеше, нито пиеше и не показваше никакъв интерес към забавления. Роден през 1883 г., Велчев е имал щастието да бъде изпратен на 15-годишна възраст в софийското Военно училище, където по това време бъдещите офицери учеха не само военни науки, но също и чужди езици, добри маниери и протокол. След служба като офицер в пограничните войски той се беше бил в Балканските войни. Велчев беше примерен офицер, награден за храброст и уважаван от своите подчинени човек, който ценеше мъжеството, проявено в суровите условия на военния живот. Но ужасите на бойното поле и пораженията станаха реалност за него през Първата световна война, когато по-старият му брат загуби единия си крак, а по-младият беше убит. (Велчев беше плащал за образованието на последния в странство.) Двете трагедии, прибавени към смъртта на хиляди войници в една война, която той не одобряваше, се отразиха на Дамян дълбоко и неизлечимо.

Той смяташе, че пораженията на България бяха грешка на цар Фердинанд, и когато монархът абдикира, той прехвърли неприязненото си чувство върху цялата династия, включително и цар Борис. Идеологически Велчев беше убеден републиканец, чието любимо занимание, освен изучаване на българската история, беше обстойно четене на писаното за Френската революция. Той вярваше, че трагедията на България беше започнала отдавна, през 1878 г., когато краткотрайният Санстефански договор призна правата на България върху всички територии, обитавани от българи. Според Велчев и приятелите му фаталната грешка след несправедливото анулиране на договора бяха опитите да се постигне Санстефанска България чрез шовинизъм и сила. „Единствената възможност да се възвърнат поне

някои части от загубените територии — мислеше той — беше чрез мирно сътрудничество със западните сили и с другите балкански държави, специално Югославия.“ Обаче той виждаше монархията като главна пречка за едно балканско споразумение. Поради това Велчев стана активен противник на короната. Интересът му към политиката го доведе рано във Военната лига. Като неин активен член той взе участие в преврата срещу Стамболийски през 1923 г. и по-късно стана за кратко време началник на Военното училище. Но той бързо се разочарова от Цанковия режим и скоро се появиха търкания между една група от разочаровани като него офицери и водачите на преврата. Велчев беше изпратен временно във Франция и след завръщането си в България беше уволнен от войската.

Като граждански гражданин той работи кратко време в една банка, но политиката стана главното му занимание. Понеже жена му произхождаше от заможно търговско семейство, Велчев нямаше финансови проблеми и можеше да си позволи да посвети цялото си време на политиката. Неговият приятел Кимон Георгиев също беше напуснал армията поради несъгласие с другите участници в деветоюнския преврат. Двамата мъже станаха близки политически сътрудници. Но докато Георгиев се хвърли в арената на политическите партии и граждански общественици, ставайки по-късно основател и водач на идеологическия кръг „Звено“, дейността на Велчев се концентрира изключително върху военните. Макар че вече не беше на служба и беше единственият граждански между водачите на лигата, той стана неин главен секретар. Когато болшинството от лигата, наскоро след успешното провеждане на преврата през 1923 г., стана пасивно, Дамян Велчев организира по-бойките в политическо отношение членове в една нова фракция на Военната лига с ясно противомонархическа ориентация. Между най-запалените му привърженици беше една малка група от кавалерийски капитани, всички международно известни шампиони по езда, които смятаха цар Борис отговорен за тяхното бавно производство в по-горен чин.

Цели десет години, между 1924 и 1934 г., Велчев работи ефективно, но винаги в сянка, сред действащи и запасни офицери, повечето капитани и майори, като поддържаше контакт със „Звено“ и специално с Кимон Георгиев. Въпреки че никога не се присъедини формално към „Звено“, Велчев споделяше изцяло идеологията му.

Влиянието, което той имаше върху някои млади офицери, не се дължеше на никакъв реторичен талант; всъщност Велчев не беше добър оратор и, общо взето, беше мълчалив и немного общителен човек. Обаче в техните очи той беше пример на безкомпромисен морал, смелост и прямота. Доста странно е, че в най-политизирания от всички офицери те виждаха антитезата на типичния политик — един честен човек, неспособен на хитрувания и демагогия, и без всякакъв стремеж да представя себе си в благоприятна светлина.

Неговият alter ego — Кимон Георгиев — една година по-стар, беше също блестящ възпитаник на Военното училище. Той се беше отличил и в службата, и на фронта, където бе загубил едното си око и бе награден за храброст. Син на скромен държавен чиновник от Пазарджик, който се беше поминал рано, Кимон получил прякора Гърка, защото майка му беше от гръцки произход. Като Дамян той беше трезв, дисциплиниран човек, отдаден на работата, дългогодишен ерген, който накрая се беше оженил за по-млада жена от заможна фамилия. Кимон беше образцов баща и съпруг. Но характеристиките на двамата приятели (или по-право близки съмишленици, защото те не бяха от онези хора, които могат да имат близки, сърдечни приятелства) съществено се различаваха.

Кимон беше може би по-умният от двамата, в смисъл на по-бърз ум и прозорлив поглед върху действителността. Въпреки че обикновено беше мълчалив като Дамян, той беше по-добър оратор и по-представителен пред публика. Георгиев беше обаче по-студен, по-скептичен и пресметлив от Велчев. Той винаги владееше себе си и чувствата си, беше строг и взискателен с подчинените си, а кривогледият поглед иззад очилата, причинен от бялото на сляпото му око, никак не улесняваше контакта с него.

Когато се явяваха заедно на срещи и събрания, Кимон показваше повече самоувереност, отколкото стеснителния непохватен Дамян. Амбициозен човек и по-обигран политик, той вдъхваше известен респект и неговите студени неемоционални анализи имаха голяма тежест пред техните последователи. Но докато някои офицери бяха привързани към Дамян Велчев като човек, никой никога не бе хранил топло чувство към Кимон Георгиев.

* * *

Кабинетът на Никола Мушанов подаде оставката си на 14 май. Разколът на Народния блок, коалиция от четири партии, все по-жадни да засилят влиянието си и да задоволят привържениците си с лични услуги и раздаване на държавни служби, беше станал неизбежен. Четирите партии, даже и микроскопичните Радикална и Либерална партия, бяха вече раздробени на множество съперничаещи си фракции и крила. Гичевите земеделци, съставляващи най-силната партия в блока, и либералите, контролиращи помежду си 89 от 140-те депутатски места на коалицията, бяха предизвикали оставката на един министър радикал и настояваха пред Мушанов за повече кабинетни постове. Последва срамно пазарене, което отврати гражданството. На Балканите, за жалост, системата на партийна демокрация се тълкуваше посвоему: всеки министър не само че запълваше всички служби в своето министерство с хора от партията си, без разлика на квалификацията им, но също предявяваше претенции партията му да бъде пропорционално представена и в околийските и областни администрации. Следователно едно ново разпределение на портфейлите между блоковите партии щеше да доведе със себе си преразпределението на няколко хиляди административни поста.

Мушанов отказа. Гичев беше непреклонен, изисквайки увеличаване на земеделските кабинетни постове от три на четири. Достигна се до безизходно положение, което принуди Мушанов да подаде оставката на кабинета на блока. Цар Борис я прие веднага, давайки същия ден мандат на Мушанов да състави нов кабинет.

Да се организира една жизнеспособна коалиция по това време, беше мъчна задача. Повечето партии поддържаха противоречиви възгледи по много въпроси и продължаващите вътрешни разногласия и разцепление ги бяха довели до безпомощност и упадък. Едно изключение беше Народното социалистическо движение, което се сплоти около проф. Цанков и неговите стари другари ген. Русев, Христо Калфов, проф. Янаки Моллов и много бивши членове на други партии, като Христо Статев, Цоню Бръшлянов, д-р Н. П. Николаев и даже членове на „Звено“ като Димо Казасов.

Тази пролет движението активно организираше националния си конгрес, едно важно събитие, запланувано за 20 май. Според упорити слухове Цанков щеше открито да изяви желанието си да поеме властта, ако конгресът завършеше с очаквания успех. Тогава цар Борис ще му даде мандат да състави ново правителство и да преустрои цялата държавна система, твърдяха същите слухове.

Оставката на Мушановия кабинет идваше в един особено лош момент, понеже съвпадна със сериозна криза в армията. Едно растящо недоволство се беше разпространило от дълго време между офицерите. Поради лошото състояние на държавните финанси и ограниченията на Ньойския договор всички военни чинове, специално ранговете на по-старшите офицери, бяха задръстени, правейки повишенията бавни и мъчни. Обезкуражените по-младши офицери очакваха от бившия военен министър ген. Александър Кисъов да направи някои смели реформи, за да им създаде по-добри шансове за израстване. Когато Кисъов не успя да постигне никакви значителни промени, той загуби престижа си сред офицерството. Цар Борис беше подложен на засилващ се натиск да смени военния министър.

От своя страна царят беше склонен да се пенсионира известен брой старши генерали, особено онези, които не криеха симпатиите си към Михайловото ВМРО. Такава стъпка можеше да има двойна полза: да задоволи Югославия и същевременно да открие вакантни места за способни младши офицери. Ген. Кисъов обаче не беше готов да действа. А и Военната лига го ненавиждаше. Въпреки че никак не одобряваше засилващата се мощ и влияние на лигата, цар Борис беше достатъчно добре осведомен за нейните възможности и интриги, за да не се съобразява с нея. На 9 май той освободи от длъжност ген. Кисъов и за учудване на всички назначи ген. Ватев, председател на лигата, за военен министър.

Офицерите, непринадлежащи към лигата, бяха смаяни. Ватев нямаше старшинството на някои други генерали, по-добре подготвени за най-високия пост. Няколко дни след смяната началник-щабът ген. Бакърджиев, софийският гарнизонен командир ген. Соларов и други висши офицери си подадоха оставката в знак на протест. Същото направи и ген. Иван Вълков, бившият водач на дясното крило на лигата и един от авторите на преврата от 1923 г., добър приятел на ВМРО, понастоящем министър в Рим.

Новият военен министър ген. Ватев, макар и да беше един от водачите на лигата, минаваше за монархист. На 18 май други двама офицери, поддръжници на короната, генералите Йовов и Босилков, бяха назначени съответно за началник на щаба и командир на Софийския гарнизон. С такива офицери на ключовите позиции цар Борис имаше изгледи да успее да отърси армията от политическите елементи; цел, която по това време той желаше да постигне повече от всичко. Въпросът беше обаче дали щяха да му бъдат дадени още няколко седмици да действа, или беше вече твърде късно.

* * *

В допълнение към разпадането на блока и нездравото състояние на армията друг един източник на общо негодувание причиняваше на царя сериозна загриженост. Подновяването на убийствата на македонци из цяла България и специално по улиците на София беше взело нетърпими размери. Враждуващите групи — михайловисти и протогеровисти — се избиваха едни други посред бял ден със свирепа дързост и безнаказаност, а българските власти изглеждаха безсилни да ги спрат. Последователите на Ванчѐ Михайлов имаха надмощие, но малцинството протогеровисти се бореше отчаяно да предотврати физическото си изстребване чрез еднакво кървави репресии. Резултатите бяха ужасяващи.

Между август и декември 1932 г. пресата съобщи за тридесет и три убийства или опити за убийства на македонци. В почти всички случаи жертвите бяха членове на Протогеровото крило на ВМРО. С редки изключения, когато протогеровистите си отмъщаваха на свой ред. Но докато повечето убити от михайловистите бяха малко известни хора, отмъщенията на протогеровистите бяха насочени срещу изтъкнати водачи на официални македонски организации. Така например бе убит председателят на Националния комитет на организациите на македонските емигранти в България. Опитът за покушение срещу живота на македонския депутат Марнев не успя поради погрешно идентифициране на жертвата, което доведе до смъртта на един невинен учител. Протогеровите убийци нападнаха късно следобед на една от главните улици на София един друг

македонски народен представител — С. Филипов. Той бе сериозно ранен, а телохранителят му умря в болницата.

Тези отмъщения не попречиха на убийците от Михайловото крило да опустошават системно редовете на протогеровистите. Михайловистите обаче не успяха да премахнат двама от най-изтъкнатите противникови водачи — Кръстан Поптодоров и Перо Шанданов.

Крилото на Михайлов оправдаваше своята „наказателна дейност срещу предателите“, твърдейки, че Протогеровите хора били платени от Белград или че получавали фондове от македонските федералисти във Виена, които бяха считани за агенти на Москва. Протогеровистите отхвърляха тези обвинения, наричайки своите кървави покушения „актове на самозащита“. Според тях те били преследвани и избивани само защото отказвали да се подчинят на водачеството на Михайлов, когото те смятаха за узурпатор. Те оспорваха политиката на Михайлов за изолирани действия на терор срещу Югославия, които според тях даваха само обратни резултати. Вместо това те разчитаха на усилен и ефективна пропаганда пред чуждия свят, комбинирана с организиране на народните маси в Македония за решително въстание.

Една уводна статия в нелегалния вестник на Протогеров през декември 1932 г. съобщаваше: „Понеже българското правителство е пленник на садиста Михайлов, няма надежда за правителствена намеса за защита на живота на македонските емигранти в България (т.е. протогеровистите — б.а.). Поради това на терора ще бъде отговорено с терор“. Вестникът насърчаваше емигрантите да организират контратерористични групи и да отговорят „око за око и зъб за зъб“ на „Михайловата банда“. Само няколко дни след напечатването на статията Протогерови терористи извършиха ново покушение. Симон Евтимов, редакторът на промихайловския вестник „Македония“ и близък сътрудник на Ванчето, беше нападнат точно пред двореца. Двама убийци, Христо Траянов, 21-годишен, и Иван Василев, 19-годишен, облечени като ловджии и въоръжени с ловджийски пушки, започнаха да стрелят, като раниха Евтимов и тримата му телохранители. Беше по обед. Улиците бяха препълнени с хора. Няколко полицаи и минувачи се втурнаха да преследват нападателите. Последните бяха заловени, но едва след като един полицаи бе застрелян и един от убийците успя да хвърли бомба със

запален фитил върху тълпата. За щастие някой грабна бомбата и изгаси фитила. Трима минувачи бяха ранени, а Евтимов и един от телохранителите му умряха в болницата.

Единият от ранените убийци, Траянов, беше изпратен в университетската болница. Същата нощ Михайлови терористи, дегизирани като полицаи с фалшиви заповеди, се явиха в болницата да вземат ранения си враг, твърдейки, че той бил призован спешно в полицейското комендантство. Дежурният лекар обаче телефонира на полицията и разбра, че никаква заповед не беше издавана за преместване на пациента му. Като се върна, мнимите полицаи бяха изчезнали. Поради този опит стража от трима полицаи беше поставена пред вратата на Траянов, със заповед да не пускат никого в стаята.

На следната вечер, наскоро след като нощната дежурна сестра бе застъпила на служба, стражата чу три изстрела в стаята. Сестрата веднага призна, че тя беше убила пациента с револвер, даден ѝ следобед, на път за болницата, от един непознат мъж, който ѝ беше заповядал в името на ВМРО да убие Траянов. Това беше още едно зловещо напомняне, че дългите ръце на ВМРО не оставят никой виновен ненаказан.

Убийството на Евтимов разстрои михайловистите повече от всяко друго убийство. Те обвиниха правителството в безразличие спрямо „убийствата на патриотични водачи от предателски банди“. Легалните македонски дружества организираха огромно погребение, като пет хиляди души следваха ковчега на Евтимов по улиците на София.

След това убийство отношенията между ВМРО и правителството на Мушанов значително се влошиха. Парадоксално, но всяка от двете македонски групи обвиняваше властите в недостатъчна протекция на техните членове и фаворизиране на неприятелите им. Общественото мнение, от друга страна, изискваше настойчиво от правителството да вземе по-сериозни мерки срещу терористите от двете крила. Властите обаче изглеждаха неспособни да реагират решително и вълната от убийства продължи. През януари 1933 г. двама левичарски депутати от Народното събрание, Мартулков и Трайков, бяха убити в две отделни атаки. Няколко дни по-късно трима затворници, обвинени в обир и убийство на един учител в Петрич, бяха отвлечени от една банда от двадесет души във влака, на път за Свети Врач, където трябваше да

бъдат съдени. Нападателите спряха влака на една малка железопътна гара, обезоръжиха охраната и екзекутираха затворниците. След това ново унижение за софийското правителство вълна от възмущение заля страната.

За да покажат недоверието си към София, легалните македонски емигрантски организации откриха своя конгрес в Горна Джумая, където председателят Станишев заяви, че македонците са се събрали, за да изявят своята непоколебима решителност да работят за обединението на разкъсана Македония в една независима политическа единица. Едно изявление от името на Иван Михайлов и неговите колеги от Централния комитет на ВМРО беше прочетено от Йордан Чкатров, официалния представител на Михайлов в София:

— Ние не се борим само за черкви и училища — се казваше в декларацията. — Ние искаме създаването на една независима Македония.

Михайлов твърдеше, че „времето е доказало, че Белград разбира само езика на бомбите и оръжието, въпреки че известни кръгове в София се опитваха да отричат това“. След като сочеше сръбската полиция и болшевизма като главни врагове на ВМРО, изявлението продължаваше:

— Трябва също да споменем с дълбоко възмущение необходимостта от формиране на фронт за защита срещу опозицията от София. Въпреки че българският народ храни братска любов към Македония, политически и официални кръгове в столицата издигат пречки пред успеха на нашите усилия. Тези, които ние изхвърлихме от нашите редове, намират насърчение и подкрепа в София.

В заключение се сочеше, че „София става така опасна за македонската кауза, както Атина и Белград. Отношението на софийските политически водачи, засягащо Македония, се определя от съображения на партийна политика“.

Правителството беше възмутено. Коментирайки изказаното пожелание на конгреса в Горна Джумая, да бъде създадена независима политическа единица в географските граници на Македония, правителственият орган „Знаме“ писа:

Без съмнение, такова разрешение ще бъде най-справедливото. Освен това, правото на един народ да определя свободно своята съдба е свято и неотменно. Но извън правата съществува и проблемът за възможностите... Сега не е време за максимални претенции. Такива изисквания докараха българския народ до настоящото му положение. Идеята за независима Македония е химера, която значи война, докато една автономна Македония означава мир и осигурява свобода на действие в рамките на възможното.

Правителството продължаваше гневно:

С учудване прочетохме изявленията в Горна Джумая, че македонското движение било използвано в София за партийни цели... В отговор на тези безочливи твърдения ще припомним, че 200 000 синове на България дадоха живота си в борба за свободата на Македония. Окървавена България има правото на по-голямо уважение и благодарност от страна на македонската емиграция, която живее в границите ѝ.

Властите продължиха да предупреждават и да се заканват и през цялата 1933 г., но нищо не можа да спре кръвопролитната война по улиците на София. Списъкът на жертвите беше ужасяващ: 29 май, Щерю Божинов, член на Македонския национален комитет, застрелян пред къщата си; 1 юни, на връщане от голямото погребение на Божинов несполучливи атентати срещу Васил Василев, депутат, и Димитър Талев, новия редактор на „Македония“; 12 юни, Ангел Баев, убит близо до Народната банка; 14 юни, д-р П. Вичев, общественик от левицата, застрелян на улицата; същия ден, няколко часа по-късно, Христо Хролев, бивш телохранител, убит; 21 юни, някой си Иван Василев, убит в едно софийско кафене. (При арестуването му убиецът разбра, че е сбъркал убития с един адвокат, Мишев. Василев нямаше

нищо общо с македонците.) Злокобният списък на жертвите продължаваше да изпълва страниците на вестниците.

Не само че софийското правителство беше безсилно да сложи край на убийствата, но също беше загубило почти цялата своя юрисдикция в един от административните си окръзи, Петричкия, в сърцето на българска Македония. Той беше станал държава в държавата, където ВМРО контролираше назначения на местните чиновници, пращаше свои бирници да събират „доброволните пожертвувания“ от населението и наказваше неприятелите си, необезпокоявана от централните софийски власти. Въпреки че едва ли имаше българин, който да не симпатизира на македонската кауза, фактът, че ВМРО беше станала внушителна сила в българската политика, шокираше общественото мнение. Без да го изразяват винаги гласно, повечето българи бяха дълбоко обезпокоени, че ВМРО беше достатъчно силна да назначава и сваля министри, висши полицейски началници, военни командири и висши чиновници. Всеки в България, и особено политиците, знаеше, че не можеше безнаказано да се предизвиква ВМРО.

* * *

Тази пролет приятели и сътрудници намираха често цар Борис в особено настроение — настроение на тих фатализъм. Неочакваната смърт на неговия любим кобургски вуйчо Алберт I, краля на Белгия, загинал по време на самотно планинско изкачване, беше оставила дълбоки следи у него. Дали Борис се отъждествяваше с този друг обременен монарх, който също обичаше планинското уединение? Той не изглеждаше убеден, че фаталното падане е било случайно. Официалната версия за трагичната злополука през февруари 1934 г. гласеше: „Негово Величество кралят, след като се беше изкачил на едно скалисто място, достигна до самия връх, където още могат да се видят много ясни следи от стъпките му. Той вероятно се е облегнал на една голяма скала, която трябва да му се е видяла здраво закрепена. Но скалата се е търколила, повличайки Негово Величество със себе си“.

Дълго след смъртта на белгийския крал Борис повтаряше с мистериозен, унесен поглед, който безпокоеше близките му:

— Добрият Алберт! Той много добре е знаел какво прави!...

Борис не добавяше нищо повече, нито обясняваше какво иска да каже, но погледът в очите му показваше, че той разбира напълно вуйчо си, който беше намерил смъртта си на тази усамотена планина, кралят, който „знаеше какво прави“ — каквото и да значеше това.

* * *

Цар Борис отчаяно се опитваше да намери разрешение на трите кризи, които едновременно достигнаха кулминационната си точка през пролетта на 1934 г. По отношение на политическата криза той беше дошъл до заключение, немного различно от това на Цанковото движение и дори на „Звено“, а именно че е крайно време за основни реформи на съществуващия партиен режим. Но за разлика от много други критици на системата той беше абсолютно непреклонен, че желаните промени трябва да се извършат по конституционен начин. За него модерните по това време авторитарни режими не притежаваха никаква привлекателност.

Относно военната криза цар Борис имаше само едно желание: армията да напусне политическата арена и да възстанови професионалната си дисциплина и йерархия. Той не обичаше Военната лига и с удоволствие би приел нейното разтурване. Неговото желание беше да се обезвреди конспиративният ѝ дух, като се включи сравнително умереният ѝ председател в правителството. За тази цел царят трябваше с голямо съжаление да пожертва няколко висши офицери, които му бяха предани, но които бяха изтъкнати неприятели на лигата. За да запази тайната на плана си, той не можеше да им обясни, че ги изоставя, за да може да разедини лигата и да я разруши отвътре. Изненадани, тези офицери останаха завинаги огорчени от него.

Колкото се отнася до третата криза, македонската, цар Борис направи няколко опита да примири враждуващите групи, но неговите пратеници нямаха успех: братята неприятели бяха абсолютно непримирими и се бяха заклели да се унищожат едни други. Без едно силно правителство и армия, на която да може да разчита безусловно, царят не разполагаше с много начини да наложи примирие във ВМРО.

Михайловистите имаха почтително, но хладно отношение към него. Те не го нападаха направо, за да не помагат на републиканските сили, които включваха някои от най-върлите неприатели на ВМРО: комунисти, леви земеделци, членове на „Звено“ и противомонархичните елементи на Военната лига. Михайловистите обаче осъждаха царската политика на приятелски отношения с Югославия и следяха неговото флиртуване с крал Александър с нарастваща неприязън.

През май 1934 г. цар Борис беше решил да действа. Плановите му бяха узрели, но само най-близките му съветници бяха в течение на неговите намерения. Интересно е да прочетем как американският пълномощен министър в София Ф. А. Стърлинг описва плановите на царя в един доклад до Държавния департамент във Вашингтон:

Легацията научи от поверителен и твърдо достоверен източник, че Негово Величество наистина е обмислял сериозно план да отърве страната от политическото объркване, причинено от неспособността на партиите да постигнат споразумение в кабинетната криза. Заедно с общественото мнение той също бил отвратен от тяхната морална корупция, егоизъм и упадък. И ако нито г-н Мушанов, нито г-н Гичев успеели да съставят правителство, което е най-вероятно, той щял да разтури Народното събрание. В очакване на общи избори, които трябвало да се състоят през двата месеца след разтурянето на камарата, той щял да назначи кабинет по свой собствен избор, измежду най-добрите елементи в страната, без оглед на политическа принадлежност и стоящи над партийните интереси; едно честно, силно и патриотично правителство, което след изборите да може да се върне на власт. В общи черти политиката и програмата на неговото правителство щели да следват насоките на Цанковото движение. Всичко това трябвало да се постигне благодарение на влиянието на армията, в чиято поддръжка той не се съмнявал и да се довърши чрез конституционни средства. Няма съмнение,

че ако този план бъде изпълнен, престижът на царя ще бъде много повдигнат.

Това беше положението, в което се намираха нещата на 18 май.

* * *

Този ден конспираторите трябваше да се срещнат следобед в къщата на д-р Славчев. На това събрание Кимон Георгиев щеше да представи бъдещите министри, които бе поканил да участват в новото правителство. Три дни преди това той беше уведомил водачите на запланувания преврат, че е получил съгласието на земеделския водач Гичев, председателя на Дружеството на запасните офицери ген. Петър Мидилев, един представител на Демократичната партия, дипломата Коста Батолов, банкера Константин Бояджиев и Петър Тодоров от „Звено“. Нещо повече, той потвърди, че Цанковото движение също се е съгласило да участва: неговият представител нямало да бъде самият Цанков, прекалено оспорвана фигура, а близкият му сътрудник ген. Русев. Ген. Пенчо Златев от лигата беше приел поста военен министър. Можеше значи да се очаква един много внушителен и представителен кабинет. Съзаклятниците решиха, че превратът трябва да се проведе на 19 май.

Следобед на 18-и, когато ген. Златев се готвеше да тръгва за събранието у д-р Славчев, той неочаквано бе посетен у дома си от ген. Русев, който го уведоми, че не е в състояние да представя Цанковото движение в бъдещия кабинет.

— Предлагам Вие да поканите самия Цанков — каза той, намирайки извинение да се измъкне от заговора.

Разочарован, Златев избърза за събранието. Там го очакваше второ разочарование. Гичев не беше в стаята. Вместо него като символичен представител на БЗНС присъстваше Никола Захариев, един немного важен отцепник земеделец със съмнителна репутация за честност и без голямо влияние в собствената си партия. На Златев, който беше отговорен за военното провеждане на преврата, беше също съобщено, че Янаки Моллов, приятел на Цанков, можел да се

присъедини към новото правителство, но не могъл да дойде този следобед, защото жена му била болна... На Златев стана ясно, че двете главни политически сили, на които офицерите разчитаха — Гичевите земеделци и Цанковото движение — бяха решили да не участват в преврата.

Първият му импулс беше да влезе веднага във връзка с 16-те военни части, заангажирани в предвидената за тази нощ акция, и да им съобщи за нейното отлагане. Но вече беше много късно. Заповедите бяха издадени, движението на частите беше събудило подозрението на правителството и военният министър го беше извикал в кабинета си. За добро или лошо, зарът беше хвърлен.

А царят? Какво ли би станало, ако цар Борис откажеше да подпише мандата за новото правителство? Ами ако заповядаше на лоялните си войски да се съпротивяват? Същият въпрос беше зададен и преди преврата, през 1923 г., и много от същите мъже бяха участници и тогава. Преди единадесет години те бяха действали, преди да имат време да обсъдят курса, който трябваше да следват в случая, че царят се съпротивеше. Сега нещата бяха много по-ясни. Водачите на заговора под влияние на убедените републиканци Кимон Георгиев, Дамян Велчев и Петър Тодоров решиха: в малко вероятния (както мислеха) случай на открита опозиция от страна на царя той да бъде свален от трона и България да бъде провъзгласена за република. Ген. Златев настояваше, че превратът не е насочен срещу короната, но не се противопостави на това решение.

София спеше, когато военните части на конспираторите започнаха да окупираят определените им позиции. Водачите на преврата се събраха в Четвърти полицейски участък на ул. „Аксаков“, до военното министерство, а ген. Златев направи обиколка из тъмните улици на столицата, за да инспектира разгръщането на войските. Всичко напредваше благополучно, без никакви инциденти. Пред дома на военния министър бяха поставени двама майори със заповед да следят движенията му. Изведнъж лампата в спалнята му угасна и те видяха силуета на ген. Ватев, загърнат в офицерската си пелерина, да напуска къщата и да се отправя с бърза крачка към министерството. Те го проследиха в тъмнината чак до кабинета му. Дежурният офицер тази нощ също беше член на лигата. В момента, когато Ватев посегна към телефона, майорите се хвърлиха върху него, грабнаха слушалката

и го арестуваха. Няколко минути след това пристигна и алармираният командир на гарнизона ген. Босилков. Той също веднага беше арестуван. Късно след полунощ започнаха да пристигат съобщения от провинцията: дотук операцията беше сполучила навсякъде без съпротива и без никакви жертви.

В главната квартира в Четвърти участък организаторите нервно очакваха кулминационната точка на драмата: момента на истината, когато щяха да събудят царя, да го изненадат с новината за преврата и да поискат да подпише указа за назначение на новото правителство. Само няколко улици по-далече, зад затихналия дворецов парк, цар Борис спеше дълбоко. Или поне така мислеха те...

Изведнъж във входното антре на участъка настана оживление. Беше точно 3:30 часа сутринта. Когато се отвори вратата на стаята, конспираторите бяха смаяни: там стоеше ген. Панов, адютанта на царя.

— Господа — каза той, — Негово Величество ви очаква. Той е готов да приеме господин Георгиев и ген. Златев.

Когато Кимон Георгиев и Златев бяха въведени, цар Борис в пълна офицерска униформа, сабя и кобур, беше изправен в средата на салона. Конспираторите изглеждаха напрегнати и смутени, особено ген. Златев, чийто кобур беше разкопчан, като че ли се страхуваше от засада. Той застана мирно и козирува:

— Ваше Величество, представя Ви се инспекторът на кавалерията!

Тогава докладваха на царя, че Мушановият кабинет е свален и че те са взели властта. Те носеха със себе си два проектотекста: единият — указ за назначаване на новото правителство, другият — за абдикацията на царя, в случай че откажеше да приеме промяната. Преди да тръгнат за двореца, техните съконспиратори ги бяха предупредили да внимават добре, да не сбъркат да представят първо текста за абдикацията.

Превратът не беше изненадал царя. Той беше държан в течение от предани офицери, някои от които бяха членове на лигата. Той беше очаквал преврата през последните два месеца и както каза по-късно на близките си, беше „спал само на едно ухо“. От началото на месеца Борис беше зает с прокарване на Плана си за реформиране на режима по конституционен път, съзнавайки, че се надпреварва с времето. Междувременно можеше само да се моли никой да не направи нещо

прибързано, глупаво и непоправимо. Предния ден директорът на царския музей за естествена история д-р Буреш го беше уведомил, че превратът е насрочен за тази нощ. Буреш имаше важна връзка, човек, който беше посветен в тайната (вероятно самия Цанков, негов баджанак).

— Вие направихте грешка, генерале — каза опечалено царят. — Сгрешихте, че действвахте преждевременно.

— Извинете, Ваше Величество!

— Не трябва да се извинявате на мене. Да се надяваме, че България ще Ви прости! — Той се обърна към Кимон Георгиев: — Помните ли какво Ви казах, когато бяхте назначен командир на 6-и пехотен полк?

Георгиев се изчерви. Той си спомни добре думите на царя: „Поверявам Ви един полк, който никога не е изневерил на клетвата си“.

В продължение на два часа те разискваха новосъздаденото положение. Цар Борис беше изправен пред свършен факт, но той се опита да ограничи вредите.

— Като конституционен глава на държавата аз не мога да ви дам съгласието си — каза той. — Обаче нека намерим една формула, която ще зачете Конституцията.

Той беше дал мандат на Мушанов да формира нов кабинет, с крайна дата — 19 май.

„Поисках от тях да освободят нещастния Оптимист^[1], който беше арестуван по бели гащи — писа по-късно царят на довереника си Драганов. — Той дойде да ме види в 7 часа сутринта, разплакан и молец ме да му простя. Върна мандата и аз го изпратих да ги види...“

В 9:30 часа Кимон Георгиев пак дойде в двореца с новия мандат, за подпис от царя. След известно пазарене, при което царят успя да намали числото на офицерите, които щяха да бъдат уволнени от новия режим, Борис подписа указа за назначаване на новия кабинет. Когато Кимон Георгиев напусна двореца в 11:15 часа, той беше новият министър-председател на България. Когато се сбогуваше с царя, стана един малък инцидент. Георгиев се подхлъзна на паркета и загубвайки равновесие, ритна стената до вратата, оставяйки петно от черните си обуца на изящните тапети. Веднага щом вратата се затвори след него, един слуга се притича да изчисти петното.

— Не го пипайте! — спря го цар Борис, който вярваше във всякакъв вид знамения. — Аз искам да пазя спомен от тази среща!

„Кимоновото леке“ така и остана неизчистено няколко години след това. По обед царят прие гостуващия кмет на Париж, като че ли нищо не беше се случило предишната нощ.

В действителност тази нощ беше една повратна точка в живота на Борис и в момента, когато научи, че изпълнението на преврата беше в пълен ход, той осъзна напълно колко съдбоносен беше всеки акт на развиващата се драма. Той не остави конспираторите да го изненадат, както през 1923 г. Този път ги повика при себе си. „... Едно искам тук дебело да изтъкна, че моето поведение на 9 юни няма нищо общо с това на 19 май. Не питай старо, а патило!“ — пише цар Борис в едно непубликувано писмо, което е подписал „Прометей“. След като пише, че този път му е било все едно за собствения му живот, царят добавя: „Една, и то капитална неточност има във всичките донесения, а то е, че аз съм бил изненадан. Единственият от хората на реда, който спеше само с едно ухо от два месеца насам, беше мое смирение... Аз очаквах в униформа развоя на събитията от момента, когато частите почнаха да излизат от казармите и да заемат стратегически пунктове. Второ, те не дойдоха при мен с револвер в ръка, а за да предотвратят подобна непоправима с последиците си постъпка, която щеше да направи положението безизходно, аз в 3:30 часа пратих генерал-адютанта си да повика двамата официални водачи (Кимон Георгиев и ген. Златев, когото Борис наричаше с прякор Голдман — б.а.), да дойдат при мен в името на върховните отечествени интереси. Те с най-голяма готовност и видимо облекчение дойдоха и в продължение на два часа обсъдихме цялата обстановка и аз ги накарах да освободят арестувания по бели гащи нещастен Оптимист премиер“.

Царят дава и следните подробности: „Считайки момента за извънредно тържествен, аз си спомних за кръстника на Елиезер (друг негов прякор за цар Фердинанд, чийто кръстник, мексиканският император Максимилиан, беше разстрелян от специален взвод — б.а.), чиято шапка бях видял фотографирана в Салонблата вечерта преди екзекуцията и си рекох, ако ми е писано по същия път да мина, ще го направя в подходящо одеяние, затова и турих само III степен за храброст на куртката си и се опасях с габровския каиш, турих си и саблята, с която в славни времена влязох тържествено в Солун“.

Превратът беше проведен без никакво физическо насилие, обаче можеше да свърши с кръвопролитие, ако царят беше послушал съвета на някои от свитата си, които бяха на служба в двореца тази нощ. В 3:15 сутринта в канцеларията на стария Добрович предани офицери на Борис настояваха той да поеме командата на войските и да възстанови положението. Но царят смяташе, според личното му писмо, че положението било „вече изтървано“, и не се остави да бъде „кандърдисан“. Той пише: „На двама от моите верни близки, които не виждаха ясно цялата грозота и печалност на положението, аз казах, че предпочитам да бъда или Б III или Б Последний, но в никой случай не ща да нося прозвището Дон Кихот Балканский. Ако не са съгласни с мен, нека ме застрелят те!... Хубава работа! Оперетъчна постановка не само с трагичен, но и което е много по-лошо, с безсмъртно смешен край!“.

* * *

Новият кабинет беше оповестен същия ден. Той имаше осем членове, вместо десет. Министър-председателят Кимон Георгиев пое Министерството на правосъдието, а другият звенар Петър Тодоров — това на финансите. Ген. Златев стана военен министър, председателят на Съюза на запасните офицери Мидилев — министър на вътрешните работи, и К. Бояджиев — министър на народното стопанство. Тримата политически лица в кабинета — демократът К. Батолов, земеделският отцепник Н. Захариев и проф. Янаки Моллов от Цанковото движение — взеха респективно външните работи, съобщенията и народната просвета. Участието на последния причини разцепване между членовете на Народно-социалното движение: Цанков, подкрепен от Хр. Статев и Ц. Бръшлянов, отказа да признае новия режим. Обаче мнозинството, твърдейки, че идеите на движението бяха подобни на целите, провъзгласени от Кимон Георгиев (силен централен авторитет, разтуряне на партиите), гласува в полза на „новия ред“.

Това не беше само промяна на кабинета, това беше промяна на режима. Първите постановления на новото правителство разтуриха Народното събрание, забранявайки всички политически партии. Беше установена цензура на пресата. Безпартийният авторитарен режим

предприе обичайната кампания на реторика за социална и морална „обнова“ и справедлив и непокварен „нов ред“, както е присъщо на всички нови режими.

Друг решителен акт беше забраната на ВМРО, една смела мярка, която никое предишно правителство не беше посмяло да вземе. Със заповеди, равнозначни на обявяване война на македонската тайна организация, веднага бяха арестувани няколко михайловисти активисти, а държавните чиновници, свързани с ВМРО, бяха набързо уволнени. Новият режим беше по-приятелски настроен към протогеровистите. Иван Михайлов се укри за четири месеца в Северна България, после избяга в Турция, където остана под полицейски надзор през следните четири години. Петричкият административен окръг беше премахнат, а българска Македония — разделена и поставена под юрисдикцията на Софийска и Пловдивска област. В същото време правителството провъзгласи на всеослушание непоколебимото си решение да сътрудничи с всички съседни страни и особено с Югославия.

За няколко дни първата публична реакция (освен тази на разтурените партии и повечето македонци) беше по-скоро благоприятна. Участието на много офицери и малко политици беше изтълкувано като гаранция, че армията и вероятно самият цар поддържат новия режим.

Но когато шумотевицата стихна, стана ясно, че реалността не отговаря на очакванията. Войската разбра, че, противно на уверенията, които ѝ бяха дадени, никоя важна политическа сила не беше поддържала преврата и че Захариев и Я. Моллов не бяха нищо друго освен проформа земеделец и цанковист. Стана ясно, че решаващите нови водачи не представляваха главното течение на Военната лига, но само по-радикалното ѝ крило. Въпреки че оставаше в сянка, Дамян Велчев беше човекът, който заедно с Кимон Георгиев определяше политиката на новия режим. Всички главни решения трябваше да се вземат от един триумвират, съставен от Георгиев, министъра, отговорен за случая, и Велчев, който не беше член на кабинета.

Много офицери и поддръжници на преврата станаха подозрителни. Но беше късно за съжаление. Онова, което също започна да безпокои хората, беше, че главните роли бяха поверени на отявлени републиканци — Георгиев, Велчев, Тодоров, — както и

очебиещото пропускане името на царя в първата прокламация, а всичко това свидетелстваше за негативно отношение към короната.

Американската легация докладва до Вашингтон, че колкото се отнася до цар Борис, „фактите изглежда изключват да е участвал някак, пряко или косвено, в заговора, или дори да е бил предварително уведомен за него“. „... Това убеждение се основава на добре известния факт, че царят уважава конституционното правителство и конституционните похвати, така че всяко насилствено взимане на властта от военните сили противоречи на неговите принципи.“

Американският министър Стърлинг отбелязва по-нататък, че царят е бил принуден да уволни не само новозначения от самия него военен министър Ватев, но също и командира на царския гвардейски полк, и един от своите лични адютанти. Тъй като нищо не беше споменато за царя в първия манифест на правителството, „което изглежда направо като незачитане на авторитета му, ако не е нарочна обида“, Стърлинг смята, че царят очевидно е нямал истински избор при формирането на кабинета. Иначе той не би назначил Петър Тодоров, който открито и презрително го беше критикувал на публични места в миналото. Докладът заключава:

Царят не знаеше нищо за заговора и не е зад правителството, освен по форсмажорни причини. Още повече, говори се, че при получаване на своите „нареждания“ той е бил разубеден да абдикира само поради опасността, че такова действие може да доведе до гражданска война, и поради обичта му към страната и народа.

Още не бяха изминали и пет дни и цялата страна разбра, че новият режим не е приятелски настроен към царя. Народът осъзна също така, че Конституцията е нарушена против желанието на царя. Даже и тези, които бяха за премахването на партиите и искаха да се сложи край на македонските убийства, сега се чувстваха разочаровани. Народното настроение беше демонстрирано на 24 май, на годишния парад на празника на Св. Св. Кирил и Методий. Цар Борис в генералската си униформа, придружен от царица Йоанна и княз Кирил,

пристигна в храм-паметника „Св. Александър Невски“, където се бяха събрали всички членове на новото правителство и повечето бивши министри от Мушановия кабинет. След черковната служба царското семейство се завърна в двореца и зае място в градината, редом с министрите.

Под яркото слънце от 11 до 14 часа войските, учениците, запасното войнство и накрая народът дефилираха пред дворецовите градини, като поздравяваха въодушевено царя. Репортажът на „Ню Йорк Таймс“ от София гласеше:

Царят беше очевидно развълнуван от ентусиазма на демонстрацията, който правителствени кръгове отдаваха на народното задоволство от царското решение да открие нова ера в българската политика. Независими среди отбелязват обаче, че ентусиазмът беше само за царя, а не за министър-председателя Георгиев и неговите колеги, които бяха посрещнати студено от тълпите. Смята се, че гражданите акламираха техния „конституционен цар“, чието противопоставяне на диктатурата беше станало известно на българския народ.

Заглавието в „Таймс“ резюмира положението така: „София аплодира царя, но не и кабинета. Напускайки двореца за първи път след промяната на режима, Борис е изпратен с овации. Говори се, че е бил против преврата“.

[1] Един от прякорите на Мушанов, измислен от царя. — Б.а. ↑

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

ЦАРЯТ ПОЕМА ЮЗДИТЕ

В политиката, както и в любовните авантюри, човек може понякога да се озове с най-неочаквани партньори. В случая с превратата от 1934 г. Военната лига изтрезня много бързо. Повечето офицери се събудиха гузни и обзети от разкаяние и съжаление, че не са някъде другаде — онова ужасно чувство при събуждане до някоя непозната, непривлекателна жена, лекомислено доведена от улицата предишната вечер. Хората, които бяха делили леглото с армията през нощта на 19 май, се оказаха или амбициозни политици, които си бяха послужили с нея за свои собствени цели, или пък добронамерени дилетанти без опит.

Някои от реформите на новия режим бяха проведени ефикасно: парламентарната система беше премахната, политическите партии — разтурени, михайловистката ВМРО — забранена, и членовете ѝ (но не протогеровистите) — подведени под отговорност, а приятелските отношения с Югославия бяха заздравени. Но рутинният ход на държавната машина се направляваше по аматьорски и породи критики. Явните антимонархически настроения на правителството и експериментите с авторитарния модел-цензура, забрана на събрания и пресилената пропагандна кампания за „национална обнова“ — оставиха общественото мнение равнодушно, саркастично и направо враждебно.

Не след дълго хората почувстваха, че вътре в правителството се беше породил скрит конфликт между републиканските членове на „Звено“, водени от министър-председателя Георгиев, министър Петър Тодоров и истинската сила, която стоеше зад кабинета, Дамян Велчев, от една страна, и, от друга — военните, които чувстваха, че „Звено“ не се е оказало достойно за мандата, който беше получило от армията. Най-изтъкнатите представители на втората група бяха военният министър Златев и полковник Крум Колев, началник на Военното училище.

Никоя от тези групи — нито предишните държавници и политици, сега в опозиция, нито армията и болшинството от населението — не подозираше, че политическата сцена се подготвяше за появата на един нов, неочакван фактор — царя. Страната го обожаваше. Неговите републикански неприятели го наричаха презрително „Господина с меката шапка“. Цели шестнадесет години едва ли някой беше допуснал, че скромният монарх е способен на рисковани решения и непоколебими действия.

Това може би важеше за тези шестнадесет години, но не и сега, през 1934 г. Ако една-единствена нощ може да промени човек, то за цар Борис такава бе нощта срещу 19 май. През тази нощ той изгуби илюзиите си и се освободи от своите скрупули и съмнения. Още един път те — политиците и, уви, армията — го бяха разочаровали; още един път той се чувстваше измамен и унижен. Този път чашата преля. Ако това бяха правилата на играта, добре! Той щеше да им покаже кой е по-добрият играч. Петното на стената, оставено от обущата на Кимон Георгиев, беше още там като едно напомняне...

Неговото главно оръжие сега ще бъде търпението му. Той ще ги изчака и надхитри. Верен на склонността си към прякори и псевдоними, той подписваше някои от личните си писма от този период „Вярно Ваш, Търпениев“. „Аз съм твърдо решил да преглътна всичко, идващо от превратаджиите, без да им давам повод за обвинения, че аз конспирирам. Ще затворя очите си и ще чакам. Но това не е лесно. Те уволниха Драганов, уволниха Драндар^[1], а Груев е следущият им прицел“ — като не се забравят и командирът на царския гвардейски полк, и много други висши офицери, останали верни на короната, които бяха незаконно отстранени, между които бе и полковник Петко Д. Велков, роден баща на г-н Димитър П. Велков (вж. увода). Впоследствие всички тези офицери не бяха възстановени във функциите им, което се отрази зле на духа във войската и има печални последствия. Важното след преврата беше човек да избягва непоправими грешки, които можеха да дадат на враговете му повод да го отстранят.

В същото време цар Борис ги наблюдаваше много внимателно. За него не беше трудно да узнае какво става в правителството, тъй като много членове на лигата бяха предани монархисти и го осведомяваха. И когато съзря първите пукнатини в правителството, Борис започна да

се оглежда за евентуални съюзници вътре в крепостта. Военните бяха естественият избор, като се започне с ген. Златев, полковник Колев и някои други недоволни.

Българските офицери може да имаха много недостатъци, обаче, с малки изключения, те всички бяха необикновено чувствителни, когато честта им беше под съмнение. Цар Борис имаше свои дискретни начини да им напомня за тяхната вяност и тържествената им клетва. Той също не оставяше неизползвано никакво търкане, завист или лична амбиция между членовете на кабинета. В това отношение беше много ловък. И беше се научил да изчаква.

Царят беше подготвен за всичко, даже и за най-лошото, и запазваше пълно спокойствие. С републиканци на власт бъдещето на монархията изглеждаше мрачно. Неговият доверен Драганов, който тогава беше в Берлин като военно аташе, беше принуден да напусне армията. Княгиня Евдокия беше по това време на посещение при Надежда в Германия и Борис изпрати съобщение да не се връща в момента, а да чака инструкциите му.

* * *

Слава богу, че имаше планински убежища! Всеки път, когато напрежението ставаше непоносимо, царят поемаше криволичещия път за Чамкория, към своята планинска вила „Царска Бистрица“, на около 65 км от София. Веднъж сред дивата гора — на разходка сред боровете или с книга пред камината — той можеше да се успокои и да си отпочине. От „Царска“, в зависимост от сезона и компаньоните, които беше довел със себе си, той или отиваше да стреля глухари в Овнарско и около Ситняково, или пък се изкачваше на някой планински връх. Колкото повече се задълбочаваше политическата криза в София, толкова по-често той имаше нужда от уединение сред природата с личните си, неполитически приятели: писателя Елин Пелин, карикатуриста Александър Божинов, неговия ушен лекар д-р Димитър Балабанов, индустриалеца Велизар Багаров и други. Княз Кирил, чудесен стрелец, го придружаваше винаги, княгиня Евдокия — много често, плюс някои от адютантите му. Никакви политически разисквания — само си разказваха спомени за това, кой каква птица

видял или застрелял, допълвани, разбира се, с малко хвалби и закачки. Понякога Борис оставаше там в края на седмицата, но често прекарваше само една нощ в къщата, отиваше на лов за птици рано преди съмване и по-късно сутринта караше обратно за София. Обаче дори и такива къси усамотения правеха чудеса за неспокойния, винаги под напрежение цар. Планината възстановяваше бързо мира и спокойствието му и той беше отново готов за кризите и напрежението в столицата. Само три седмици след преврата на 19 май вписаното в дневника в Овнарско гласи: „При добро време ние се изкачихме на Мальовица“, подписано — „Борис“. Под неговото име, друг подпис, също на български — „Йоанна“.

От сватбата им насам царицата беше станала новият член на старата компания и придружаваше съпруга си на много екскурзии, на лов и на ски. Тя беше свикнала постепенно с новата си страна и с ролята си на царица и домакиня на двореца. Началото обаче не беше лесно. Двадесет и две годишната принцеса се беше намерила в напълно чужда среда, в непознати къщи, заобиколена от чужденци, учтиви и дружелюбни хора, но въпреки това — чужденци. Тя беше намерила Софийския дворец по-малко привлекателен от дворците на „чаровните принцове“ от детските приказки, малко мрачен и строг за нейния вкус. Официалните салони в стил Луи XVI, с позлатени столове и канапета, стени, облицовани с дамаска, и врати, украсени с резба, изглеждаха импозантни и носеха отпечатъка на цар Фердинанд. Останалата част на двореца, макар и декорирана с добър вкус, можеше мъчно да се нарече луксозна за един царски дворец. Повечето стаи бяха оставени непокътнати от времето на стария цар, с неговите мебели, портрети на височайши прадеди, епически битки и безбройните му часовници във всяка стая. Даже дрехите на Фердинанд още висяха в някои гардероби. В двореца в Ситняково например Йоанна откри всичките македонски костюми, в които той беше позирал за снимки.

Цар Борис беше дал нареждане да оставят стаите на баща му, както бяха, даже и тези, в които той никога вече не искаше да влезе. Йоанна не можа да повярва на очите си, когато най-сетне получи ключа на една затворена стая във „Врана“, която никой не беше имал позволение да види след напускането на стария монарх. Тежки черни пердета спираха светлината, а въздухът миришеше на мухъл. Гипсови

и възъчни маски на умрели роднини бяха изложени в тази стая, която Фердинанд наричаше „погребална стая“, едно зловещо място, където мистично склонният, суеверен цар можеше да се отдаде на размишления за задгробния живот.

Борис нямаше тези нездрави вкусове на баща си, но поради прекален консерватизъм и от синовно уважение отлагаше пренареждането на бащините си стаи. Йоанна обаче не чака нито ден, за да се отърве от зловещите реликви.

За щастие младата царица харесваше своя апартамент в Софийския дворец — старите стаи на ъгъла, които бяха принадлежали на майката на Борис, княгиня Мария-Луиза: една спалня, кабинет, малка приемна стая и един по-голям салон с изглед към бул. „Цар Освободител“, хотел „България“ и ул. „Левски“. В банята тя откри една заключена каса, неотваряна от тридесет години. След няколко неуспешни опита да я отвори, от затвора беше доведен един затворник касоразбивач. Той опита двадесет и три пъти, преди ключалката да се поддаде. Вътре бяха намерени няколко кутии за бижута и подаръци. Всичките бяха празни.

Помещенията на царя се състояха от една спалня (старата спалня на Фердинанд, гледаща към „Цар Освободител“) и един работен кабинет, свързан с нея. Повечето време обаче Борис работеше или в кабинета на Павел Груев, или в дворцовата военна канцелария, където Йоанна не го безпокоеше никога.

Постоянната заетост на съпруга ѝ правеше дните на царицата през първите две години дълги и самотни. Тя не знаеше много за работата му и нищо за държавните въпроси. Цар Борис не беше съпруг, който обременява жена си със своите проблеми и грижи, но понеже тя беше израснала в италианската кралска фамилия, в която политика никога не се разискваше с дамите, това никак не засягаше Йоанна.

Това, което ѝ липсваше, беше нейната фамилия и най-много сестрите ѝ Мария и Мафалда. Семейството на Борис не можеше да запълни тази празнина, макар че тя поддържаше добри отношения с Евдокия и Кирил. Колкото се отнасяше до свекъра ѝ, който живееше далече в изгнание, тя никога не можа да изпита някаква топлина към него, знаейки какъв деспотичен и нелюбещ баща е бил той към Борис. Даже и сега Фердинанд не се беше променил много. Той никога не питаше за внучката си, поне само от учтивост, когато Борис и Йоанна

го посещаваха в Кобург. Винаги успяваше да каже нещо неприятно или да критикува сина си, макар че последният правеше всички опити да му угоди, не пропускайки никога годишнина или рожден ден без писма, телеграми и подаръци. Йоанна и Борис например му изпратиха една голяма каса с плодове манго, рядък деликатес в Европа. Дойде телеграмата от Кобург: „Получих вашите манго. Абсолютно ненужно“. Въпреки това отношение Борис понякога молеше жена си да бъде толерантна и снизходителна към Монарха. Обаче тя ядосано настояваше, че Фердинанд е егоистичен, разглезен и горчив стар човек, който завижда на сина си.

Йоанна не виждаше мъжа си през работните му часове. Те се срещаха ежедневно за обяд, в частната столова на партерния етаж, винаги в компанията на Евдокия, Кирил и дежурния офицер. Същата група всяка вечер вечеряше заедно. Тя намираше Кирил приятен и симпатичен, но малко флегматичен, без бързия ум и интелектуалното любопитство на брат си и сестра си. На нея ѝ се струваше, че той се чувства неудобно в нейно присъствие. Отношенията ѝ с княгиня Евдокия не се различаваха от обикновените отношения между снаха и зълва, но и двете бяха със силни характери. Понякога царицата усещаше, че княгинята я наблюдава постоянно, че може би я критикува. С десет години по-възрастна, Евдокия беше необикновено интересна и духовита компаньонка за тези, които обичаше, но често биваше остра, избухлива и саркастична. Колкото и авторитетна да се показваше с другите, толкова изцяло, даже покорно предана беше тя на брат си, на когото винаги се стараеше да угоди, като му помагаше в частната кореспонденция или организираше ваканциите и пътуванията му. Почти цяло десетилетие Евдокия беше играла ролята на първа дама в двореца, на най-близък приятел и доверен човек на нейния самотен брат ерген. Откакто се помнеше, те бяха прекарвали повечето от щастливите си моменти заедно: в игра, ваканции, лов, на морето или в изкачване на Мусала. Бяха споделяли изпитания и неприятности, бяха се уповавали един на друг, когато короната беше изложена на нападки, съзаклятия и интриги. Даже личният живот на Евдокия се въртеше около Борис. Няколкото романтични връзки, които тя беше имала, бяха все измежду тесния кръг на приятели и адютанти на брат ѝ. Един романс достигна до положение, когато тя искаше да се омъжи. Обаче да стане жена на обикновен български гражданин, беше политически

извънредно неразумно, както и напълно неприемливо за фамилията. Съкрушена, тя беше принудена да изостави дори мисълта за брак по любов. Нито беше намерила някога подходящ принц, главно защото беше прекалено заангажирана с живота си в България, за да мисли за чуждестранни кандидати. Както по-стария си брат и въпреки чуждата кръв във вените им, Евдокия беше неизлечимо привързана към българската земя, нейните цветове, звукове, благоухания и нейния език. Повече от Кирил и Надежда тя принадлежеше почти органически на страната, в която се беше родила.

С пристигането на Йоанна нещата неминуемо щяха да се променят. Евдокия бързо разбра, че очарователното младо момиче не беше така безпомощно и хрисимо, както човек можеше да помисли, че то има свой, силен характер. Новодошлата италианка нямаше намерение да се остави да я командват.

Първата задача, която новата царица си постави, беше да научи български. Учителката ѝ Катя Берберова, дъщеря на директора на пловдивската гимназия, започна да идва всеки ден за уроци, после два пъти на ден, докато ученичката ѝ, добра лингвистка, се научи да говори, чете и пише превъзходен български език.

Учтива, мълчалива и непосветена отначало при разговорите на масата, Йоанна постепенно наложи присъствието си. Саркастичните и критични забележки на зълва ѝ не оставаха без отговор. Обичайният разговор на български и интимните шеги на сътрапезниците около масата трябваше да се разширят с теми, които да интересуват и царицата. Не след дълго стана ясно, че господарка на дома беше станала тя.

Единственото време на деня, когато Борис и Йоанна оставаха сами, бяха всекидневните им посещения до „Врана“ след обяда им, в неговия солиден, неудобен „Щайер“ (а по-късно с отворения му „Пакард“). Те се разхождаха половин час из парка, играеха с кучетата (неговия любим дакел и нейния булдог Бонзо) и разговаряха с градинарите, преди да се завърнат в София. И двамата обичаха тези разходки до „Врана“, които даваха възможност на царя да си отпочине от напрежението в столицата.

Между другите дворци и вили Борис предпочиташе „Евксиноград“ и обичаше да ходи на лов в „Царска“ и в Овнарско. Йоанна също много харесваше „Евксиноград“, въпреки че намираще

мебелировката му ужасна, но нейната любима къща беше в Кричим. Въпреки че не беше особено запалена по планините, тя истински се радваше, когато виждаше съпруга си отпуснат и щастлив единствено в неговите ловни вили.

В София царят беше обикновено напрегнат и погълнат от грижи. Даже когато след някой тежък ден се оттегляше в частните апартаменти, често му трябваше дълго време, докато се отпусне. Обикновено започваше да крачи напред-назад из стаята, докато не се намесеше Йоанна.

— Моля ти се, може ли да спреш! И мене ме правиш нервна! — помолваше го тя. Тогава прибавяше като примирителен жест: — Ако и двамата станем така нервни, това ще свърши с експлозия. Но добре, ти си по-старият, така че аз ще мълча и ще се опитвам да те успокоявам всеки път!

Борис се контролираше добре в присъствие на чужди хора. Но един ден, след особено напрегната среща с един опозиционен водач, той се върна вкъщи и показва устата си на Йоанна. Беше направил такова усилие да задържи гнева си, че беше стискал зъби, докато върхът на един зъб се беше счупил. След подобни кризи, когато беше сам с близките си, той понякога изпускаше контрола над себе си. Тогава целият му яд и разочарование избухваха в словесна буря, изненадващо богата с възклицания и проклетия, епитети и метафори от най-цветущия български и френски фолклор. Понякога бяха изричани думи, които никоя млада дама от добра фамилия (а да не говорим за една Савойска принцеса!) не би трябвало някога да чуе. Царят не преставаше да учудва жена си в най-различни отношения. Когато го срещна за първи път, Йоанна беше забелязала необикновената, почти феноменална памет, странно синхронизирана с някакъв вътрешен календарен механизъм. Борис не само помнеше най-малките подробности за събития, станали преди няколко години, но също можеше да цитира точната дата: „Беше на 24 април 1922 г.“, или: „Стана в петък, 15 юли, в 5 часа следобед“. Той никога не забравяше едно лице, колкото и обикновено да беше то, или име, колкото и да беше мъчно. Друга необикновена черта бяха очите му. Йоанна никога не беше виждала очи, чийто цвят да отразява промените на настроението. Понякога те бяха сиво-зелени, но на следния ден човек можеше да се закълне, че бяха най-светлосини; но трябваше да се

внимава, когато те ставаха тъмносиви! Това беше сигурен признак, че Негово Величество е много, много ядосан. Зрението му беше също невероятно: очите му бяха комбинация от естествен далекоглед (виждаше на километри) и бинокъл с инфрачервени лъчи (той виждаше и на тъмно).

Но това, което беше направило най-силно впечатление на царицата, бяха неговите познания. Изглеждаше, че всичко го интересува, докато в определени области, като ботаника, зоология и машини, беше експерт. Борис знаеше толкова много за планинските растения, пеперуди и змии (негова специалност), колкото всеки професионален учен. Той работеше в близко сътрудничество с директора на царския музей по естествена история д-р Буреш. Царят можеше да поправи какъвто и да е автомобил. В България се разправяха истории, как той спира по шосетата и саморъчно поправя развалени коли на непознати пътници. Когато доставяха нови локомотиви, той се присъединяваше към приемната комисия, за да изпита лично машините.

Хумористичният начин, по който той употребяваше смешни думи на всеки език, караше Йоанна да се смее от сърце. Освен български, френски и немски, които говореше перфектно, италиански и английски, които говореше много добре, цар Борис знаеше доста турски, руски, гръцки и дори албански. С царицата говореше на френски, но обичаше да вмъква в разговора чужди думи, пословици и народни изрази.

Той четеше много, повечето мемоари, исторически и научни книги, отколкото романи. Обичаше театър, опера и известен вид музика (особено Вагнер и виенски оперети), но не беше специално заинтересуван от колекциониране на картини. Въпреки че не беше гастроном (освен страстта му към стриди, които мъчно се намираха в България, той не се интересуваеше особено от храна и имаше много скромнен вкус), царят имаше големи познания в кулинарното изкуство. Макар че всекидневното меню беше поръчвано от царицата, тя оставяше мъжа си да избира менюто и вината за официалните вечери, тъй като познаваше големия му опит.

Когато княгиня Мария-Луиза се роди, Йоанна не беше вече чужденка в двореца, нито в България. Тя окончателно се беше наложила като царица. Всекидневните навици на царя се бяха

променили значително, а неговите другари от ергенските му години трябваше да се примирят с мисълта, че свободното му време сега принадлежеше на частния съпружески живот.

През 1934 г. Евдокия изказа идеята да се построи една отделна къща за нея, някъде около София. Борис не възрази. На княгинята беше препоръчан един архитект — висок, представителен, леко накуцващ мъж с много чар — Йордан Севов. Разбира се, никой по това време не можеше да предвиди, че изборът му щеше да има важни последици в политическия живот на страната.

* * *

Сближението с Югославия, чието начало беше сложено от цар Борис предишната година, беше една от главните програми на новия режим, с която той беше в пълно съгласие. Изборът на момента за държавна визита на крал Александър в София, на 29 септември, не можеше да бъде по-благоприятен за българския монарх. Умишлено или не, Александър предотврати опитите от страна на българските републиканци, повечето от тях приятели на Югославия, да свалят монархията.

Няколко седмици след деветнадесетомайския преврат българският пълномощен министър в Белград Георги Кьосеиванов пристигна в София да докладва на новото правителство, че „дворцовите кръгове в Югославия не са равнодушни, дали България е република, или монархия“^[2]. Кьосеиванов по-късно обясни, че това предупреждение беше резултат от страха на Александър, че една република в България можеше да бъде „заразителен пример“ в неговата собствена страна, където управляващото сръбско малцинство беше обградено от антимонархисти: хървати, македонци, албанци, словенци и други народности. Кьосеиванов също съобщи, че на галаприема за Александър в Софийския дворец цар Борис му беше казал лично:

— Крал Александър дойде да подчертае нашата професионална солидарност...^[3]

Посещението изискваше значителен кураж и от страна на височайшия посетител (неговото име беше начело на списъка на

обектите за всеки балкански терорист), и от страна на домакина, който знаеше, че всяко покушение върху живота на Александър на българска територия би било катастрофално, може би даже един *casus belli* (причина за война — лат.). За службите на охраната безпрецедентната визита на омразния „сръбски крал“ у омразните неприятели „бугараши“ беше истински кошмар. Неколкостотин македонци и крайни български националисти бяха поставени под домашен арест или изпратени извън София. Напрежението ставаше непоносимо. Цар Борис, разбира се, съзнаваше огромните рискове, но можеше само да повтаря с фатализъм, за хиляден път през живота си: „Това са *les risques du métier* (професионални рискове — фр.)“.

Визитата на крал Александър и кралица Мария се превърна в огромен успех. Софийските тълпи приеха топло двете царски двойки, заобиколени от новото проюгославско правителство. Приеми, речи, военни паради и народни овации последваха навсякъде. Това беше освещаването на българо-югославското помирение, на новото правителство, което трябваше да донесе (така поне всеки се надяваше) сигурност за Югославия и важни концесии за българските малцинства.

Беше наистина странно и без прецедент да се чуят в Софийския дворец речи и тостове на сръбски и български език (Борис говореше на български, Александър — на сръбски), възхваляващи приятелството между дълго враждуващите нации. Междувременно едно искрено лично приятелство се пораждаше между двете царски двойки. Те намериха много приятна взаимната си компания по време на лова на сърни и на фазани, който Борис организира за гостите си в Кричим. Оттам, инкогнито и непредвидено, те отидоха с кола до близкия Пловдив, втория по големина град на България. Романтичният Пловдив, древният Филипополис, построен около 340 г. преди Христа, на седем тепета на бреговете на Марица, беше любимият град на царица Йоанна. Тя беше казала на Борис:

— Ако твоят баща още царуваше, аз бих била щастлива да живеем в Пловдив!

Той беше отговорил с онзи мрачен хумор, който тя никак не харесваше:

— Като останеш вдовица, ти ще отидеш да живееш в Пловдив.

Йоанна беше горда да покаже на гостите старите части на града с тесните им калдъръмени улици, старите дървени къщи с тавани от

резба и стрехи — типични примери на българската архитектура — а също къщата, където беше живял поетът Ламартин през 1833 г. Двете двойки, още неразпознати от повечето минувачи, се изкачиха пеша на скалистото Небет-тепе, да се полюбуват от върха му на прекрасната панорама на живописния град. Междувременно, когато новината за височайшите гости се разчу, тълпи от засмени, приятелски настроени граждани се втурнаха към тепето, за да ги поздравят. Това непринудено и непредвидено смесване с тълпите, без никаква охрана, беше едно твърде ново и непознато преживяване за югославския диктатор монарх. Изненадан, доста напрегнат и нервен отначало, той скоро се успокои достатъчно, за да оцени с голямо удоволствие ръкуванията и спонтанните поздрави. Въпреки това, когато Александър напусна България без инцидент, една огромна въздишка на облекчение се чу и от двете страни на границата.

Посещението, разбира се, не спечели на Борис симпатиите на ВМРО. Македонците не виждаха голяма разлика между проюгославската политика на новото деветнадесетомайско правителство и тази на царя. „Що се отнася до сближаването със сръбския крал, цар Борис тръгна в тая насока още преди преврата. Както се подсказваше от приближените до двореца, целта била да се отнеме от ръцете на земеделската партия, а сетне и от звенарите, знамето за сръбско-българско сближение — писа водачът на ВМРО Иван Михайлов в своите «Спомени» (том IV). — Отдавна, преди преврата, висши военни лица бяха съобщили на наши приятели в София, че цар Борис на няколко пъти пред тях, военните, недвусмислено е давал да се разбере неблагоприятното му спрямо македонското дело, желанието му за приятелство с Белград... Широкото общество в България не знаеше, но за известен кръг общественици не беше тайна, че короната на цар Борис бе спасена от сръбския крал.“

Михайлов пише, че в разговори, които те бяха имали след Втората световна война, Кьосеиванов му казал, че цар Борис му бил дал инструкции да подчертае пред крал Александър, че визитата му в София „би била една голяма лична услуга“ за българския цар. След деветнадесетомайския преврат Кьосеиванов (както е цитирано от Михайлов) бил помолен от крал Александър да тръгне веднага за София, за да каже на новите управници, че той, югославският крал,

желае те да не посягат на българската корона. „Когато има пожар в къщата на съседа, огънят може да обхване също и моята къща“ — бил казал Александър.^[4]

* * *

Тогава, на 9 октомври 1934 г., само един месец след югославското кралско посещение в София, една нова трагедия разтърси Европа: крал Александър бе убит при пристигането си в Марсилия. За щастие, в известен смисъл, това стана във Франция, а не в България. Може би беше предотвратена една нова балканска война.

Откритата кола с краля и френския външен министър Луи Барту се движеше бавно по булевардите на Марсилия, изпълнени от двете страни с акламиращи тълпи, когато убиецът излезе измежду множеството, викайки: „Да живее кралят!“, скочи на стъпалото на автомобила и застреля Александър почти от упор. Нападателят успя да застреля и Барту, но след това бе съсечен със сабя от френския полковник, който яздеше отстрани на официалната кола.

Убийството беше приписано на хърватската организация „Усташи“, смъртен враг на сръбската власт, но скоро се установи, че фактическият убиец беше българин, член на ВМРО — Черноземски, познат под името Владо Шофьора.

Черноземски беше саможив и фанатичен македонски националист, постъпил в Михайловата организация още от ранна възраст и участвал в четнически акции вътре в Югославия. Този тих човек, който в свободното си време се опитваше да пише стихове, беше един от убийците на протогеровисткия виден деятел Томалевски, „наказан“ от Михайловото крило.

Докато международното обществено мнение беше дълбоко потресено от убийството на крал Александър, деянието на Владо Шофьора беше акламирано в много хърватски и македонски кръгове като голям подвиг и патриотична саможертва, достойна за възхищение. Иван Михайлов в своите „Мемоари“ пише, че „милиони хора го възхваляват и благославят, защото той е един герой срещу тиранията... Това, което той направи в Марсилия, не може да се нарече убийство. Това е толкова ясно на всеки, който знае нещо за режима на крал

Александър и плановите на Белград... Владо изпъкна само като изпълнител на наказателната присъда, която чрез хиляди проклетия и реки от сълзи и кръв беше произнесена срещу него от целокупни нации, като македоно-българите, хърватите, албанците и милиони други недоволни граждани на Югославия, включително и много сърби. Думите на г-жа Радич (жената на хърватския водач Степан Радич — б.а.) — «Господ да благослови ръката на Черноземски!» — са думи на милиони жени, майки и сестри“.

* * *

На 22 януари, осем месеца след преврата, правителството на Кимон Георгиев падна. Неспокойствието в армията, разочарована най-вече от звенарските елементи в правителството и тяхната нелоялност към царя, беше нараснало през последните няколко месеца.

Офицерите, които бяха сложили Георгиев на министърпредседателското кресло, с намерението да управляват страната посредством неговия кабинет, осъзнаха, че истинската власт им се изплъзва, и решиха да оттеглят мандата си. Идеята за чисто военен кабинет печелеше почва. Като първи ход срещу Георгиевия кабинет офицерите изискваха заместването на звенара П. Пенчев, директор на „Народната обнова“, с полковник Крум Колев. След това те започнаха да критикуват открито Дамян Велчев за това, че позволява на своите приятели звенари да играят доминираща роля в кабинета. През декември Велчев направи друг опит да подрони влиянието на царя: с прехвърляне на някои от прерогативите на короната върху един новосъздаден държавен съвет, контролиран от Велчев. Това предложение срещна съпротивата на офицерите монархисти и засили противорепубликанските чувства в армията. Американската легация докладва до Държавния департамент: „Разпространяват се слухове, верни или допустимо преувеличени, че Велчев, чиято неизменна неприязън към короната е добре известна, само чакал случай да предизвика царя и даже, ако е необходимо, да го отстрани напълно. Това нанесе голяма вреда на правителството. В резултат се засили лоялността на висшестоящите военни, които съзнаваха своята отговорност като политически фактори и си даваха

сметка, че нищо не може да причини по-голямо зло на новия режим, отколкото всички тези слухове за неговия «републиканизъм». Също така беше прието, че единственият начин да се превъзмогне нарастващото недоволство на народа беше да се покаже пълно единодушие между царя и правителството и така да се използва личната му популярност“.

Американският пълномощен министър Ф. А. Стърлинг докладва също, че за да се избегне кризата, Военната лига разисквала с Велчев различни начини тя да вземе надмощие в един нов кабинет. Но Велчев предявил лични изисквания, които алармирали офицерите. Той искал да поеме Министерството на войната или председателството на кабинета. Настоявал също той да подбира новите министри. След много разисквания лигата решила, че е дошъл моментът, когато членовете ѝ трябва да изберат между лоялност към царя и лоялност към Велчев. „Първият беше по-силният и Велчев бе елиминиран“ — заключава Стърлинг.

Ген. Златев, който напоследък беше ухажван и дискретно насърчаван от различни неофициални емисари на цар Борис, бе помолен да състави новия кабинет. Последният включваше трима офицери (Златев, Колев и ген. Тодор Радев) и трима политически министри от бившия кабинет (Батолов, Захариев и Я. Моллов), но елиминираше звенарите и *eminentes grise* на преврата — Велчев. С одобрението на царя Златев оповести, че някои от „положителните постижения“ на 19 май ще бъдат запазени: забраната на политическите партии, административните реформи и поставянето извън закона на македонските организации (не само Михайловата ВМРО, но също и протогеровистите, които бяха закриляни и предпочитани от звенарите). В умерения или може би разкаян водач на лигата, ген. Златев, монархът беше намерил един ценен и дискретен съюзник, който ефикасно му помогна да прочисти лигата от радикалните и републиканските ѝ елементи и без много шум да предаде офицерската организация на короната.

Падането на Кимон Георгиев и Дамян-Велчевия режим беше важна победа за Борис. По плановете на царя Златевият кабинет щеше да бъде само преходен, една първа стъпка към следващата цел, която беше прибирането на всички военни в казармите.

Стърлинг коментира: „За крайните роялисти царят беше доказал още веднъж, че е добър стратег, човек с политическа мъдрост, самоконтрол и най-голяма способност да се справя с мъчни положения. На 19 май Военната лига и Велчев го поставиха в безизходно положение. Осем месеца по-късно лигата стои зад царя и Велчев е в мат. Несъмнено царят, с одобряване на промяната (а вероятно е той да е бил фактор за осъществяването ѝ) беше поел голяма отговорност, нещо, което беше отказал, когато му наложиха Георгиевия кабинет. Така на него се дава нова възможност за истинско водачество, ако той иска да се възползва от това“.

Както се очакваше, Златев не се задържа дори и три месеца. Неспособен да получи стабилна подкрепа от Военната лига, скоро той стана прицел на нейните по-млади, политически амбициозни членове, които бяха нетърпеливи да сложат правителството под пълен военен контрол. Много активен между тях беше полковник Крум Колев, министърът на вътрешните работи, който имаше по-големи амбиции за себе си. Докато общественото мнение и самият цар подтикваха все по-открито военните да напуснат политическата арена, Колев търсеше контакти с политици, като бившия социалист, цанковист, звенар Димо Казасов, тогава пълномощен министър в Югославия.

Кризата на Златевия кабинет беше ускорена от неочаквания арест на бившите министри Ал. Цанков и Кимон Георгиев на 18 април, последван от тяхното интерниране на малкия черноморски остров „Света Анастасия“. Двамата бяха обвинени от вътрешния министър Колев в противоправителствена дейност. По пътя за мястото на интернирането, на всяка гара от София до Бургас, Цанков събра бурни овации от големи тълпи негови последователи. Тъй като кабинетът не беше консултиран, трима цивилни министри си подадоха веднага оставката. Същата вечер Златев представи на царя оставката на кабинета си.

Борис прекара следния ден в консултации с водачите на Военната лига, които настояваха за назначаването на Димо Казасов за министър-председател. Офицерите, водени от Колев, възнамеряваха да държат истинската власт зад Казасов. Този ден те бяха изненадани за първи път. Цар Борис, обикновено хрисимият „Господин с меката шапка“, отказа направо. Той предложи вместо това един напълно неочакван човек, Андрея Тошев, един уважаван 68-годишен

пенсиониран дипломат, който дълго време беше стоял настрана от политиката.

Изненадани, представителите на лигата не отказаха направо, но на следващия ден, когато разискванията продължиха отново, изразиха сериозни резерви. Дотогава ги безпокояха планове на Борис относно бъдещата програма и съставът на кабинета, както и ролята, която армията щеше да играе в него. Съветът на лигата се събра тази вечер и веднага се разцепи на две групи. По-старшите офицери препоръчаха умереност, сътрудничество с царя и приемане на неговия кандидат Тошев. Обаче по-крайните офицери около Колев бяха безкомпромисни. Чувствайки се достатъчно силни да наложат на царя избрано от тях правителство, те отказаха да направят каквито и да било отстъпки, като доведоха нещата до безизходица. Изправен пред твърдата опозиция на непоколебимите офицери, обезкураженият Тошев върна мандата си на царя. Изглеждаше, като че ли монархът е загубил и че още веднъж той трябваше да се подчини на волята на лигата.

Обаче тази неделя, 21 април 1935 г., нещата се развиха твърде различно. Хората не бяха предвидили „новия“ цар Борис. Като повика Тошев, царят му заяви недвусмислено и категорично, че настоява той да състави кабинета. После, игнорирайки официалната делегация на лигата, Борис повика в двореца трима от нейните членове, които предишната вечер се бяха противопоставили на Колев и показали умереност: ген. Цанев — командир на Софийския гарнизон, ген. Дипчев — директор на канцеларията на Военното министерство, и ген. Рашко Атанасов — помощник-началник щаб. Царят заяви, че независимо дали лигата одобрява или не, той назначава Андрея Тошев за министър-председател и изисква тяхното съдействие. Генералите козируваха и напуснаха, обещавайки да се опитат да убедят колегите си.

Реакцията на царя бе колкото нехарактерна за него, толкова и рискована. Приятелите и съветниците му бяха възхитени, но и уплашени от твърдото му поведение. Как щеше да реагира лигата? Щяха ли приятелите на полковник Колев (или по-лошо — републикански настроените офицери) да организират друг преврат, да наложат своята воля със сила? Без да чака, цар Борис публично оповести назначаването на Тошев в един личен манифест, който беше публикуван и разпространен същата вечер. Лигата, разделена и

объркана, не реагира. Офицерите монархисти, преобладаващо мнозинство в армията, се отказаха от Колев и провъзгласиха своята готовност да следват царя.

Това бе истински преврат, но този път преврат, проведен от самия цар. Този ден цар Борис пое изцяло контрола върху държавните работи в собствените си ръце. Ролята не беше по негов избор, но превратът на 19 май беше принудил демократичният монарх да изостави една от основните догми на неговото верую „Царят царува, но не управлява“. Отсега нататък той щеше да царува и да управлява. Това обаче не означаваше „реставрация“, тоест възвръщането на стария режим. Борис публично одобри някои от принципите, които бяха подбудили лигата да се наложи и премахне партийната система. Даже и когато се отърва от „Звено“ и от повечето от проповедниците на един авторитарен, безпартиен режим, той не съживи партиите. Неговият смел и енергичен манифест от 21 април обяви тържествено, че „няма да има връщане назад“! Но царят оповести твърдото си намерение да се завърне към конституционното правителство, избрано в свободни избори, и да представи за одобрение от народа конституционни реформи, „отговарящи на настоящите усложнения и изискванията на живота в духа на новото време“.

Ролята на Тошевия кабинет, съставен от трима генерали^[5], трима неполитически специалисти^[6] и трима уважавани политически фигури^[7], трябваше да постигне „нормализиране“ на страната, като преходен период към бъдещия нов конституционен режим. Думата „нормализиране“ започна да се употребява все по-често и по-често в речите и писмата на царя. В политическата терминология от периода тази дума стана нещо като мечтана магическа рецепта за разрешаване на всички политически проблеми на неспокойната нация.

Тошев започна да работи веднага върху нова Конституция. Проектът щеше да бъде представен първо на една специална комисия, съставена от видни съдии, учени и държавници, а после, както цар Борис беше обещал в манифеста си, да бъде одобрен от народа. Но по какъв начин щеше да бъде консултиран народът? Според процедурата, предписана в старата Търновска конституция, т.е. чрез Велико Народно събрание или чрез пряко гласуване в референдум? Вътре в кабинета имаше различни мнения и липса на единодушие. Обаче

работата върху Конституцията и процеса на „нормализация“ бяха забавени поради една непредвидена спешна криза.

Новият военен министър ген. Цанев провеждаше дискретна, но все по-ефикасна чистка на републикански настроените офицери, които бяха най-много замесени в деветнадесетомайския преврат. Старото ръководство на лигата беше постепенно лишено от власт. След падането си Дамян Велчев беше изключен от лигата и поставен под наблюдение от Златевото правителство. През лятото Велчев замина в изгнание за Белград, където възстанови контактите със свои последователи и със земеделци емигранти от лявото крило. Пред възможността да бъде напълно елиминиран от политическия живот, той направи една отчаяна стъпка. През септември 1935 г. с помощта на официозни сръбски кръгове, които се страхуваха от влошаване на българо-югославските отношения (Андрея Тошев беше от македонски произход и в младостта си беше писал остри противосръбски статии), ветеранът конспиратор Велчев организира заговор за нов преврат срещу цар Борис.

На 2 октомври, когато нелегално преминаваше през югославската граница в България, той беше арестуван. Министър-председателят Тошев съобщи, че била разкрита голяма конспирация, и заяви, че Велчев и неговата група били запланували да убият царя по време на един парад и в последвалата след това бъркотия да завземат властта. Няколко членове на лигата, включително и ген. Кирил Станчев, бившият министър Крум Колев, полковник Календеров и просъветският ген. Владимир Заимов, бяха затворени заедно с леви земеделци, като д-р Георги М. Димитров, обвинени в участие в конспирацията.

Това беше нов шок за цар Борис, но той реагира спокойно, почти философски. Беше време, когато той все повече се отдаваше на съзерцание и религия. При първата възможност, само седмица след разкриването на заговора, Борис отиде с брат си до хижата в Овнарско. Вписаното в ловджийския му дневник за 9 октомври гласи: „В решителни моменти ние дойдохме тук през една суха и подобна на лятото горещина. На 8 октомври отидохме до Едигьол. Днес в 7 часа сутринта напускаме за София, Бог да бъде с нас!“. На края на страницата друг почерк е добавил: „Дано Господ винаги да бъде с Ваше Величество“, подписано „Любомир Лулчев“. Царят беше довел

със себе си до уединеното, планинско място своя приятел мистик, дъновиста Лулчев.

През февруари 1936 г., след един добре разгласен процес пред военен съд (по време на който д-р Г. М. Димитров свидетелства, че е бил измъчван многократно по време на полицейските разпити), Велчев, Станчев, Колев и Календеров бяха осъдени на смърт. Ген. Заимов беше освободен. Един месец по-късно обаче, както обикновено, цар Борис отмени присъдите. По-късно, в разговор с Драганов в Германия, маршал Гьоринг изказа откровеното си мнение за отмяната на смъртното наказание на Велчев:

— Вие познавате моето възхищение от Негово Величество цар Борис — каза райхсмаршалът. — Затова ще си позволя да кажа какво мислим тук за тази Велчева афера. Аз мисля, че Негово Величество направи голяма грешка. Знам колко мъчно е да се подпише смъртна присъда, но понякога по-високи държавни интереси изискват такова мъчно решение. Гледайте нашата партия: в началото на режима трябваше да бъдем безпощадни и да ликвидираме нашия колега Рьом и всички негови поддръжници. Това беше ужасно болезнено решение. Те бяха наши другари. Някои от тях бяха лични приятели. Обаче нямаше друг начин. И виждате ли, от тази чистка насам никога никога не е помислил за заговор и разцепление, нито някога ще направи това. Ние осигурихме гърба си и сега можем да посветим времето и енергията си, да постигнем нашите задачи, без да се тревожим. Човек никога не трябва да държи вкъщи един неприятел или възможен неприятел. Сравнен с нашето драматично решение, изборът на цар Борис беше лесен: Велчев не е негов приятел, Велчев е негов враг.

Междувременно министър-председателят Тошев, обезкуражен от липсата на пълна подкрепа от страна на някои от колегите му в кабинета и потресен от разкритието на Велчевата конспирация, подаде оставката си на 23 ноември. Неговият външен министър Георги Кьосеиванов, доверен съветник на царя, беше назначен за министър-председател.

[1] Драндар беше началник на царската канцелария. — Б.а. ↑

[2] Писано от проф. Ал. Цанков в „Македонска трибуна“, 18 юни 1953 г. — Б.а. ↑

[3] Ал. Цанков, в „Македонска трибуна“. — Б.а. ↑

[4] Иван Михайлов, „Мемоари“, том IV, стр. 499 и 505. — Б.а. ↑

[5] Ген. Тодор Радев (просвета), ген. Цанев (военно), ген. Рашко Атанасов (вътрешни работи). — Б.а. ↑

[6] Марко Рязков (финанси), Георги Кьосеиванов (външни работи), Ангел Карагьозов (правосъдие). — Б.а. ↑

[7] Тодор Кожухаров (цанковист), Стойчо Мошанов (Демократически сговор), Николай Йотов (зеделец). — Б.а. ↑

СЕДЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА БЕЗПАРТИЙНИЯТ РЕЖИМ

Параходът тръгваше след един час, а двамата стари приятели имаха да си казват още толкова неща. Цар Борис, на път за Англия, през този студен януарски следобед на 1936 г. не беше виждал своя довереник отпреди деветнадесетомайския преврат, когато Драганов, тогава военно аташе в Берлин, беше принуден да си подаде оставката от армията. Отскоро назначен за пълномощен министър в Германия, Драганов беше дошъл сега до Останд, за да изпрати царя и да чуе лично от него секретните подробности по последните събития в България.

— Какви са Вашите планове сега, Ваше Величество? Какво ще прави Кьосето? — попита той, когато царят свърши да му разказва как беше успял да неутрализира извършителите на преврата, като ги бе заместил постепенно с правителство, което оглави лоялният монархист Георги Кьосеиванов. Драганов беше убеден, както и царят, че двадесетмесечният безпартиен режим (установен, когато деветнадесетомайският преврат премахна парламентарната система) беше временен и че „нормализацията“ сега беше най-спешната задача. — Това положение не бива и не може да трае. Партиите започват да стават опасни и при голямата мизерия може да стигнем до народни бунтове. Трябва да се побърза с нормализиране на положението у нас. Но кое, Вие и правителството, намирате за нормално положение? За мене нормално положение би било един коригиран парламентаризъм. Защото нито сме за корпоративна държава, нито за някаква нова форма, която самите дейци на 19 май не знаеха каква да бъде и не я осъществиха. Пожеланията за „прегрупиране“ на партиите, за някакво организиране на младежта и народа чрез властта са според мен неизпълними.

Те напуснаха кабината и излязоха на откритата палуба. Докато се разхождаха напред-назад, а последните пасажери се качваха, царят

призна, че въпросът за нормализацията беше най-главната мисъл, която го занимава през последните няколко месеца.

— Положението е много трудно — каза той. — Всяко връщане назад би било опасно, понеже войската може отново да се намеси, тъй като военните настръхват само при мисълта, че може отново да се наложи да се намесват. Пък и аз миналата година подписах манифест, че няма връщане. Но трябва да се намери някакъв начин, който да отстрани възвръщането на старите политици. Аз чувствам, че трябва да се побърза, но това правителство е отскоро. — Царят описа какво възнамеряваше да направи: — Имам намерение да се направи опит с една избирателна система да се създаде отдушник и да се спечели малко време с общински избори. След това да направя една реконструкция на кабинета, като махна някои от старите и направя комбинация от днешните „технически лица“ и някои по-млади хора от политическите партии. Аз видях, че със старите не мога да работя!... С така преустроения кабинет с втора ръка политически хора да се произведат избори за Народно събрание, което ще направи някои малки промени в Конституцията, и с това да се приключи.

Драганов хареса плана, но предупреди царя:

— Колкото и да отричаме старите партии и старите политици, трябва да помним, че те още имат своето влияние в страната. Кьосеиванов, поне за да ги успокои, трябва да установи връзка с тях.

Параходът изсвири. Беше време за отпътуване. Драганов се сбогува, след като цар Борис му даде наставления за среща в Париж, когато свърши лондонската си визита.

* * *

Човекът, когото царят беше избрал да проведе процеса на нормализация, беше особено добре квалифициран за тази мисия. Георги Кьосеиванов, външният министър в последния кабинет, не беше политик и въпреки че беше израсъл в семейство, активно в Демократичната партия (или може би точно поради това), той нямаше голямо уважение към партиите. Това при настоящите условия представляваше ценно предимство. Той беше дипломат от кариерата, между най-способните във външното министерство, беше служил във

всички балкански страни и съхранил чудесни връзки в техните столици. В един период, когато България търсеше по-добри отношения със съседите си, това беше още едно предимство. Освен това, преди да влезе в Тошевия кабинет, Кьосеиванов беше служил за кратко време като началник на дворцовата канцелария и се смяташе за доверен „царски човек“.

Не може да се каже, че джентълменското държане и рафинираните маниери бяха отличителни качества на повечето български държавници. Затова любезният и добре възпитан Кьосеиванов, в безупречно ушития си жакет, панталони на райета и цилиндър, не беше много типична фигура на политическата сцена. Един възпълен човек на петдесетина години, с оплешивяло теме и приятно лице на някакво прекомерно едро бебе, с необикновено светли сини очи, новият министър-председател излъчваше повече спокойствие и мъдрост, отколкото енергия и воля. Бавните му, почти флегматични движения прикриваха един жив ум, склонен към трезв анализ.

Роден в Пазарджик, Кьосеиванов беше космополитен човек с голяма култура. Той беше следвал във Франция и получил докторат по право в Париж, беше прекарал цялата си кариера на дипломатическа служба, освен през два периода като офицер през Балканската и Световната война и през времето на оставката му при режима на Стамболийски.

Цар Борис видя в Кьосето (както го наричаха колегите му) лични качества, които обещаваха гладко и приятно сътрудничество, цивилизовани обноски, безупречна почтеност, спокойствие, учтивост и дискретност. Кьосеиванов говореше добре чужди езици, беше чудесен играч на бридж и убедителен събеседник с много чар. В обществото и насаме той имаше непринудеността на светски човек, но пред по-широка публика се чувстваше някак си неловко. Понеже не беше живял никога близо до селските маси, Кьосеиванов нямаше качества на политик от типа „народен човек“.

Всичките министри в първия му кабинет бяха новодошли в политическия живот: двама запасни генерали, без връзки с Военната лига (Йовов и Сапов); един енергичен военен министър, ген. Христо Луков, отявлен противник на лигата; и няколко технократи. Първата задача на правителството беше да балансира бюджета и да затвърди

административния апарат, деморализиран от скорошните чести промени на режима. В същото време Кьосеиванов, който беше също и външен министър, продължи да подобрява отношенията на България с нейните съседи и специално с Югославия, където той лично се радваше на голямо уважение. Луков от своя страна продължаваше усилено да прочиства армията от офицерите, замесени в политика, и да я пренасочва изключително към професионалните ѝ задължения.

За цар Борис това бе колкото спешна и важна, толкова и деликатна задача. Политизирането на военните беше станало за него личен, емоционален проблем, който го вълнуваше извънредно силно.

— Аз съм възмутен от армията! — казваше той на близките си сътрудници, откакто републиканските елементи бяха спечелили влияние във Военната лига.

Той сподели и с един чуждестранен дипломат:

— На три пъти армията се надига, с цел да поеме управлението в свои ръце: срещу княз Александър Батенберг, срещу Стамболийски и един път срещу мене (май 1934 г.). Следния път ще бъде срещу самата България!

Да премахне политиканството в армията, беше станало идея фикс за него и след успешното му маневриране през 1934 г. и 1935 г. процесът за осъществяване на тази цел беше вече започнат. Борис съзнаваше обаче, че висок дух и преданост към професионалния дълг не можеха да се очакват, ако армията е лишена от най-елементарна екипировка и въоръжение. А в материално отношение българската войска през този период беше в окаяно състояние — прекалено малобройна, лошо екипирана, със старомодни оръжия и без муниции. Имаше две причини за това: ограниченията, наложени от Ньойския договор от 1919 г., и празната държавна каса. Цар Борис подтикваше непрекъснато правителството да намери разрешение за двата проблема. Същевременно използваше своите лични пътувания и контакти в чужбина, да убеди чуждите правителства да позволят на България да има достатъчно отбранителна войска и да ѝ помогнат с необходимите кредити.

Избраната от него политика, по-скоро в противовес на традиционните националистически и деснически сили в страната, се състоеше в изтъкване на искрената вяра на България в мира и международното сътрудничество; отказа ѝ от употреба на сила като

средство за поправяне на неправдите, извършени срещу нея; предаността ѝ към Обществото на народите и подадената ѝ ръка за приятелство към всички страни, включително и бивши неприятели. Целта на новия режим беше да промени международния образ на България и да изличи неблагоприятните впечатления, които импулсивната политика на цар Фердинанд беше оставила в много страни. Никой не беше по-добре подготвен да приложи тази политика, отколкото Кьосеиванов, който беше готов да вземе непопулярни или оспорими решения по много деликатни въпроси. Така, когато бяха предложени санкции срещу Италия след нейното нападение срещу Етиопия, България гласува в полза на санкциите, за да докаже искрената си вяра в принципите на Обществото на народите въпреки близкото ѝ приятелство с Рим. Мнението за България все още не беше добро между победителите от Първата световна война. Не бе напълно разсеяно и недоверието към нея, макар че многократните визити на цар Борис в Англия и Франция, както и примирителното му отношение към държавите от Балканския пакт бяха постигнали известен успех. Царят чувстваше, че противопарламентарният преврат от 19 май беше събудил в чужбина стари подозрения.

* * *

След януарското си посещение в Лондон, на 2 февруари 1936 г., царят телеграфира на Павел Груев от Париж по специалния частен шифър, за който само Груев в София и Драганов в Берлин имаха ключа: „Вчера имах дълъг разговор със Сарджент. Той каза след това, че този разговор щял да улесни значително работата му по отношение на Балканите, понеже сега много неща му станали по-ясни. Изобщо там ценят всяко усилие за запазване на нашата национална независимост. Но за жалост, събитията които изживяваме у нас, много са подбили валутата ни, а особено впечатлението от една политизирана войска“.

Три дни по-късно той изпрати писмо от Париж (пет страници на пишеща машина), обобщавайки разговорите си с английски и френски държавници: „Груев, прочетете това писмо на министър-председателя, преди да го сложите в частната си архива — започваше той. Следваше

отчет за разговорите му с Идън, Ванситарт, Сарджент и Макдоналд. — Невероятно добре са осведомени върху нашата печална вътрешна действителност и е много болно да се чува с какво състрадателно снизхождение те гледат на нашите военни. В това отношение никак не са спокойни и смятат, че ако в идните няколко месеци не стигнем до избори и парламент, вследствие на външни компликации и влияния, у нас ще настъпят наново печални изпитания. Щом заговорят за нашия офицерски корпус, бързо минават през Белград и Атина, и то с тона, с който ние говорехме за румънската войска“^[1].

Същото неласкаво впечатление за българските офицери Борис намери и в Париж, където президентът Лебрьон сравняваше тяхното зловещо забъркване в политиката с политиканството на гръцките военни. „Колко жалко! — беше казал френският президент. — Защото Вашата страна се славеше с много добрия си офицерски корпус.“

Лебрьон този път беше по-приятелски настроен, отколкото при предишните визити на цар Борис. Той зададе въпроси за процеса на Дамян Велчев в София и царят обясни, че резултатът ще зависи не от него, а от съда, който впрочем трябваше да приложи закони, утвърдени от режима на самия Велчев. „Когато Лебрьон съзна, че аз не искам да бъда втори Александър“^[2], той ме потупа добродушно по коляното и каза: «Вие сте преживели много тежки моменти! Гледайте само да продължавате да вървите по пътя на нормализирането и след като добре подгответе работата, да минете в парламента!».

Проблемът с офицерите, изглежда, измъчваше цар Борис непрекъснато. Като прие Драганов в хотел „Мажестик“ при пристигането си в Париж, той не можа да се откъсне от темата за политизирането на военните. Борис беше в лошо настроение този ден: беше ударил главата си, когато параходът пресичаше Ламанша, и раната още кървеше. Той беше раздразнен и от необикновения брой френски полицаи, назначени да го охраняват. Драганов му обясни, че парижките власти бяха получили сведения, че двама опасни български анархисти бяха напуснали Варна, с цел — Париж (единият се казвал Майсторов).

— Това е най-доброто, което може да ми се случи! — каза Борис, както беше свикнал да преувеличава, когато беше възбуден или ядосан. — Този край може да бъде за мене най-добрият, да свърша като крал Александър, иначе ще свърша орезиле... Така както вървят работите у

нас, аз не виждам друг по-добър край за себе си. — И той се опита да обясни: — Този път се връщам съвсем неободрен. Видях къде сме стигнали, как хората ни гледат... Трябваше да видите и чуете какво мислят англичаните за нас! Мене все още ме ценят, но българският народ, особено българската армия, са окончателно загубени за тях. И недвусмислено ми казваха, например Ванситарт, че ако не съм бил аз да изтърпя всичко, България щяла да загине. А капитанът, който беше аташиран към мене и който щял да дойде за военен аташе в България, ми каза, че в Министерството на войната съжалявали, че българската армия, която познавали другояче, сега не представлява нищо, поради политизирането ѝ. И аз не мога повече. След всичко това, което тази армия ми направи, аз я мразя. А аз съм по-лош в това отношение от монарха, защото съм злопааметен и не забравям. Аз ви се чувствам чужд.

Те говориха също и за процеса срещу Дамян Велчев. Какво да се направи, ако съдът изпрати на царя смъртна присъда, с препоръка за помилване? Много българи желаеха царят да игнорира в такъв случай препоръката, което би довело до езекутирането на Велчев, вечния конспиратор.

— Ако ми бъде представено смъртно наказание, с молба за помилване, аз не мога да изневеря на себе си — каза цар Борис. — Аз ще подпиша с помилване! (Кое то той и направи — б.а.)

Изглежда, че това беше период на постоянни нови проблеми. Цар Фердинанд беше заявил на дъщерите си по време на тяхното посещение при него, че възнамерява да празнува 75-годишния си рожден ден в България.

— Или ще бъде в България, или въобще няма да бъде! Нека ме спрат на Драгоман! — беше заявил монархът. Борис беше много обезпокоен, когато Евдокия съобщи новината. Само това липсваше сега, в деликатното положение, в което той и страната се намираха!

— Той е напълно способен да го направи! — избухна Борис. — Той иска непременно да ме потопи! Но нека дойде! Тогава ще си взема шапката и ще си отида!

Цар Борис използва благоприятната атмосфера, която беше намерил в Париж, за да повдигне въпроса за нуждата на България от модерно въоръжение. Външният министър Фланден изслуша внимателно аргументите му, окуражавайки го с едно „Да се надяваме,

че ще успеете!“. Леже, истинската сила в Ке д’Орсе, се показва отзивчив, макар че беше хладен в началото на разговора. От подробните му въпроси за вътрешното положение в България царят усети, че френският дипломат беше говорил преди това с български емигранти, звенари и леви земеделци. Той очевидно искаше „да разбере накъде искам да я карам, към нормализиране или към модела на крал Александър“ — писа Борис на Груев. Но когато царят обясни плановете си, цитира конкретни примери за своята искрена преданост към каузата за международен мир и сътрудничество и показва, че една независима България, способна да се защитава, ще бъде в интерес на всекиго, отношението на Леже се промени напълно. Той направи комплимент на Борис за неговото влияние към умереност и каза с усмивка:

— Та, значи, Вие искате оръжие, нали?

— Да, искам, но не за война, а в рамките на договорите за заместване на остарялата техника. Ние имаме нужда от ново въоръжение, за да нормализираме положението у нас и особено за да насърчи нашите военни да се занимават със своята истинска работа, вместо да се бъркат в политиката — отговори цар Борис.

* * *

През първата половина на 1936 г. Кьосеивановото правителство постигна редица успехи в стопанството и обществените строежи, създаде се известна стабилизация, почувствана навсякъде в страната. Голяма част от общественото мнение изглеждаше да възприема възгледа, че държавата може да се управлява добре и без политически партии. Това, разбира се, не беше мнението на старите политици, които смятаха „личния режим“ на царя за чисто преходен и които ставаха все по-неспокойни.

Един, който също вярваше, че „личният режим“ трябва да доведе до някаква форма на народно участие в управлението, беше самият цар Борис. Точната форма на бъдещия режим не беше още ясна, но Кьосеивановият кабинет и преди това — Тошевият, работеха усърдно върху различни предложения за конституционни промени и избиращи закони, които биха някак си заобиколили старата система

на партийни листи на кандидати. След един разговор с цар Борис през юни 1936 г. американският пълномощен министър Стърлинг събщи на Държавния департамент във Вашингтон: „Сегашното правителство е избрано лично от царя. Той е отговорен сега за успеха или неуспеха му и така се счита в страната. Той добре съзнава това и е нетърпелив (истински патриот, какъвто е) да поведе страната си обратно към спокойствие и прекратяване на политическите смущения, които България преживява от много години. Нито по натура, нито по наклонност диктатор, той иска да възстанови нормални политически условия и възвърне конституционно правителство колкото е възможно по-скоро, но неговите трудности са много големи. (Под трудности американският дипломат разбираше забранените политически партии и влиянието на разтурената Военна лига, все още чувствано в страната — б.а.) Очевидно е, от държането на царя, че той е загрижен и че се старае сериозно да намери разрешение за този вътрешен проблем“.

Нетърпелив да даде по-широка народна поддръжка на безпартийното правителство, царят се опита да го свърже с двете най-големи политически сили: земеделците и Народното социално движение на Цанков. Той поиска от министър-председателя да влезе във връзка с техните водачи Гичев и Цанков и ги покани да се присъединят към кабинета, но като личности, а не като официални представители на своите групи, които се считаха за разтурени. Кьосеиванов, който искрено вярваше в безпартийната система, не беше ентусиазиран от тази идея, но лоялно се подчини на желанията на царя.

Едновременно с консултациите на Кьосеиванов, лични пратеници на царя сондираха неофициално и някои други политически фигури. Борис имаше навик да си служи със свои частни източници за информация извън правителството, предимно с членове на свитата си, но понякога и с лични приятели. Груев например беше неговият контакт с чуждите дипломати и с Министерството на външните работи, полковник Панов го осведомяваше какво става в армията и за настроението на военните, а Петър Костов живееше между журналистите и долагаше интересни информации, получени от тях. За деликатни, дискретни мисии с министрите и с опозиционните политици царят използваше през този период своя инспектор на царските дворци Димитър Генчев.

Армейски офицер, Генчев беше енергичен, понякога рязък човек, напълно предан на короната. Той имаше внушителна репутация за храброст през войната, където беше загубил отчасти слуха си, в резултат на сериозно нараняване. Цар Борис му имаше пълно доверие и между 1935 и 1938 г. той действаше като главна връзка между двореца и отделните членове на кабинета. В същото време като инспектор на дворците той управляваше с твърда ръка царските имения и техния персонал. Цар Борис веднъж беше писал за него: „Аз познавам добре лошите и добри страни на характера на Калигула (това беше прякорът на Генчев, даден от царя — б.а.). Той има две ценни качества: смела лоялност и благодарение на глухотата му, като му набиеш една идея в главата, той ще я повтори и наложи там, където трябва, без да я промени или прибави нещо свое. И при неуспех той ще вземе върху себе си отговорността за някоя идея, дадена от мене, без да ме издаде“.

Нито Кьосеиванов, нито пратениците на царя успяха да убедят земеделците да се присъединят към бившите си неприятели, цанковистите, като жест на национално обединение в подкрепа на безпартийното правителство.

— Това е невъзможно — отговори техният водач Гичев. — Видели ли сте някога сладка и солена вода да текат от един и същи чучур?

Цанков, напротив, беше готов да сътрудничи. Той срещна царя и Кьосеиванов, заявявайки, че не може да откаже да помогне на техните усилия за нормализация даже ако неговото движение бъде критикувано, че поддържа безпартийния режим. Това беше по времето, когато поради лични търкания вътре в кабинета пет министри трябваше да бъдат заместени — един добър случай за движението на Цанков да се присъедини към правителството. Двама близки сътрудници на Цанков — Тодор Кожухаров и проф. Димитър Мишайков, станаха министри.

— В тази комбинация, с двама членове на движението, които участват не само с моето позволение, но и по мои инструкции — каза Цанков на министър-председателя, — Негово Величество свързва съдбата на трона с правителството и респективно с нашето движение. — Той посъветва Кьосеиванов да не обръща внимание на „крясъците“ на опозицията: — Земеделците от лявото крило, наречено „Пладне“, и

комунистите биха били въобще срещу всяко правителство, в което те не участват.

Колкото се отнася до останалите бивши партийни водачи, пояснил Цанков, „те са без никакво значение и без последователи. Техните бивши симпатизанти са добри българи и накрая, ако стане въпрос за избор, всичките ще се наредят на страната на държавата“.

Обаче Цанков напомни на царя и на Кьосеиванов за поетото от тях задължение да насрочат избори не по-късно от октомври, едно условие за участието на неговото движение. Той настоя пред тях да учредят без бавене нов избиращен закон, който трябваше да се придържа много близо до Конституцията, предлагайки сътрудничеството на своите експерти. После, като каза рязко на Кьосеиванов:

— Вие не разбирате от вътрешна политика! Оставете ме да Ви обясня с няколко думи! — Цанков продължи, че сегашната власт — от областните управители, до селските кметове — са хора, назначени от лигата, „Звено“, „Пладне“ или комунистите и поради това са неприязнено настроени към правителството. Тъй като тези държавни служители имаха влияние върху голяма част от избирателите, правителството рискуваше да загуби изборите, ако чиновниците не бъдат сменени. — Аз не искам да ги заместя с мои последователи — каза той, — но мое задължение е да предупредя Вас и короната така, че ако нашата изборна кампания пропадне и аз потъна, ще бъде по-добре да се удавя сам и да не повлека със себе си трона и държавата.

Правителството издаде една формална декларация, заявявайки: „Твърдо решени да постигнем в най-близко бъдеще пълното нормализиране на положението и да приготвим условията за включване на народа в управлението, свободни общи избори ще се състоят във втората половина на октомври“, т.е. само три и половина месеца по-късно.

Изведнъж всички бивши политици се събудиха и се разшетаха оживено. Съживи се надеждата, че изборите ще отрекат безпартийния режим и ще възкресят парламентарната система, почиваща върху политически партии.

Плановите на царя и тези на Кьосеиванов обаче бяха различни. Те нямаха никакво желание да възобновят разтурените партии, но искаха постепенно да се върнат към някаква форма на парламентарна

демократия, в която гласуващите да не трябва да минават през партийни клубове, за да изберат свои представители. Цар Борис специално имаше голямо желание да види един такъв парламент. Загрижен от влошаването на международното положение, той каза на д-р Н. П. Николаев, виден общественик и по-късно министър в кабинета на Къосеиванов:

— В Европа се надига буря и ние не бива да бъдем заварени в сегашното ни състояние, а страната — управлявана от мене и десет министри, които аз съм назначил. Събитията може да ни поставят в много мъчно положение и ние, само шепя хора, не можем да решим съдбата на народа без участието на хората.

Понеже срокът на изборите, определен от правителството, се оказа нереално къс, гласуването не можеше да се подготви за октомври. Царят трябваше да реализира планове си, обяснявайки новата си стратегия в едно поверително писмо, изпратено до Драганов, чрез Генчев (Калигула):

При разговора Ви с Калигула, в общи черти, той все пак Ви е обрисувал доста неща от сегашното положение. За него изходът се чертае в едно коренно преустройство на държавата и той на няколко пъти ми носи известни проекти от това естество. За мене е много ясно, че едно абсолютно прилагане от моя страна на една подобна коренна промяна на политическия живот у нас, без съдействието на народа и при невероятната подлост и бързливост на нашите днешни държавници, влече за мене едни почти непоносими тежести и отговорности! Но има един въпрос, който мнозина забравят, който остава като страшна полица, чиито срокове текат: това е манифестът ми от миналата година, който не мога да пренебрегна, както някои политици биха искали. Аз трябва да направя нещо или поне да се опитам да направя нещо в тази насока и ето защо дойдох до идеята да прокарам провеждането на общински избори, на малко изменена база на закона на деветнадесетомайците, за да може да се види къде и на какъв акъл е народът. Успеем ли, добре, тогава народът е съгласен с безпартийната или

полупартийната система. Не успеем ли, рискът от фиаското е много по-малък, отколкото при големите избори и ориентирането ни може да бъде все таки по-ясно! Тогава ще знаем, че народът не ги ще тия работи, а аз пред боговете имам аргумент, че честно и почтено съм опитал да вървя по пътя на манифеста, но че хората го не щат, и че ще трябва да си ревизираме позициите. Така армията не може да ме обвини, че съм лъжец.

Едни именно такива, по-малко амбициозни, общински избори се състояха през 1937 г. За пръв път в българската история жените получиха право да гласуват. За изненада на партиите и за голямо задоволство на правителството, гласоподавателите бяха благосклонни към правителствените кандидати и по този начин косвено одобряваха безпартийната система. Царят и Кьосеиванов бяха безкрайно окуражени от резултатите и продължиха с по-голяма самоувереност да организират законодателните избори за следната година.

* * *

През лятото на 1936 г. крал Едуард VIII, заедно с група приятели, в това число и г-жа Симпсон, бъдещата му жена, мина инкогнито през България, на връщане от едно пътуване около Далматинското крайбрежие, Егейските острови и Дарданелите. Помощник-началникът на протокола Стоян Петров-Чомаков беше изпратен да посрещне височайшата група на гарата в Свиленград, на турската граница, и да я придружи до Югославия.

Специалният влак, който беше частният трен на Кемал Ататюрк, президента на турската република, очакван търпеливо от всички цивилни и военни власти, ученици и музика, пристигна в 8 часа сутринта на богато украсената гара. (Беше трудно да се намерят британски знамена и те трябваше да се импровизират в последната минута. За нещастие, както Петров-Чомаков отбеляза по-късно, „моделът на знамето беше погрешен, но понеже за мене беше мъчно да

обясня защо диагоналният кръст на Св. Патрик трябваше да бъде извън центъра, знамето остана, както си беше“.)

Пердетата на прозорците на влака обаче останаха спуснати и крал Едуард не се показва, макар че децата избухнаха в силни овации и музиката засвири енергичен марш. Само от един прозорец един кондуктор негър подаде главата си, засмян до уши. Петров-Чомаков, познат със своите духовити доклади, писа по-късно: „Да се каже само, че хората и властите на Свиленград бяха разочаровани, би било недостатъчно. От цяла седмица те бяха очаквали големия ден, когато щяха да видят мощния крал и император, а всичко, което им беше дадено да видят, беше един негър. Вярно, приятен негър, но все пак съвсем не един подходящ заместник за славата и величието, което те очакваха. Но за някои от децата, които никога не бяха виждали черен човек в живота си, сигурно това беше, въпреки всичко, едно вълнуващо преживяване и без съмнение, тяхната учителка по антропология не пропусна да използва необикновения случай, който ѝ се отдаваше, за да покаже жив екземпляр от африканската раса“.

Петров-Чомаков се качи на влака и след закуска бе представен на крал Едуард. Влакът прекосяваше Тракийското поле между разлюлени царевични ниви и богати пасбища. Навсякъде засмени жетварки вдигаха поглед от работата и махаха приятелски с ръка. Петров-Чомаков беше виждал краля преди повече от десет години в Лондон, но намери, че „той имаше същия момчешки изглед и че същото обаяние се излъчваше от неговата оригинална личност“. Хората, които се бяха събрали на следните гари, също почувстваха това, когато той се смеси свободно с тях, задавайки въпроси, приемайки подаръци и цветя от пъстро облечените селски момичета и фотографирайки ги със своята „Лайка“.

След Пловдив Петров-Чомаков беше поканен на обяд с краля и г-жа Симпсон. Последната му беше направила впечатление с „грациозността на стойката си и достойнството във всяко нейно движение“, както и със своя жив и весел разтвор. Неочаквано крал Едуард попита:

— Колко българи има?

— Осем и половина милиона, от които само шест милиона са в царството.

Кралят попита обезпокоено:

— А къде са другите?

Петров-Чомаков отговори:

— Мирният договор постави един и половина милиона под Югославия, друг милион — под Гърция, и още половин милион — под Румъния.

Кралят изглеждаше изненадан, но не направи никакъв коментар.

Те пиеха кафе, когато на Едуард бе предадена телеграма, съобщаваща, че цар Борис ще го посрещне на следната гара. Всички бяха приятно изненадани и станаха нетърпеливи, в очакване да видят българския монарх. Петров-Чомаков си спомня: „Аз не можех да не се чувствам горд, когато видях колко цар Борис беше ценен от крал Едуард, едно зачитане не толкова към владетеля на една малка страна, колкото към неговата извънредна личност“.

Борис се качи на влака на малката гара Казичене и двамата владетели се поздравиха с голяма сърдечност. Освен общия им Сакс-Кобургски произход, те се познаваха от посещенията на Борис като гостенин на крал Джордж в Балморал и Уинздор. От Казичене двамата монарси отидоха с кола до „Врана“ и след като домакинът показва парка и къщата си, той закара госта си до София.

Там те посетиха храма „Св. Александър Невски“ и други забележителности на столицата, след което царят заведе високия гост в двореца, да го представи на семейството си.

Княгиня Мария-Луиза, почти четиригодишна, говори учтиво с английския гостенин за момент, после внезапно си взе сбогом, казвайки на немски:

— Аз трябва да си отивам сега. Трябва да ходя на работа.

Крал Едуард, който много обичаше да говори немски и никога не пропускаше случай да го употребява, намери думите на малката княгиня страшно забавни. Заливайки се от смях, той отговори:

— Leider muss ich auch!^[3]

До края на живота си Борис наричаше Едуард VIII Leider muss ich auch, а по-късно, през войната, фразата стана тайната парола за британската кралска фамилия.

Борис не знаеше, че неговият гостенин също беше измислил един прякор за него: за Едуард фамилните имена на придворната дама — Петров, и на царския секретар Ханджиев, звучаха, кой знае защо, като Petrol and Handkerchief (т.е. земно масло и носна кърпа — англ.).

Това име бе възприето от Бъкингамския дворец за обозначаване на българското царско семейство във всички шифровани известия през Втората световна война. Когато англичаните бяха наистина ядосани, тогава те употребяваха в шифъра си една неприлична английска дума, произхождаща от името на един от приятелите на Борис, чието име Едуард VIII беше намерил много смешно — Багаров.

Борис остана във влака с Едуард през двучасовото пътуване до югославската граница. Петров-Чомаков разказва: „Във вагон-ресторанта, където другите членове на кралската група му бяха представени, той плени компанията с блестящия си разговор. Всеки, който има възможността да се приближи до цар Борис, беше поразен от изумителните и подробни познания, които той притежаваше по всеки възможен въпрос и специално по естествознание, където беше признат от учените като сериозен ентомолог и ботанист. Наред с неустоим чар, Борис имаше извънредно демократични обноски и можеше да разговаря с всеки семпло и непринудено“.

След като се сбогува с гостите си на пограничната гара Драгоман, царят се присъедини към тълпата от граждани и селяни, ръкувайки се и разговаряйки с тях. Петров-Чомаков писа: „Той изглеждаше, че ги познава по име и може би наистина ги познаваше. Аз още си го спомням как стоеше в средата на група щастливи и засмени хора и говорейки, галеше главата на едно мръсничко момченце, което беше застанало безцеремонно с гръб към него. Царят беше най-щастлив, когато приказваше със селяни за политика и реколта“.

* * *

Топовните салюти, отекващи в София на 16 юни 1937 г., не спряха с 21-ия оръдеен залп, както при раждането на княгиня Мария-Луиза. Те продължиха до сто и един, но щом се чу 22-ият салют, хората наизлязоха по улиците, поздравявайки се един друг за щастливото събитие — страната си имаше престолонаследник!

През последните години по лични, както и по държавни причини, цар Борис беше желал горещо този син и сега беше преизпълнен с радост. Възторжена беше и цялата нация още веднъж по

причини, които не се поддават на никакви напълно логични обяснения, но които водят до емоционални изблици от изненадваща величина. За няколко часа цялата страна беше обхваната от опиянение, което трая много дни. Празнични тълпи от провинцията, носещи подаръци — плодове, малки агнета и телета, нахлуха в столицата, присъединявайки се към софийското население в гигантски процесии през двора на двореца, паради и танци по улиците. През цялата седмица цар Борис трябваше да се появява на дворцовия балкон и дълбоко развълнуван и усмихнат, да приема възторжените овации на тълпата.

За да се отпразнува събитието, закъснелите данъци бяха опростени, четири хиляди затворници бяха освободени, а бележките на учениците бяха повишени с една единица. Нямаше никакво двоумение какво име да се даде на новородения княз: следвайки народната воля, царят избра името на най-великия цар в българската история, Симеон I, през чието царуване българското господство се беше разпростряло над почти целия Балкански полуостров, чак до стените на Цариград, столицата на гордата Византийска империя. Това беше „Златният век“ на старата българска култура, чиито пратеници разпространиха светото писание и кирилицата между другите славянски страни, включително и Русия. Сега, през 1937, тревожна година, името на славния цар Симеон беше станало още веднъж символ на национална гордост и надежда.

Военният министър ген. Луков оповести на армията, че бебето, княз Симеон Търновски, беше произведено поручик и обявено за патрон на няколко полка. В друг символичен акт цар Борис избра за кръстник на престолонаследника най-стария генерал от армията Данаил Николаев, почитан герой от Сръбско-българската война през 1885 г. Източноправославното кръщение (вече не стана въпрос за задължението на цар Борис да кръсти децата си по католически обред) беше извършено на 12 юли в параклиса на двореца „Св. Св. Петър и Павел“ от целия Свети Синод на българската църква. Един майор от българските въздушни войски излетя до Света земя, за да донесе специално за случая вода от реката Йордан. Освен царското семейство целият кабинет, бивши министър-председатели, най-висшите държавни чиновници и генерали и (типично за демократичния стил на цар Борис) няколко обикновени войници и подофицери присъстваха на церемонията и приема, който последва. Това бе ден, на който всички

— правителство и опозиция, интелигенция и селяни, се чувстваха щастливи и оптимистични. Само княгиня Евдокия се мъчеше да потисне едно смътно тъмно предчувствие, което православно крещение беше предизвикало отново в нея. По някакви мистериозни, мистични причини, тя вярваше, че всичките нещастия на царското семейство бяха започнали преди около четиридесет и две години, от деня, когато баща ѝ цар Фердинанд беше нарушил тържествения си обет, кръщавайки княз Борис като православен.

* * *

След многобройни апели и много настояване Обществото на народите разреши на България да замени част от стария си военен арсенал с по-модерно въоръжение. За закупуване на нови оръжия България се обърна към Франция, Англия и Германия. Първите две сили показаха малък интерес, докато Райхът се отзова много благосклонно, започвайки сериозни преговори в Берлин и София. Цар Борис и неговото правителство обаче настояваха военните доставки в никакъв случай да не доведат до съюз с Германия. Формални уверения за това бяха дадени от Райха: от Гьоринг през време на визитата му в България през 1935 г.; от самия Хитлер, когато Борис го срещна през август 1936 г.; и от външния министър Фон Нойрат, когато той дойде в София през 1937 г.

Преговорите се водеха от военния министър ген. Луков и финансовия министър Кирил Гунев, а от германска страна — от Гьоринг и финансовия министър Шахт. В 1937 г. покупката на важни доставки беше одобрена. Но по същото време известни търкания се появиха между министър-председателя и неговия динамичен и волеви военен министър, който се беше утвърдил в армията като решителен и популярен водач. Известни авторитарни черти на Луков бяха започнали да дразнят и цар Борис. Той писа на Драганов, тогава министър в Берлин: „По въпроса за търканията между мене и Нашия Гьоринг^[4] — той напоследък, воден от най-добри намерения, се увлече с въпроса за доставките и без да дочака идването на първата партия, която ангажира народната хазна с 2 милиарда, за които аз, без да ми трепне окото, дадох лани съгласието си, защото считах, че са

абсолютно необходими; сега той искаше по същия начин да ни ангажира с нови 5 милиарда. Без да ме пита, той изложи в общи черти плана пред старшите началници на последната конференция, която имаха преди 15 дена. Това той го направи с надежда да ме постави пред свършен факт! Питам Ви, какво бихте направили на мое място! Аз го извиках и му казах, че днес аз нося цялата отговорност както за отбраната, така и за касата на българския народ и не мога слепешката да ангажирам ежегодно, в продължение на 15 години, българския народ да плаща по 500 милиона. Кавгата не беше малка. Дано помни туй, което му казах, това ще го спаси и него един ден от процеси и отговорности. Разбира се, това няма да радва Петю Кънев и Вашия любимец, инженер Кръстев. На другия ден свиках една конференция между него, Гунев и Глабриус^[5] във «Врана», от 10 до 4 следобед, в която целият въпрос биде поставен, с цифри на ръка и в заключение се взе решение, Гунев като отиде в Базел, да срещне д-р Шахт и да гледа с него да уреди сделката с дълъг срок и минимални лихви, така щото ние да не плащаме повече от 350 милиона на годината, товар, който, според Гунева, хазната без непреодолими трудности може да понесе. Един пункт, по който също не бяхме съгласни, беше, че нашият Гьоринг има манията да моторизира всичко и за 5 минути, а къде ще вземем бензина, къде ще намерим гумите, това боговете го знаят. Друг въпрос, който не ми харесваше, беше, че той полека-лека искаше да обсеби и полицията. На всичко това аз турих «вето».

Ако Гунев имаше успех с д-р Шахт, тогава той трябваше да отиде до Берлин и да разисква с „истинския Гьоринг“ проблемите за авиацията и противовъздушната защита, „първото нещо, според моето мнение, на което трябва да обърнем внимание“, писа царят. „След това следва тежка и средна артилерия и морска отбрана в лицето на 4 подводници и 2 по-тежки торпильора, които могат да бъдат вече контраминоносци от около 600 тона. Това влиза в големия 5-милиарден план на Христофор^[6]. Аз смятам, че най-напред трябва да се уговори въпроса за нещата, които най-много ни трябва, за да не бъдем както абисинците.“

„Имах дълъг разговор с Христофор днес и се помъчих да му отворя очите, че трябва при такава една грамадна и отговорна работа да борави само с отговорните фактори в Германия и да впрегнем и отговорността на нашия министър на финансите, за да не бъдем

обвинени един ден, че сме направили далавери и гешефти. Той почва да го разбира, но като всеки българин, все мисли, че знае нещата по-добре от царя.“

През този период цар Борис писа веднъж, намеквайки за крал Едуард VIII, който беше наскоро абдикирал под натиска на английския министър-председател Болдуин: „Крайно съм уморен, защото постоянно тикам нещата и строя кули на пясъка, като чакам в немного далечно бъдеще, за благодарност да се намери Болдуин в Дамяновото лице, който по байганьовски, а не по английски начин, да ми посочи вратата!...“.

Конфликтът между Кьосеиванов и неговия волеви военен министър се влоши до такава степен, че през януари 1938 г. Луков трябваше да напусне кабинета и да бъде заместен с ген. Теодоси Даскалов. Цар Борис, вече загрижен от нарастващия авторитет и независимост на Луков, не се опита да го задържи в правителството.

Същата година, както беше обещано от царя и Кьосеиванов, се състояха първите общи избори след деветнадесетомайския преврат. Вместо партийни листи гласуващите трябваше да избират между индивидуални кандидати. Резултатите потвърдиха народното одобрение на безпартийната система, като правителството спечели мнозинство в новоизбраното XXIV Народно събрание. Министър-председателят и вътрешният министър д-р Н. П. Николаев увериха парламента, че целта на правителството е една „нова демокрация“, която отрича както авторитарния фашистки, така и комунистическия режим и се опитва да коригира слабостите и разцеплението, от които страдаха партийните системи в западните демокрации. На откриването на камарата през май цар Борис също настоя за усвояване на една умерена вътрешна политика на национално помирение и външна политика на неутралитет и приятелски отношения с всички държави.

През ноември 1938 г. Народното събрание отказа глас на доверие за някои членове на кабинета и Кьосеиванов състави ново правителство, в което участваха и някои новоизбрани депутати. Това беше първата стъпка в посока на една парламентарна демокрация. Между новите министри царят избра своя бивш адютант и довереник Багрянов, близък до земеделската партия, проф. Богдан Филев, известен археолог и председател на Академията на науките, и Добри

Божилов, директора на Народната банка. Министър-председателят имаше други предпочитания, но той лоялно прие избора на царя.

* * *

Около 1938 г. българското стопанство потъваше все по-дълбоко в германската сфера на влияние. Цар Борис и много държавници, макар и доволни от новото благосъстояние, което износът на местни продукти носеше на народа, наблюдаваха с голяма загриженост как търговията на страната постепенно става монопол на Третия райх. Докато англичаните и французите показваха малък или никакъв интерес, германците закупуваха почти цялата тютюнева реколта, както и повечето земеделски продукти. В същото време германските индустриални продукти, предлагани на много изгодни условия, наводниха страната, подобрявайки забележително нивото на живота.

Опасността от тази икономическа колонизация — макар и доброжелателна, ползваща и двете страни — беше очевидна, особено в един период, когато Великите сили оформяха два съпернически си неприятелски блока. Но България можеше да направи много малко, за да възстанови поне едно относително равновесие между влиянията на двата блока върху икономическия ѝ живот.

Цар Борис беше твърдо решен да пази България извън съперничеството на Великите сили. Той имаше навик да цитира известната поговорка „Когато атовете се ритат, магаретата страдат“. Всеки път, когато посещаваше Англия, той молеше англичаните да започнат търговия с България. В Париж през февруари 1936 г., след разговора си с Фланден, той писа на Груев и на Кьосеиванов, за сведение: „Аз използвах случая да му изтъкна, че би било хубаво да можеше ние да намерим стопанска подкрепа от френска страна, за да не бъдем изключително зависими от едничкия наш купувач, Германия. Той (Фланден — б.а.) каза: «Разбирам», но по този пункт май не му се слушаше много“.

Френският пълномощен министър в София, Лабуре, се среща с министър-председателя, за да изкаже загрижеността си от засилващата се германска икономическа експанзия. Кьосеиванов потвърди отново желанието на България да засили търговията с Франция, наблюдайки,

че това зависи изключително от последната, която не купуваше почти нищо от България. Наистина френски стоки през този период съставляваха само 3,3 на сто от българския внос и само 1,6 на сто от българския износ отиваше във Франция, докато германският внос и износ представляваха респективно 54,8 на сто и 43,1 на сто. Кьосеиванов възложи на д-р Н. П. Николаев да разучи заедно с френския министър възможностите за засилване на търговския обмен между двете страни. Двамата мъже приготвиха един списък на стоки, разполагаеми за износ. Лабуре положи най-големи усилия да убеди Париж, но „този чудесен човек — докладва Николаев — беше много скоро принуден да признае със съжаление, че френският народ не отдаваше никакво значение на търговията с България“.

Британският пълномощен министър в София, Джордж Рендел, когато пристигна в България през 1938 г. беше алармиран за нивото на германското икономическо присъствие. Например, коментирайки износа на тютюн, той писа, че „нашата слабост е отчасти наша грешка“. Тъй като пушачите в Англия бяха променили предпочитанията си от ориенталски към американски цигари, „британските тютюневи компании загубиха интерес към Балканите. Те бяха заангажирани към своите американски доставчици и естествено не бяха готови да рискуват интересите на своите акционери заради политически причини“. Рендел отбеляза също, че от време на време изникваха възможности за британската индустрия да влиза в съревнование за някои големи сделки в България. Но въпреки личното му настояване, „британските фирми не бяха готови да поемат нито финансовите, нито политическите рискове за това“. Той докладва, че през 1938 г. „българите още се опитват да избегнат здраво затягащите се германски икономически окови, даже ако това беше само защото не искаха да бъдат напълно зависими от никого“. Той цитира примери на български усилия да започнат търговия с Чехословакия и Англия.

Обаче колкото и да се опитваше да ограничи германското икономическо проникване в България, Рендел също съзнаваше, че Германия притежава специално политическо преимущество. „Българите бяха наказани жестоко след Втората балканска война и след Първата световна война“ — писа той, прибавяйки, че „доводите в полза на една справедлива и разумна ревизия на договорите в тази част на Европа ми изглеждат много силни. Германия подкрепяше по

принцип ревизията на договорите. Ние, от друга страна, не само се страхувахме от всякаква форма на ревизия... но не криехме нашата безусловна и може би невинаги много удачна подкрепа на Румъния и Югославия, страни, които винаги смятахме за възможни съюзници, за разлика от България, която бяхме склонни да считаме за потенциален неприятел“.

Рендел, един проникателен дипломат, който направи блестяща кариера, се срещаше често с цар Борис и отношенията им станаха приятелски, особено когато царят откри, че Рендел беше познавач и колекционираше редки европейски пеперуди. След като прекара две години в България, британският пълномощен министър можеше да каже, че „за мен нямаше съмнение, че през тези ранни дни поне цар Борис се опитваше систематично да подобри англо-българските отношения... Моето впечатление беше, че неговото силно желание да подобри отношенията си с нас беше искрено. Първо, аз смятам, че по това време той беше искрено загрижен и искаше да попречи България да се заангажира безвъзвратно на германска страна. Освен това знаей, че той питаеше истинска и дълбока адмирация към британската кралска фамилия още от времето, когато беше изпратен като момче да представлява баща си на коронацията на крал Джордж V. Кралят, както цар Борис често ми казваше, беше показал голяма симпатия към него и беше се постарал всячески да помогне на свенливия и неловък млад балкански княз да се почувства като у дома си“.

Това не са думи на някакъв наивен безкритичен чужденец, който се беше поддал на добре познатия чар на цар Борис. Рендел, един първокласен професионалист, гледаше България и нейния цар със забележително проникателни и обективни очи, отбелязвайки съвестно качествата и недостатъците, които наблюдаваше. Ето как изглеждаше за него цар Борис:

Макар че всъщност той беше един Кобург, странно, цар Борис в много отношения беше не-германец и по маниери, и по външност. Той бе най-щастлив, когато говореше на френски, всъщност най-употребяваният език в двореца. С тъмен цвят на лицето, слаб, той изглеждаше по-скоро латинец, отколкото тевтонец. Тъмните му коси, вече

много оредели и бързо замествани с плешивост, черните му мустаци и лесната му, обезоръжаваща усмивка нямаша нищо германско. Той ми казваше, че царицата, която беше от Пиемонт, се оплаквала от неговите „долни“ южняшки вкусове, особено по отношение на храната, и го закачала за средиземноморската страна на потеклото му. В същото време той притежаваше някои подчертано германски черти и в домашните си вкусове, и в педантичния и енциклопедичен подход към всяка форма на фактическо познание. Къщите му бяха пълни с дреболии. Стените бяха като мозайка от малки ловни трофеи и спомени от пътешествия. В подхода му към всеки сюжет той обичаше да започва от началото и да отива до края, а голяма част от разговорите му се състоеше в съобщаване или в придобиване на сведения... Човек можеше лесно да си го представи как се разхожда с младата царица в парковете на „Врана“ и ѝ обяснява кое дърво какво е и всичко за пчелите.

Рендел намираше, че една от най-привлекателните черти на цар Борис беше неговата естествена учтивост, която го караше да показва приятелска вежливост към всеки, от всяка класа, „понеже той беше напълно лишен от снобизъм“. „На един официален обяд в Англия например той заговори един бивш британски подофицер, който се беше бил на македонския фронт през Първата световна война. Царят веднага идентифицира батареята на подофицера и намери да каже нещо подходящо и любезно. Друг път — отбелязва Рендел — той изуми английския морски аташе с познанията си за всички кораби, на които офицерът беше служил, за капитаните и въоръжението им и за скорошни събития в британската флота.“ Рендел също спомена, че „царят беше известен с незабавното си появяване навсякъде, където имаше земетресения, наводнения и други катастрофи, като оказваше лично конкретна помощ“.

„Обаче — пише Рендел — неговата германска усърдност не правеше никога разговора му скучен. Той беше твърде добре информиран и особено наблюдателен, за да не бъде интересен. Но той

инстинктивно предпочиташе комплицираните обяснения пред простите и понякога анализът на някой политически проблем се губеше в сложни предположения върху тайните причини, които всъщност водеха до съвсем обикновени събития... Част от тази комплицираност се дължеше може би на пъргавината на ума му и на бързината на неговите реакции. Той наистина беше готов бързо да възприеме някое ново мнение или да се вслуша в някой намек. Ако това го караше понякога да следва дори и алюзии, които изобщо не бяха направени или не бяха предназначени, това беше може би една по-малка грешка, отколкото липсата на способност за възприемане или бавно схващане. Това понякога даваше основание да се предполага, че въпреки привидната му прямота той всъщност беше склонен да се заглежда твърде много зад ъглите.“

Рендел смяташе, че за цар Борис е нещастие това, че семейството му трябваше да живее толкова дълго в „една традиция на лавиране, ако ли не и на интриги, а не на истинско водачество“. Това, което той наричаше „Кобургската политическа техника“, беше станало, според британския дипломат, нещо опасно и злонамерено при Фердинанд, когато той се бе опитал да изправи Русия и Австрия една срещу друга. „Борис беше възпитан в тази традиция на маневриране и интриги“ — смяташе той.

Английският министър намираше тази страна на Борисовия характер по-малко привлекателна. Според Рендел цар Борис имаше кобургския инстинкт „да се уповава повече на маневриране, отколкото на пряма и ясна политика. И тъй като положението в Европа се усложняваше, тези маневри станаха по необходимост по-komplицирани и вследствие на това самият той все по-малко и по-малко способен да възприеме една напълно откровена и праволинейна позиция. Така той рядко казваше някому цялата истина и постепенно загуби, първо, нашето доверие, а накрая дори и доверието на германците“.

Според наблюденията на Рендел, „това разчитане на маневри също усложни отношенията му със собственото му правителство. Той се страхуваше непрекъснато, че някой национален лидер може да изпъкне напред, някой, който би могъл да оспорва с успех неговия авторитет. Затова той непрекъснато се мъчеше да поддържа равновесие между различните си министри... Тази грешка, аз мисля, се дължеше

донякъде на слабост. У него имаше наистина нещо от «доктор Джекил и мистър Хайд», което правеше мъчно човек да му има пълно доверие“.

„Зад всички тези страни на неговия характер на мене ми се струва, че лежи някакво неловко безпокойство, съзнанието, че за много чужди правителства той е бил винаги повече или по-малко подозрителен, ако не за друго, то защото беше син на баща си и защото неговата страна не беше обичана. Може би не е неестествено, че той прави впечатление на човек, преследван от своето минало.“

Рендел виждаше две причини за това: третирането, на което Борис беше подложен от страна на баща си, и драматичните обстоятелства, при които той беше призван на трона. „Той беше израсъл между нещастия и катастрофи — отбелязва Рендел. — Беше свидетел като млад офицер, в момента на поражението на България през 1918 г., на жалкото и безредно отстъпление на армията, последвано от враждебната и унизителна окупация на френските войски.“ Борис беше наследил, според думите на британския министър, едно разорено царство, пред прага на истинска анархия. Но когато Рендел пристигна през юни 1938 г. в София, той можа да констатира, че „страната беше започнала да осъществява истински напредък към възстановяване и благоденствие“.

Друг английски посетител, известният публицист Харолд Никълсън, също писа за срещите си с цар Борис през 1938 г.: „Вчера имах аудиенция с цар Борис. Той съвсем не се оказа такъв, какъвто го очаквах. Снимките му го показват като един мрачен и тържествен човек, но той е точно като един забавен французин, пълен с жестикулации и вицове. Той ме задържа повече от два часа и почти през цялото време ми разказва истории за своите преживелици. Той е, без съмнение, един от най-очарователните хора, които съм срещал някога. Знаете, че нямам никаква слабост към царски особи и че изкуствеността в отношенията с крале обикновено ме отегчава. Но цар Борис би бил очарователен, ако човек го срещне в някой вагон-ресторант и завърже разговор с него. Той ми напомня на Атли. Историите му се слушат с трепет“.

* * *

Едва ли някой филмов режисьор би могъл да постави по-странна сцена. Планината, все още заспала, е черна и мълчалива в студения предутринен час. Летните звезди са изчезнали от небето над Рила и когато бледната светлина от изток полека осветява хоризонта, човек започва да различава назъбените скалисти върхове, които заобикалят седемте рилски езера. Растителността на 2300 м височина е оскъдна и близкият планински циркус не се е променил много от геологическите времена, когато ерозията го е оформила като един огромен амфитеатър.

Тъмнината постепенно се разпръсва, за да открие най-сюрреалистичната гледка, която човек може да си представи. Въпреки необикновения час широката поляна е пълна с хора: стари и млади, мъже, жени и деца може би 600 или 700 души, може би повече. Дисциплинирано, мълчаливо, в редици от трима или четирима, те се нареждат в огромен кръг около една импровизирана платформа, където дузина музиканти, повечето цигулари, се канят да засвирят.

Хоризонтът е вече запален. Ражда се нов чудесен юлски ден. Оркестърът засвирва. Стотици силуети започват да се движат ритмично в една странна смесица от гимнастика и бавен танц, докато от усамотените планински върхове отекват думите на техния хор:

*Ето го, ражда се красивия ден.
ето го, слънцето към нази грей.
Химни в гората весело птиченце пей.
Бодро играем по росни треви и цветя.
Светлата радост обилно ни грей.
Сила в душата безспирно излива ни тя.*

Първите лъчи на слънцето се измъкват от мрака зад хоризонта и пробождат небето. Искрена радост осветява лицата, устните шепнат думи на благодарност. Слава на Господа! Слава на Слънцето! Слава на Учителя!

Учителя е там, между тях, един буден старец с бяла брада и дълга до раменете бяла коса, спретнат в светлосивия си костюм и бяла риза с диамантена игла на връзката. Петър Дънов, основателят на „бялото братство“, е доста над седемдесет години, но изпълнява

движенията на „паневритмията“ (както наричат този танц) с по-голяма леснина, отколкото много от по-младите му ученици.

Оркестърът преминава на валсово темпо и „братята“ и „сестрите“ започват да пеят „Красота, Подвижност“, друг химн, композиран от Дънов, самия той отличен цигулар.

*Всяка сутрин в ранен час, слънцето посрещаме.
Лъчи, въздух и роса, радват нашите сърца.
Вдъхновени мисли в нас да потекат
и красиви чувства да растат.
Грейнали лъчи навред. Радост блика в целий свет.*

Както правеха всяка година, дъновистите бяха дошли в лагера си в Рила, за да прекарат лятото сред природата, като спят в палатки, ядат проста вегетарианска храна, отдават се на съзерцание и слушат беседите на Учителя. Темите на проповедите бяха най-разнообразни: от Карма и прераждане до „Невидимия свят“, важността на страданието, изчезналият континент Атлантида, техниката на правилното дишане и над всичко, силата на универсалната Любов. След гимнастическия обред тази сутрин беседата на Дънов беше на тема музика...

„Музиката съдържа върховните закони на Сътворението — казваше той. — Тя е връзката между света на ангелите и света на хората. Както дишането е нужно за пречистването на кръвта, така и музиката е необходима за пречистване на чувствата. Има връзка между музикално чувство и интелигентност. На тази земя върховният израз на интелигентността е музиката, защото музиката е кондензирана светлина, а светлината е израз на мисълта...“

Дънов насърчаваше своите последователи да пеят и танцуват, защото чрез музика те ще бъдат в състояние да общуват със „съзнанието на Природата“ и с „висшите същества на спиритуалния свят“.

Този вид беседи, където християнство, теософия и популярна наука бяха примесени с голяма доза мистицизъм и окултизъм, бяха спечелили значителна популярност на Учителя. Неговото „Бяло братство“ наброяваше десетки хиляди последователи не само в

България, но и в чужбина: от Франция чак до Япония. Обаятелен проповедник с магнетични благи очи, Петър Дънов беше син на свещеник от Варненска област и беше роден (или „въплотен физически“, както той предпочиташе да казва) през 1864 г. На 24-годишна възраст, през 1888 г., той тръгва за Съединените щати, където седем години учи теология и медицина. Когато се завръща в България, той живее пет години, до 1901 г., като отшелник, като започва да пътува из страната, за да проповядва. Установил се в София от 1904 г., той постепенно развива своя собствена религия и към 1918 г. основава „Бялото братство“. Сектата вярваше, че веднъж на много векове се ражда един Учител, който въвежда нова епоха в еволюцията на човешкия дух и помага на хората да станат едно цяло със съзнанието на Вселената. Орфей, Заратустра, Лао Дзъ, Кришна, Буда, Исус Христос и Мохамед бяха такива велики учители. Последният „Пратеник“ на земята беше самият той, казваше Дънов за себе си с обезоръжаваща искреност и пълна сигурност. „Аз съм изпратен от Божествения свят да провъзглася Любав и донеса неговата власт в Живота“ — казваше той.

Неговите последователи бяха убедени, че Учителя притежава дарби на ясновидство, възнасяне и лекуване. Тъй като броят им се увеличаваше непрекъснато, техният главен лагер „Изгрев“, зад Борисовата градина, стана доста голямо предградие на столицата. Всеки „брат“ или „сестра“ даваха една десета от приходите си на общежитието, с храна и подслон на разположение на нуждаещите се. Противно на много водачи на секти, Дънов не се интересуваше от материални придобивки и водеше спартански живот. Дъновистите бяха обикновено кротки хора, които осъждаха всяка форма на насилие. Като секта те стояха настрана от политиката, макар че някои от тях като личности заемаха важни обществени постове.

Любомир Лулчев, един хубав, с внушителни рунтави мустаци, снажен вдовец на 52 години, остави групата на танцуващите „братя“ и „сестри“ и последва Учителя в палатката му. Той беше запасен майор от войската, уволнен преди петнадесет години, след свалянето на Стамболийски, а сега се смяташе за писател.

Лулчев уведоми Дънов, че този ден щеше да срещне цар Борис. Учителя го изслуша внимателно, после произнесе тихо няколко мъдрости.

— Звездите на този 13 юли 1938 г. са благоприятни за царя — каза той на ученика си, който също се зарадва, че няма да има война.

При едно условие, разбира се... При условие че „се следва правият път“ и че царят слуша добрите си инстинкти, а не лошите. Учителя спомена също някакви сънища, които беше имал, и даде няколко загадъчни съвета. Както повечето основатели на секти и оракули, Дънов говореше често с притчи и неговите предсказания и съвети бяха обикновено изразени по един енигматичен и двусмислен начин. Съвети като например „наблюдавай крушевото дърво и ще научиш как да водиш своя живот!“ или „Не се мий в река, която няма извор!“ бяха провъзгласени за перли на мъдростта от по-възторжените му последователи, но, за жалост не всякога успяваха да дадат много практично напътствие на по-малко посветените. Даже Лулчев, който беше член на „Бялото братство“ още от 1919 г. и адмирираше Дънов, се чувстваше напоследък малко разочарован от липсата на яснота в предсказанията на Учителя.

Беше 7 ч. сутринта, когато Лулчев напусна лагера и пое надолу по хълма пътеката, водеща до местността, наречена Вадата. Той беше придружен от друг „брат“, Йордан, който носеше чайник, пълен с вода от извора на лагера, и една торба с храна. При Вадата те едва имаха време да накладат огъня, когато силуетът на един турист се появи в далечния край на поляната. Той беше облечен в спортен костюм с голф-панталони и носеше бинокъл около врата, бастун и малка раница. Забелязвайки отдалеко двамата дъновисти, той ги поздрави дружелюбно, вдигайки и размахвайки шапката си. Лулчев отвърна на поздрава и когато царят се приближи, избърза към него и стисна сърдечно ръката му.

— Донесох Ви чай за закуска — каза Лулчев, сипвайки гореща вода в чашата и предлагайки на царя прясно изпечена пита, сирене и една зелена чушка.

Когато говореше на цар Борис, той смесваше учтивото „Вие“ с фамилиарното „ти“, което никой друг не си позволяваше в разговор с монарха. Борис се правеше, че не забелязва това, отговаряйки му, както винаги на „Вие“.

— А аз Ви нося плодове от Кричим — каза той.

Раницата му беше пълна с праскови и зарзали.

Лулчев представи Йордан на царя.

— Добре дошъл, Ваше Величество! — поздрави го Йордан, с вдигнати към небето ръце. — Само обичта на Господ ни носи смислен живот!

— Аз съм напълно съгласен! — отговори царят, стискайки ръката на „брата“.

След това той и Лулчев завързаха дълъг разговор за настоящото положение в София. Борис му събщи за последната реч на Кьосеиванов в парламента. Министър-председателят бил малко болен предишния ден, но царят го беше убедил да произнесе речта си на 7 юли.

— Седмият ден на седмия месец — забеляза дъновистът. — Вие избрахте магически цифри за него!

Те говориха за новия законопроект за пресата, който ако бъдеше гласуван, щеше да засили цензурата, една лоша идея според Лулчев. Той се оплака също, че вътрешният министър Николаев заплашваше да забрани всички събрания на „Бялото братство“.

— Светът е като една къща. Ако затвориш прозорците, цялата къща потъва в мрак. А даже и по-лоши неща може да се случат... — предупреди той, без да уточни, малко като загадките на Дънов.

Лулчев имаше навика да говори с царя по един необикновено пряк, понякога непочтителен начин, но в който се четеше една безсъмнена обич, така както някой прост селянин би говорил на по-малък брат. По някаква причина Борис толерираше фамилиарния му груб език и това даже го забавляваше.

— Имате много добра интуиция — каза Лулчев, — но Вашият разум е главният Ви недостатък. Вашият ум е това, което Ви пречи.

— Да, мисля, че сте прав — съгласи се Борис.

Дойде време да се разделят. Царят беше оставил колата с шофьора си далече в подножието, изкачвайки пътеката сам, за да не бъде видян близо около Дъновия лагер. Вече се носеха слухове че той и Евдокия, чиято къща беше построена недалече от „Изгрев“, били последователи на Учителя. Слуховете бяха, разбира се, погрешни. Борис беше дълбоко вярващ източноправославен християнин, който се черкуваше най-редовно, и никога не беше срещал Дънов лично. Но неговите връзки с Лулчев, както и интересът му към метафизиката, подхранваха мълвата.

Той даде останалите плодове на „братята“, които ги преброиха внимателно.

— Деветнадесет! — Лицето на Лулчев светна. — Това е най-доброто земно число! Девет за мене и десет за Учителя.

Занасяйки десетте кричимски праскови на Дънов, Лулчев, му разказа за срещата. По-късно той написа в дневника си: „Учителят беше много любезен и ме покани да ям на неговата маса, което накара много хора да ми завиждат, защото това беше рядка чест“.

Дънов обаче се отнасяше критично към цар Борис.

— Той е обзет само от идеята за трона си и няма никаква идеологическа мотивировка — каза той на ученика си. — Той желае да слуша божественото само докато му е от полза. Той следва една „женска“ линия: когато жените гледат към един мъж, те искат да знаят дали е богат, дали има власт и какво могат да спечелят от него за себе си... Това е женски вид политика. Ако царят иска помощ на невидимия свят, той трябва да действа според Божата воля.

Странната връзка между цар Борис и Лулчев, човек, който се интересуваше от астрология, ясновидство и френология, беше започнала по един необикновен начин. Лулчев, който беше израснал в Русе, беше завършил софийското Военно училище, беше прекарал известно време в Англия и се беше бил в Първата световна война, в която беше ранен. Заподозрян в симпатии към режима на Стамболийски, той беше уволнен от войската след преврата от 1923 г., което го остави без работа и във финансово затруднение.

Лулчев беше опитал различни професии и беше започнал да пише романи и разкази, но без особен успех. Един ден, през 1925 г., той попита свои приятели, семейството на запасния ген. Алекси Стоянов, които бяха близки на двореца и последователи на „Бялото братство“, дали могат да уредят да види царя, за да му обясни лично мъчнотиите си. Няколко дни по-късно генералът го покани един следобед в къщата си и без никакви обяснения го поведе към зоологическата градина. Този ден тя беше затворена за публика, но Стоянов го заведе до къщата на директора. Неочаквано на вратата се появи цар Борис.

Изненадан, Лулчев силно се смути. Той беше облечен в стар евтин костюм, едно овехтяло палто и износени гумени обуца.

Вероятно от смущение, като се ръкува с царя, Лулчев каза почти предизвикателно:

— Вие не сте цар за мене!

Изненадан, цар Борис отговори кротко:

— Знам, знам, драги Лулчев, за Вас Христос е царят!

Въпреки нетактичното начало разговорът премина добре. Лулчев изложи собственото си мнение по вътрешното положение в страната и недоволството на народа. Царят го изслуша с искрен интерес, както имаше обичай да прави в честите си разговори с обикновени граждани и непознати хора.

— За съжаление, аз не съм слънце да светя навсякъде — каза той печално.

Тогава Лулчев направи едно предсказание:

— Една голяма буря ще се развихри скоро — предрече той — и в бурята мълнията удря най-високите върхове.

Скоро след този разговор царят беше нападнат на Арабаконак, а катедралата „Св. Неделя“ беше разрушена, при което загинаха хора от софийския елит. Суеверен или не, Борис не забрави Лулчевите думи.

Няма указания, че той е поддържал контакт с дъновисткия си познат чак до 1934 г. Междувременно някои трагедии в личния му живот (неговият тъст загина в атентата в „Св. Неделя“, а пет години по-късно жена му беше убита) тласнаха Лулчев окончателно към мистицизъм и окултизъм. Цар Борис чуваше от време на време за него от ген. Стоянов, който също му предаваше някои мнения и предсказания на Дънов. В 1934 г. генералът уреди друга среща, по време на която Лулчев предсказа, че някой от царската фамилия щеше да умре много скоро. На следния ден белгийският крал Алберт, вуйчо на Борис, загина при злополука в планината. Предсказанието направи дълбоко впечатление на царя и го смути много, още повече че той беше убеден, че Алберт се е самоубил.

След това Борис започна да вижда Лулчев по-често в двореца, във „Врана“, в „Царска Бистрица“ или в къщата на ген. Стоянов, като понякога искаше мнението му за различни хора. Между дворцовите чиновници Лулчев познаваше само Генчев, който по това време беше близък политически съветник на царя. Изглежда, че сведенията, които Лулчев му носеше, интересуваха Борис, но той не се отнасяше към него като към истински съветник. Няма конкретни данни той някога да

е последвал наистина някои от съветите, които дъновистът му даваше с такава готовност и словоизлияние.

Колкото се отнасяше до предсказанията и анализа на сънища, правени от Лулчев и Дънов, Борис беше наистина заинтригуван и въпреки строго научната си нагласа той не отричаше изцяло възможността, че може да има нещо вярно във феномените на телепатия, лоши предзнаменования и свръхсетивни усещания^[7].

* * *

В 1938 г. през време на годишното им пътуване в странство, цар Борис и царица Йоанна посетиха Шотландия, където прекараха няколко дни с британската кралска фамилия в замъка Балморал. Те видяха и една международна изложба на пеперуди, към която Борис прояви специален интерес.

Това беше период на много голямо международно напрежение. След „Аншлуса“ на Австрия, през март същата година, страхът от въоръжен конфликт се беше засилил значително и през месеците, които последваха, германските претенции върху чехословашката Судетска област доведоха западните демокрации пред прага на война с Хитлеровия Райх.

Преди идването си в Англия цар Борис беше прекарал няколко дни в Италия, където се видя с Мусолини. При пристигането си в Лондон той се срещна с ръководителите на английския Форейн Офис — лорд Халифакс и Александър Кадоган — и им предаде изказаното от Дуче желание за подобряване на англо-италианските отношения. Тази информация, идваща от главния съюзник на Хитлер по време на судетската криза, беше посрещната с особен интерес и плаха надежда в Лондон.

Когато министър-председателят Невил Чембърлейн чу, че цар Борис на връщане за България ще минава през Германия, той също поиска да го види. Нормално, протоколът изискваше министър-председателят да посети българския държавен глава в хотела му. Но в разгара на чехословашката криза Чембърлейн не можеше да напуска резиденцията си този ден. Поради това цар Борис с готовност се съгласи да му направи визита на „Даунинг стрийт“ № 10. Срещата

премина много добре. Министър-председателят подчерта желанието на Великобритания за мир, ако Хитлер не предявява прекалени искания. Като обеща да направи всичко по силите си, за да предотврати едно катастрофално сблъскване между Великите сили, цар Борис прие неофициалната мисия на посредничество.

Борис искрено искаше разбирателство между Германия и Англия. Германският пълномощен министър в София, Рюмелин, докладва на Рибентроп, че българският цар оценява мощта на Великобритания и я счита за решаващ фактор в една бъдеща война. Цар Борис също вярваше, че предлагайки да помогне на Чембърлейн, „аз отворих по-широко английските врати, досега затворени за интересите на България“.

През септември, след една кратка визита до Париж и Швейцарци, цар Борис пристигна в Берлин, където се срещна първо с Гьоринг и после с Хитлер. Гьоринг беше във войнствено настроение, твърдейки самоуверено, че войната може да се локализира и няма да трае повече от две седмици. Борис отговори, че локализирането на конфликта е невъзможно.

— Англия — каза той — положително ще влезе във войната и ще бъде подпомогната от нейните доминиони. Тя е бавна в обявяване на война, но веднъж започне ли боят, тя ще се бори до края.

Съветът на царя беше, че ще бъде върховна лудост за Германия да предизвика война, защото това би обърнало целия свят срещу нея, със същите катастрофални резултати, както през 1918 г.

Той говори в същия смисъл и на Хитлер, с когото се срещна на 25 септември, на върха на кризата. Фюрерът беше много възбуден този ден, но тъй като цар Борис беше една от редките личности, към които Хитлер изпитваше уважение, и колкото и да е странно, даже един вид възхищение, го изслуша внимателно. Борис го увери, че говори като стар приятел на Германия, който през Първата световна война се беше бил рамо до рамо с германските войници и който иска да спести на Германия следващата „фатална катастрофа“.

— Опасна илюзия е да се вярва — каза той, — че Великобритания няма да се намеси в Чехословакия. — Той описа откровено и обективно какво беше видял току-що в Англия: нейната мощ, непоколебимостта на населението и готовността ѝ да понесе една дълга борба. — Британската империя никога не е била побеждавана в

никоя важна война — настоя той — и може да сте сигурни, че и този път, ако влезе във войната, няма да бъде бита.

Цар Борис приведе подобни доводи и пред Рибентроп, когото видя по-късно през деня. Външният министър отхвърляше опасността от американска намеса поради страх от Япония. Царят го намери „арогантен и неподатлив“ и изрази своя скептицизъм към способността на Япония да задържи Съединените щати извън войната.

По-късно Борис каза на Рендел, че беше намерил Хитлер за помъчен от Гьоринг, но че и двамата бяха склонни да вярват в британската слабост. „Царят ги убеждавал, че са напълно заблудени — докладва Рендел. — Не само че Англия винаги реагира остро и с все по-голяма ефикасност, колкото по-грубо е настъпена, но тя си има своя добре познат начин да спечелва крайната битка, колкото и неподготвена да бъде в началото.“ Когато Гьоринг изказал съмнения, че Съединените щати биха се присъединили към Англия, защото „Япония ще се погрижи за неутралитета на Съединените щати“, цар Борис отговорил, че е по-вероятно японо-германското сътрудничество да предизвика Америка, отколкото да я успокои. Рендел писа по-късно: „Цар Борис вярваше, че е убедил Гьоринг (а може би и Хитлер, поне по това време), че Англия е готова да се бие и че една война би представлявала сериозен риск за Германия“.

Нацистките водачи обаче бяха твърдо решени да анексират Судетската област или като навлязат с войски в Чехословакия, или като подсигурят мълчаливото съгласие на западните държави под заплахата от война.

Четири дни след разговора на Борис с Хитлер френският и британският министър-председател се срещнаха с фюрера и Дуче в Мюнхен и се съгласиха да върнат Судетите на Германия. Имаше указания, че Хитлер ще заповяда навлизането в Чехословакия през седмицата, което щеше да доведе до англо-френската намеса. В този случай Втората световна война щеше да започне през септември 1938 г., вместо септември 1939 г. Не е възможно да се установи дали намесата на цар Борис е убедила фюрера да предпочете Мюнхенската конференция пред една незабавна военна операция. Факт е, че войната бе забавена с една година и че Чембърлейн мислеше, че това стана по заслуга на царя. След Мюнхенската конференция, която по-късно стана символ на поражение и капитулация, той даде инструкции на

Рендел, „да благодари на цар Борис за това, което беше направил и да му каже, че той считаше, че царят беше действал като «голям европеец»“. Рендел разказва: „Цар Борис беше доволен и трогнат от съобщението... Той се обърна към мене и молейки ме да благодаря на г-н Чембърлейн за думите му, каза малко тъжно: «Nous deux, nous sommes les seuls vrais pacifistes, lui et mois».“ (Ние двамата, ние сме единствените истински пацифисти, той и аз — фр., б.а.).

[1] Българите нямаха голямо уважение към румънските офицери, които те считаха за суетни и несериозни. — Б.а. ↑

[2] Намекът за югославския крал Александър, който взе цялата власт в ръцете си като диктатор, след като разтури парламента. — Б.а. ↑

[3] И аз също, за жалост! (нем.). — Б.а. ↑

[4] Прякор на ген. Луков. — Б.а. ↑

[5] Прякор на Кьосеиванов. — Б.а. ↑

[6] Друг прякор на ген. Луков. — Б.а. ↑

[7] Според така наречения „Дневник на Лулчев“, изнесен през периода на комунистическия Народен съд, Лулчев предявяваше претенции, че е играл важна роля като интимен политически съветник на цар Борис. Това би трябвало да се приеме с известни резерви:

1. Никакъв ръкописен дневник не беше представен. Лулчев твърдеше, че текстът на пишеща машина бил преписан от него по-късно, през 1940 г., според оригиналния ръкопис. Това значи, че той е имал време да промени и прередактира първоначалните бележки.

2. Лулчев се гордееше, че е писател на романи, имаше слабост към разкрасени истории и освен това обичаше да се хвали с приятелството си с царя.

3. Почти никоя от Лулчевите истории не беше потвърдена от други участници в споменатите политически срещи, които той описва, даже не и в показания, редактирани и представени от комунистическите следователи. — Б.а. ↑

ОСЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

НАТИСК ОТ ВСИЧКИ СТРАНИ

Консолидирането на личния режим на цар Борис съвпадна с един период, когато отношенията му със старите му доверени хора претърпяваха промени. В предишните години имаше двама души, с които той разискваше всичките си както политически, така и лични проблеми: княгиня Евдокия и Първан Драганов.

Ролята на Евдокия се беше променила след брака на цар Борис. Неоспорима първа дама в царството до 1930 г., най-близък приятел и довереник на брат си, тя беше постоянно наоколо, оказвайки голямо влияние върху него и антуража му. Сега, сведена до второ място, тя го виждаше насаме все по-рядко. Въпреки че отношенията ѝ с царицата бяха коректни, в двореца, където живееха и двете, се чувстваше известно напрежение. Те невинаги устояваха на изкушението да се критикуват взаимно и да си отправят заядливи забележки. Когато например нахлуващата италианска армия понесе унижителни поражения от малобройната албанска войска, Евдокия каза един ден на масата:

— Чухте ли за вчерашното земетресение в Албания? Оказа се, че това било всъщност италианската армия, която се разтреперила, когато албанците започнали да стрелят.

Цар Борис, който искаше да има мир вкъщи, не можеше да понася тези семейни търкания и когато видя, че нещата не се подобряват, той подхвърли, че би било по-добре Евдокия да си има свой дом, достатъчно наблизо, за да бъде с тях, когато пожелае, като същевременно запази своята независимост. Гордата княгиня се изнесе наскоро след това, като твърдеше, че била много щастлива в хубавата вила, която беше построила за себе си. Обаче в моменти на горчивина тя се оплакваше, че била „прогонена от бащината си къща“.

Драганов, другият довереник, пред когото Борис разтваряше сърцето си по политически, както и по лични семейни и финансови въпроси, беше тогава пълномощен министър в Берлин. Царят го

виждаше надълго всеки пък, когато пътуваше в чужбина, и бившият адютант продължаваше да го съветва с шифровани телеграми и писма между посещенията. Но разстоянието помежду им не можеше да не се отрази на отношенията им. Освен това пряките забележки на Драганов понякога дразнеха царя. Борис му имаше доверие, защото бившият офицер беше един от малкото хора, които му говореха съвсем откровено и се осмеляваха открито да изказват несъгласието си с него. И все пак от време на време царят се засягаше, когато Драганов му казваше неща, които той не искаше да чуе. Тогава Борис охладняваше за известно време към него и избягваше да се виждат в продължение на седмици и месеци, докато отново почувстваше нужда от мнението или съвета му.

Царят имаше и други близки хора, но отношенията му с тях бяха повече категоризирани. Той не говореше например за политика с царицата, нито пък разискваше личните си проблеми даже и с най-близките си политически съветници.

Извън работата си царят прекарваше повечето от времето си с царицата, която се интересуваше от семейството си, от изкуство и от благотворителност. Царица Йоанна се държеше настрана от държавните работи не само по наклонност, но също поради начина, по който беше възпитана. Освен това Борис не беше от онези съпрузи, които носят вкъщи грижите от работата си. В резултат на това политиката никога не беше тема за разговор с неговата съпруга.

Той държеше и брат си извън държавните работи, въпреки че Кирил живееше в двореца и не знаеше как да запълва времето си. Те останаха близки другари за лов и пътуване и обичаха да прекарват заедно редките свободни съботи и недели, когато можеха да се отпуснат и да споделят детски спомени и фамилни шеги.

Павел Груев беше човекът, който през работната седмица виждаше царя най-често. Като началник на частния царски кабинет той имаше възможността да бъде с него няколко пъти на ден и още по-често да говори с него по телефона. В действителност цар Борис подписваше укази, отваряше поверителни доклади и писма и разискваше черновки за речи в канцеларията на Бачо Павел. Той се чувстваше много удобно в тези две стаи на партера, до главния вход на двореца, със стени, покрити с портрети и големи картини на военни сцени. Високите прозорци на канцеларията гледаха на юг, към

дворцовия парк. Груев беше може би най-довереният човек между сътрудниците на Борис, който ценеше особено неговата едва ли не преувеличена дискретност. Когато например посетители го питаха дали царят е в града или отсъства, Груев отиваше до прозореца, поглеждаше към дворецовия покрив и отговаряше:

— Изглежда, че Негово Величество е тук: виждам, че щандартът е вдигнат.

Друг път журналисти го питаха закъде е заминал царят предната вечер.

— Заминал ли? Наистина? — Груев се правеше на изненадан. — Той не ми каза, че ще пътува.

Когато журналистите го информираха, че снимки, показващи Груев да изпраща цар Борис на Ориент експреса, бяха вече в сутрешните вестници, Бачо Павел се усмихваше закачливо:

— Ех, тогава трябва да е вярно...

Когато беше насаме с Груев, царят можеше да изостави всякаква предпазливост и свободно да даде израз на най-острите си преценки за хора и събития, както и на интимните си мисли и планове. Най-често разговорът с него придобиваше формата на монолог, който започваше доста спокойно, вървеше кресчендо, като обхващаше цялата гама на емоции — от съчувствие до възмущение и гняв, от хумор до примирение и варираше между оптимизъм и самообвинение. Монологът беше прекъсван от време на време само от търпеливото „Oui... oui...“ на Груев (те имаха навика да говорят на френски, в случай че можеха да бъдат чути от дворецовия персонал) или от незаангажиращото „Хм... хм...“, което означаваше нещо средно между съгласие и несъгласие, но което показваше интерес и разбиране. Обикновено езикът на царя беше цветист, а нерядко и твърде хаплив. Груев знаеше, че когато Борис изпадеше в ярост, беше безполезно да му се противоречи, затова, клатейки побеляващата си руса брада, той изчакваше, докато бурята премине. Тогава най-спокойно и аналитично той даваше почтително своето мнение. Царят обикновено напускаше стаята успокоен и уравновесен.

Свикнал да се уповава на обективността на Груев, Борис се вслушваше в неговите съвети. Обаче когато трябваше да действа, той имаше нужда от други, по-бойки помощници, за да маневрира между съперничаещи си политици. Груев беше тих и скромен човек, който

нямаше нито необходимата енергия, нито вкус към политическата арена. Нещо повече, една неотдавнашна операция на синусите и влошаващият се флебит на краката му го бяха състарили преждевременно. На 60-годишна възраст той показваше признаци на умора.

Беше в характера на царя да търси съвет и одобрение от външни лица, даже и да пренебрегва понякога редовните официални канали, без разлика колко доверие имаше на един министър-председател или на своите собствени съветници. Без да принадлежи към категорията владетели, които изпадат под влияние на *éminences grises* (тайни съветници — фр.), Борис все пак често поверяваше тайни политически мисии на лица без никакъв официален пост или отговорност. Така в миналото офицери като адютантите му Багрянов и Драганов го съветваха и действаха като царски пратеници при чисто политически положения, засягащи цивилното правителство. Инспекторът на царските дворци Димитър Генчев служеше като посредник в неофициалните контакти с политици и кабинетни министри. Но към 1938 г. царят вече престана да използва Генчев като свой главен доверен емисар.

Тази роля беше все по-често поверявана на един човек без никакъв политически опит — архитекта Йордан Севов. Към 1939 и 1940 г., когато Севовият сив спортен форд се намираше, дискретно спрял, в някоя странична улица, близо до зданието на Министерския съвет, посветените знаеха, че вътре се разисква някакъв въпрос от интерес за двореца. Севов не трябваше да има предварително уговорена среща с министрите. Когато той влизаше в Министерския съвет, министрите оставяха другата си работа, за да го приемат.

Севов, висок представителен мъж на 47 години, който слабо накуцваше, беше известен софийски архитект и вече бе проектирал няколко строежа за царското семейство. Той беше израснал в Търговище, отгледан от майка си, вдовица с оскъдни средства. Беше учил във Военното училище в София, което завършил точно навреме, за да служи в Балканската и Световната война. След напускане на войската с чин капитан бе отишъл да следва архитектура в Дрезден. Неговият професор по градоустройство, един австриец, за чиято дъщеря той се оженва по-късно, изготвяше планове за Анкара. Севов отива в Турция като негов асистент. Като много жители на Търговище

той говореше турски. В Анкара Севов беше представен на Кемал Ататюрк, с когото установи приятелски отношения. Турският диктатор, който беше живял в София през ранната си кариера като военно аташе, познаваше добре България и имаше симпатии към българите. Той ангажира младия архитект да изработи планове за неговия чифлик и по-късно — да проектира една от резиденциите му, близо до столицата.

Севов беше останал с дълбоко впечатление не само от силната личност на Кемал, но също и от смелите идеи, приложени на практика от неговия авторитарен режим. Примерите с успешните реформи на турския президент повлияха окончателно на неговото мислене. Той самият обаче нямаше желание да навлиза в политиката и когато се завърна в България, се отдаде изключително на професията си. Той се ожени втори път, имаше две деца и тъй като не беше много общителен, водеше тихия безметежен живот на заможната софийска буржоазия.

Севов беше роднина на Багрянов, което вероятно беше причината да бъде препоръчан на княгиня Евдокия, когато тя реши да построи къщата си. Понеже вилата излезе сполучлива, цар Борис го ангажира да ремонтира в Кричим любимата вила на царицата. По-късно царица Йоанна му възложи да проектира детската болница, платена с нейни собствени средства, която тя подари на град Трявна.

Отношенията с архитекта бяха приятни, макар че той се оказва един независимо мислещ професионалист, който защитаваше упорито своите решения и внушения даже когато царските му клиенти настояваха за някои изменения в планове. Царят уважаваше това и понякога отстъпваше, както беше случаят с новия вход на вилата в Кричим, който той отначало не можеше да понася. Евдокия беше по-малко отстъпчива и след някои несъгласия и спорове за покрива или за прозорците тя окончателно задраска Севов от списъка на познатите си. Истинската причина за нейното охлаждане към архитекта обаче беше по-сложна: Севов се възхищаваше от Германия, докато княгинята беше развила силна, почти органическа ненавист срещу всичко германско, откакто Хитлер беше дошъл на власт.

Освен няколко поръчки, които Севов изпълни за царското семейство, неговият професионален и семеен живот беше напълно независим от двореца и правителството. Той не принадлежеше към света на политиците, изкарваше си добри пари, без да има нужда от

платен държавен пост, и нямаше абсолютно никакви амбиции в обществения живот. Тези черти, прибавени към един жив ум и липса на суетност, заинтригуваха царя. Когато се обръщаха към него за мнение, Севов беше способен да даде обективни и непредубедени отговори. Не след дълго Борис започна да вижда в него човек, представляващ безпартийните, трезви и честни граждани на държавата, човек, който отразяваше здравия разум на истинското „обществено мнение“. Борис, който винаги беше нетърпелив да узнае вярното „обществено мнение“, никога не беше сигурен, че държавници, политици и журналисти, всички те прекалено заангажирани, могат да му докладват безпристрастно. А що се отнасяше до редовните му дворцови сътрудници, съвет, даден от чиновници на заплата, не можеше да предизвика у него същия интерес, нито да бъде така убедителен, както мненията, изказани от независими външни лица.

Борис гледаше на Севов като на интелигентен, лоялен и дискретен човек, който не искаше нищо за себе си — нито пост, нито финансови облаги и положително никаква слава. Царят започна да се среща с него все по-често, като го използваше като резонатор, изпробваше върху него различни идеи и планове, за да види как ще реагира и „народът“. Севов беше винаги на разположение, готов да послужи, говореше спокойно, без емоции с дълбокия си, топъл баритон, създаваше впечатление за смислени мнения. С времето царят започна да го изпраща при разни хора от негово име, за да ги сондира неофициално по известни въпроси.

Въпреки че влиянието му нарастваше, Севов остана дискретно в сянка. Той не присъстваше на никакви тържества, никога не говореше публично и никаква негова снимка не се виждаше във вестниците. Когато посещаваше двореца, той влизаше през задната врата на ул. „Московска“ и отиваше направо в апартаментите на царя, без да се спира в друга дворцова канцелария. Повечето от дворцовите чиновници не го бяха срещали, въпреки че той винаги оставяше на дворцовите телефонисти номерата, на които можеше да бъде намерен по всеки час. Когато царят имаше посетител, Севов никога не присъстваше, даже ако той беше наредил аудиенцията. През време на неговите политически мисии за царя той задаваше въпроси и слушаше много внимателно, но рядко даваше отговори или изказваше лични

мнения. Беше приятен, но по-скоро резервиран събеседник и добър слушател, без да казва никога повече, отколкото смяташе за строго необходимо.

Действащ като очи и уши на цар Борис, Севов присъстваше на сесии на Народното събрание, седнал анонимно в препълнената лежа на журналистите. Член на Дружеството на запасните офицери, една традиционно-патриотична организация, той също влезе в тайната Франкмасонска лежа, чиито членове бяха по-скоро хора с либерални идеи и профренско-британски настроения. В същото време Севов поддържаше връзки и с десничарски организации като „Националните легиони“ и „Ратник“, и двете прогермански. Той даже се държеше в течение, чрез Лулчев, за настроенията на „Бялото братство“ на Дънов. И навсякъде Севов слушаше внимателно — винаги учтив, никога арогантен, като самият той говореше твърде малко. По времето, когато Втората световна война започна в Европа, той беше спечелил пълното доверие на цар Борис и бе станал най-близкият му частен съветник.

Борис продължаваше да се вижда с Лулчев, понякога в къщата на ген. Стоянов, понякога във „Врана“ и „Царска Бистрица“, но когато влиянието на Севов нарасна, срещите на царя с Лулчев станаха по-редки.

Връзката на Борис с Лулчев беше специална и не непременно политическа. Чрез него той търсеше да задоволи едно лично любопитство към мистицизъм и окултизъм, въпреки че самият той никога не се заангажира с „Бялото братство“. В същото време Лулчев беше и добър източник на информация за един малко известен слой от населението, към което Борис хранеше симпатия: бедните и смирени хора, гравитиращи около „Бялото братство“.

Понеже царят смяташе, че Лулчев е добър и критичен познавач на характери, той понякога го питаше какво мисли за разни хора. Дъновистът, комуто не липсваше суета, даваше мнението си с най-голяма готовност и с опустошителна прямота, особено когато се отнасяше до политически фигури и политика. Той се считаше приятел и частен съветник на царя. Друг е въпросът, дали и доколко съветите на Лулчев бяха следвани така, както той си приписваше заслугите. Стар навик на цар Борис беше да изслушва мненията на различни хора по един и същ въпрос. Когато взимаше решението си, някои от тях се чувстваха поласкани, предполагайки, че царят се е повлиял от тях.

Лулчев не предполагаше, той беше сигурен, че „неговият приятел“ действаше по точно определен начин поради неговия съвет.

Слуховете за важната роля на Лулчев дразнеха Борис. Говорейки за това през ноември 1938 г., той каза на д-р Н. П. Николаев:

— Шокиран съм от глупостта на хората, които си въобразяват, че такива влияния могат да се отразят на решенията ми, когато се касае за националните интереси! В XX век държава не се управлява с окултни данни от пророци, астролози и хироманти!

През лятото на 1938 г. стана ясно, че Германия и Италия вървят към сблъскване със западните демокрации. Хитлер беше окупира чехословашките области Бохемия и Моравия, без никаква англо-френска реакция, докато Мусолини беше навлязъл в Албания. Сега, когато следващата цел на Третия райх беше Полша, изглеждаше, че Великобритания и Франция няма да имат този път друг избор, освен да се противопоставят на това със сила.

В случай на война Борис беше взел решението си: България да остане неутрална, да стои извън конфликта на всяка цена. Това беше и твърдото убеждение на министър-председателя Кьосеиванов, споделяно единодушно от членовете на кабинета му. Опозицията също поддържаше категорично политиката на неутралитет.

Колкото и идеологическият конфликт в основата на неизбежната война да беше важен за западния свят (едно глобално сблъскване между демокрация и тоталитаризъм), от българска гледна точка нещата изглеждаха по различен начин, което беше лесно обяснимо. Запазването на мира на Балканите беше най-главният приоритет и върховен национален интерес и когато бурята наближаваше, най-главната грижа, първият дълг на капитана на малкия кораб беше да го държи извън нея. Отхвърлянето на статуквото, наложено чрез мирните договори от 1919 г., беше друг важен фактор. Всеки българин считаше Ньойския договор не само жестоко несправедлив, но също и главната причина за нещастията на нацията. Предвид на това би било нереалистично да не се очаква поне известна симпатия към ревизионизма на Германия. Третият решителен елемент в българското гледище беше страхът от комунизъм.

Още от разказите за ужасите, преживени през болшевишката революция, този страх в България (една слаба, уязвима и географски близка страна) беше искрен, много силен и почти повсеместен сред

буржоазията и селяните. Само една част от работническата класа и незначително малцинство в градовете гледаха със симпатия на съветския режим. Останалото население го смяташе за режим на брутална диктатура, пълен с изстъпления и подчертано презрение към човешките права и светостта на човешкия живот. Русия — като страна и култура — се радваше по традиция на популярност в България, макар че първоначалното преклонение пред големия брат освободител значително охладня в дните след Освобождението, когато неговата мечешка прегръдка беше започнала малко да задушава. Обаче даже и запалените русофили в България се възмущаваха и страхуваха от революцията, която в техните очи беше разрушила повечето от нещата, които те обичаха в Русия: нейната славянска душа, нейната култура и религия и многото изключителни личности, от които те се бяха възхищавали.

Цар Борис споделяше напълно това чувство. Това не беше само защото беше чувал потресаващи истории от жертви, които той познаваше лично, или защото собственият му кръстник, императорът, и семейството му бяха жестоко убити от болшевиките. Съветският режим беше издигнал като държавна доктрина всичко, срещу което Борис като човек философски, етично и естетично се бореше и мразеше: незачитане на човешкото достойнство, кървав терор и пълна липса на състрадание и толерантност. Той, който се разболяваше физически всеки път, когато му представяха да подписва смъртни присъди дори за най-вулгарни убийци, никога не можеше да проумее неумолимата жестокост на всички там лениновци, сталиновци, Берия и тям подобни, даже в името на върховните интереси на държавата и човечеството.

Английският пълномощен министър Рендел смяташе, че големият страх на Борис от Съветския съюз беше, в края на краищата, решаващият фактор в неговата политика. Когато Рендел му намекна веднъж, че Русия се била „уталожила“ и че тя може би не била всъщност толкова опасна, цар Борис отхвърли нетърпеливо подобни доводи.

— Много лесно е за вас в Англия да омаловажавате възможността за революция — казваше той. — Вашите революционери са хора, които се подчиняват на закона и първи биха повикали полицията или пожарната команда в случай на нужда. Една

червена революция, вдъхновена от руснаците, би била съвсем различно нещо тук, при тази буйна и войнствена балканска раса. След векове на борби, робство и кръвопролития българите си остават — въпреки тънкия слой цивилизация, който все още не е имал време да се утвърди — един потенциално свиреп и жесток народ. Веднъж само да се нарушат законът и редът, невероятни ужаси ще последват.

Въпреки влошаващото се международно положение, 1939 г. беше една сравнително добра година за България. Стандартът на живота се беше подобрил извънредно много, отношенията със съседите бяха по-приятелски и неотдавнашните законодателни избори бяха показали, че мнозинството от населението одобрява политиката на цар Борис и безпартийното правителство на Къосеиванов.

Имаше, разбира се, една енергична и открито изразена опозиция, добре представена в малцинството на XXIV Народно събрание от водачите на бивши политически партии, както и няколко комунисти. Обаче върху капиталния въпрос на деня, а именно позицията на България в случай на война между Великите сили, народното единодушие беше пълно: правителството, както и всички политически групи чувстваха твърдо, че България трябва да остане неутрална.

Въпреки че престижът му на отличен министър-председател растеше непрекъснато, Къосеиванов не беше без проблеми. Освен атаките на опозицията срещу неговия безпартиен режим, нарастващи несъгласия го поставиха в конфликт с някои личности от собственото му мнозинство. Най-сериозни бяха конфликтите с председателя на новото Народно събрание Стойчо Мошанов и с министъра на земеделието Иван Багрянов. Мошанов — бивш демократ и племенник на водача на Демократичната партия Никола Мушанов — започна да клони към парламентарната опозиция по причини, свързани с вътрешната и външната политика. Докато Къосеиванов беше идеологически ангажиран с един режим без партии и със силна изпълнителна власт на технократи, председателят на камарата, заедно с много депутати от мнозинството, ставаше все по-благоклонен към исканията на опозицията за по-голяма роля на Народното събрание. Дватама мъже се различаваха също в схващанията си по външната политика. Макар и твърдо да вярваше в политиката на неутралитет, правителството на Къосеиванов гледаше на него в смисъл, че България ще върви „в крак“ с генералната германска политика, за да избегне

всякакво противопоставяне или предизвикателство към мощния Трети райх. Правителството вярваше, че всякаква друга политика би била нереалистична както поради икономическата зависимост на България от Германия, така и поради сходството между ревизионизма на Германия и българския идеал за национално обединение. Това беше също и чувството на цар Борис, но той и Кьосеиванов бяха твърдо решени да направят всичко, за да запазят България извън войната между Великите сили. Борис лично беше убеден, че Германия не може да спечели такава война.

Опозицията беше противогерманска, но докато така наречените „буржоазни“ партии, както и земеделците и социалистите, симпатизираха на англичаните и французите, комунистите клоняха към Съветския съюз. Стойчо Мошанов, приятел на западните демокрации, беше най-близък до опозиционните си колеги, които вярваха, че една неутрална България имаше по-добър шанс да осъществи своите национални идеали чрез мирни преговори с Великобритания и Франция, отколкото ако застанеше на страната на Германия. Това негово чувство го отчужди от колегите му в правителственото мнозинство. Когато той предприе официална визита до Лондон и Париж през юли, точно когато Кьосеиванов посети Хитлер за пръв път, министър-председателят силно се разгневи и публично дезавуира визитата на Мошанов. Конфликтът между двамата държавници стана открит.

Междувременно конфликт избухна и вътре в кабинета, който противопостави Кьосеиванов на неговия министър на земеделието Багрянов. Това беше по естество сблъскване на личности, съперничество между министър-председателя и бившия довереник и приятел на царското семейство, който все още, макар и спорадично, поддържаше контакт с царя. Кьосеиванов не можеше равнодушно да наблюдава как Багрянов пътува неспирно из страната, държи забележителни речи, като оповестява важни икономически планове и обещава основни реформи, при това без да се съветва с него. Понякога идеите му бяха в несъгласие с идеите на Кьосеиванов, което шефът на правителството считаше за нетърпимо особено сега, когато известен брой депутати, изглежда, сформираха клика около Багрянов.

През май цар Борис повика Багрянов в ловната си хижа в Овнарско и в присъствието на Лулчев го смъмри остро. Царят му каза

да избере между поста член на кабинета и член на опозицията, понеже не можеше да бъде едновременно и двете. Той се оплака също от поддръжниците на Багрянов, между които имало няколко неприятни типове, които поради Багряновите връзки с двореца можеха да се отразят неблагоприятно върху името на царя. Багрянов обеща да бъде лоялен член на правителството и да се съветва с министър-председателя или с царя, преди да държи важни речи. Една кабинетна криза беше предотвратена, но конфликтът между двамата общественици остана прикрит. И въпреки че Кьосеиванов още се радваше на доверието на царя, Багрянов имаше по това време поддръжката на Севов и Лулчев, факт, който не можеше да се подценява.

През лятото на 1939 г. цар Борис, окончателно убеден, че войната не може да бъде избегната, съсредоточи усилията си в маневриране между Великите сили, всяка от които все повече и повече го ухажваше. Пред всички тях — Германия, Англия, Франция, Италия и Съветския съюз — той защитаваше тезата, че нищо няма да служи по-добре на техните респективни интереси на Балканите от една силна и неутрална България. Борис убедително обясняваше тези аргументи на редовните им дипломатически представители в София, както и на многобройните извънредни пратеници, които започнаха да посещават страната. Председателят на Народното събрание Мошанов представи същите аргументи пред крал Джордж VI и лорд Халифакс в Лондон, и в Париж пред министър-председателя Даладие и президента на парламента Ерио. Същата теза беше чута от Хитлер и Рибентроп през време на берлинската визита на Кьосеиванов на 5 юли, едновременно с уверенията, че България няма да подкрепи никаква коалиция или акция, насочени срещу Германия. Уверенията на Кьосеиванов бяха искрени и отразяваха чувствата на голяма част от българското население, когато той припомни и старото бойно другарство между двете нации през Първата световна война, и техните настоящи общи интереси, включително едно справедливо ревизиране на договорите от 1919 г. Той изяви също загрижеността от скорошните турски маневри близо до българската граница и за внезапното засилване на турската бойна готовност. Кьосеиванов настоя, че Германия трябва да достави незабавно исканите оръжия, за да има силен, макар и неутрален, приятел на Балканите.

Хитлер прояви разбиране към позициите на България и не настоя за сключване на военен съюз. Обаче той обясни (много красноречиво според Кьосеиванов) своите собствени възгледи върху света.

— Народите — каза Хитлер — се делят на две категории: тези, които имат само ограничен достъп до необходимите световни ресурси, и тези, които са осигурили за себе си по-големия дял от жизнено пространство и богатство. Първата група от народи се опитва да промени това положение, докато втората се опитва да го запази. Тъй като Германия принадлежи към първата група, икономически фактори я принуждават да търси ревизия на съществуващото положение, за предпочитане по мирен начин. Но ако това е невъзможно, Райхът ще прибегне до война. Понеже България също принадлежи към първата група като жертва на мирните договори — наблегна той, — нейната съдба е да върви рамо до рамо с Германия.

Като резултат от визитата на Кьосеиванов доставката на оръжия беше ускорена. Цар Борис беше успокоен, че Хитлер не беше настоявал да се подпише военен договор. Още повече министър-председателят се върна с една извънредно важна информация: Рибентроп беше споменал за възможността от решително, сензационно подобрене в германо-съветските отношения.

— Болшевишката заплаха не съществува вече в днешна силна Германия — обясни Рибентроп — и Съветите са прекалено заети с преустройството на своята страна, за да се намесят в европейския конфликт. — Освен това райхсминистърът добави: — Фюрерът не е Наполеон, да търси московска авантюра...

Сдобряването на двамата смъртни врагове, Германия и Русия, можеше да има огромни последици за България. Когато бурята се надвеси над Европа, първата грижа на цар Борис и неговото правителство не беше Англия, нито Франция, две относително отдалечени страни с ограничено икономическо и политическо влияние в България. Непосредствена и сериозна заплаха щеше да бъде евентуалната принуда да се избира между другите два великана, и двамата способни да смажат малка България за няколко седмици, даже за дни: Хитлеровия Райх и Сталиновия Съветски съюз. Докато тези велики сили не бяха във война една срещу друга и не насилваха България да участва в някакви самоубийствени действия срещу едната или другата от тях, Борис, който беше опитен дипломат, все още

имаше някакъв шанс да лавира, да седи настрана и да спаси страната си. Но едно съветско-германско споразумение изглеждаше нелогично по това време, звучеше като самозалъгване, пълен абсурд. Какво стана със свещения кръстоносен поход срещу болшевиизма? А с прословутата комунистическа борба „до последна капка кръв“ срещу фашизма?

И въпреки всичко немислимото се случи. На 22 август 1939 г. беше подписан пактът Молотов-Рибентроп, като по този начин Съветският съюз развързваше ръцете на Хитлер да атакува западните демокрации. За Великобритания, Франция, Полша, Чехословакия и техните съюзници изумителното споразумение изглеждаше като най-чудовищен, циничен и неморален акт, едно предателство. Обаче в България, стратегически, икономически и политически уязвима от всеки руско-германски въоръжен конфликт на Балканите, нацистко-болшевишкият пакт дойде като облекчение, като отлагане на един страшен, фатален срок. Два дни по-късно Кьосеиванов изказа своето задоволство пред германския пълномощен министър Рихтхофен.

Цар Борис обаче беше хранил други надежди.

— Аз исках вие, англичаните, да дойдете до споразумение с Германия — каза той на британския пълномощен министър Рендел. — Вместо това Русия направи пакт с нея! Бъдещето зависи от евентуално разбирателство между Райха и западните сили. Защо се унищожавате взаимно?

Когато Рендел отново намекна, че България трябва да се нареди на англо-френска страна, царят отговори:

— Ние ще чакаме вас, Великите сили, да достигнете разбирателството помежду си и тогава да ни помогнете да разрешим нашите проблеми...

Рендел, който имаше преувеличена представа за силата на проруските чувства в България, отбеляза, че „ефектът от нечестивия съюз между Германия и Русия беше поразителен... Ако Германия и Русия не бяха станали фактически съюзници, страната щеше да бъде дълбоко разделена... Но договорът Молотов-Рибентроп обедини сега почти всички в едно мълчаливо съгласие, подсилено от преобладаващата надежда, че то ще им помогне да останат вън от конфликта. То обедини почти всички, освен може би царя“.

„Така за българския народ като цяло, освен за царя, разликата между Германия и Русия започна да има все по-малко и по-малко

значение. Сътрудничеството на руснаците с германците беше това, което им направи впечатление и им хареса.“

За Рендел „фактическото руско-германско съглашение, което на практика влезе в сила през август 1939 г., даде възможност на проруското мнозинство (в България — б.а.) да приеме прогерманската политика без колебание“. И като отбелязва, че споразумението затруднило до голяма степен неговата мисия, „тъй като цялата тежест на руското влияние в България е твърде голямо и бе прехвърлена изключително на германската страна на везните“, британският дипломат повтаря, че „по това време цар Борис беше почти единственият, който не вярваше в трайността на герmano-руското разбирателство“.

За един къс период нацистко-съветският пакт дезориентира напълно българските комунисти и много от тях се почувстваха излъгани. Но партийното послушание надделя над идеалистичните скрупули, като ръководството на партията успя някак си да обясни идеологическата правилност на споразумението, употребявайки доводи, които звучаха като обида за човешкия ум. Позицията на партията обаче се подобри забележимо, когато полицейските преследвания и заплахи срещу комунистите временно престанаха.

Войната избухна на 1 септември 1939 г. Две седмици след това, на 15 септември, България официално обяви неутралитета си. В същия ден крал Джордж VI написа лично писмо до цар Борис, като го уверяваше, че Англия ще защитава българския неутралитет, ако „той не бъде нарушен от други“.

* * *

С откриването на втората сесия на Народното събрание, насрочена за края на октомври, Кьосеиванов още се чувстваше неудобно по отношение на председателя на парламента Мошанов, чиито прозападни симпатии го бяха направили по-близък до опозицията, отколкото до неговото собствено мнозинство. Министър-председателят смяташе също, че новото международно положение (започването на войната и герmano-съветският пакт) изискваше ново народно допитване, за да се потвърдят както решението на България да

остане неутрална, така и народното одобрение на режима. Поради това той предложи на царя да разтури XXIV Народно събрание и да обяви нови всеобщи избори.

Приемайки идеята, която налагаше автоматичната оставка на кабинета, през октомври царят предприе широки консултации с шестнадесет политически личности, включително водачите на опозиционните групи. Много бивши партийни водачи критикуваха безпартийния режим, настоявайки да се сложи край на системата от кабинети на технократи, но те всички подкрепиха напълно политиката на неутралитет.

На 24 октомври беше сформиран нов Кьосеиванов кабинет и изборите бяха оповестени. Царят беше поискал от своя приятел Багрянов да остане в правителството и да сътрудничи със своя съперник министър-председателя, за да се осигури победата на режима. Отношенията между царя и Кьосеиванов обаче постепенно охладняваха. През време на преустройството на кабинета и консултациите с опозицията Борис постоянно се срещаше със Сегов и Лулчев и разискваше някои от планове си с тях. Сегов даже подхвърли идеята за заместване на министър-председателя с финансовия министър Добри Божилов, но царят реши, че Кьосеиванов трябва да остане поне до края на изборите. Листата на новите министри беше изготвена лично от царя, преди да бъде представена на министър-председателя, който нямаше друг избор, освен да я приеме. Имаше четирима нови министри, трима от тях, препоръчани от Сегов, между които беше Петър Габровски, способен и енергичен софийски адвокат, един от основателите на десничарската прогерманска организация „Ратник“.

Кьосеиванов, който се чувстваше все по-безсилен и огорчен, предложи по-късна дата за изборите, но това беше отхвърлено от царя. Кьосето преди всичко не искаше Багрянов в кабинета си. Царят изпрати Груев, който беше близък на Кьосеиванов, да го успокои, но министър-председателят вече се чувстваше дълбоко засегнат от монарха.

— Аз не искам да бъда използван като трамплин за Багрянов — каза той, подозирайки, че готвеха Сеговия приятел за министър-председател.

В началото на изборната кампания Кьосеиванов беше критикуван, че назначавал кандидати, без да се съветва с колегите си или с двореца. По същото време от провинцията идваха слухове, че Багрянов назначавал и активно подпомагал собствените си кандидати. Изкаран от търпение, Кьосеиванов изпрати своята писмена оставка на царя само един ден преди изборите.

Борис беше разярен. По това време той беше вече раздразнен от министър-председателя, когото считаше за обидчив, упорит и решен да води собствена политика. Малко вероятно е съветници като Сегов и Багрянов да са се престаравали в усилията си да разсеят недоволството на монарха. Отказвайки да приеме оставката, царят нареди на вътрешния министър да продължи с провеждането на изборите, както беше решено.

Въпреки тези разногласия изборите донесоха огромна победа за правителството. Двадесет и петото Народно събрание наброяваше само деветнадесет опозиционни депутати измежду сто и шестдесетте си членове, много по-малко, отколкото предишния парламент. Цар Борис и правителството приеха резултатите като ново доказателство за народната подкрепа на тяхната политика.

Кьосеиванов ги изтълкува като народен глас на доверие за начина, по който той ръководеше държавните работи от четири години, и успехът го зарадва и окуражи. Застанал начело на подавяващо мнозинство в новата камара (даже неговият противник, бившият председател на Народното събрание Стойчо Мошанов, беше загубил в изборите), министър-председателят взе решението да наложи по-силно своя авторитет и да не толерира повече намесата на неофициални царски съветници и други външни лица. Лични приятели, като опозиционния държавник, Ат. Буров, също го съветваха, че сега, след изборния му успех, беше момент да избере своите собствени министри, а не само да се примирява с назначените лично от царя. Кьосеиванов говори в този смисъл на царя, твърдо, но както винаги извънредно почтително и учтиво, започвайки всяко второ изречение с „Ваше Величество“. Той не беше човек, който би си позволил някаква неучтивост, даже и когато беше ядосан.

Но Кьосеиванов беше разбрал погрешно своето истинско положение. Няколко министри и депутати от мнозинството бяха взели страната на съперника му Багрянов. И още по-важно, той не беше

разбрал достатъчно добре, че през 1940 г. цар Борис вече ръководеше политиката на страната. Всички други, включително и министър-председателят, не бяха нищо повече от негови помощници. Същият онзи Борис — неувереният, нерешителен, мекушав монарх от миналото, човекът без никакви авторитарни наклонности и даже без особено желание да царува — беше поел юздите в собствените си ръце. В неговия случай това не бе дошло като апотеоз, като увенчаване на една амбиция, хранена цял живот. Точно обратното, това изглеждаше повече като примирение с една трагична съдба. След двадесет години изпитания и особено след преврата срещу него на 19 май 1934 г. той беше решил да носи сам кръста на нацията. Беше ли достатъчно силен за такъв товар? Дълбоко в себе си Борис не беше сигурен. Имаше моменти, когато той чувстваше, че няма да има сили да издържи докрай. Когато пое работите в ръцете си след 1935 г., той се надяваше от сърце, че ще успее да „нормализира“ положението, създадено от враждуващи политици и амбициозни офицери. Цар Борис се опита постепенно да възвърне България към демокрация и вътрешен мир. Обаче войната дойде твърде скоро и обърка плановете му. Сега, в разгара на бурята, надеждата за демократизиране беше сведена до минимум. Положението беше критично и първата върховна задача беше да се оцелее. Царят не виждаше никакъв друг избор, освен сам да държи кормилото.

През февруари 1940 г., по време на една съвсем нехарактерно бурна сцена във „Врана“, Кьосеиванов избухна, разменяйки може би за първи път остри думи с царя. Борис изкрещя: „Вие забравяте с кого говорите!“ — и същевременно го уведоми, че старото писмо с оставката му беше прието. Професор Богдан Филев, министър на просветата, беше назначен за министър-председател.

Наскоро след това Кьосеиванов беше изпратен като пълномощен министър в неутрална Швейцария.

— Един ден България може би ще има нужда от Вас в Берн — каза му царят с многозначителен тон, като че ли искаше да прибави още нещо.

Но близките, приятелски взаимоотношения между двамата никога не се възстановиха. В деня на Кьосеивановото заминаване цялото дипломатическо тяло и една група бивши колеги, сътрудници и

почитатели, дойде да го изпрати. Но от двореца демонстративно не дойде никой.

Ако външната политика на цар Борис през цялата 1940 г. трябва да се предаде в един образ, лавиране между Сцила и Харибда би била най-точната метафора. Да бъде уклончив, когато Великите сили, хвърлени в борба на живот и смърт, упражняваха огромен натиск върху малките балкански държави, се изискваше рядка виртуозност. Борис, когато Хитлер, а и не само той, сравняваше с лисица, беше истински майстор на изплъзването. Той смогваше да прилага на практика своето изкуство с успех по време, когато големи и малки държави в Европа биваха смазвани и населенията им — избивани. Неговите цели бяха ясни: да спести на България ужасите на войната: да я пази неутрална, без разлика колко силен беше натискът от двата враждуващи лагери; и никога да не изпраща дори един-единствен войник да се бие извън страната.

Той поддържаше лични връзки с представителите на всички Велики сили, виждаше ги частно, разговаряше свободно на техните езици и си служеше с чара си до крайна степен. В докладите до своите правителства всички те го описваха в най-благоприятна светлина. Барон фон Рихтхофен, член на старата аристокрация, докладва, че цар Борис беше искрен приятел на Германия, който никога не би се обърнал срещу Райха. Проницателният джентълмен Рендел, достатъчно реалист, за да знае, че България не можеше да стане военен съюзник на Англия срещу Германия, се опита да поощри поне идеята за един неутрален балкански блок, в който България да играе ключова роля. Той се надяваше, че ако нейните съседи направят няколко малки корекции на границите в нейна полза, България би обмислила идеята за такъв неутрален пакт. „Проектът пропадна, отчасти поради безкомпромисната опозиция на югославския принц регент Павел“ — докладва Рендел. Имаше „горчивата лична омраза, която принц Павел изпитваше към цар Борис, и нашето непоклатимо доверие в принц Павел... Ние не бяхме готови да направим нищо, което той не би харесал, и това, разбира се, направи всякаква отстъпка или даже приятелски жест към България, много по-мъчни“.

Американският пълномощен министър Джордж Ърл, бивш губернатор на Пенсилвания и личен приятел на Рузвелт, също така се поддаде бързо на личния чар на Борис и написа хвалебствени доклади

до Държавния департамент. Шумен и дружелюбен ексцентрик, Ърл беше направил сензация в София с една опитомена чита, която държеше в легацията. Той стана още по-известен след един шумно разгласен скандал в едно софийско кабаре. Темпераментният дипломат се веселеше с приятели на своя на маса, когато група германски клиенти помолиха оркестъра да свири нацистката песен „Хорст Весел“. Ърл поиска от музикантите да изсвирят в отговор ирландската песен „Типерари“. Германците протестираха и след размяна на обиди един от тях хвърли бутилка по посока на американеца. Ърл умело я улови във въздуха и я счупи върху главата на германеца, което му спечели немалка слава в кръговете на софийските локали.

Но въпреки буйното си поведение и репутацията си на пияница, Ърл беше един проникателен наблюдател, който установи приятелски връзки с членовете на българското правителство и на опозицията, както и със софийския елит. „Царят и външният министър изпитват най-голямо уважение към нашата страна и правителство и са в най-приятелски отношения с мене“ — доложи той на американския държавен секретар.

* * *

Могат ли териториални претенции да се разрешат по мирен път? Може ли да се поиска от някой народ да върне една територия на съсед без война? Модерната история не дава много такива примери. И все пак за цар Борис този въпрос трябваше да бъде едно изпробване на неговата политика. Въпреки пламенните иредентистки чувства в страната той беше имал куража да провъзгласи, че България няма да прибегне към сила, за да задоволи националните си стремежи, но ще търси разрешение чрез преговори. Той заяви на Великите сили — съперници, всяка от които го ухажваше, че сега е времето да се види кой наистина държи за справедливо разрешение на Балканите.

Погледнато реалистично, той нямаше никакви изгледи за успех, що се касаеше до българските претенции за Македония и Тракия. Югославия и Гърция бяха традиционни протежета на Англия и Франция. Даже Германия, която се бореше за ревизия на статуквото, беше започнала да ги ухажва. Обаче Румъния — след разгрома на

нейната покровителка Франция — внезапно почувствала се застрашена от съживените съветски претенции към нейната Бесарабска област, щеше може би да склони да преговаря за Добруджа.

В действителност Румъния не оспорваше българския характер на Добруджа. В пограничната земя между двете държави населението винаги е било преобладаващо българско. Обаче през 1878 г., когато Русия анексира Бесарабия, Великите сили решиха да обезщетят Румъния, като ѝ дадат Северна Добруджа. Румъния прие неохотно наложената ѝ размяна и там беше преселено румънско население. След Междусъюзническата война през 1913 г. Румъния нахлу в победена България, като завзе и Южна Добруджа. България обаче нито за миг не забрави, че Южна Добруджа ѝ принадлежи.

На 4 април 1940 г. министър-председателят Филев и външният министър Иван Попов се срещнаха с пълномощните министри в Берлин и Лондон — Драганов и Момчилов, за да разискват позицията на България в светлината на новото международно положение. Потвърждавайки политиката на мир и неутралитет, те заключиха, че положението в Европа сега е благоприятно за повдигане въпроса за някои териториални ревизии. В резултат те решиха да започнат дискретно дипломатическа кампания за връщането на Южна Добруджа. Ако тя се окажеше сполучлива, кампанията тогава можеше да се насочи върху българското право на свободен излаз на Егейско море.

Кампанията беше посрещната благосклонно от Великите сили. Когато Русия окупира Бесарабия и Буковина през юни и новото десничарско румънско правителство потърси разбирателство с Германия, стана ясно, че Румъния няма да се противи, ако Великите сили я натиснат да върне Южна Добруджа на България. Неочаквано Германия, Англия, Русия, Италия и даже Съединените щати се заинтересуваха да си припишат заслугата за едно евентуално мирно разрешение на българо-румънския спор, представяйки се по този начин като истински приятели на България и на международната справедливост.

След съветския ултиматум до Румъния за Бесарабия Ърл се срещна с външния министър Иван Попов и след това на 27 юни 1940 г. докладва във Вашингтон:

Сега, когато румънският териториален въпрос е повдигнат отново от Русия, българските претенции за Южна Добруджа ще бъдат разгледани, защото те са така справедливи, че даже и един дяволски съд не би могъл да ги отхвърли. Но това положително ще бъде направено от България чрез мирни преговори, а не с военна сила.

Американският дипломат, който беше станал близък на цар Борис, информира Вашингтон, че „... моето впечатление е, че царят и правителството искрено желаят да осъществят исканията си за Добруджа по мирен начин, тъй като това би значило едно много по-постоянно уреждане. Обаче българският народ и армията се чувстват така оправдани в своите справедливи добруджански претенции, че има вероятност царят и правителството да бъдат насилени от армията да вземат военни мерки, ако избухнат битки в Румъния“.

Цар Борис предупреди германския пълномощен министър Рихтхофен, че след като Бесарабия неочаквано бе завзета от Съветския съюз, българите щяха неминуемо да вдигнат шум за връщането на Добруджа. Припомняйки му активната местна комунистическа партия, царят отбеляза:

— Положението ще стане непоносимо, ако България не получи поне едно обещание. В противен случай има опасност от стихийна революция, която ще доведе до тясно сближение с Москва.

Той намекна, че България би приела Южна Добруджа и от Съветите, ако е необходимо, макар и да предпочита да я получи от Германия.

По същото време Драганов беше заявил пред германския подсекретар на външните работи Ернст Вьорман, че онова, което особено го безпокои, е „опасността, че България сега може да получи Добруджа като подарък от Съветския съюз, а не от Германия“.

Както обикновено, Германия предприе постъпки преди другите Велики сили. На 26 юли Хитлер и Рибентроп, поемайки ролята на арбитри, повикаха в Залцбург министър-председателите и външните министри на България и Румъния, за да обсъдят мирното разрешение на добруджанския въпрос. Пред непреодолимата военна мощ на Райха през лятото на 1940 г. и безнадеждното положение на Румъния,

окупирана от германския съюзник — Съветския съюз, Хитлеровото предложение до Букурещ беше равносилно на заповед.

Това беше чудесна новина за България, едно изпълнено с надежди развитие на събитията. Но колкото и да се чувстваше щастлив, цар Борис не можеше да потисне известни подозрения за германската покана. „Моята радост щеше да бъде абсолютна, ако нямаше няколко тъмни точки“ — писа той на Драганов.

„Защо германците изведнъж повдигат сега този въпрос, след като препоръчваха спокойствие и хладнокръвие преди това?“ За Борис „най-тъмните точки“ в този случай и най-опасните за България бяха отношенията между Третия райх и Дядо Иван (Русия). Той смяташе, че „Германия беше третираше Източния въпрос много наивно и беше направила много грешки по отношение на руснаците“. Сега, за да поправят това, германците „изваждат“ наяве справедливото уреждане на проблема ни с Румъния. Те смятат Румъния за достатъчно болна, за да я натиснат в наша полза, но те също така разчитат на нея да удържи по-късно натиска на Дядо Иван. Поради това, колкото и да е мъчно за нас, българите, наложително е да бъдем извънредно предпазливи, за да не станем въображаем „бент на върбанизма (хитлеризма — б.а.) срещу сталинизма“.

Борис беше също така подозрителен спрямо внезапния британски интерес към връщането на Добруджа на България. „Ако не греша, англичаните се надяват ние да станем ябълката на раздора между Орела и Мечката“ — писа той на Драганов.

Поради тези „тъмни точки“ царят препоръчваше предпазливост, сдържаност и умереност: „Да не надхвърлим мерника, да не претоварим сега машината и при първия напор на бурята, която има още да продължава, да прекатури от претоварване лодката си. Хубаво е да изясним становищата си, много полезно е да сме на чисто (с германците — б.а.) по всички въпроси, но не бива да ни ръководи ни за миг суетната мисъл, че непременно трябва да стои в историята името на един от нас, който е върнал всичко на тази нещастна страна, защото тогава неминуемо ще изпаднем в грешката на нашите предшественици да възвърнем нещата при анормална и неясна обстановка, преследвани от страха, че ще изпуснем кокала и след туй, когато се нормализират времената, нашата сграда да е рухнала предварително, защото е

строена много набързо и с провизорни материали на песъчливата и опасна балканска почва“.

Още веднъж това поверително писмо беше подписано „Търпениев“.

Български и румънски делегации, които се срещнаха през август в Крайова, Румъния, достигнаха до споразумение, подписано на 7 септември. България получи Южна Добруджа, включваща Силистра и Балчик, а Северна Добруджа остана румънска. Българското и румънското население в двете зони беше разменено.

На 21 септември 1940 г. войските на Трета армия преминаха границата, за да заемат старата българска земя, посрещнати с цветя и бурни акламации от възторженото местно население.

Из цяла България ликуването достигна до делириум. Никога от 1912 г. насам народът не беше имал по-щастлив ден, никога не беше се чувствал по-ентусиазиран и горд. Въпреки войната, която приближаваше от Запад, една вълна на оптимизъм, може би неразумен и наивен, заля страната. Първата стъпка към дългоочакваното национално обединение беше направена: Южна Добруджа беше отново българска! Масовите демонстрации продължиха много дни и усмихнатите лица не изчезнаха за дълго време. Цар Борис обяви амнистия за всички политически затворници. В реч пред Народното събрание той благодари горещо на германското и италианското правителство. Британската подкрепа беше също призната от правителството, но в много по-малка степен. (Чърчил каза в една реч на 5 септември: „Аз лично винаги съм смятал, че южната част на Добруджа трябва да бъде върната на България“.) На Съветския съюз не беше призната официално никаква заслуга, като само комунистите и няколко опозиционни водачи му изразиха публично признание.

Това беше огромна психологическа и дипломатическа победа за германо-италианската ос. Болшинството от българите, убедени, че възвръщането на Южна Добруджа се дължеше на Третия райх, изпитваше дълбока признателност за тази приятелска помощ. Улици в София бяха преименувани „Хитлер“ и „Мусолини“. Британският пълномощен министър Рендел прецени положението така: „Добруджа беше формално отстъпена под германско и италианско покровителство и ликуването взе форма на ентусиазирана благодарност към нашите главни врагове и навреди безкрайно на нашата кауза... Много

колебаещи се, които още не бяха се определили на германска страна, бяха понесени от вихрушката на прогерманския ентусиазъм“.

* * *

Натискът върху България да вземе страна, по-скоро дискретен през първата година на войната, беше почувстван по-ясно, след като на 27 септември 1940 г. Германия, Италия и Япония подписаха Тристранния пакт. Двадесет дни по-късно Рибентроп формално покани българското правителство да се присъедини, като поиска по телефона това да се направи в следващите три дни.

Тактиката на лавиране на цар Борис, все така твърдо решен да остане неутрален, беше подложена на трудно изпитание. Между неговите министри тази политика на уклончивост беше най-добре прилагана от Иван Попов, министър на външните работи, един тих, но убеден противник на всякаква намеса във войната. Попов даде инструкции на Драганов да отклони поканата, като се позове на деликатното международно и вътрешно положение на България, както и на нейното незадоволително и недостатъчно въоръжение. Драганов, който споделяше същото мнение, изпълни мисията с готовност.

Попов беше професионален дипломат, който вярваше, че Райхът не може да спечели войната, и беше изобщо скептично настроен спрямо германците. А ето сега се беше озовал в странното положение да ръководи външното министерство точно през периода, когато неумолими фактори тласкаха България в германската орбита. Тих стар ерген с отстъпчив характер, той беше прекарал десет години от кариерата си като директор на отдела по печата на министерството, а след 1933 г. беше пълномощен министър в Будапеща, Букурещ, Прага и Белград. На този последен пост той много ефикасно прилагаше Кьосеивановата политика на приятелство с Югославия и това постижение плюс неговите добре известни чувства в полза на българския неутралитет бяха главната причина да бъде избран от цар Борис за външен министър в първия Филев кабинет.

Родом от Свищов, Попов беше следвал във Франция и Германия и говореше двата езика еднакво добре. Обаче той положително имаше афинитет повече към френската демокрация, отколкото към Третия

райх. Надарен с интелигентност и безупречно почтен, той беше флегматичен човек, разяждан от колебания и съмнения. Попов беше, макар и немного активен, франкмасон, което го правеше подозрителен за нацистите. Всъщност германците не знаеха доколко могат да му имат доверие. Един поверителен доклад от германски агент отбелязваше: „Българин, който работи в отдела по печата, каза на наш доносител, че външният министър Попов съобщавал на американския министър Ърл всичко, което научавал от германската легация“.

От всички страни се упражняваше натиск. На 17 октомври Мусолини изпрати писмо до цар Борис, с което го уведомяваше, че възнамерява да окупира Гърция до края на месеца, което, както сам казваше, щяло да разреши „справедливите български аспирации за излаз на Егейско море“. Отговорът на царя, макар и много приятелски и учтив, отклони прикритото предложение да се присъедини към италианския поход срещу Гърция. „Без да се отрече от своите свещени права и историческата си мисия, България е принудена да се въздържа от всякакво военно действие срещу Гърция“ — писа той, позовавайки се на военната неподготвеност на страната и факта, че тя е заобиколена от „съседи, които вие познавате добре“.

На 18 октомври Германия изясни поканата на Рибентроп: крайният срок не беше три дни, а десет. Все пак, тъй като натискът да се получи положителен отговор не се намали, цар Борис се опита да обясни своята неохота направо на фюрера: „Българската политика на неутралитет не само намери най-дълбоко одобрение в сърцата на българите — писа той на Хитлер на 22 октомври, — но също осъществи друга важна задача на нашата обща политика, именно запазването на мира на Балканите“. Припомняйки сърдечното другарство между Германия и България през Първата световна война, царят увери фюрера, че и в бъдеще интересите на двете нации ще съвпадат. Той го предупреди, че съседите на България ще се чувстват застрашени от един съюз между Берлин и София: „Аз ще бъда дълбоко признателен на Ваше Превъзходителство, ако преразгледате въпроса дали е абсолютно необходимо да подложите настоящата ясна и необезпокояваща политика на България (която досега е запазила под контрол нашите и вашите неприятели) на една промяна, която може да доведе до бързо изтощение на нашите скромни военни сили, извън факта, че пълна мобилизация би докарала целия ни икономически

живот и производството на страната до застой“. В заключение Борис предложи да изпрати министър-председателя и външния министър да разучат тези въпроси по-обширно.

Но това не убеди Хитлер. Вместо да разисква положението с българските министри, както предлагаше Борис, той покани царя да дойде лично.

На 17 ноември частният самолет на фюрера закара царя от София в Залцбург, където Хитлер и Рибентроп го посрещнаха на летището и го заведоха до Берхтесгаден, планинското убежище на фюрера. Очаквайки да бъде подложен на голям натиск, Борис опита една малка хитрост: той доведе със себе си външния министър Попов, а не министър-председателя Филев. Така че, ако беше необходимо, той можеше да отложи поемането на всякакво окончателно задължение през време на визитата под предлог, че първо трябва да информира Министерския съвет след завръщането си в София.

Първото впечатление, което Хитлер направи на малката българска група (членовете на дворцовата свита Ханджиев, полковник Бърдаров и С. Балан също придружаваха царя), беше неочаквано благоприятно. Нацистският водач изглеждаше дружелюбен, учтив и беше човек с очевидно блестящ ум. Те си го представяха мургав и с кафяви очи, но бяха учудени, когато видяха, че е почти рус и със син цвят на очите. В непринудена атмосфера пред камината в големия салон беше сервиран чай и Хитлер се оказа забавен домакин и увлекателен разказвач на спомени и анекдоти. По-късно обаче те си дадоха сметка, че образът на любезен домакин беше само едната страна от характера на фюрера. Щом беше сред по-голяма група или в присъствие на подчинени, той се превръщаше в извънредно възбуден оратор и деспот.

След любезностите цар Борис и Хитлер се оттеглиха на частни разговори, които продължиха, с малки прекъсвания, цели четири часа. Междувременно Попов има един напрегнат, често неприятен разговор с Рибентроп, който, противно на господаря си, беше останал студен и недостъпен през цялото време на визитата.

Хитлер започна разговора с описание на внушителните успехи на Вермахта по всички фронтове. Но той не скри сериозното си безпокойство относно италианските военни неуспехи в Гърция:

— Мусолини е навлязъл в Гърция, без да се консултира, и италианските поражения излагат на риск германските военни планове. Италия е създала един „цирей“ на Балканите, който трябва да се пробие, защото не мога да го оставя да застраши собствените ми войски. — Фюрерът не виждаше никакъв друг избор, освен да помогне на съюзника си, като смаже гръцката съпротива. — За да направя това, германските войски трябва да минат през България „като приятели“ — подчерта той. — Като съюзници в Тристранния пакт, в който впрочем всички европейски нации са поканени да участват, включително Франция и Съветския съюз.

Хитлер не се опита да принуди България да влезе във войната. Но настоя тя да подпише пакта.

Борис го изслуша много търпеливо, после повтори аргументите си за отклоняване на поканата:

— България не е готова да се присъедини към пакта. Това би създало опасни усложнения със съседите, с Русия и вътрешната опозиция. Българската армия е зле екипирана и не е в състояние да участва във военни действия в Гърция или другаде. Но, което е по-важно, едно присъединяване на България към пакта вероятно ще предизвика формирането на съветско-турски съюз, което пък би представлявало „смъртна опасност за България“.

Той се опита да убеди Хитлер, че „като неутрална, България държи под контрол двадесет и четири турски и седем гръцки дивизии по-добре, отколкото ако се бие, както е недостатъчно въоръжена, или даже ако беше добре въоръжена...“.

На Хитлер, изглежда, направи впечатление аргументът относно Турция. Борис му напомни, че Турция имаше договор за взаимна защита с Гърция и едно българско заангажиране, даже и пасивно, може да принуди турците да зачетат своите договорни задължения, като влязат във войната срещу Германия. Фюрерът обаче поддържаше, че Турция няма да смее да атакува България, ако тя се присъедини към Тристранния пакт.

Колкото до италианците в Гърция, Борис каза на домакина си за опита на Мусолини да получи неговата помощ и за намека му, че България по този начин можела да си възвърне Тракия. Той с изненада си даде сметка, че Хитлер, изглежда, не знаеше за това.

— Ако Райхът е твърдо решен да помогне на своя затруднен съюзник — каза царят, — правият път до Солун е през Вардарската долина в Югославия, а не през България. Югославската граница не е укрепена, докато гърците имат силната „Линия метакса“ срещу българската граница.

Не изглеждаше, че Хитлер е възприел този аргумент:

— Понеже Югославия има договор за съюз с Гърция, тя не може да предостави своята територия за нападение срещу нейната съюзница, без да се съпротивява.

Той искаше да спести на Вермахта една ненужна война срещу коравите югославяни, преди да стигне до Гърция. Хитлер, разбира се, предпочиташе германските войски да минат през приятелска България, незаангажирана с Гърция. Опитвайки се да отложи колкото се може по-дълго окончателния отговор, Борис напомни на фюрера, че зимата във всеки случай е лош сезон за военни действия на Балканите, но спомена, че България може отново да преразгледа влизането си в пакта през пролетта, особено ако Югославия също реши да се присъедини.

Хитлер прие по-лесно аргумента на цар Борис, че едни мирни Балкани биха осигурили по-добре храноснабдяването на Германия от тази област, даже предлагайки десетгодишен договор за всички износни български храни със заплащане по обменната система.

Разговорите завършиха, без Хитлер да успее да увещае Борис да се присъедини към Тристранния пакт. Както можеше да се очаква, царят не каза „не“, а по-скоро „не сега“. Това щеше да се превърне в образец на неговите отношения с всемогъщия завоевател на Европа. Но когато Борис си тръгваше на следващия ден, фюрерът го осведоми, че германските войски по един или друг начин щяха да преминат Дунава в началото на пролетта. Това дава на царя, каза Хитлер, достатъчно време да реши как иска да ги приеме в България — като приятели и съюзници или не.

Пет дни по-късно Драганов предаде лично на Хитлер формалния отговор на българското правителство. След разисквания с министър-председателя, външния министър и министъра на войната правителството се обяви „по принцип“ готово да се присъедини към Тристранния пакт, но поиска подписването да се отложи за по-късна дата.

Цар Борис се върна в София доста обезпокоен. Този път той беше успял да спечели време, но знаеше, че отсега нататък можеше да разчита все по-малко на своята тактика на протакане. Обръчът около него тревожно се стесняваше.

Въпреки отказа на Борис да подпише Тристранния пакт визитата в Берхтесгаден направи Кремъл много нервен. На 19 ноември в Москва съветският комисар на външните работи Молотов каза на българския министър Стаменов, че неговото правителство поддържа българските териториални претенции и е готово да даде икономическа подкрепа, но няма да приеме България да стане една „легионерска държава“. Тогава той предложи да гарантира независимостта на България чрез подписване на двустранен пакт с нея. Цар Борис, след разискване на предложението с четиримата решаващи членове на правителството си, реши да го отхвърли. По това време повечето от важните решения бяха обсъждани не от целия кабинет, а от „квартета“ министри: Филов, вътрешния министър Габровски, външния министър Попов и министъра на войната ген. Т. Даскалов.

Руските сондажи на свой ред обезпокоиха много германците. Два дни по-късно, на 21 ноември, пълномощният министър на Райха в Турция Франц фон Папен, минавайки през София, беше приет от царя. Той предупреди Борис за опасностите, на които клопката от една съветска гаранция можеше да го изложи, настоявайки отново на преимуществата от присъединяването на България към Тристранния пакт. Царят повтори същите аргументи, които беше дал на Хитлер:

— България не трябва да стане ябълката на раздора между Германия и Русия — каза той на дипломата. — Но това изисква лоялни отношения и с двата блока. Ако България, чието дълго приятелство с Германия е добре познато, се присъедини към Тристранния пакт, това няма да допринесе много за каузата на Оста (по негово мнение — б.а.), но ще има като нежелан ефект едно съветско-турско съглашение.

По същото време въпреки първия отказ на България съветското правителство засили своята дипломатическа офанзива. На 25 ноември то изпрати в София главния секретар на комисариата по външните работи Аркади Н. Соболев с официално предложение за двустранен пакт за ненападение и взаимно подпомагане. Зарът беше хвърлен. Предложението на Соболев изискваше отговор с „да“ или „не“.

— Това беше един от най-неприятните дни в живота ми — потвърди по-късно Борис в разговор с водача на опозицията Никола Мушанов.

Соболев се срещна първо с Филов, на когото прочете предложението, без обаче да му остави текста. След това той беше приет от царя, на когото формално представи съветското предложение, което съдържаше и обещание за ненамеса в българските вътрешни работи.

Като изрази своите резерви, цар Борис каза на Соболев, че България не се чувства застрашена от никого в този момент, тъй че няма нужда от гаранции от никоя велика сила. Тя е твърдо решена да следва политиката си на строг неутралитет. Той обеща обаче правителството да проучи основно предложението и да отговори формално след няколко дни.

На 30 ноември, след като Соболевото предложение беше разисквано с „квартета“ от кабинета, Попов уведоми съветския пълномощен министър Лавришчев, че правителството отхвърля предложението. Официалният отговор изтъкваше между другите аргументи, че би било непочтено да се преговаря с Москва, докато България обмисля предложението да се присъедини към Тристранния пакт, направено от Германия, „страна, която е приятелски настроена и към България, и към Русия“.

Разговорите трябваше да бъдат запазени в тайна, но комунистическата партия започна умишлено да разкрива някои елементи от тях. Една телеграма от американския министър Ърл например казваше: „Гановски, секретар на българската комунистическа организация (нелегална), ме информира, че Соболев поискал от царя морски и въздушни бази в България. Русия в замяна предложила да застави Турция да даде Одрин и Турска Тракия на България и да подложи Гърция на всевъзможен натиск, за да отстъпи Гръцка Тракия до линията Кавала-Драма. Гановски казва, че царят е отхвърлил учтиво, но твърдо руското предложение“.

След като предложението на Соболев бе отхвърлено, в страната започна широка и добре оркестрирана пропаганда, която си послужи с вече разкритите условия на предложението. Под влияние на Българската комунистическа партия хиляди писма и телеграми започнаха да пристигат в двореца и Министерския съвет, с настояване

България да приеме Соболевите предложения. Партията даде широка гласност на кампанията и я представи като един вид национален референдум в полза на Русия, нещо, което подразни и алармира правителството. Лондонският „Таймс“ писа, че „България беше раздрусана от това, което може да се сметне като най-голямата подривна акция, организирана от чужбина в близката история на страната“.

Изплашен, че България може да се поддаде на съветския и вътрешния натиск, Берлин разви усилена дейност, за да предотврати подобен ход. Самият Хитлер заяви, че „щом Русия стъпи на българска земя, тя няма да удържи обещанията си, както това стана в балтийските страни, ще залее бързо страната с пропаганда и терор и накрая всякакъв респект към царя и режима ще изчезне“. Тези проблеми нямаше да изникнат, напомни той на правителството, „ако България се беше присъединила към Тристранния пакт веднага“. Неподписването на договора беше „една психологическа и тактическа грешка“, настояваше той, която причини настоящата, широко разпространена кампания в полза на един съветско-български пакт. Хитлер заяви, че „докато руснаците знаят, че България не е член на Тристранния пакт, Русия ще се опитва да я изнудва по всякакъв възможен начин“.

Подобни аргументи започнаха да се чуват по-често и в България. Една голяма и динамична част от общественото мнение, подстрекавано от националистически организации като „Националните легиони“, „Ратник“, Съюза на запасните офицери и от македонците, не криеше симпатиите си към германската кауза и разочарованието си от колебливостта на правителството да се присъедини към Тристранния пакт. Водени от видни личности като ген. Христо Луков, бившия министър-председател Цанков, бившия главнокомандващ ген. Жеков и мнозина млади депутати, десничарските групи станаха постепенно една опозиционна сила, критична не само спрямо Филовото правителство, но също и спрямо предпазливата политика на цар Борис.

Натискът върху царя от чужбина и от вътрешната лява и дясна опозиция беше огромен, което го караше да се пита дали ще е в състояние да го понесе за дълго. Световните събития, както и вътрешното положение, го бяха вкарали в капан и за да излезе от него, той трябваше да вземе съдбоносно решение. Единственото нещо, на

което той можеше да се надява, беше повече време за маневриране и отлагане. Ще бъде ли в състояние през следващата пролет да откаже на победоносните германски войски да прекосят страната?

— Ние отложихме процеса този път, но дата е насрочена за следната сесия — каза той на Мушанов след визитата си при Хитлер. И когато опозиционният водач го увещава да не позволява на германските войски свободно да преминат през България, цар Борис го прекъсна нетърпеливо: — А с кого искате да свържа нашата съдба? С Вашата велика, славна Франция, която не беше годна да изтрае даже един месец под германския пристъп? Рендел ме посъветва да изстрелям поне един артилерийски залп срещу германците на Дунава и така да демонстрирам нашия протест. Лесно е за него да говори, като има Ламанша, който разделя белгийското крайбрежие от Англия! Търл е по-разумен. Той не иска от нас да се съпротивяваме с оръжие, но препоръчва поведението на Дания. Но аз предпочитам да се махна, отколкото да бъда пленник в собствената си страна. Дилемата е: Германия или Русия. Тези са двете сили, които ще решават съдбата на Европа. Вашите чувства Ви казват — Русия, но ако слушате разума си, ще отговорите — Германия!

ДЕВЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

ТРИСТРАННИЯТ ПАКТ

„Министър-председателят заминава за Виена по здравословни причини, за да се консултира с един специалист по време на празниците“ — такива бяха инструкциите, дадени от правителството за отговор на всички запитвания. Засилващото се сближение между България и Германия пораждаше особена чувствителност както в страната, тъй и в чужбина и щеше да бъде неуместно да се дава гласност на едно посещение при Хитлер и Рибентроп. За да се подчертае още повече частният характер на пътуването, никой от министрите не придружаваше Филов и съпругата му Кита. С тях бяха само германският пълномощен министър и госпожа Фон Рихтхофен, които се считаха за техни приятели.

Те заминаха с Ориент експреса на Нова година и на следната вечер бяха посрещнати на виенската гара от българския пълномощен министър в Берлин Първан Драганов сред истинска снежна буря. Натрупалите през нощта преспи бяха прекъснали съобщенията и влакът на Рибентроп не можа да пристигне навреме за срещата с Филов, предвидена за 3 януари. Това даде възможност на Филови да разгледат забележителностите на Виена, между които музея на Моцарт, и да прекарат вечерта в театъра. Също така Драганов можа да изложи надълго пред Филов становището на цар Борис и инструкциите относно разговорите с Хитлер и неговия министър на външните работи. Те гласяха, че Филов трябва да се помъчи на всяка цена да печели време, за да забави определянето на датата за подписване на Тристранния пакт от България.

Филов слушаше изложението на Драганов, но изглеждаше неособено внимателен и беше даже скрито раздразнен. Пълномощният министър в Берлин не беше между най-любимите му дипломати. Филов се беше оплаквал на няколко пъти от мудността на Драганов при изпълнение поръчките от София, както и от недостатъчно стриктното изпълнение на инструкциите от министерството. Близостта

му с царя също го смущаваше. Той беше в течение на близкия контакт на Драганов с двореца, както и на постоянната размяна на шифровани телеграми между двамата извън установения канал на външното министерство. Понякога министър-председателят се питаше дали може да се доверява напълно на Драганов. Накрая, въпреки че Драганов беше считан за искрен приятел на Германия, той беше резервиран относно подписването на Тристранния пакт и това безпокоеше Филов.

Що се отнася до самия министър-председател, той беше вече взел своето решение и беше убеден, че за България няма друг изход извън съюза с Германия. За него въпросът вече не беше дали България трябва да се присъедини към Тристранния пакт, но кога и по какъв начин трябва да стане това, за да се избегнат рисковете и да се получат най-добрите условия. Той искрено считаше, че това беше в момента при съществуващите обстоятелства истинският му дълг на патриот и държавник. Държавническият опит на Филов беше още съвсем малък. Неговата компетентност като учен беше безспорна, репутацията му на археолог от международен мащаб беше безупречно. Филов беше председател на Българската академия на науките, когато Кьосеиванов го повика да поеме поста министър на народната просвета в безпартийния му кабинет, съставен от технически лица. Той не беше членувал в нито една политическа партия, нито беше участвал в политическия живот. Филов, един доста закръглен мъж с черни мустаци, които подчертаваха монголския вид на леко подпухналото му лице, беше 57-годишен, когато цар Борис го избра да замести Кьосеиванов начело на правителството.

Въпреки че беше човек на науката, с академична нагласа, неговата ловкост и решителност не трябваше да бъдат подценявани. Само няколко месеца след като пое отговорния пост, Филов придоби самочувствието и маниерите на обигран управник и наложи авторитета си над членовете на правителството, повечето от които също нямаха политически опит. Много скоро професорът започна да изпитва удовлетворение от самата трудност на новите си задължения на правителствен глава. Неговите отношения с цар Борис бяха добри, както и тези със Севов, което беше съществено.

Тъй като Филов нямаше почти никакъв опит в дипломатията, той предостави на Иван Попов и неговото министерство чисто техническите страни по провеждането на външната политика, която

беше вече добре предначертана от цар Борис и предшестващите правителства на Кьосеиванов. Но с времето Филов откри у себе си неподозирани интерес и даже — както започна да мисли сам — известен талант във външнополитическата област. Все повече и повече той съсредоточаваше своето внимание към международната политика. Затова спонтанните и малко покровителствени напътствия от страна на по-опитни дипломати като Драганов го дразнеха.

Разговорите с Рибентроп започнаха на 4 февруари сутринта на виенската гара, където Филов се качи във вагона на германския министър на външните работи. Влакът замина в 11:15 часа за Залцбург и когато пристигна там в 13:50, двамата политически мъже бяха вече успели да разгледат повечето от главните точки, които трябваше да бъдат разисквани на срещата с Хитлер.

Филов започна разговора с анализ на българо-съветските отношения и изложи причините, поради които бе отхвърлено предложението на съветския пратеник Соболев, след което се бе разразила яростна просъветска пропаганда.

— В момента няма натиск от страна на Москва — добави Филов и потвърди, че България е твърдо решена да не отстъпва на Съветския съюз даже ако трябва да се защитава с оръжие.

— България щеше да избегне всички тия проблеми — отговори Рибентроп, — ако беше се отзовала на поканата да подпише Тристранния пакт. — Той не скри своето недоволство от българските протакания. Междувременно Унгария, Румъния и Словакия бяха подписали пакта. — Какво още чака България, която минава за голяма приятелка на Германия? — добави Рибентроп.

На Филов не оставаше нищо друго, освен да повтори старите аргументи. Той увери Рибентроп, че макар България да не е подписала пакта, тя е съгласна с неговия дух, и припомни, че още от 1915 г. съществува убеждението, че съдбата на България и нейните национални стремежи са свързани с Германия. Приятелството между двете страни не се ограничава само до управлението, то съществува и сред народа. Филов се позова на факта, че българските селяни говореха за германските победи като за „наши“! Но германският външен министър не се показва особено трогнат от това сантиментално красноречие.

— Ето още една причина да се присъедините към нас — беше неговият отговор.

Филов трябваше да прибегне до по-конкретни аргументи:

— Ние не сме подготвени военно, можем да имаме усложнения със Съветския съюз, с Турция...

Рибентроп омаловажи тези рискове:

— Русия ще престане да ви заплашва, щом подпишете пакта. А що се отнася до Турция, от тази страна не съществува опасност. Турците няма да ви нападнат, ако знаят, че Германия е зад вас!

И тъй като българският министър може би не знае какво представлява германската военна мощ, Рибентроп му изброи подробности, които неизбежно трябваше да направят впечатление на Филов. Той разкри пред него, че от няколко дни германците прилагаха нов вид въздушни бомбардировки, благодарение на които известният лондонски квартал „Сити“ бил почти изцяло разрушен през последните четиридесет и осем часа.

— Истинската подводна война ще започне през март и ако Господ ни даде хубаво време — добави Рибентроп, — ще бъде възможно да се предприеме десант в Англия две седмици по-късно. Германия притежава колосален военен потенциал: 238 дивизии, 20 бронирани танкови дивизии, 18 моторизирани. Войната на континента е вече спечелена. Военните операции в Албания са само локален инцидент без голямо значение. Английската флота в Средиземно море ще бъде сразена и Англия не може да води войната само с помощта на своите колонии. Американската помощ няма да я спаси, Рузвелт е един болен човек, изцяло под влияние на жена си. Америка няма да изпрати войски да участват във войната, тъй като японците само чакат претекст да се намесят със своята флота...

Филов благодари за тези сведения и подчерта, че становищата на българското правителство са много сходни с тия на Германия. Различията са главно по отношение на датата за подписването на Тристранния пакт, а не по самото присъединяване на България. Но Рибентроп продължаваше да храни подозрения:

— Ние имаме сведения, че не вярвате в германската победа — заяви рязко той — и затова не желаете да влезете в пакта. Във всеки случай вие оставяте у нас това впечатление.

Филов възрази енергично, като увери германския външен министър, че впечатлението му е погрешно. В момента влакът приближаваше вече Залцбург и на Филов не оставаше достатъчно време да повдигне главния въпрос, който желаше да разисква: каква подкрепа Германия ще даде на България за разрешение на нейните териториални искания в Тракия и Македония, ако се присъедини към пакта? След като беше помогнала за възвръщането на Добруджа, Германия не беше дала на България обещания, засягащи нейните стари спорни въпроси с Гърция и Югославия. Напротив, наблюдаваното напоследък сближение между Райха и Югославия пораждаше загриженост в София. Рибентроп поясни, че България има големи шансове да си възвърне Тракия, но щом стана дума за Македония, той заяви, че трябва да прекъснат разговора, за да се подготвят за срещата с Хитлер. Очевидно беше, че не иска да разисква въпроса за Югославия в този момент.

От хотела, в който беше настанен в Залцбург, Филов се отправи за Бергхоф, планинската резиденция на Хитлер, където пристигна в 6:30 часа, посрещнат на главния вход от Рибентроп. Хитлер сърдечно приветства Филов и след като българският министър-председател му предаде поздравите на цар Борис, разговорът се проведе в присъствието на Шмид, преводача на Хитлер. Филов започна с това, че същата сутрин между Рибентроп и него е било констатирано единство във възгледите, освен по определяне датата за подписването на пакта, като повтори някои от основанията за неговото отлагане.

Противно на своя външен министър, Хитлер се съгласи, че Русия може да направи опит да създаде трудности, но изказа увереност, че Москва ще преглътне свършения факт, както стори това, когато германците навлязоха в Румъния. Той му довери също, че през време на своето посещение в Германия Молотов му казал, че руснаците искали да влязат в България, така както германците влязоха в Румъния. Но Хитлер му възразил, че те са били повикани от румънците, докато, доколкото той знаел, подобно искане не е било отправяно от българска страна. Филов потвърди категорично, че никога не е ставал въпрос за подобна покана. Хитлер добави, че ако Съветите се намесят, те ще бъдат смазани от германската армия. И тъй като българският министър-председател продължаваше да се показва загрижен за усложненията, които могат да бъдат предизвикани от подписването на

Тристранния пакт, Хитлер го успокои, като му заяви, че е готов да постави на разположение на България всички въоръжени сили, които пожелае — десет дивизии и даже повече, ако е нужно.

След като подчерта, че няма да повтори грешката от Първата световна война — да остави англичаните да открият фронт на Балканите — и изказа съжалението си за италианските поражения в Гърция (италианците не го били информирали предварително за своите планове), Хитлер заяви категорично, че от България няма да се иска никакво военно участие и че той не желае България да влезе във войната. Но той настоя, че тъй като за нея няма никаква опасност, ако се присъедини към пакта, тя би трябвало да стори това бързо. Той предупреди своя гост, че в противен случай България може да бъде завзета от болшевишка Русия, както неотдавна това стана с балтийските държави.

Тъй като и Хитлер, и Рибентроп заявиха, че гледат благосклонно на българското искане за излаз на Егея, Филов счете, че е дошъл моментът да повдигне също и македонския въпрос. Но Хитлер го прекъсна, казвайки, че всички проблеми не могат да бъдат разрешени едновременно и че този въпрос може да бъде разгледан по-късно.

— Нека най-напред да спечелим войната — каза той, — тогава много проблеми ще получат своето разрешение.

* * *

Положително това не беше най-щастливата Коледа за цар Борис. Наистина празнуването в семеен кръг предната вечер около коледното дърво, радостните деца, които разтварят нетърпеливо пакетите с подаръци, всичко беше безкрайно приятно. Борис обичаше този януарски празник, ден на мир и любов в покритата с дебел сняг София. Една трогателно проста черковна служба сутринта, стотици коледни картички и телеграми и почивка в тишината и спокойствието на „Врана“ или „Царска Бистрица“.

Нищо от това не липсваше и тази година. Но Борис беше загубил душевното си спокойствие. Близките му забелязваха засилване на неговата набожност. Изрази като „Божя воля“, „С Божия помощ“, „Ако даде Господ“... започнаха да се срещат все по-често в частните му

писма. Даже ловджийският му дневник изобилстваше сега с позоваване на Всевишния. Борис беше религиозен човек, който от младите си години обичаше да посещава черкви и манастири, да разговаря със свещеници и да прекарва от време на време една нощ с калугерите в някоя уединена обител, когато пътуваше из страната. Но напоследък неговата вяра се беше задълбочила. Същевременно се беше засилила раздразнителността му и също — недоверието му към хората.

Все по-чести ставаха моментите, когато той имаше чувството, че не може да се доверява напълно никому. Около него също цареше недоверие. Филов и Сегов се оплакваха от Драганов, когото подозираха без всякакво основание, че тайно се стремил да стане един вид „гаулайтер“ в България! Те също така не одобряваха влиянието на Багрянов в двореца. В правителството Габровски и ген. Даскалов водеха ожесточена лична борба. И докато княгиня Евдокия критикуваше брат си, че ставал прекомерно германофил, десни водачи като Александър Цанков и ген. Луков го подозираха, че е „антигерманец“ или във всеки случай, че не е напълно лоялен приятел на Германия. Самият Борис беше раздразнен от хвалебствените преценки, отправяни към тях и други подобни на тях политици от някои германски представители и от националсоциалистическия печат. Той подозираше известни германски кръгове, че действат прикрито, за да ги поставят на мястото на съществуващото правителство. Познавайки прогерманските настроения на войската, на повечето вестници и на националсоциалистическите организации, царят знаеше, че ако трябва да се оттегли вследствие някакво сътълкновение, ще се намерят много хора, готови да поведат България на страната на Германия.

В деня на коледния празник цар Борис чакаше с нетърпение да чуе какви новини ще му донесе Филов от Бергхоф. След разговорите си с Хитлер министър-председателят беше спрял за един ден във Виена, за да си направи общ преглед при д-р Епингер, австрийски лекар, с когото цар Борис също се консултираше. Филов пристигна в София на 7 януари, посрещнат на гарата от министрите Габровски и Попов, които го придружиха до дома му, за да им изложи резултата от срещата. Попов, който, както винаги, не беше ни най-малко впечатлен от аргументите на германците, посрещна с насмешки обясненията на

Рибентроп. Филов не беше още завършил своето изложение, когато Севов пристигна в 10 часа вечерта, да го заведе в двореца, тъй като царят искал да го види веднага.

Тази нощна среща, най-бурната, която Филов беше имал с царя, продължи повече от четири часа. Борис беше напрегнат и нервен и избухна веднага щом Филов му каза, че по негово мнение за България не остава никакво друго разрешение, освен да последва германския съвет и да подпише Тристранния пакт.

Филов, който никога не беше виждал царя тъй разсърден и възбуден, остана като вкаменен. Реакцията на Борис беше наистина необичайно остра.

— Не, не! — викаше той. — Предпочитам да абдикирам! Или да се хвърля сам в ръцете на русите даже ако страната се болшевизира!

Трябваше да мине доста време, преди да се успокои. Борис каза, че е „републикански цар“, че мисли само за съдбата на народа си. Филов с изненада го чу да се оплаква, че всички тия приказки за влизането на България във войната на страната на Германия не били нищо друго, освен едно хрумване на ония, които той наричаше „немирните старци“ — старчоците около ген. Жеков и Фердинанд, който бил истинският шеф на групата.

— Монархът и неговият бивш генералисимус Жеков не могат да се примирят с мисълта, че ние вече постигнахме без война много повече от тях! — ядосано заяви цар Борис.

Той изглеждаше твърде песимистично настроен и каза на Филов, че ако България подпише пакта, англичаните ще бомбардират страната. Борис също изказа съмнение, че народът ще иска да се бие, и предсказа, че могат да избухнат смутове и че не се доверява на армията.

Този бурен изблик от страна на царя беше съвсем неочакван. Но също така неочаквана беше реакцията на министър-председателя. Благодушният проф. Филов дължеше политическото си издигане изключително на цар Борис и винаги се беше чувствал несигурен и неопитен; но през последните седмици се беше случило нещо, което го беше променило. Може би след едногодишно упражняване на властта той се чувстваше по-сигурен в себе си, по-силен и решителен, а и защо не по-компетентен от колегите си министри? Или пък вниманието, което току-що му беше засвидетелствал най-мощният в момента

държавен водач в Европа, беше утвърдило убеждението му, че възгледите му са прави, докато нервността и гневното избухване на цар Борис тази вечер издаваха неговата собствена нерешителност и колебание?

Във всеки случай истина е, че Филов този път не се огъна и след като първият шок премина, той възрази енергично и самоуверено.

— Ако една нация не желае да се бори за своите идеали и не е готова на жертви, такава нация е зряла за робство — каза Филов. — Но не такъв е случаят с нашия народ. И ако днес българите се показват инертни и без дух, може би за това е виновно отчасти и правителството. Защото нашето поведение беше колебливо. Ако се решим да действаме, народът също ще се окуражи, Ваше Величество, тъй като между правителството и народа съществува същият вид връзка, каквато има между армията и народа. — Тук Филов даде на думите си по-личен тон: — Аз апелирам към Вас, Ваше Величество, да се покажете същият войник, какъвто бяхте в миналото, и да не изоставяте страната, която има пълно доверие във Вас! Позволете ми да Ви кажа, че аз самият никога не съм бил войник, но аз идвам от военно семейство и никога не съм се предавал. Аз вярвам, че и днес ние ще успеем! Ако трябва да паднем, нека паднем с чест! — продължи Филов. — Даже ако трябва да се стигне до болшевизъм, и това няма да стане без борба, тъй като още има хора в тази страна, които ще се борят против него и няма да се предадат лесно.

Но през това време царят се беше успокоил достатъчно и слушаше внимателно заключението на министър-председателя:

— За нас няма друго разрешение, тъй като войната е неизбежна. Ако си дадем сметка за това, по-добре е да подготвим такива условия, при които събитията ще бъдат най-малко тежки за нас. Ако ние се ограничим само да оставим германците да преминат през нашата територия, те ще ни третираят просто като окупирана страна, както Румъния, и това ще бъде много по-неизгодно за нас, отколкото ако се съюзим с Германия. Ние не можем да спечелим нищо в случай на английска победа, тъй като, ако германците бъдат разгромени, това означава, че ние ще бъдем неминуемо болшевизирани.

Борис изглеждаше все по-замислен и Филов имаше впечатлението, че той се съгласява с неговите аргументи. Беше вече изминал половин час след полунощ и царят се извини, че ще се

оттегли за момент, за да пожелае „лека нощ“ на царицата. След като се върна, разговорът продължи до два и половина. Отношението на царя към Филов беше напълно променено, той даже го поздрави за тази среща в Бергхоф, която била много полезна, и каза, че въпросите били добре поставени. Двамата спокойно разискваха в подробности всички възможности, заключавайки, че ще бъде по-изгодно да се приеме германското предложение, но че известни условия ще трябва да бъдат поставени. Въпросът за излаз на Егейско море следва да бъде уточнен от германска страна. Германците също трябва да изяснят какви територии ще бъдат отстъпени на България. Царят и министър-председателят се съгласиха, че трябва да предложат една среща между български и германски експерти, за да се изясни каква ще бъде германската реакция, в случай на нападение от Югославия или Турция. Условията за снабдяването на германската армия и за реквизициите също следва да бъдат предмет на преговори.

— С всички тия двустранни разговори — каза цар Борис на Филов, — подписването на самия пакт може да бъде отложено още малко...

Идеята на царя беше, че подписването може да стане в самото навечерие на пристигането на германските войски и в никакъв случай по-рано.

Царят изглеждаше по-малко песимистичен, когато Филов напусна двореца. Въпреки късния час Филов не отиде веднага да спи. Севов го чакаше отвън с колата си и двамата се разходиха по посока на Горубляне, докато Филов му предаде разговора си с царя. Преди да се раздели с него, той настоя пред Севов да се опита да повдигне морала на царя:

— Той има голяма нужда да бъде насърчен в настоящия момент — каза Филов.

* * *

Царят обаче не получи такова насърчение от своя стар довереник Първан Драганов, който му изпрати своя личен доклад за посещението на Филов при фюрера. Драганов не беше присъствал на разговорите на министър-председателя с Хитлер и Рибентроп, но от своите

изчерпателни разговори с Филов преди и след тези срещи той заключваше, че Филов бил дошъл „да пледира една кауза — отлагането на подписването на пакта — в правотата на която сам не е бил убеден и следователно не е могъл да бъде убедителен“. По мнението на Драганов министър-председателят не постигнал целите на това посещение. Той не ги изложил добре пред Рибентроп, не споменал даже въпроса за Македония и Солун, пишеше Драганов на царя: „Филов сам ми каза, че не е искал да спори много с германския външен министър, за да не завърши разговорът му като този на Иван Попов“. (В една предишна среща Рибентроп се беше показал нетърпелив и неприятно рязък с Попов.) „Изглежда — продължаваше Драганов, — че Филов се е ограничил главно да изслуша аргументите и обвиненията на Рибентроп, без да го убеди в правотата на нашето гледище, че официалното присъединяване на България към Тристранния пакт трябва да бъде отложено.“

Драганов докладва още, че разговорите на Филов с фюрера са се развили по същия начин: „И от двамата Филов чу само, че България трябва да се присъедини към пакта колкото е възможно по-рано, като Рибентроп му го заяви по категоричен начин, докато Хитлер, бидейки австриец, беше по-мек. Филов сам ми каза, че е за бързо подписване на пакта, главно по вътрешнополитически причини, които, разбира се, той не е могъл да довери на германците. Той също така се страхува извънредно много от съветската пропаганда в България и от болшевиизирането на страната. Той мисли, че ако пактът бъде подписан, България ще има една по-точно определена политика, ясни позиции и възможност да се противопостави по-ефикасно на болшевишката опасност“.

Драганов беше на мнение, че след посещението на Филов „най-малкото, което може да се каже, е, че Рибентроп е раздразнен срещу България“ и че поради липсата на категоричност в поведението на българския министър-председател германците не са могли да забележат, че той не е твърдо убеден в тезата, която защитава. Затова Драганов предупреждаваше царя, че ако пактът не бъде подписан в близък срок, „впечатлението тук в Берлин ще бъде, че Филов щеше да го подпише, но че правителството и главно Вие, Ваше Величество, не сте съгласен с това. Лесно могат да се предвидят последиците:

германска намеса във вътрешната ни политика, отстраняване на нежеланите от Германия лица и поставяне на власт на желаните“.

Драганов беше вече отбелязал известни признаци на недоволство от германска страна. Настроението в партийни и правителствени кръгове отразяваше тяхното недоверие към България и интереса им да привлекат Югославия към Тристранния пакт, което означаваше пожертване на българските интереси. Констатира се също пожелание настоящото българско правителство да бъде заменено от един силен военен кабинет.

Драганов отправи своя поверителен доклад, бидейки убеден, че цар Борис е абсолютно решен да избегне или поне да забави влизането на България в Тристранния пакт и е изпратил Филов, за да изпълни тази мисия. Но дългогодишният царски довереник не знаеше, че в последно време Борис беше доста охладнял към него и че се вслушваше все повече в съветите на Сегов и Филов, които не хранеха симпатия към Драганов.

* * *

„... Министерският съвет заседава тази вечер от 6 часа следобед до 2 часа през нощта... Това беше без съмнение най-важното заседание, което сме имали до днес...“ — отбелязва Филов в дневника си на 20 януари 1941 г.

На това напрегнато осемчасово заседание Министерският съвет взе съдбоносното, но неизбежно решение за влизането на България в Тристранния пакт.

Трите въпроса, на които министрите трябваше да отговорят тази нощ, бяха ужасяващи в тяхната простота и яснота, три брутални въпроса, отговорите на които можеха да бъдат само „да“ или „не“ и които никой от министрите около дългата маса не можеше повече да отклони:

— Можем ли да се противопоставим на евентуално германско преминаване през България?

— Трябва ли това преминаване да стане след предварително споразумение между България и Германия?

— Необходимо ли е България да подпише Тристранния пакт и е ли това в интерес на нашата страна?

Никой нямаше ни най-малко съмнение относно сериозността на положението и отговорността, която всеки министър трябваше да поеме. Германската мощ беше в своя апогей и никой дотогава не беше успял да спре победния ход на вермахта през цяла Европа, дори и Англия и Франция, истински колоси в сравнение с микроскопична България. При това за тия две велики сили Третият райх беше смъртен враг, докато Германия предлагаше на България да я третира приятелски и да задоволи някои от териториалните ѝ претенции. Кой можеше да се притече на помощ на България, ако тя откажеше? Русия? Но тя беше тогава съюзник на Райха, поне официално. И всеки от министрите знаеше, че ако България се обърне за помощ към Русия, това означаваше болшевизиране на страната, от което всеки се боеше повече от всичко.

На Балканите Гърция и Албания бяха опустошени от войната. Германски и руски войски бяха навлезли в Румъния, Турция трупаше дивизии на българската граница. Югославия флиртуваше с Хитлер и имаше все повече указания, че той ѝ е обещал Солун, ако се присъедини към пакта и остави германските войски да преминат през нейната територия. Ако Белград подпише пакта преди София, България щеше да загуби завинаги всяка надежда да види удовлетворени териториалните си искания и да се намери отново обградена от вражески настроени към нея държави — членки на Тристранния пакт.

При това сигурно ли беше, че народът и армията ще се отзоват на една заповед на правителството да се противопоставят със сила на германците? Всеки един от министрите хранеше сериозни съмнения, в същото време се носеха настойчиви слухове за предстояща правителствена криза и че приятели на Германия като Александър Цанков или ген. Луков и даже Багрянов ще заместят колебливия Филов начело на управлението. Статии в този смисъл бяха публикувани и в чуждия печат. Не можеше да се отрече, че в началото на 1941 г. побеждаващата навсякъде Германия, която високо прокламираше своя поход за един нов ред в Европа, се ползваше с популярност сред офицерството, младежките организации, които ратуваха против неправдите, нанесени на България с Ньойския договор, сред голяма

част от печата и известни среди на буржоазията, главно търговци и индустриалци, поради растящия дял на стокообмена с Германия.

Трябва да се подчертае, че в тия германофилски настроения привлекателността на националсоциалистическата доктрина играеше съвсем незначителна роля. Те се дължаха на надеждата, че след двете катастрофални за България войни — Междусъюзническата и Първата световна — може би беше дошъл моментът за осъществяване на националните идеали. И това българите можеха да очакват само от Германия, тъй като западните държави отново щяха да облагодетелстват само своите довчерашни съюзници на Балканите.

Повечето от министрите не бяха напълно информирани за всички подробности на разговорите с Германия и с другите велики сили. Филов и Попов ги държаха в течение на общите линии на външната политика, но главните решения се разискваха в тесен кръг от четирима от тях, които бяха в постоянен контакт с царя, пряко или чрез Севов. От този „квартет“ двама вярваха в германската победа: това бяха Филов и Габровски, и даже ако продължаваха да имат известни колебания относно подписването на Тристранния пакт, те не ги изразяваха повече публично. И двамата вярваха искрено, че най-голямата катастрофа би била една самоубийствена война против Райха и възтържествуването на комунизма. Те считаха без колебание, че на България не остава нищо друго, освен да приеме като съюзници и приятели германците, които никой не можеше да възпре.

Напротив, министрите (на външните работи — Иван Попов, и на войната — ген. Даскалов) далеч не бяха тъй убедени в това. Те се страхуваха не по-малко от болшевишката опасност, но не вярваха, че Германия може да спечели войната против западните сили. Ген. Даскалов не проявяваше никакъв възторг относно подписването на пакта, толкова повече че като военен той смяташе, че българската армия съвсем не е подготвена и екипирана за една модерна война, ако трябваше да участва в нея.

Що се отнася до Иван Попов, за него въпросът беше добил характер на истински вътрешен конфликт. Той познаваше добре и разбираше ясно двете противоположни страни на дилемата и нейната безизходност, тъй като съществуваха еднакво силни аргументи за и против до такава степен, че би могъл да приеме или да отхвърли всяко от двете решения... И тъй като те бяха колкото противоречиви, толкова

и несъвместими, единственото разрешение за него беше да протака преговорите и да помага на цар Борис да отложи неминуемия момент на тежкото решение. Затова Иван Попов изпадна в отчаяние, когато Филев след доклада си пред царя за срещата в Берхтесгаден го повика заедно с Габровски, за да им съобщи, че цар Борис е възприел неговите аргументи в полза на подписването на пакта. „Попов се опита отново да отложи всичко още малко — пише Филев в дневника си. — Той остава решителен противник на подписването на пакта и продължава да не вярва в германската победа. Въпреки това той приема, че пактът трябва да бъде подписан, но след като германците навлязат в България. Той настоява обаче да подаде оставката си, така че да не трябва да подписва лично пакта. Заедно с Габровски аз направих усилие да го убедя, че трябва да говорим по-надълго с царя по този въпрос...“

Попов не подаде оставка. Филев и Габровски го убедиха, че неговото оттегляне в този момент ще потвърди подозрението на германците, че правителството е неискрено спрямо тях, и ще постави царя в неудобно положение. Но колебанията на Попов и неговите спорадични изблици срещу пакта продължиха. Няколко дни по-късно, след като бе имал разговори с английски и американски дипломати, той се втурна при Филев, изяснявайки високо противогерманските си чувства. „Той започна отново да напада германците и заяви, че в никой случай няма да подпише пакта. Той предпочита по-скоро да се самоубие, отколкото да го подпише, и настоя пак да напусне правителството преди това.“

През двете седмици, които предшестваха решаващото заседание на Министерския съвет, напрежението беше станало непоносимо. Английският пълномощен министър Рендел, разтревожен от посещението на Филев в Берхтесгаден, поднови своите предупреждения: ако България подпише Тристранния пакт и позволи на германците да преминат през нейната територия, Англия ще бъде принудена да я счита за неприятелска държава и да я нападне. Турция също ще я атакува, заяви Рендел, и английската флота ще навлезе в Черно море. Същевременно Никола Момчилов, българският пълномощен министър в Лондон, телеграфира, че Англия ще счита присъствието на германски войски в България като българско съучастие в германските операции срещу Англия.

Но по същото време Рихтхофен се завърна от Берлин и уведоми в недвусмислена форма външния министър, че правителството на Райха е все по-раздразнено от протакането на България и настоява за незабавна акция. Рибентроп отправи нота с необичайно строг тон, с която предупреди българското правителство за „тежките последици“, които всяко по-нататъшно отлагане ще има за настоящото и бъдещото положение на България. На 17 януари в София пристигна и Драганов, който потвърди, че германците са крайно недоволни и че не искат да чакат повече.

От своя страна Русия също започна да се вълнува. ТАСС оповести в специално комюнике, че съветското правителство, противно на известни слухове, не само не е дало съгласие за евентуално преминаване на германски войски през България, но не е било въобще уведомено за подобно преминаване.

Междувременно, след като цар Борис има няколко срещи с Филов и „четворката“, въпреки резервите на Попов и Даскалов и колебанията на самия цар, се достигна до съгласие относно неизбежността на подписването на пакта. Вниманието на всички сега се съсредоточи върху условията на присъединяването на България. Една военна делегация бе изпратена в Румъния да преговаря с фелдмаршал Лист, главнокомандващ германските сили на Балканите, по техническите подробности на евентуалното преминаване на вермахта през България. Друга финансова делегация замина за Берлин за стопански преговори. Същевременно германците изпратиха специален представител в София, Херман Нойбахер, за уреждане на различни проблеми, засягащи плащанията, снабдяването, приложението на законите и други въпроси, които можеха да изникнат във връзка с пристигането на германските войски. Царят и правителството натовариха Драганов с една друга мисия от жизнена важност: да получи от Берлин конкретни ангажменти относно българския излаз на Егейско море, тъй като германските обещания продължаваха да бъдат недостатъчно ясни.

Но най-важни бяха поставените от цар Борис две условия: германските войски да бъдат достатъчно многобройни и силни, за да предотвратят всяка възможна интервенция от страна на евентуален неприятел, и също — подписването на пакта да стане или

едновременно с пристигането на частите на вермахта, или непосредствено преди това.

Всички тия преговори имаха в очите на цар Борис двойно преимущество: те трябваше да успокоят нетърпеливите германци, като им покажат, че България действително се готви да действа; същевременно с всички тия комисии и делегации се печелеше време. Разбира се, той знаеше, че шансовете да се случи някакво чудо в последния момент бяха безкрайно малки. Но уви, това беше единственото, на което той можеше да се надява в момента.

Сутринта на 20 януари 1941 г. „четиримата“ се срещнаха с цар Борис във „Врана“. Те уточниха инструкциите, които трябваше да бъдат дадени на военната делегация, като потвърдиха отново своето съгласие, че България е принудена да подпише пакта. И когато същата вечер започна дългото заседание на Министерския съвет, „четиримата“ уведомиха своите колеги, че не виждат друго възможно решение, като се аргументираха обстойно. Към 2 ч. сутринта кабинетът единодушно отговори на трите въпроса:

Не, ние не сме в състояние да се противопоставим на преминаването на германците.

Да, ние трябва да се съгласим с това преминаване.

Да, налага се да подпишем Тристранния пакт.

* * *

Цар Борис беше добре осведомен за полковник Уилям Донован и неговата мисия на Балканите, преди да го приеме на 22 януари по обяд. Той изпитваше особено любопитство да види човека, който ръководеше американското разузнаване. Близък приятел на президента Рузвелт, Донован два дни преди това беше пристигнал в София от Кайро и Атина, на път за Белград и Анкара. Той вече се беше срещнал с Филов, Попов и Даскалов и царят знаеше, че прямият и корав американец ще направи всичко възможно, за да го убеди да не допуска германците да преминат през България. През време на кратката визита на куртоазия на Донован при Филов предния ден министър-председателят го беше намерил твърде настойчив и съвсем несклонен към компромиси. След това Донован беше говорил надълго с Иван

Попов, съветвайки го настойчиво България да се противопостави на германците.

Когато министърът на външните работи предложи Съединените щати да посредничат между Англия и Германия, Донован отговори, че Вашингтон не иска да чуе за мир с Райха, докато той не бъде окончателно разгромен. Той подчерта, че президентът Рузвелт и огромното мнозинство от американския народ твърдо вярват в английската победа, и припомни, че България заема „ключова позиция“ на Балканите.

— Ключовете често не могат да затворят вратите тъй сигурно, че да попречат на някого да влезе... — отговори Попов със загриженост и предприе да изложи на Донован съществените точки на българската външна политика.

Той го увери, че след толкова войни, нанесли тежки страдания на българите, те не искат да застрашават мира на никой от съседните народи. Но самото географско положение на страната е източник на загриженост. И Попов заключи, че единствената му надежда остава събитията да се развият така, че да не се създава някакво нежелателно положение.

Донован разбра добре какво му подсказва Попов и му зададе конкретния въпрос:

— Как ще реагира правителството, ако една велика сила поиска да прекоси територията на страната?

Дипломатически външният министър не даде категоричен отговор:

— Ако кажа, че България ще се противопостави, това би било почувствано от тази велика сила като провокация, а ако кажа, че ще я оставим да го стори, това ще бъде равносилно на покана. Една сила като Съединените щати знае винаги предварително какво поведение ще заеме; докато една страна в положението на България не може да си позволи да обяви публично как би действала по един тъй деликатен въпрос.

Този уклончив отговор не се хареса на Донован.

— Подобно поведение — каза той — само потвърждава съмнението, че България не възнамерява да се противопостави на едно нахлуване на нейна територия — и припомни, че в Атина гръцките управници го информирали за тяхното твърдо решение да се

противопоставят с всички сили на едно германско нападение откъм България и че сам той бил препоръчал на американското правителство да им изпрати незабавна помощ.

Но докато Попов му излагаше българската дилема, Донован започна да изпитва известна симпатия към трудното положение на България. Той също почувства, че външният министър лично споделя повечето от неговите идеи, но няма свободата да ги изкаже.

— Аз ще Ви разкажа една малка история — каза Попов. — Един турчин, осъден на смърт, замолил султана да отложи екзекуцията за една година, като се задължил през това време да научи камилата си да говори. На приятелите си, които недоумявали как ще може да изпълни това задължение, той обяснил: имам цяла година пред мене, а само Господ знае какво може да стане през една година: султанът може да умре, или — камилата, или — аз самият.

Когато Донован разказа тази история на английския пълномощен министър Рендел и на американския — Ърл, които му служеха като водачи в софийските политически лабиринти, Рендел отбеляза, че това е най-ясната илюстрация на усилията на българските управляващи кръгове да печелят време с безнадеждната илюзия, че нещо може да стане, което да отстрани опасността...

Същата сутрин, когато щеше да бъде приет от царя, специалният пратеник на президента Рузвелт посети Военното училище и присъства на парада на юнкерите. Цар Борис го прие сърдечно и след първите минути на срещата между тях веднага се създаде атмосфера на взаимна симпатия, която трая през цялото време на разговора, продължил час и половина.

В самото начало Донован подчерта, че Съединените щати подпомагат Англия с всички възможни средства, че ще продължат това до крайната победа и че ще помогнат на Гърция в борбата ѝ за своята независимост. Царят започна с описанието на трагичното положение на една малка страна, победена в Първата световна война и третирана крайно жестоко от мирния договор.

— България бе наказана със смърт само защото направи онова, което ѝ се диктуваше от нейното географско положение — каза царят.

Донован отвърна, че това географско положение има също известни преимущества. Без да отрича това, цар Борис изрази вярата си, че мирът може да бъде осигурен, и припомни, че беше говорил за

това с Чембърлейн. Той добави, че в близкото минало, за да засили връзките си с Англия и Франция, България се беше надявала да постигне търговски споразумения с тия държави и че даже бе подписала такава спогодба с Англия, но че тя е била пренебрегната от Лондон. Надеждата му винаги е била, че войната няма да се разрази в световен мащаб, че Съединените щати няма да се намесят, а ще играят посредническа роля. Но сега той научава със съжаление, че Америка също върви бързо към война. Всичко това го тревожи много за съдбата на цивилизацията.

— Цивилизацията ще бъде унищожена само ако Хитлер вземе надмощие — отвърна Донован. Той повтори декларацията, която беше направил пред Попов: — Съединените щати няма да посредничат и тъй като тази война е конфликт на идеологии — между тоталитаризма и демокрацията — Америка няма да промени своето становище, докато Хитлер не бъде разбит.

И с неочаквана прямота Донован изложи на царя какво има намерение да докладва във Вашингтон. В резултат на срещите си с български политически и военни представители, на изложенията на чужди дипломати и военни аташета, с които е могъл да разговаря, благодарение на Рендел и Ърл, и на разговорите си с журналисти и опозиционни водачи като Атанас Буров той достигнал до известни заключения.

— Аз ще Ви ги изложа и Ви моля да ме поправите, ако те Ви се сторят неточни — каза Донован на царя, започвайки своето изложение за ситуацията в България, което той резюмира в следното: — Пълна стопанска зависимост от Германия; въвеждане на антиеврейски мерки; присъствие на германски офицери в страната; българските офицери очакват, че в страната ще пристигнат германски войски...

Цар Борис беше изненадан от откровеността на американеца, но не коригира изказванията му. Вместо това той предпочете да обясни отново своето становище: като глава на една малка страна неговият дълг е да печели време в отношенията си с една велика сила, за да не ѝ даде възможност да смаже страната; да предотврати всичко, което би могло да изложи България на риск от нахлуване на чужди въоръжени сили и да се опита да смекчи предварително ефекта от такъв удар.

Донован го изчака да завърши и разбирайки, че няма да получи пряк отговор, замоли царя да му разреши да резюмира тълкуването,

което сам той дава на думите му:

— Чрез маневриране — каза Донован — цар Борис се стреми да избегне един германски ултиматум към България; Германия досега не е сигурна какво ще отговори България на едно германско искане да прекоси страната с войските си; българското правителство още не е било заставено да вземе решение, но ако това не може да бъде повече отлагано, България няма да противопостави каквато и да била съпротива, но няма да участва във военни операции на страната на Германия. — Накрая Донован запита царя: — Точно ли е подобно тълкуване?

Цар Борис запази мълчание. Той погледна американския пратеник право в очите и се усмихна. За Донован беше достатъчно. Царят приемаше неговите заключения, без да ги потвърди открито.

Получил този, макар и косвен отговор на главния въпрос, който го интересуваше, полковник Донован се възползва от случая да му зададе и друг въпрос, по повод на една история, която беше чул в разговорите си в София: как царят беше успял да надхитри конспираторите, устроили преврата на 19 май 1934 г., за които се знаеше, че са били готови да го отстранят на всяка цена, даже като го убият? Борис с готовност описва този драматичен епизод. Поставен лице с лице със заговорниците, той търпеливо изчакал да мине нощта, като преговаря с тях, правел отстъпки пред исканията им, за да спечели време до сутринта, тъй като знаел, че комплотите лесно успяват в тъмнината, но шансовете им намаляват с дневната светлина. И на Донован стана ясно, че в отношенията си с Хитлер цар Борис навярно прилага същата техника: да избегне угрозата от исканията на деспота, като печели време.

На заминаване за Белград веднага след аудиенцията си специалният пратеник на Рузвелт заяви пред софийските журналисти:

— Аз напускам България с хубави впечатления от една малка, но чудесна страна, един здрав и просветен народ и от един приветлив, демократичен и искрен цар.

В своите доклади до Вашингтон той пише, че българският монарх е честен идеалист, който лесно се разколебава, но желае да избегне войната. „Обаче аз се страхувам — добавя Донован, — че той, след като е имал винаги толкова успех в своето маневриране, ще продължава да се осланя прекомерно на него, даже в един момент,

когато същественото е да се вземе решение, а не да се маневрира.“ В спомените си Донован формулира мнението си по следния начин: царят още не е свързан с Германия и се опитва да балансира натиска от нацистите с известна отстъпки и протакане, с илюзорната надежда, че или мирът може да бъде възстановен, или известни събития могат да отстранят този натиск. По мнението на Донован царят навярно е уведомен за намерението на германците да влязат в България, но още не е уведомил Берлин за своето становище; той прави всичко възможно да избегне това тежко изпитание, да запази мира, както и целостта, и неутралитета на България. Но в случай на германско нахлуване той ще отстъпи с надеждата, че Съединените щати и другите нации ще разберат какво е положението на България и няма да го осъдят за това.

Посещението на Донован донесе голямо разочарование на цар Борис. Допреди разговора му с него той се надяваше, че с посредничеството на Америка би могло да се постигне компромис между двата воюващи лагера, преди войната да достигне до Балканите. Борис продължаваше да се надява — въпреки речта на Рузвелт през декември, с която президентът отхвърли идеята за посредничество — че все пак може да се случи нещо, което ще предотврати разширението на войната, и затова той очакваше с нетърпение визитата на Донован. Сега той чу от самите уста на пратеника на Рузвелт, че Америка възнамерява да води война до крайното унищожение на хитлеризма. Разбира се, той не каза на Донован, че в самия ден на неговото пристигане правителството беше взело решение да не се противопоставя на влизането на германските войски в България. Но думите на Донован оказаха върху него значително въздействие и засилиха неговото твърдо решение да ограничи дотолкова, доколкото му е възможно, заангажирането на България във войната.

* * *

В този момент, когато цар Борис имаше толкова много проблеми с германците, с техните противници и с опозицията в страната отдясно и отляво, в добавка избухна и криза в самото правителство. Повод за нея беше речта на министъра на земеделието Багрянов пред Народното

събрание на 31 януари. Тя има ефекта на истинска бомба. Видният политик и личен приятел на царя нападна съвсем неочаквано земеделската политика на правителството. Това беше пламенна тричасова реч, изпълнена с критики срещу съществуващата система и дръзки предложения за коренни реформи, с които се препоръчваше едно планово стопанство в областта на земеделието, напomniaщо тоталитарните системи. Той оповести също така изненадващо, че подготвя тридесет и шест законопроекта за приложението на своята изчерпателна програма, разходите за която се изчисляваха на огромната сума от десет милиарда лева.

Този неочакван удар из засада предизвика негодуванието на Филов. Багрянов ни най-малко не беше го предупредил за своята реч и министър-председателят я прецени като маневра, целяща да предизвика министерска криза. „Очевидно е, че речта на Багрянов е една умишлена и добре подготвена акция на Багрянов против правителството — пише Филов в своя дневник. — Очевидно е, че тукашните германски кръгове, които са недоволни от сегашното правителство и се отнасят с голямо недоверие към него, смятат Багрянов като най-подходящо лице да състави нов много по германофилски кабинет, тъй като в това отношение не могат да разчитат нито на Жеков и Луков, нито на Цанков и Диков поради отношенията им с Ц[аря]. Севов говори за голямата нерешителност на Ц[аря], която той не одобрява. Намира, че Ц[арят] ще направи много добре да се отърве от старите свои приятели като Багрянов, Драганов (сигурно замесен в плановите на Багрянов), Сирку Станчев и др., които само експлоатират с приятелството на Ц[аря], за свои лични облаги, обаче за него не искат и да знаят. Ц[арят] обаче не могъл да се реши на подобно нещо, макар сега вече да бил възмъжал и да нямал нужда от подобна опора. По всичко се вижда, че Севов има засега най-голямо влияние върху него... Попов днес ми заяви, че той по никакъв начин не може да остане по-нататък в кабинета с Багрянов.“

Царят беше в Пловдив в момента на речта на Багрянов. Филов изрази недоволството си пред Севов, който го увери, че царят ще се завърне на другия ден в София и ще го приеме. Филов отбелязва в дневника си, че изложил пред царя своето тълкуване на инициативата на Багрянов и му изразил съмненията си следната сутрин: „Всичкото време царят ме гледаше много вторачено — пише Филов, — говореше

много малко, дълги паузи мълчание. По всичко се виждаше, че много се мъчи и че цялата работа му е страшно неприятна. Не предполагал, че въпросът е тъй сериозен, както му го изложих (ставаме водевилен кабинет, нужно е в този момент повече престиж за управлението, твърдост и решителност; ако въпросът не бъде разрешен от нас, ще се подигне в Н[ародното] с[ъбрание] и ще ни се наложи разрешение, обаче така изпускаме положението от ръцете си). Опитва се все пак да спаси Багрянова, като загатна да се направи някаква декларация. Възразих, че бихме станали смешни. Предложих три комбинации: сегашният кабинет без Багрянов; нов м[инистър]-р-председател с Багрянов и кабинет Багрянов, който обаче не бих препоръчал поради липса на нужните качества у Багрянов“.

На другия ден цар Борис предложи на Филов да изпрати Багрянов като пълномощен министър в Берлин на мястото на Драганов, който на свой ред да бъде преместен в Белград, за да се избегне кризата. Обаче Филов настоя въпросът да се разреши до следния ден, когато Народното събрание имаше заседание.

При това положение Филов се срещна с Багрянов, с когото има дълъг разговор и който му заяви, че не бил говорил против правителството, а против „системата“. Въпреки приятелския тон на Багрянов Филов не можа да му прости, че е произнесъл тази реч, без даже да го уведоми.

Тълкуването, което Филов даде на чувството на засегнатост, породено у цар Борис, е по-различно. Той се питаше дали царят не е обезпокоен от растящата популярност на Багрянов и не го подозира, че може би има амбицията да се превърне в „един нов Ивайло“, въпреки че го смята по-скоро за „заек в тигрова кожа“. Филов увери царя, че Багрянов е само демагог, и то не особено опасен, тъй като неговата популярност произтича повече от връзките му с короната, „отгоре“, отколкото от масите. Популярността на Багрянов ще намалее веднага щом напусне министерския си пост, каза Филов.

На 4 февруари Багрянов подаде оставка, което веднага предизвика всевъзможни слухове в столицата. Американският пълномощен министър Ърл докладва на американското външно министерство, че „най-разпространените обяснения са: 1-о, че Багрянов бил отстранен, защото е станал прекомерно влиятелен; 2-о — че отстраняването му е временно, с оглед да бъде повикан отново по-

късно, евентуално като министър-председател“. Ърл обяснява, че „Багрянов е станал популярен между селяните, които представляват 80% от българското население, вследствие на неговите земеделски реформи, проведени скоро след идването му на власт“. Говорело се също, че неговата популярност му се е „качила в главата и че сега бил моментът да бъде отстранен, когато собствената му демагогия го е увлякла много далеч“. Тук американският пълномощен министър добавя своето собствено тълкуване, че „практиката на царя е да отстранява от постове им хора, които придобиват особено влияние в обществения живот, пресни примери за което са ген. Луков, Стойчо Мошанов и Георги Кьосеиванов“.

Според една друга хипотеза на Ърл Багрянов бил отстранен, за да може по-късно да бъде върнат на власт, без да бъде отъждествяван с настоящото правителство, в случай че се наложи една промяна под германски натиск. Припомняйки на Вашингтон, че Багрянов е бил в продължение на много години близък приятел на цар Борис и също че неотдавна е бил много добре посрещнат в Рим и Берлин, американският дипломат дава своето обяснение: според него не е лишено от основание да се счита, че Багрянов бил набелязан да играе „прогерманска“ роля. При грозящата опасност от германското нахлуване, надвиснала над България, или поне — при риска от правителствена криза, ускорена поради германския натиск, логично би било да се мисли, че царят желае да има готов подръка един евентуален министър с неоспорима лоялност.

* * *

В действителност съдбата на България беше вече решена. Но не от цар Борис или Филов, не от правителството или армията, нито от парламента или общественото мнение. Наистина мъчително е да се помисли колко малко влияние имаха българските фактори в разразяването на драмата и колко безсилни бяха те да предотвратят хода на събитията.

Съвсем други фактори и други сили, безмерно по-мощни от слаба и безпомощна България, предопределиха съдбата на балканските народи. Днес, като гледаме назад, виждаме нещо патетично в усилията

на малките държави и илюзиите им, че могат да упражняват контрол над съдбините си. Тяхната политика и програмите им, ожесточените им партийни борби и пререкания, правителствените коалиции и съперничесвата им — всичко това изглежда днес напразно и жалко. Техните решения, били те правилни или погрешни, изглеждат също тъй безпредметни и маловажни, както мъчителните усилия на мравки, които строят своя мравуняк наред пътека, по която ще преминат тежки ботуши...

Немного преди това преждевременното превръщане на България в съветски сателит мимо нейната воля бе избегнато по време на тайни пазарлъци между двете тоталитарни сили — Германия и Русия. Трябва да си припомним, че Сталин беше готов да приеме предложението на Хитлер да влезе в Тристранния пакт, но в замяна бе поискал твърде висока цена. На 26 ноември 1940 г. господарят на Кремъл бе изложил на германския посланик в Москва условията, при които Съветският съюз беше готов да се включи във фашистката коалиция. Едно от тия условия беше, че „... през следните няколко месеца сигурността на Съветския съюз ще бъде гарантирана чрез сключването на договор за взаимопомощ между СССР и България... и чрез установяването на база за сухоземни и морски сили на Съветския съюз в района между Босфора и Дарданелите въз основа на дългосрочен договор“. Сталин също поиска да му бъде дадена Финландия и осигурен контролът на Проливите и на арабските и персийски петролни залежи. Всичко това ставаше без знанието на България, но — за нейно щастие — Хитлер намери цената прекалено висока и отказа предлаганата сделка.

— Сталин е много хитър и ловък — каза Хитлер на своите главнокомандващи. — Той хладнокръвно ни шантажира, иска все повече и повече. Явно е, че една пълна германска победа става нещо непоносимо за Русия. Затова тя трябва да бъде разгромена, колкото е възможно по-скоро.

Също така без знанието на България съдбата на Балканите бе решена от италианското нападение над Гърция, което косвено скоро направи неизбежно преминаването на вермахта през България. Тази „непростима грешка“ на Дуче, както се изразява Хитлер, постави в опасност германското положение на Балканите поради заплахата на Англия, че ще изпрати войски на гръцка територия. Тя беше вече завзела Крит и остров Лемнос, откъдето нейната авиация можеше да

бомбардира румънските петролни инсталации. За да предотврати един британски десант на гръцкото крайбрежие, Хитлер заповяда на върховното командване на вермахта да изработи веднага планове за окупирането на Гърция, през България, с най-малко десет дивизии. Този план, известен под името „Операция Марита“, носи датата 13 декември 1940 г.

Началната част на Директива № 20, която установява плана, гласи:

1. Резултатът от боевете в Албания е още несигурен. Предвид на застрашеното положение в тази страна става толкова по-важно да се осуетят усилията на Англия да установи, под закрилата на един балкански фронт, британска въздушна база, която ще бъде насочена, на първо място, срещу Италия и също против румънските петролни полета.

Следващият пасаж на тази директива е текстът, който предрешава окончателно и безвъзвратно съдбата на България без нейно знание:

2. Поради това, аз възнамерявам:

(а) да установя през идните месеци една все по-голяма бойна сила в Южна Румъния;

(б) с настъпване на хубавото време — вероятно през месец март — да прехвърля тази бойна сила през България, за да окупира северното крайбрежие на Егейско море и ако това се окаже необходимо, цялата гръцка територия („Операция Марита“). Ние можем да се осланяме на българска подкрепа.

В един друг откъслек фюрерът постановява:

4. (а) Първата задача на операцията е окупирането на егейското крайбрежие и на солунския басейн...

(б) Флангът на атаката ще бъде защитен против Турция от българската армия; обаче германски единици ще бъдат също държани в готовност, за да я подсилят и й дадат своята подкрепа:

(в) още не е установено дали български формации ще играят някаква роля при атаката.

Подписано: Адолф Хитлер

Планът постановява армия от 24 дивизии под командата на фелдмаршал Зигмунд Лист да се съсредоточи в Румъния, за да бъде готова да слезе към Гърция, през България, веднага щом настъпи благоприятно време. Хитлер заповяда лично транспортът на войските от Румъния към България да започне веднага, така че да може да се пристъпи към операция „Марита“ на 26 март.

Към третата седмица на февруари 1941 г. Германия беше струпала огромна армия от 680 000 войници в Румъния. Тъй като италианците все още не бяха успели да завладеят Гърция, Хитлер сериозно се опасяваше, че Англия ще отвори фронт при Солун, както беше направила с успех през Първата световна война. Хитлер вече беше тайно решил да нападне Русия (операция „Барбароса“), така че не можеше да допусне по никакъв начин подобна английска инициатива да застраши южния му фланг. Със или без българско съгласие германските войски щяха да прекосят България, на път към Гърция. Това беше изрично и безапелационно решено в плана „Марита“, изработен повече от месец преди споменатото заседание на софийския кабинет на 20 януари 1941 г. Така „Марита“ се явяваше като неизбежно и предварително предусловие за „Барбароса“.

Дали работите щяха да се развият по друг начин, ако Мусолини не беше предприел своята злополучна авантюра в Гърция? За цар Борис, който му беше отказал всякаква помощ при каквото и да било положение, това сега беше само теоретичен въпрос. 680 000 войници от най-добре екипираната армия в света очакваха само заповедта да започнат своя поход към северната българска граница.

* * *

Българската делегация за подписването на Тристранния пакт, начело с министър-председателя Филев пристигна на Виенското летище на 1 март в 12:30 часа със значително закъснение. Частният самолет на Хитлер, изпратен предния ден в София, беше кацнал на летището в Божурище вместо на по-добре устроеното летище при Враждебна и беше затънал в калта. Пет трактора, докарани спешно, трябваше да работят през цялата нощ, за да изтеглят кондора, и още няколко часа бяха необходими на пилота на фюрера Ханс Баур, за да направи пълна инспекция на системите на апарата. Ранното отлитане, определено за 7:30 часа, бе забавено, така че вече беше 10 часът, когато Филев и Рихтхофен, придружени от висшите чиновници от външното министерство, главния секретар Димитър Шишманов и директора по печата Георги Серафимов, както и секретаря на царя Станислав Балан, отлетяха за Виена.

В делегацията не участваше министърът на външните работи Иван Попов. Германското правителство, което отдаваше голяма важност на церемонията по подписването на пакта, беше настояло Попов или Филев да дойдат във Виена, особено предвид на това, че Хитлер щеше да присъства лично. Два дни преди заминаването външният министър съобщи, че е болен и пази стаята. Но тъй като често повтаряните от Иван Попов декларации, че той по-скоро ще си даде оставката или даже ще се самоубие, отколкото да сложи подписа си под Тристранния пакт, царят и Филев, раздразнени от неговото малодушие, счетоха, че болестта му е по-скоро дипломатическа. Но министър-председателят беше повече от готов да замине и германците съобщиха, че присъствието на един от двамата е достатъчно, така че въпросът бе разрешен, за голямо облекчение на Попов.

Що се отнася до Филев, той изглеждаше, напротив, доста доволен през време на приготовленията за пътуването до Виена, въпреки че това беше страшно напрегнат и уморителен период за него: той трябваше да защитава политиката на своето правителство срещу външна угроза и срещу нападки на опозицията, да води трудни преговори с германците, да се бори срещу песимизма на близки колеги

от кабинета като Попов и Даскалов... и да увещава цар Борис, обхванат от колебания и нежелание да се обвърже с Тристранния пакт.

Въпреки че решението за подписването на пакта беше вече взето, Филов имаше впечатлението, че някои от сътрудниците му се бавят и протакат работите. Така на 1 февруари Драганов се върна от София в Берлин с точни инструкции да посети Рибентроп незабавно и да му предаде становището на правителството относно датата и размера на германското навлизане. Но когато „четиримата“ се събраха с цар Борис — на 4 февруари след оставката на Багрянов — Драганов още не беше отговорил. По време на самото заседание Попов му телефонира, но единственото, което чу от него, беше, че бил болен и затова още не бил връчил българския меморандум. Царят се разсърди, тъй като подозираше, че Драганов нарочно е забавил посещението си при Рибентроп, за да изчака разрешението на министерската криза, надявайки се, че може би неговият приятел Багрянов ще стане министър-председател. Габровски и Сегов бяха възмутени и даже изказаха мнение, че Драганов трябва да бъде незабавно отзован. Накрая Драганов се срещна с Рибентроп. Германският външен министър се съгласи, че пактът може да бъде подписан в същия момент, когато германците започнат да преминават през България.

Междувременно опозиционните водачи отдясно и отляво, разтревожени от слуховете, че България ще подпише пакта, поискаха обяснения от Филов. Тъй като не се задоволиха с неговите уклончиви отговори, те отправиха официално писмо до царя, с което поискаха да бъдат приети на обща аудиенция. Царят обаче отказа да ги приеме под предлог, че не може да ги счита за представители на политически партии, които бяха престанали да съществуват в България след 1934 г.

Посрещането на виенското летище направи силно впечатление на Филов, който отбеляза в своя дневник: „Тържествено посрещане: Ribbentrop, почетна рота с музика, двама генерали и петнадесетина висши чиновници, строени в шпалир с униформи“.

По пътя към хотела Филов има възможността да изложи пред Рибентроп своята загриженост от мобилизацията в Югославия и слуховете за установяване на военно правителство в Скопие. Рибентроп го успокои, че Югославия е дала обещание да не се меси в подписването на пакта от България, като добави, че Югославия също ще го подпише. Германският външен министър призна обаче, че по

това няма точно споразумение с руснаците, които няма да бъдат доволни от присъединението на България към пакта. Но той изрази своята увереност, че СССР ще приеме новото положение, без да реагира. Единствената опасност за България идвала от турците, заключи Рибентроп, но и те ще се въздържат да реагират.

Цар Борис имаше допълнителна причина да смята, че Москва няма да се противопостави рязко на влизането на България в пакта. Само два дни по-рано царят беше изпратил Павел Груев в съветската легация с една деликатна мисия. Груев, който говореше руски, държеше връзка между двореца и съветския представител Лавришчев, с когото беше във вежливи отношения, сведени често до разговори за руската литература и за различни сортове черен хайвер. Този път началникът на царския кабинет каза на Лавришчев:

— Ние имаме намерение да се присъединим към Тристранния пакт. Какво ще каже за това Вашето правителство?

За голямо учудване на Груев Лавришчев не възрази.

Напротив, той отвърна:

— Ние самите сме съюзници на Германия.

Той даже остави да се разбере, че и самият Съветски съюз може да влезе в пакта... Цар Борис бе особено облекчен, когато Груев му докладва за своя разговор с руския дипломат, защото поведението на Съветския съюз беше една от главните му грижи.

В своя разговор с Рибентроп Филов изрично припомни изразеното от Хитлер становище, че български войски няма да участват в никакви акции на фронтова линия. Отговорът на Рибентроп беше, че във всеки случай Германия няма да поиска от България нещо, с което тя не е съгласна.

Филов напусна хотел „Бристол“ заедно с Рихтхофен в 13 часа, с повече от два часа закъснение след определеното време, и се отправи към двореца Белведер. Сред блестящия декор на стария палат бяха събрани всички представители на държавите, членки на Тристранния пакт. В дневника си Филов описва своите впечатления:

При влизането ни в двореца едно отделение войници отдаде пак чест. Посрещна ни Ribbentrop. Минахме в обширния хол, дето ми бе представен граф Чано,

японският посланик, унгарският, румънският и словашкият пълномощен министър и някои и други лица. Към 1 ½ часа минахме в салона с два огромни гоблена, дето трябваше да стане подписването. Аз бях вдясно от Ribbentrop, вляво от него Чано, вдясно от мене японският посланик. Церемонията трая доста, понеже трябваше да се сложат 64 подписа. Ribbentrop откри церемонията с няколко думи. След подписването аз прочетох моята декларация (направило впечатление спокойният ми тон и ясното произношение, та по радиото се чувало много добре). След това Ribbentrop закри заседанието с една малко по-дълга реч, която прочете. Наоколо имаше около 200 души. Много фотографии и кино.

Филов последва тогава Рибентроп и Чано в малък салон, където те му предадоха писма, с които на България се даваше уверение, че ще ѝ бъде признат излаз на Егейско море, между устията на реките Струма и Марица, когато бъдат установени границите на Балканите. Това трябваше да се запази в пълна тайна и можеше да бъде оповестено само със съгласието на двете правителства.

След кратък разговор с фелдмаршал Кайтел, Филов и Чано имаха среща с Хитлер, през време на която българският министър-председател даде израз на своята загриженост за угрозата от турската армия. „Обедът беше сервиран в златната кръгла зала на двореца на огромна кръгла маса, покрита цяла с тъмночервени рози. Аз бях вдясно от фюрера — продължава описанието си Филов, — вляво от него Чано, вдясно от мене фелдмаршал Keitel. Фюрерът през време на яденето малко говори, и то само в паузите. Разменихме няколко фрази, като засегнахме пак въпроса за Югославия. Той каза на Keitel това, което научи от мен за състоянието на турската армия. Keitel потвърди, че и техните сведения били такива. Повече разговарях с Keitel, който е много симпатичен човек. Говорих му за нашето желание герм[анското] главно командване да съобщи, че герм[анските] войски няма да минават през София (както това сме уговорили и във военния протокол), за да избегнем английската бомбардировка...”

След обяда Филов има нов разговор от около един час с Хитлер, главно относно Русия и Югославия. Фюрерът отново заяви, че за Германия е много важно да предотврати отварянето на английски фронт на Балканите и че по тази причина руснаците трябва да стоят настрана.

За Югославия Хитлер каза неща, които Рибентроп не беше казал на Филов: ако тя се опита да попречи, той ще я смаже! Възгледите на фюрера се бяха променили коренно, откакто Филов беше говорил с него през януари в Бергхоф. Тогава той беше на мнение, че регентът принц Павел бил главният англофил в Белград, и беше изказал надежда, че някакъв обрат би могъл да настъпи, когато крал Петър станел пълнолетен. Но сега той считаше, че с Петър, който беше възпитан в Англия, англофилите щяха да станат дори още по-силни. Тогава Филов му обърна внимание върху двусмисленото поведение на Югославия и върху нейните внушения за евентуален съюз между Югославия, България и Турция. Това никак не хареса на Хитлер.

Тогава у него се появи едно трепване, като че внезапно взема едно решение, също така както това стана при решаването на въпроса за Добруджа. Повика унгарския пълн[омощен] м[инистър] (Стояй) и Ribbentrop, които бяха наблизил, и заяви, че югославяните, каквото и да направят, никога не могат да бъдат наши приятели. При уреждането на балканските работи ревизията трябва и тях да засегне. Те трябва да направят отстъпки както на България, така и на Унгария. Не могат да останат в тези граници, както са създадени във Версай.

След това Хитлер говори за войната. Суецкият канал беше задръстен от потопени параходи и почти не можеше да се възстанови. Подводната война, трудна за водене през зимата, ще започне отново през април, като Германия ще има десет до дванадесет пъти повече подводници. Американската помощ е неефикасна. Фюрерът даде на Филов сведения за производството на метали, за фабриките и пр. в Германия и Съединените щати:

Превъзходството на Германия е голямо. Те най-добре знаят в Германия колко е мъчно да се уреди това производство, защото са го опитали. При това германците имат вече значителен vorsprung (предимство — нем., б.а.) и винаги ще бъдат напред в усъвършенстванията. Изобщо задоволително военно производство в голям мащаб е невъзможно при демократическия режим и парламент, защото е необходима централизация в едни ръце. Американската помощ може да дойде след 2–3 години, когато ще бъде късно — каза Хитлер (записва Филев).

Рибентроп повтаряше от своя страна, че войната е вече спечелена от Германия restlos (напълно — нем.).

Филев остана много доволен от края на този ден. След вечеря Рибентроп го заведе в една малка уютна бирария, пълна с партийци. До пианото стоеше един певец, но всички присъстващи също пееха. Партийци в униформи събираха пари за „зимната помощ“ за войниците на фронта. „Хората се показваха добре разположени към мене — пише Филев. — Чано беше много мълчалив и мрачен. Изглежда, че преди вечеря срещата му с фюрера е била бурна.“

В дневника си Филев отбелязва също, че Хитлер бил много добре разположен по време на виенското посещение. „На обяда си взема два пъти от сладкото и каза на един от интимните си, че всички добри намерения (да не яде много сладко) пропаднали. Това той правел само когато е добре разположен. Изобщо присъединяването на България към пакта тъкмо в този момент, когато толкова ни заплашват и Оста има неуспехи, се цени твърде много. Изглежда, като че ли се е присъединила велика сила, а не малка България.“

На другия ден, неделя, Филев се завърна в София по обяд и се отпрати от Враждебна направо към двореца, за да докладва на царя за посещението във Виена. Той го намери „възбуден“ и „очевидно много доволен“.

Вярно е, че царят беше в състояние на голяма възбуда през цялото време, след като Филев замина за подписването на пакта. Но

трудно е да се повярва, че Филов го е намерил „очевидно много доволен“ при своето завръщане, освен когато чу, че германците са дали изричното си съгласие за двете условия, поставени от България: никакво участие във войната и признаване на българските права в Егейска Тракия. Извън това цар Борис щеше да бъде по-доволен, ако беше успял да отложи още подписването на пакта. Действително веднага щом беше пожелал на Филов „добър път“ в навечерието на заминаването му, царят беше повикал Груев в канцеларията си. Груев разказва, че рядко го е виждал тъй разстроен. И след като му казал, че Филов е заминал да подпише Тристранния пакт, цар Борис добавил с дълбока въздишка:

— Quelle fin!...^[1]

Той повторил тази фраза два-три пъти и Груев, който го познаваше тъй добре, разбра какво искаше да каже царят: той знаеше, че е взел едно тежко решение, последиците от което навярно щяха да бъдат фатални.

Реакцията на правителственото мнозинство беше твърде различна. Същия ден следобед Народното събрание поздрави възторжено Филов, прекъсвайки речта му с акламации и пеейки „Шуми Марица“. Видимо много доволен, той представи подписания договор за одобрение от парламента, като заяви, че влизането в пакта не означава война и че правителството в своето огромно мнозинство (95 на сто) е уверено, че България ще може да запази своята миролюбива политика.

— От двадесет години ние говорим за ревизия на договора за мир и чакаме настоящия момент — каза Филов. — Днес ние не можем да отстъпим и да се откажем да действаме. Нашата политика е логично последствие на всичко, което се случи от войната насам.

Малката група на депутатите от опозицията се опита да протестира, но думите им бяха заглушени от викове: „Ура!“. Народното събрание одобри с огромно мнозинство подписването на Тристранния пакт.

На същия ден, 2 март 1941 г., колосалната армия на фелдмаршал Лист премина в България по следите на авангардните части, които бяха прекосили Дунава предния ден. Българското население наблюдаваше с дружелюбно любопитство безкрайните колони и моторизирани войски, когато те преминаваха през софийските улици.

Англия скъса дипломатическите си отношения с България и пълномощният министър Рендел се яви в двореца за прощалната си аудиенция при цар Борис. „Аз го намерих едновременно малко дързък и уклончив, и особено — твърде различен от приятелски настроения монарх, с когото се разбирах тъй добре от есента на 1940 г., когато поех своя пост в София“ — пише Рендел в книгата си. Царят неколкратно му напомни, че Англия е приела преминаването на германските войски в Унгария и Румъния:

— Вие не протестирахте, нито реагирахте, когато вашите приятели, румънците, позволиха на германците да преминат през Румъния. Защо сте толкова по-чувствителни, когато същото става тук, в България?

Цар Борис предварително отхвърли всеки възможен упрек спрямо България, изтъквайки пълното ѝ безсилие пред огромната мощ на Германия. Обаче Рендел отговори, че това не е извинение, за да стане тя нейна съучастница, вместо да последва примера на Дания. „Ние се разделихме унило, но хладно“ — пише Рендел.

[1] Какъв край! (фр.). — Б.а. ↑

ДВАДЕСЕТА ГЛАВА

ЕДИН НЕВОЮВАЩ СЪЮЗНИК

Не минаха и няколко минути, след като цар Борис отлетя от Враждебна за Виена, и долините и възвишенията на Сърбия се разкриха ясно пред погледа му. Този път полковник Ханс Баур, частният пилот на Хитлер, който беше дошъл да вземе царя, не трябваше да спазва никакви специални правила за височина или отклонения, каквито се налагаха при прелитане над военни зони. Земята долу беше зловещо спокойна. Оръдията бяха заглъхнали. В градовете догаряха последните пламъци на димящите развалини. Самолетите на „Луфтвафе“ бяха пълни господари на югославското небе.

Бърза и опустошителна като ураган, германската атака беше приключила за по-малко от две седмици. Преди тринадесет дни мощните легиони на вермахта бяха преминали румънската и унгарската граница. В стихийния си устрем на юг германските панцери и „щуки“ бяха превърнали градове и села в развалини и пепелища. Операция „Марита“ беше започнала.

Белград беше сринат. Въпреки че на места югославската армия се беше била храбро, всякаква съпротива бе смазана, като че ли отбранителните линии бяха изградени от кибритени клечки. Хиляди хора бяха убити. Преди два дни, на 16 април, Югославия бе принудена да капитулира и подпише примирие.

Как се стигна до това? И можеше ли да бъдат избегнати толкова страдания и разрушения?

Подложена на германски натиск и в присъствието край нейните граници на непобедимата дотогава германска армия, Югославия подписа Тристранния пакт на 25 март 1941 г., както това бяха направили вече Унгария, Румъния и Словакия и накрая — България. Това решение беше още по-трудно за регента принц Павел и за Югославия, създадена с мирните договори от 1919 г., даващи ѝ безмерни облаги, отколкото за България и Унгария, които, безмилостно

онеправдани от тях, можеха да се надяват, че германската политика на ревизия на договорите ще спомогне за възстановяване на правдата. Ако Югославия подписа пакта, това беше само за да избегне войната. Но след два дни югославски националисти и армията под водачеството на ген. Душан Симович свалиха правителството. Отношенията с Германия бързо се влошиха, тъй като новият режим отказа да ратифицира подписването на непопулярния сред народа Тристранен пакт. Германските репресалии бяха брутални: войските на вермахта нахлуха в страната, която прекосиха изцяло, на път за Гърция, където италианците имаха сериозни затруднения.

Сред тия съдбоносни събития Филев посъветва царя да говори лично с Хитлер сега, когато се касаеше за бъдещето на Македония. Но царят, опасявайки се, че така може да се изложи на настояването на фюрера за участие във войната на Балканите, отхвърли отначало това внушение. Едва когато видя, че Югославия бе тъй бързо завладяна, след кратко колебание царят поиска тази среща.

На 19 април долу под самолета, с който българският цар се отправяше за срещата с фюрера, страдалческото население на Югославия можеше с право да се запита кой беше действал по-целесъобразно с интересите на страната: принц Павел или генерал Симович? Както много други въпроси, свързани с войната и поведението на балканските страни, и този навярно ще остане завинаги без отговор.

Но що се отнася до цар Борис, той никога не беше изпитвал ни най-малко колебание относно пътя, който би поел, поставен пред подобна дилема. Противно на своя баща, за когото винаги взимаха връх съображенията от национален или исторически характер, главните фактори за решенията на Борис бяха хуманните подбуди. Той беше срещал лично безброй „бай Ивановци“, „баби Пени“ и „чичо Петровци“ в толкова български села, беше им стискал ръка и делил тяхната трапеза. Той знаеше, че те се осланят на него, че му се доверяват като деца на баща си и това беше за него най-голямата награда, но същевременно тежка отговорност. „Не се грижете, царят си знае работата!“ — беше разпространеното народно отношение към него.

Да спести на тия, изпълнени с доверие, хора ужасите и опустошенията, изживени от страната, над която сега летеше, беше за

цар Борис по-важно от всичко друго. Предния месец България, подписвайки Тристранния пакт, избягна разрушенията на войната. Сега, само след няколко часа, той щеше да разисква с Хитлер въпроса за Македония и, господ знае, може би фюрерът щеше да предяви някои нови искания, нови условия? Отношението на Германия спрямо българските териториални искания напълно се беше променило след преврата на генерал Симович. Докато ухажваха Югославия с оглед подписването на пакта, те бяха резервирани и отбягваха всякакво обвързване. Сега обаче германците започнаха открито да насърчават връщането на големи македонски области на България. Софийското правителство, разбира се, беше във възторг от това развитие на нещата, но същевременно се питаше с безпокойство каква може да бъде цената, която Германия ще поиска в замяна.

По това време отношенията с преминаващите през България германски войски бяха много добри, без сериозни оплаквания от едната или другата страна. Фелдмаршал Лист и неговият щаб изразиха задоволството си от посрещането им в България и от временната им главна квартира в Чамкория. На 16 март в присъствието на министър-председателя Филов и министъра на войната Даскалов цар Борис прие фелдмаршал Лист в двореца „Врана“ и му представи царицата, княз Кирил и княгиня Евдокия. Лист също размени неофициални визити с Филов в София и Чамкория.

Фелдмаршал Лист постави на царя въпроса, дали България е готова да окупира части от Гръцка Тракия. По същото време Драганов уведоми поверително цар Борис, че Хитлер го повикал да го посети и в присъствието на Рибентроп се изразил крайно раздражено против югославяните, като заявил, че сега македонският въпрос може да се разреши в полза на България. На 30 март Драганов съобщи на Филов, че Рибентроп показвал сега голям интерес към македонския въпрос и му поискал изложение по него, като го запитал дали България може да устрои в срок от 48 часа пропагандна кампания за Македония.

Докато царят и Филов бяха готови да разгледат въпроса за подобна кампания, външният министър Попов изрази остро своето несъгласие. Той настоя това предложение да бъде отхвърлено. Филов пише в своя дневник: „Възразих, че с това бихме показали като че ли се дезинтересираме от Македония. По този повод Попов пак прояви неприязнените си настроения към немците, особено към Ribbentrop.

Той продължава да не вярва в техния успех. Подир дълъг спор съгласихме се на една компромисна формула, понеже Попов страшно се бои да се не увлечем във война и все смята, че бихме могли да заслужим малко благоволение на англичани и американци и техните приятели. Възразих му, както и друг път, че от тях вече абсолютно нищо не бихме могли да очакваме и че не биха ни оказали никаква милост, ако са победители. Обаче трябва много да внимаваме да си не развалим отношенията и с германците. Никой народ не може да осъществи своите национални идеали без борба, като стои със скръстени ръце и чака всичко да му се поднесе наготово. Ние трябва да имаме съзнание, че и нам ни предстои борба и да се готвим за нея“.

През първите дни на април, когато войната с Югославия изглеждаше неизбежна, цар Борис и четиримата му главни министри поддържаха по-твърдо от всякога, че България трябва да остане извън конфликта, въпреки че Югославия беше предизвикала няколко доста сериозни гранични инцидента. През време на разискванията ген. Даскалов беше песимист, както винаги, а Иван Попов не преставаше да говори против германците. Идеята за ненамесата на България беше също изложена от царя по време на обяда, даден от него на 3 април на фелдмаршал Фон Браухич, началник-щаб на германските войски, който посети София. Фон Браухич представи искане българските войски да се присъединят към вермахта и предстоящите операции против Югославия, но цар Борис отказа. След обяда Филев разви аргументите на царя: доводът, на който се позоваваше, беше, че едно българско участие може да предизвика намесата на турците.

На 8 април, два дни след като германските войски навлязоха в Югославия, Драганов телеграфира от Берлин, че Рибентроп е поискал от него да заміне незабавно за София, за да предаде молбата на Хитлер: три български дивизии да окупират Югославска Македония, като поемат администрацията на тия области и по такъв начин освободят германските войски от тази задача. На следната сутрин царят повика Филев да обсъдят това искане. Цар Борис беше на мнение предложението да бъде прието, но като един вид мисия за „поддържане реда и мира в завзетата от германците територия“, а не като „окупация“.

Филев предложи да се даде веднага „съгласие по принцип“, без даже да се изчака пристигането на Драганов, за да се демонстрира по

този начин пред германците българската добра воля и готовност. Но когато първият министър се срещна с Иван Попов и ген. Даскалов, той се намери пред друг конфликт: външният министър беше решително против германското предложение, а министърът на войната настоя да се поиска от германците бронирана дивизия за протекция срещу турците. Филев беше крайно раздразнен: „Употребих повече от един час да ги убеждавам, но и двамата не отстъпват, като искат при това да не бързаме, а да изчакаме идването на Драганов. Попов заговори пак за оставка и съжалява, че по-рано не е настоявал. Призна, че той не вярва в германската победа; мене ме облажавал, че съм бил тъй оптимист и затова съм бил спокоен, а той постоянно се мъчел с мисълта, че всичко ще свърши зле“.

Архитект Севов пристигна и се присъедини към усилията на Филев да убеди Попов. Необходими бяха няколко часа и много старание, но накрая външният министър се съгласи, че България трябва действително да ускори окупацията на Македония, особено след като по-късно могат да се появят конфликти и затруднения и с италианците. Ген. Даскалов също се съгласи най-после с тезата на Филев и Севов. Същия ден правителството уведоми германския пълномощен министър Фон Рихтхофен, че България е готова да приеме искането на Берлин.

Запитано, кога трите български дивизии трябва да влязат в Македония, германското правителство не отговори в продължение на няколко дни. Това необяснимо мълчание създаде нервност в София. Дали германците не бяха променили мнението си относно влизането на български войски в Македония? Новината, че италианците са окупирали Охрид, който има за България тъй голямо значение, бе посрещната с разочарование и загриженост. Рихтхофен докладва в Берлин, че българската общественост отново започва да обвинява царя и правителството, че не защитават достатъчно енергично българските национални стремежи: „Една българска окупация на Сръбска Македония ще увеличи чувството на признателност към Германия и фюрера, което е сега на своя връх — пише германският пълномощен министър. — Това също ще засили позициите на царя и правителството“. Най-сетне на 18 април с телеграма на Рибентроп беше определена територията, която трябваше да бъде окупирана от български войски.

Междувременно английски самолети хвърлиха няколко бомби над софийската гара, България преустанови дипломатическите си отношения с Югославия, а между цар Борис и Хитлер се уговори среща, за да разискват проблемите около окупирането на Македония.

На 19 април, деня на тази среща, три български дивизии навлязоха в окупираната от Германия Югославия.

Новият победител на континентална Европа, а в момента и най-изявеният пълководец в света от Наполеон насам очакваше на летището при Винер Нойщад царя на беззащитната и скромна България. Заобиколени от униформи и под знамена с пречупени кръстове, двамата мъже усмихнати стиснаха ръце, поздравиха почетната рота и се отправиха към колата на фюрера.

Това можеше да бъде една съвсем обикновена, типична среща на двама държавни глави, ако не беше един куриозен, даже забавен детайл: Адолф Хитлер се държеше по време на срещата като малко несигурен в себе си човек, сякаш се намираше в присъствието на гост от по-висок ранг, комуто дължи почит и уважение. Хората от близкия антураж на двамата държавни водачи вече бяха имали случай да констатира неособичайно почтителното държане на фюрера по време на едно предишно посещение на цар Борис. Нямаше никакво съмнение: в присъствието на българския монарх фюрерът изглеждаше изключително внимателен, като че ли беше поласкан от тази чест, и същевременно не съвсем сигурен в себе си. Това личеше даже на снимките от срещата. Секретарят на царя Балан беше показал фотографии на царя с Хитлер и Рибентроп на придворната дама на царицата, Надя Стоянова, която след като ги беше разгледала внимателно, отбеляза: „Това е наистина много характерно: ето Негово Величество, напълно като у дома си, без всякакво стеснение, с аристократична, естествена елегантност. И ето — Хитлер, който въпреки любезния си изглед е напрегнат като войник, застанал мирно в присъствието на своя началник. Съвсем друг е до тях Рибентроп: надменен, самоуверен и надут“.

Павел Груев, който никога не беше виждал Хитлер, но беше слушал всички подробности и интимни описания на срещите от самия цар Борис, имаше свое обяснение за странната почтителност, която фюрерът показваше към българския цар: „Това е старата история на княза и ефрейтора — запазеният от детинство комплекс за

малоценност у някои хора от простолюдието към благородника от царския род, особено — към потомъка на една германска династия като Сакс-Кобург-Готската. Колкото и учудващо да изглежда, известни идеи за старшинство, придобити от юношеството ни, остават завинаги в нас и нищо в по-нататъшния ни живот не може да ги промени — нито успехите, нито богатството или властта. Колкото могъщ и да е станал, бившият ефрейтор чувства дълбоко в себе си, че е останал същия простосмъртен, докато князът продължава да бъде онова, което е бил винаги: роден аристократ...“.

Но това обяснение е несъвместимо с пренебрежението, което Хитлер показваше по отношение на други царски особи, включително германските князе и херцози. Груев беше съгласен с това: „Да, той храни особено уважение към цар Борис. Кой знае? Може би той разпознава у него ония лични качества и характерни черти, които именно би желал да притежава и които му липсват...“.

По време на срещата във Винер Нойщад фюрерът отново показва почитта си към цар Борис, като го прие много сърдечно. Преди да напусне София, подготвяйки с Филов и Попов тактиката за срещата, Борис беше загрижен и им беше признал, че предстоящият разговор с Хитлер го смущава. Но той скоро почувства облекчение, след като Хитлер не се опита да упражни натиск върху него за изпращане на български войски на фронта.

Германският посланик в Анкара Фон Папен също присъстваше на срещата. След като царят благодари на Хитлер за освобождението на териториите, които България смята за свои, фюрерът поде разговора. Той каза колко мъчително е бил засегнат от развитието на нещата в Югославия: той имал намерение да я сведе до размерите на една незначителна държава, давайки части от нейната днешна територия на новосъздадената хърватска държава на България, Унгария, Румъния и Италия.

Цар Борис повдигна въпроса за българското искане за Гръцка Тракия и Солун. Но Хитлер не пожела да се обвърже по този пункт, преди да е завършил войната с Гърция. Двамата говориха също за италианската окупация на Охрид и фюрерът даде на Рибентроп инструкции да разисква въпроса с Чано, когото щеше да види на следния ден. През време на разговорите, които бяха подновени следобед, цар Борис представи подробна карта на териториите, искани

от България. Германските му събеседници показаха значителен интерес към тази карта, която задържаха за по-нататъшно проучване. След разговорите Рибентроп покани царя на вечеря във виенския ресторант „Тримата хусари“.

На следната сутрин — това беше Великден — цар Борис се завърна в София, задоволен от посещението в главната квартира на Хитлер. В шест часа вечерта той прие във „Врана“ четиримата главни министри, ръководещи политиката на страната, за да ги постави в течение на резултатите от срещата.

* * *

Новината за окупирането на Македония се посрещна с нечуван ентузиазъм в България. След дълги десетилетия земята, за която България води две тежки войни и проля тъй много кръв на своите синове, беше най-сетне отново върната на Майката-родина. И въпреки че официалният статут беше „временна окупация и администрация“ до края на войната, когато бъдещето на Македония щеше да бъде решено от една мирна конференция, всички българи видяха в това „освобождение“ и национално „обединение“. В своя възторг нацията нарече Борис „цар Обединител“ и огромни манифестации последваха спонтанно в София и в цялата страна. Обаче границите между България и македонските области в Югославия не бяха премахнати и преминаването им продължаваше да бъде обект на строг контрол.

Поемането на окупацията на завладените от германската армия области беше деликатна и свързана с големи разходи задача. По настояване на царя административният персонал, предназначен за „новоосвободените земи“, беше подбран между родени в Македония българи или техни синове. Много от държавните или общинските служби бяха поверени на местни хора. От България бяха изпратени големи количества храни, лошите пътища и обществените сгради в областта, която беше, общо взето, твърде изоставена, започнаха да бъдат поправяни, предприети бяха нови строежи и на македонското население бяха дадени специални улеснения и намаления на данъците. Военните власти получиха строги заповеди да се отнасят към местните хора с особено внимание.

Скоро след решението относно Македония Германия упълномощи България да окупира също Гръцка Тракия, включително и островите Тасос и Самотраки. Цялата окупирана територия беше организирана административно в три области с главни квартали в Скопие и Битоля — за Македония, и Ксанти — за Тракия. Като се прибави и възвръщането по мирен път на Добруджа предната година, народният блян за обединена България изглеждаше на много българи най-после осъществен. Обаче цар Борис, песимист по природа, беше по-скептичен, тъй като продължаваше да има чувството, че Германия не може да спечели войната. При своите обиколки в Македония и Тракия, които предприемаше неочаквано, но биваше веднага разпознат във всеки град, царят беше навсякъде бурно акламиран от населението. През същото време тържествата в България продължаваха с непрекъснат ентузиазъм. В една високо патриотична реч в Народното събрание Филов оповести тържествено, че тъй дългоочакваният час на българското обединение най-сетне е настъпил. Цялата страна изпадна в състояние на неудържимо ликуване. Един пламък, запален в древния Преслав, бе пренесен с факли триумфално през цяла България до Македония и Тракия, посрещнат във всеки град и всяко село с речи, военна музика и народни веселби. Всички българи, включително ония, които принадлежаха на противогерманската опозиция, бяха преизпълнени с радост. Това естествено засили прогерманските чувства в страната, тъй като болшинството от народа отдаваше осъществяването на българските национални идеали на победите и приятелството на Германия.

Обаче някои новини, които достигаха от новоосвободените територии, хвърляха сянка над това всенародно ликуване. Съобщаваше се, че пробългарските чувства на населението в Македония и Тракия варират в различните градове, в зависимост от възрастта или образованието на хората. В Щип и Охрид например населението се показваше ентузиазирано, но то било много по-сдържано в Скопие, Куманово, Прилеп и Велес. Младите били по-хладни от възрастните, селяните проявявали по-открито задоволството си, отколкото интелектуалците. Яростната политика на „дебългаризиране“ провеждана от 23 години от Белград, беше дала своите плодове. Гърция беше правила не по-малки усилия да потиска българското население в Гръцка Македония и в Тракия, където тя прибегваше към

масивно заселване на гърци, които заемаха мястото на безбройните прокудени българи бежанци.

В Македония представителите на стария духовен елит бяха почти изцяло емигрирали в България, докато младите поколения, израснали под сръбско владичество, започваха да губят чувството за своята принадлежност към българския народ. Повечето български училища бяха заменени със сръбски, многобройни учители и свещеници — изселени или подложени на тормоз, за да се откажат от службите си. Като допълнение трябва да се признае, че в територии, които през последните тридесет години бяха преминали брутално през толкова различни владетели и окупатори, беше трудно и рисковано да се иска от населението да изявява високо и открито своя народностен произход. Векове чуждо владичество го бяха научили да изчаква предпазливо развитието на събитията.

Подобни сведения бяха обезпокояващи за малкото хора, които имаха достъп до тях, включително и за цар Борис. Ясно беше също, че много македонски бежанци, преселени в България, особено ония, които бяха намерили там сигурен живот, не бяха склонни да се завърнат в Македония и да започнат всичко отново, особено в момента, когато там бушуваше война. Освен това мнозина, които мечтаеха за целокупна „велика“ България, бяха озадачени от това, че предвожданата от Ванчѐ Михайлов ВМРО продължаваше да ратува по-скоро за „независима“ Македония, отколкото за включването ѝ в границите на България.

Но най-спешният проблем за цар Борис и правителството на Филов, извън организирането на ефикасна българска администрация в Македония и Тракия, беше да убеди Германия да определи, колкото е възможно по-скоро, точните граници на окупираните територии, съобразно с българските исторически претенции. Този въпрос, както и българските права и задължения в Македония и Тракия, беше предмет на преговори с един висш германски дипломат, д-р Карл Клодиус, който пристигна в София в края на април, за да се срещне с цар Борис, Филов и Попов.

Клодиус се показва благосклонен, що се отнася до границите на Македония, но представи известни искания от стопански характер, специално за получаване на минни концесии там. Той уведоми царя, че фюрерът все още не е взел решение относно Солун и Гръцка

Македония, но че Сръбска Македония до Шар планина ще бъде дадена на България. След четири дни, по време на втора аудиенция при царя, Клодиус го уведоми, че Охрид и Ресен ще останат в български ръце, но че Преспа, Струга и четири други спорни градове ще бъдат дадени на Албания. Той добави, че отначало италианците имали още по-големи искания за своя нов протекторат Албания.

Борис и Филов намериха прекомерни италианските претенции и се опасяваха, че те ще предизвикат антииталиански настроения в България. Филов отбеляза в своя дневник: „Изглежда обаче, че германците не могат да им наложат нищо повече от страх италианците да не ги изоставят. Както всички други германци, и Клодиус доста предпазливо се изрази зле за италианците“.

* * *

Цар Борис направи ново посещение при Хитлер през юни 1941 г., по време на една дълга триседмична обиколка в чужбина: в Германия, Италия, Швейцария и Словакия. Този път срещата се състоя в зимната резиденция на фюрера в Оберзалцберг, в Австрийските Алпи.

Хитлер беше начертал сам плановете на този свой дом, наречен Бергхоф в който беше включена малка планинска вила с голяма стряха, която Борис познаваше добре от години. В началото на своята политическа дейност той беше идвал редовно тук за уединение и почивка. Цар Борис познаваше тази величествена планинска област още от детството си. Той беше идвал в Берхтесгаден в 1908 г. като четиринадесетгодишно момче с брат си Кирил и сестрите си. Но непокътнатата дива местност се беше променила оттогава. Когато колата започна да се изкачва по стръмния склон на Берхтесгаден и се насочи към Бергхоф, Борис бе разочарован от издигнатите огради и павираните пътища, от казармите, гаражите и различните нови сгради и пристройки за антуража на Хитлер и неговата охрана. Цялата област на Оберзалцберг, с нейните държавни гори и стари ферми, сега беше отчуждена и превърната в обширно частно имение от 4,3 квадратни километра, което се разпростираше по склоновете на високата над 2 000 м планина чак до долината. Цар Борис можа да види отдалече

разкошните планински вили, построени за най-близките сътрудници на фюрера, между които Гьоринг, Мартин Борман и Алберт Шпер.

На царя, придружен от Драганов, Ханджиев, полковник Бърдаров и Балан, беше сервиран чай в просторния салон на Бергхоф, комфортно, но непретенциозно мебелиран с малко на брой, но внушителни по размер мебели. Гостите можаха да се полюбуват на големите картини по стените: акт от Тициан, пейзаж на римските развалини от Панини и голям бронзов бюст на Рихард Вагнер от известния скулптор Арно Брекер. Хитлер им показва с особена гордост великолепия изглед, който се откриваше от огромния прозорец, заемащ цялата стена към Берхтесгаден, Унтерсберг и Залцбург. Според една легенда Карл Велики, който спял още дълбок сън в Унтерсберг, един ден щял да се вдигне и да възстанови някогашната слава на германския Райх.

— Не е случайно, че моята резиденция е тук — казваше Хитлер на гостите си в Бергхоф.

Очевидно той обичаше своя Бергхоф, където можеше да се оттегли с Ева Браун, която дискретно изчезваше в своя апартамент, когато фюрерът приемаше официални лица. Тук той имаше на разположение зала за прожектиране на филми, които обичаше да гледа заедно с членовете на интимния си антураж всяка вечер до късно през нощта. Що се отнася до прелестите на природата, неговият архитект Шпер, един от малкото приближени на Хитлер, към които той хранеше и приятелски чувства, пише в мемоарите си, че „той беше почувствителен към шеметната дълбочина на бездната, отколкото към хармонията на пейзажа. Но може би той чувстваше дълбоко в себе си нещо повече, отколкото си позволяваше да покаже външно. Аз бях забелязал, че цветята не му доставяха особено удоволствие и че ги считаше изключително като украшение“ — завършва Шпер.

След обичайната размяна на любезности цар Борис и Хитлер се оттеглиха в една съседна стая.

Разговорът с Хитлер беше приятелски. Фюрерът отбеляза, че счита българите за най-добрите приятели на Германия, заявявайки, че е останал много доволен от посрещането на германските войски в България. Той се изрази много остро по отношение на Съветския съюз, без да се опитва да дава вид, че е негов съюзник. Германо-съветският пакт наистина беше официално още в сила, но цар Борис беше в

течение на огромните концентрации на войски в посока към съветската граница и имаше достоверни сведения, че Вермахтът подготвя нападение против Русия. Хитлер се показваше също много войнствено настроен срещу Англия, припомняйки с горчивина, че преди войната бил правил опити да се споразумеет с нея. Що се отнася до България, Хитлер намекна, че тя би могла да смени кирилицата с латинската азбука, за да се отслаби руското влияние. Цар Борис отмина с мълчание тази идея.

В разговорите си с Хитлер, както и в германското външно министерство в Берлин, цар Борис повдигна деликатния въпрос за италианските планове в Македония, които създаваха загриженост в София. Германците също бяха все по-раздразнени от амбициите на своите съюзници на Балканите, обаче отбягваха открит спор с Мусолини и Чано по повод на няколко македонски градове и центрове, богати на руди, които Италия беше анексирала в полза на своя нов протекторат Албания. Но без да се намесва открито в зараждащия се българо-италиански спор по албанските граници, симпатиите на Германия бяха на българска страна.

След посещението в Оберзалцберг цар Борис отиде в Рим, за да изложи този проблем на Мусолини, който обеща да го разгледа с голямо внимание. Но демаркационната линия между България и Албания, както и въпросът за собствеността на известен брой мини в Македония, бяха оставени за по-късно посещение на Филев и Попов в Рим следния месец, на 21 юли. Обаче търканията и споровете продължиха да тровят българо-италианските отношения в продължение на още една година и половина, докато най-сетне беше постигнато споразумение.

Цар Борис се възползва от тази своя обиколка, за да посети баща си, който не преставаше да се оплаква и да мърмори. Цар Фердинанд отпразнува осемдесетгодишнината си на 26 февруари и се чувстваше обиден не само че не бе поканен по този случай в България, но че децата му не дойдоха да прекарат с него този ден. Но те всички му бяха писали дълги сърдечни писма, за да го поздравят и му изкажат дълбокото си съжаление, че не могат да го посетят, тъй като военното положение правеше невъзможни пътуванията. Разбира се, цар Борис не можеше да обясни на Фердинанд, че три дни по-късно предстоеше подписването на Тристранния пакт и че моментът не беше подходящ за

подобни визити. Но старият монарх беше дълбоко засегнат и нямаше намерение да прощава. От своето имение в Словакия той отправи дълго писмо до своята стара приятелка Екатерина Каравелова, вдовицата на именития български държавник:

Въпреки моите очаквания да прекарам осемдесетата си годишнина в България — пише Фердинанд, — прекарах я тук сам, уединен и забравен от тая страна, за която аз работих и работя даже и сега. Подозирайки неблагоприятното настроение на нашите меродавни кръгове, аз знаех, че нямаше да се създаде едно радушно тържество или народно празненство, но аз не очаквах тая жестокост на Съдбата в тоя ден да бъда изоставен от всички и даже — от моите чада. Българският народ, за напредъка на който аз, с право смея да кажа, много сторих, мълчешком отмина тази годишнина и моето огорчение беше неизмеримо. Защото годишнината съвпадна със събития, засягащи България, спрямо които аз не само че не бях равнодушен, но взимах участие и по силите си се стараех те да донесат известни плодове и блага на България. А какво да кажа за печата у нас, който едва с два-три реда хроникира тая дата, която в действителност е една историческа за България дата, защото моята личност не може да се отдели от историята на българския народ, с който съм завинаги свързан. Не е ли днешната политическа жетва плод на посятото от мен по-рано семе? Отдаде ли се нужната дан на Орача и на Сеяча?

Цар Борис отново трябваше да се въоръжи с голямо търпение и такт и да посети Монарха, да изслуша безкрайните му жалби и да му обясни защо моментът не е благоприятен за посещение на баща му в България. Както всякога, Борис излезе от това изпитание изтощен и разстроен. Колкото и да го дразнеха капризите и неразумните искания на Свети Илия или Битернус (това бяха прякори за Фердинанд, употребявани от Борис в шифрованата му кореспонденция със сестрите му или с негови довереници като Драганов или Груев), царят

не намираше сили да скъса отношенията с него или да го постави на място веднъж завинаги. Той продължаваше да храни уважение към Монарха, скрито дълбоко в комплексираната му природа, наред с остатъка от страхопочитание от ранното детство. И колкото досадно и политически опасно да беше настоятелното искане на Фердинанд да се върне в България, Борис не можеше да не почувства дълбоката искреност на този блян на баща си, чиято интензивност приемаше неутешими размери. Носталгията на стария човек след 23 години, прекарани в изгнание, беше достигнала до психическа болезненост и въпреки че Борис беше твърдо решен да не го остави да се завърне в България, имаше моменти, когато не можеше да не изпитва известно чувство на вина.

Само два дни след като Борис се завърна от своята европейска обиколка, светът остана потресен от една новина, която щеше да измени напълно съотношението на силите на международната сцена: на 22 юни приземи армиите на Третия райх нахлуха в Съветския съюз. За България това означаваше, че много от факторите, на които се основаваше нейната външна политика, бяха внезапно коренно променени.

В действителност Хитлер беше взел решението си да нападне Русия много по-отдавна. Още на 18 декември 1940 г. той беше издал най-строга поверителната Директива №21 (само в девет екземпляра), известна под името план „Барбароса“. Подробните инструкции, които даваше на военачалниците си, започваха с думите: „Германските въоръжени сили трябва да бъдат готови, даже преди края на войната с Англия, да смажат Съветска Русия в една бърза кампания (операция «Барбароса»)“.

Нито цар Борис, нито правителството на Филов останаха много изненадани от тази новина. От началото на месец май българските офицери за свръзка с германската главна квартира, както и българската легация в Берлин бяха докладвали с поверителни телеграми, че вермахтът подготвя нещо срещу руснаците. Цар Борис също беше останал с подобни впечатления от последната си обиколка в чужбина. Въпреки това новината предизвика истинска сензация в България. Филов отбелязва, че „според сведения от София и провинцията, нашият народ реагира с изненада и обезсърчение“. Кабинетът се събра на заседание същата сутрин и реши, че не се налага взимане на

някакви специални мерки освен засилване надзора над комунистите. По предложение на Филов комунистическите депутати бяха отстранени от парламента и поставени под домашен арест.

Американският пълномощен министър в София докладва до външното си министерство, че „първата реакция на българите спрямо германо-руската война е смущение и шок главно поради ясното раздвоение в българските симпатии към двете държави“. Според него някои българи си спомнят с опасение думите на Хитлер в „Майн Кампф“, че славяните са предопределени да бъдат само роби; други, които досега са гледали с равнодушие на честите нарушения на дадената дума от Хитлер, накрая са били силно поразени от пълната липса на добросъвестност, показана от него с тази последна агресия. Трети пък се страхуват, че България може да бъде въввлечена във войната.

Преобладаващото чувство беше страх от намеса във войната. През първите дни правителството беше загрижено, че Германия може да упражни натиск над България да вземе участие във военните операции или поне да им съдейства. Между политическите водачи и военните съществуваше единодушно съгласие, че каквато и да била намеса във войната трябва да бъде напълно и окончателно избегната: предвид на традиционните приятелски чувства към руския народ, считаше се, че такава намеса би била непопулярна. Както цар Борис беше заявявал при различни случаи, българинът е отличен войник, но само когато се бие на българска земя за своята собствена кауза и не е готов да мре в чужди страни. Царят и неговите министри бяха изразили това пределно ясно при своите срещи с Хитлер, Рибентроп и всички висши официални лица, които бяха посетили София.

Страхът от намеса бързо изчезна, когато стана ясно, че поне в момента германците не предявяват искане за български войски. Планът „Барбароса“ не предвиждаше българско участие. София бе във висша степен облекчена, когато Драганов беше повикан от Рибентроп, за да бъде официално уведомен за започването на войната с Русия, без да се спомене каквото и да било евентуално подпомагане от страна на българската армия, като същевременно България беше помолена да представлява германските интереси в Москва. Политиката на любезна уклончивост, водена от цар Борис, даваше засега добри резултати: докато Италия, Унгария, Румъния, Словакия и Финландия обявяваха

една след друга война на Съветския съюз, България съумя да остане извън конфликта и даже да не прекъсне дипломатическите си отношения с Москва.

Но с разрастването на пожара, който сега обхващаше целия континент, запазването на следваното от цар Борис равновесие ставаше все по-трудно. Той прецени като лошо предзнаменование за бъдещето отзоваването на германския пълномощен министър в София Фон Рихтхофен, аристократ и дипломат от старата школа. На негово място беше назначен човек на Националсоциалистическата партия, обергрупенфюрер С. А. Адолф-Хайнц Бекерле, бивш полицейски комендант на град Франкфурт. Бекерле пристигна в София шест дни след започването на военните действия в Русия и трябваше да връчи акредитивните си писма на царя на 4 юли 1941 г.

Началните германски победи през първите седмици на похода в Русия бяха тъй фантастични, че в много български кръгове се породиха надеждата, че войната може да свърши скоро, без да застраши пряко България. Но въпреки възторжените германски комуникета, които всеки ден оповестяваха падането на нови съветски градове и пленяването на стотици хиляди руски войници, цар Борис оставаше все тъй скептичен. На 8 юли Филев отбеляза в дневника си: „Царят ми препрати един поверителен доклад на Драганов. Той е много песимистичен. В Берлин признават, че войната в Русия беше изненадала германското население. Но те още не искат да признаят, че има голяма загриженост и уплаха сред народа поради големия брой германски жертви и мъчнотиите, които са се появили. Обаче всеки вижда, че не съществува друга възможност. Бомбардировката на Берлин и на други германски градове се е засилила и е станала по-ефикасна. Тази зима им предстоят много тежки дни“.

Настроението в България започна да се променя значително. Народът, почувствал се временно в състояние на относителна сигурност поради пакта за приятелство между Хитлер и Съветския съюз, беше обзет от сериозна загриженост пред внезапния разрыв между двете сили, от които зависеше бъдещето на България. Също като последица от германското нападение, българските комунисти, които дотогава спазваха един вид мълчаливо примирие с властите, измениха тактиката си и подновиха своята подмолна дейност за тероризъм, саботаж и яростна противоправителствена пропаганда.

Управлението на цар Борис обаче запази контрол върху положението. Една телеграма на американския пълномощен министър до Държавния департамент от 14 октомври 1941 г. гласи:

Резюмирано така, както го виждам аз, положението в България е следното:

1. Царят е по-популярен от когато и да било преди, защото (първо) той запази страната вън от войната и (второ) спечели за България повече територия, отколкото някой е могъл да се надява. Неговата популярност ще продължава дотогава, докато страната му остане в мир.

2. Днес царят има абсолютна власт. По един дискретен и деликатен начин, без никога да показва своята намеса, той управлява България точно така, както желае.

3. Без да участва във войната, той подпомага Германия против Русия по всички възможни начини, считайки, както почти всички състоятелни българи, че болшевизмът е далеч по-голяма опасност за България, отколкото германският националсоциализъм.

4. Аз мисля, че царят не обича германците, но вярва, макар и не толкова, колкото преди, че могат да спечелят войната. Обаче ако Германия започне да показва признаци на поражение, България ще бъде между първите, които ще напуснат потъващия кораб.

5. Че царят не желае да разруши всичките си мостове за отстъпление, личи от неговото крайно внимателно и приятелско отношение към мене лично и към легацията, макар някои от колегите ми да ме уведомяват, че в очите на германците аз съм най-непопулярният човек.

(подписано) Ърл

На телеграмата е отбелязано: „Да бъде съобщено на президента“.

Само след два месеца обаче някои от най-важните мостове бяха разрушени. Веднага след японското нападение на Пърл Харбър и влизането на Съединените щати във войната Драганов телеграфира от Берлин на 12 декември: „На държавите, подписали Тристранния пакт,

се предлага да обявят война на Америка“. В същото време германският и италианският пълномощен министър в София предявиха същото искане пред външния министър Иван Попов. Това беше незабавно съобщено на царя, който този ден беше в двореца в Кричим. В очакване на завръщането му кабинетът се събра на спешно заседание същия следобед. Искането на Оста поставяше сериозен проблем за юридическото тълкуване на Тристранния пакт, чийто трети параграф задължаваше всяка държава-членка да оказва пълна помощ на всеки друг член, жертва на чужда агресия. Тезата, поддържана от Оста, беше, че Съединените щати първи са обявили война на Япония и от техническа гледна точка агресорът са те. Поради това България, както и другите подписали страни, са договорно задължени да обявят война на Америка и нейната съюзничка Англия. Този ден Бекерле посети три пъти Филев, настоявайки за бърз утвърдителен отговор. Рибентроп, който трябвало да произнесе реч на другия ден, искал да може да оповести, че и България е обявила война на Съединените щати и Англия. Пред настояванията на Филев Министерският съвет се съгласи с това тълкуване и прие искането на Оста. Само двама министри, Димитър Кушев и Иван Горанов, изразиха своето колебание. Аргументът за това съдбоносно решение беше, че както Америка, така и Англия са далечни задморски страни и че обявяването на войната било чисто „символичен“ акт без практически последици.

Същата вечер Филев и Попов бяха приети от царя, който беше твърде недоволен от това ново развитие на нещата, въпреки че министър-председателят подчерта и пред него, че тази „символична война“ в никакъв случай няма да наложи никъде участие на български войски в бреговете. „Царят прие решението — пише Филев, — но очевидно с неохота. Той беше раздразнен и загрижен.“

Според думите на Лулчев, цар Борис му казал, че няма нищо общо с обявяването на войната, че това било направено от министрите, а не от него. Той даже смъмрил много ядосано Филев и Попов. Лулчев цитира особено острия език на царя: „Вие трябва да се съпротивявате. Да бяха ви скъсали най-напред гащите и тогава да ви...! Вместо това, вие сами сте ги смъкнали, че и вазелин сте им дали“.

На следния ден, 13 декември, Филев се яви пред парламента и оповести, че България, „вярна на своите задължения по Тристранния пакт и за да демонстрира своята солидарност с другите нации на Нова

Европа“, обявява символична война на Съединените щати и Англия. Заседанието беше бурно, опозицията начело с Никола Мушанов и Петко Стайнов протестира рязко, обаче болшинството гласува утвърдително, приемайки Филовите уверения, че се касае само за символичен акт.

Страната посрещна новината с дълбоко изумление, раздвоена между опасения от англо-американски репресии и надежда, че двете Велики сили „ще разберат, че ние сме направили това само под германски натиск и че в действителност това обявяване на войната не означава нищо конкретно“. Знаменателна е реакцията на българския пълномощен министър във Вашингтон Димитър Наумов, който не беше уведомен навреме и научи новината от вестниците. Той беше тъй изумен, че телеграфира в София, за да изрази надеждата си, че се касае за грешка и че пресата погрешно говори за обявяване на война, вместо за скъсване на дипломатическите отношения, добавяйки, че „слуховете за обявяване на война са повече от невероятни и комични. Моля, уведомете ме с открита телеграма със само една дума «скъсване», така че да имам възможност да разсея невероятното впечатление, което ще се получи тук, че България е могла да обяви война на Америка!“. Изненадан остава също и Драганов. Той телеграфира, че присъединяването към Тристранния пакт не налага неизбежно на България да обяви война на Америка и Англия.

Късно следобед, след драматичното гласуване в Народното събрание, царят напусна съвсем сам двореца и никой в продължение на няколко часа не знаеше къде може да бъде. Вечерта той беше намерен от дворцовите хора в един закътан ъгъл на потъналата в здрач черква „Св. Александър Невски“, уединен в молитва.

* * *

През зимата германците засилиха своя натиск над България, настоявайки тя да скъса дипломатическите си отношения със Съветския съюз. Те смятаха, че става все по-ненормално и по-неуместно за една съюзническа държава да търпи на своята територия руска легация и консулства, удобни центрове за шпионаж и саботажни действия против германските войски, преминаващи през страната.

Другите съюзници от Оста също не разбираха защо България трябва да бъде освободена от задължението да изпрати, даже като символични единици, войски на Източния фронт, на който техни военни части се биеха срещу руснаците. Междувременно с първите неуспехи на Източния фронт усмихнатите германски войници в България и приятелски настроените довчера дипломати започнаха да придобиват постепенно друг облик: по-твърд, понякога арогантен. Когато натискът стана твърде силен, цар Борис реши, че трябва отново да се опита да въздейства лично на Хитлер, разчитайки на своята убедителност.

Срещата се състоя на 24 март 1942 г. в главната квартира на фюрера. Тя започна в 11 часа и двамата разговаряха сами до 14 часа, след което Хитлер задържа цар Борис на обяд и разговорът им продължи до 5 часа след пладне. Хитлер, много словоохотлив, се показва, както винаги, много доволен от възможността да види царя и отново прие неговите аргументи. Той говори преди всичко за особено тежките условия, които очаквали през зимата германската армия на Източния фронт, тъй като, заяви фюрерът, тя не била подготвена за зимна война. Неговите фелдмаршали настоявали войските да се отдръпнат на значително разстояние, но той не се съгласил, за да не се повтори историята на Наполеон. Това довело до скъсване с Фон Браухич и тогава Хитлер поел изцяло главното командване, но по собственото му признание германците понесли около един милион жертви. Той също описа пред царя в подробности изпитаните методи за лекуване на измръзнали войници.

Хитлер разказа също на цар Борис, че вследствие на изключителния студ механизъмът на картечниците престанал да функционира. За изхранването на германската армия били необходими 120 влака дневно, но поради студа едва десет успявали да пристигнат. Имаше много критични моменти, каза Хитлер, но войниците издържаха. Шеста германска армия била обкръжена и успяла да удържи положението само благодарение на снабдяването по въздуха. Но Хитлер обясни, че със своите четири милиона резервни войски той се готви да нанесе решителен удар в Кавказ, за да установи връзка с японците на Персийския залив.

Хитлер подкани Борис да се отнася по-приятелски към турците и добави, че Германия ще има нужда от повече помощ в Сърбия. Царят отвърна, че и в Македония са необходими повече войници. Тук

фюрерът призна, че намира прекомерни италианските претенции към Македония, но подчерта своето приятелство към Мусолини. Той остана доста впечатлен и изненадан, когато Борис настоя германците да не изоставят Крит и Солун, макар че досега българите винаги бяха искали да окупират сами Солун. Накрая Борис изложи пред Хитлер вътрешното положение в България, подчертавайки, че българската армия и досега не е подходящо въоръжена.

Цар Борис се срещна и с Рибентроп, който постави ребром въпроса: той настоя рязко, че България трябва да скъса дипломатическите си отношения с Русия. Съветската легация в София е опасен център на болшевишкия шпионаж и пропаганда, каза външният министър на Райха. Но царят го отклони с обичайната си красноречива уклончивост, която използваше, когато искаше да каже „не“. Той повтори своите аргументи: едно скъсване в настоящия момент ще доведе до съветски военни действия против българския черноморски бряг. Това би трябвало да се забави, докато германските морски сили в Черно море бъдат засилени, тъй като незащитените български пристанища Варна и Бургас могат лесно да бъдат бомбардирани. А тия пристанища могат да бъдат от голяма полза за германците, отбеляза царят. Той също така подчерта, че българската армия играе полезна роля на позициите, които заема, освобождавайки Вермахта от окупационните му задължения в Македония и Тракия и пазейки турската граница. Едно скъсване с Русия би засилило обтегнатите отношения с Турция, чийто, макар и несигурен, неутралитет е от голяма важност както за България, така и за Германия.

Що се отнася до съветската легация в София, Борис увери Рибентроп, че опасността не е така голяма, защото нейните действия се държат под строг надзор от българските власти. Верен на своята дипломатическа тактика, царят не му противопостави ясен отказ, но се задоволи с уклончиво, смътно предложение тази точка да бъде отново разисквана в близко бъдеще.

Борис повдигна два други въпроса, които тревожеха българите. Първият беше свързан с отстъпките, които, в желанието си да ги запази на своя страна, Германия правеше на турците в Тракия: отнасяше се за един спор между България и Турция относно железопътната линия Свиленград-Одрин. Вторият беше за алчните

намерения на италианците спрямо мините Езера в Югославия и лакомството за придобивки на Балканите на граф Чано, който не се радваше на симпатиите на цар Борис.

Накрая царят завърши с лично оплакване. Той не скри от Рибентроп раздразнението си от това, че в София определени германски официални лица поддържат зад гърба му връзки с десничарски опозиционни кръгове. Той уточни това, споменавайки името на ген. Христо Луков, бившия министър на войната, който междувременно беше станал председател на националистическата организация на легионерите. Царят изрази недоволството си от тия връзки и спомена имената на двама българи, които, според сведенията му, служели за свързка между ген. Луков и германците: кореспондентът на германската телеграфна агенция „Велтпресе“ Димитър Вълчев и инженер Кръстев, замесен във висша степен в доставките на оръжие.

Цар Борис беше особено чувствителен по въпроса за десничарската опозиция в България, която критикуваше него и правителството му, че не се намесват по-активно и открито на страната на Третия райх. Част от тази опозиция съставляваха Националните легиони, патриотична организация, предвождана от Иван Дочев, динамичен млад човек, който беше един от основателите ѝ и вербуваше нейните членове главно измежду студентската младеж и гимназиалните ученици. Но тяхната идеология беше предимно националистическа и още в предвоенните години главната им дейност беше насочена към ревизирането на Ньойския договор (съобразно с предвидените в него клаузи за ревизия), към обединението на онеправдана България, а така също към активен антикомунизъм. Техните национални подбуди, които съвпадаха с убежденията на по-старите поколения в правотата на българската кауза, им бяха спечелили симпатиите и на някои по-възрастни граждани. Превърнали се в авторитетна политическа сила, легионерите успяха да привлекат начело на своята организация двама генерали, ползващи се с особен престиж: стария главнокомандващ от Първата световна война ген. Никола Жеков и по-младия енергичен ген. Христо Луков. И двамата бяха подчертани германофили, все поради надеждите, които бяха хранили за осъществяването на българските национални идеали с германска помощ, в една епоха, когато националсоциализмът въобще

не съществуваше. Иван Дочев продължи да бъде главният организатор и пропагандист на движението.

Докато цар Борис провеждаше своята трудна политика на маневриране и отлагане, тази силна, нетърпелива и открито прогерманска опозиция отдясно му създаваше непрекъснато грижи. Професор Александър Цанков и ген. Луков имаха многобройни и предани последователи в страната и се ползваха със симпатии и в Германия, където също имаха широки връзки. Те бяха най-сериозните десничарски съперници на царя и на неговото правителство. Цар Борис знаеше, че неговата свобода на маневриране е ограничена, тъй като германците можеха във всеки момент да насърчат образуването на по-приятелски настроено към тях правителство в София. Естествено беше прочие, че той се показваше така загрижен, когато научаваше че известни германски представители в българската столица поддържали преки връзки с българските германофили, зад гърба на правителството.

На протеста на цар Борис против това положение Рибентроп отговори, че нямам сведения за каквито и да било връзки на представители на Райха с български политически лица извън правителството. Той обеща да разследва това и ако такива контакти съществуват, да вземе мерки те да бъдат прекъснати.

Рибентроп удържа обещанието си и поиска веднага обяснения от германския пълномощен министър в София Бекерле. Отговорът на последния беше, че наистина ген. Луков е известен с германофилските си чувства, но че не съществуват каквито и да било връзки между него и германската легация. Що се отнася до Вълчев, Бекерле докладва, че той бил напуснал организацията на legionerите в 1941 г., така че било „напълно изключено“ той да служи като свръзка между Луков и германската младежка организация, както се говорело. От друга страна, било вярно, че инженер Кръстев има добри връзки с германското Министерство на въздухоплаването и поради това е бивал натоварван да носи понякога писма между Луков и райхсмаршал Гьоринг. Но това отдавна било прекъснато, тъй като, според уверенията, които Бекерле дава на Рибентроп, между Луков и Кръстев бил избухнал такъв остър конфликт, че генералът не приемал повече Кръстев в своя дом.

Но Рибентроп не се задоволи с този отговор, тъй като смяташе, че царят не би му отправил подобно оплакване без някакво основание.

Главното беше, че той се чувстваше засегнат от това, че ген. Луков разменял писма с Гьоринг, негов съперник в националсоциалистическия режим. Това е един пример за съществуващите антагонизми между Министерството на външните работи и Министерството на въздухоплаването. След ново щателно разследване Рибентроп съобщи със строг тон на Бекерле какво е открил: ген. Луков наистина имал контакти с германски официални лица, както му казал цар Борис. Обаче не с Бекерле, а с въздушния аташе при легацията, полковник Фон Шьонебек, с когото бил приятел. Той именно предавал писмата на Луков до Гьоринг. Друг човек за свръзка бил аташето по печата Лауфер, който междувременно бил върнат в Берлин и бил на служба като капитан, аташиран в Министерството на въздухоплаването. Рибентроп нареди на Бекерле да заповяда веднага на Шьонебек да прекъсне всякакви контакти с ген. Луков и да спре да се меси в политически работи, които нямат нищо общо със задълженията на един въздушен аташе.

— Веднага щом предадете тия нареждания на Фон Шьонебек, бих искал да бъда уведомен за това телеграфически — завършва Фон Рибентроп.

По време на същото посещение — през март 1942 г., царят имаше възможност да говори и с Гьоринг, с министъра на стопанството Валтер Функ и с Гьобелс. Функ беше много загрижен от проблема със снабдяването, специално на бензин, и много остро упрекваше Румъния, че не изпращала достатъчно продоволствени товари и течни горива. Борис схвана това като намек, че ако България не поеме по-голям дял в германските усилия през тази година, може да се стигне до охлаждане на отношенията между двете страни.

Преди да се срещне с царя, Гьобелс не беше голям негов почитател. Само два месеца по-рано той отбелязва в редовно поддържания си дневник, че за българския цар се смятало, че играел един вид двойна игра: „Той е хитър и ловък тип, който, очевидно, впечатлен от тежките отбранителни боеве, които се водят на Източния фронт, търси някаква задна вратичка, през която да се измъкне“. Но шамарът на Борис упражни своето въздействие и над министъра на пропагандата, който през месец март 1942 г. пише в дневника си: „Царят е извънредно шармантен... той се завръща от посещението си при фюрера, пълен с нови идеи и внушения...“.

Царят обядваше в един немски ресторант с тримата си помощници Ханджиев, Бърдаров и Балан, но имаше леко смутен вид.

— Моля ви... — започна той неловко и преди да продължи, тримата знаеха вече, че ще им поиска нещо необичайно, тъй като той никога не се обръщаше към тях с думите „Моля ви...“. Въпреки че беше винаги образцово любезен и учтив с всеки свой служител, не беше обичайно в дворцовата работа царят да отправя молба към чиновниците си, а по-скоро да им дава нареждания. — Аз ще ви помоля за една услуга — продължи Борис. — Както ви казах, ще отида в Кобург да видя монарха. Този път той изказа желание да се срещне с вас, защото иска да види с какви сътрудници съм заобиколен. Както знаете, аз имам достатъчно трудности с него, затова не възразих. Така че, след като го напусна, той ви очаква сами, в седем часа.

— Разбира се, Ваше Величество, това ще бъде чест за нас...

— Само че... — каза цар Борис и преглътна от смущение, преди да продължи — когато ви поздрави, моля ви се, целунете му ръка. Той много обича това. Вие познавате слабостите му, но той си е такъв. Той е свикнал на това. — Царят наистина имаше вид, че се извинява пред своите помощници. Трудно беше за него — човек с прости, демократични обноски, който ненавиждаше този вид прояви, адресирани до самия него, и се чувстваше страшно неудобно, когато някой негов прекомерно почтителен поданик се опитваше да му целуне ръка — да поиска от тях това за своя баща: — Знам, че това е смешно, но направете го за мене. Не искам отново да слушам неприятни забележки от него. — И царят пак повтори: — Моля ви се...

Така тази вечер и тримата царски помощници изпълниха молбата му. Това не беше много трудно, тъй като по онова време в България беше нещо обикновено да се засвидетелства по този начин уважение към по-стари хора, да не говорим за целуване ръка на духовни липа, което беше задължително. Това бяха останки от едно патриархално минало, запазени в българските села и провинциални градчета до началото на столетието, а на тази епоха принадлежеше самият Фердинанд.

Във всеки случай идеята за аудиенция беше изпълнила тримата дворцови чиновници с възбуда и любопитство: те бяха слушали толкова много за прочутия цар Фердинанд, за неговата надменност и труден характер. Но след като цар Борис ги представи на баща си и напусна салона, достатъчни бяха само няколко минути, за да се почувстват напълно успокоени. Монархът изгнаник беше в отлично настроение, безкрайно любезен и шармантен. Той им благодари, че помагат на сина му в неговата трудна задача, говори надълго колко му липсва България и се впусна в спомени за нейните природни хубости. В разговора той преминаваше постоянно от български на френски и немски, като че ли искаше да провери до каква степен помощниците на сина му владеят чужди езици. След това Фердинанд заговори за една новоизлязла книга за Пирин планина от един германски автор.

— Този писател е постигнал нещо забележително — каза Фердинанд, — неговите описания са не само напълно точни и верни, но езикът му е художествен и затрогващ!

И с чудна смесица от чувствителност и ерудиция старият цар започна да изброява имената на села и колиби от Пирин, на върхове и потоци, на планински цветя и различни елхови родове. Никой от присъстващите не знаеше, разбира се, даже и половината от имената и термините, които Фердинанд си спомняше тъй живо. Съвсем неочаквано той се обърна към Ханджиев и го запита малко нападателно:

— Четохте ли тази книга?

— Не, Ваше Величество — беше принуден да признае царският съветник.

— Тогава Вие не знаете нищо! — Внезапно тонът на Фердинанд беше станал остър, почти груб. Той обърна гръб на Ханджиев и не му отправи повече нито дума до края на посещението.

Той беше станал отново старият тиран, който всяваше смущение и страх у своите посетители и за когото разправяха толкова много истории по този повод. След инквизиторския разпит на Ханджиев другите двама очакваха с тревога своя ред. Изпитът на полковник Бърдаров, главно по военни въпроси, премина без големи грешки и въпреки двете иронични забележки монархът не изглеждаше много недоволен. Той се обърна след това към Балан и след като се убеди, че той владее отлично трудния немски синтаксис и падежите, които

създават толкова мъчнотии на чужденците, той го подложи на изпит по българска география.

— Ах, колко обичам аз нашите планини! — въздъхна Фердинанд, но Балан вече отгатваше някаква уловка зад този изблик на носталгия. — Рила например. Каква прекрасна планина!... Сарагьол! Едно от моите любими места! — И той добави предизвикателно: — Познавате Сарагьол, нали?

— Да, Ваше Величество, много добре.

— В какво състояние е днес?

— Все тъй красиво, като всякога, Ваше Величество. Аз ходя там често. И малката елха, при която Ваше Величество е ударил първия си глухар, сега е огромно дърво, което се знае от всеки турист.

— Нима е възможно това? Хората да си спомнят още местата, където ходех на лов? — Фердинанд беше наистина предоволен. — Да, аз си спомням моя пръв глухар в България... беше една огромна птица, много изкусна и трудна за улучване! Колко чудно е, че познавате мястото след толкова години!

— Всеки планинар го познава, Ваше Величество. То е станало забележителност, която е добре маркирана и се посещава много.

И Балан продължи да описва с подробности дървото и „народните сказания“ за легендарния цар ловец.

Сега монархът беше тъй добре разположен, че Бърдаров се намеси в разговора на двамата „планинари“ с описания на някои рилски пътеки, познати само на специалистите. Но той има непредпазливостта да каже нещо, което противоречеше на едно описание на Фердинанд. Отговорът дойде бързо, като светкавичен гръм:

— Вие може би сте добър военен, но много неточен географ!

С това аудиенцията завърши. Старият монарх протегна отрупаната си с пръстени ръка на тримата си гости, които я целунаха.

Цар Борис намери много забавно описанието на своите помощници за аудиенцията при баща му, особено когато Балан му призна, че цялата история за елхата в Сарагьол е напълно измислена от него. Такова дърво, разбира се, не съществуваше.

— Защо да не направим удоволствие на стария монарх? — каза Балан.

— Чудесно, Балан, чудесно! — прихна да се смее Борис.

Царят ставаше все по-чувствителен към критиките на десничарската опозиция и все по-загрижен от нейното сближение с германците. От известно време той обмисляше евентуална реорганизация на кабинета, като възнамеряваше да отстрани двама от министрите — Иван Попов и ген. Даскалов, които показваха най-голямо несъгласие с водената политика. Работата му с тия песимистично настроени хора се затрудняваше, защото техните постоянни колебания се отразяваха на ефикасното приложение на правителствената политика. Такива поне бяха оплакванията, които царят слушаше всекидневно от Филов и от Габровски, а и Севов също изглеждаше да е съгласен с тях. В моменти на мъчително колебание царят като че ли намираше известно успокоение в по-оптимистичните преценки на Филов и Севов, които показваха по-голяма решителност в действията си.

Но макар и да изглеждаше парадоксално, сам царят същевременно се приближаваше повече до колебливия, вечно загрижен Попов. Неговите чувства към Третия райх и преценките му за шансовете за германска победа бяха много по-близки до тия на Попов и Даскалов, отколкото на Филов и Севов. И понеже той виждаше собствените си слабости в поведението на външния и на военния министър, както и образа на своите собствени съмнения и раздвоеност, царят се чувстваше все по-раздразнен от тях. Не приличаше ли и той на Попов, за когото Филов пише в своя дневник: „Той ми завижда, понеже съм толкова оптимист и спокоен, докато той е постоянно смутен от мисълта, че всичко ще завърши много лошо“. Очевидно цар Борис не се нуждаеше от повече скептичност и страхове, отколкото сам изпитваше...

На 8 април той изпрати Севов да уведоми първия министър за намерението си да преустрои незабавно кабинета. При посещението, което Филов му направи същия следобед във „Врана“, царят му каза, че решението му е било ускорено от разкритите комунистически конспирации в софийския и сливенския полк, които са го изненадали и разтревожили силно. Той добави, че съвсем неотдавна е заявил на Хитлер, че няма комунистическо брожение сред българската армия.

Той смята, че за това е виновен военният министър. Също така той не е доволен от начина, по който Даскалов е действал в случая, и иска той да бъде отстранен. Това се явява като добър повод да бъде сменен и външният министър Иван Попов.

След тия уводни думи царят прочете имената на лицата, които посочваше за нови министри, и с ласкави думи предложи на Филов да поеме Министерството на външните работи. Това, че България ще продължи своята досегашна политика, би успокоило германците, докато назначаването на един нов човек за външен министър би създавало съмнения. Филов прие с благодарност и се съгласи с предложените от царя нови министри, „толкова повече — пише Филов в дневника си, — че това бяха повече или по-малко моите кандидати. Царят беше съгласен да се консултирам с Габровски и също — със Севов, но че всичко трябваше да остане в пълна тайна“.

На 11 април 1942 г. Филов посети отново царя и те постигнаха съгласие по състава на новото правителство. Цар Борис, който отначало имаше намерение да смърри строго Даскалов за комунистическите конспирации във войската, реши да не прави това и да даде като обяснение за промяната неуспешния му опит за реорганизация на армията. Филов се завърна в Министерския съвет и уведоми изненаданите министри, че е решил да измени състава на кабинета и да подаде оставката му. Той се отправи веднага обратно към двореца, връчи на царя официално оставката на правителството и започна незабавно срещата с набелязаните кандидати за новото правителство. Само трима от старите членове на кабинета запазваха постовете си: Габровски, Божилов и Василев. Севов и Габровски помагаха на Филов при срещите му с новите кандидати. От своя страна цар Борис се беше видял вече с ген. Михов, който прие с ентусиазъм поста министър на войната. В 19:30 часа Филов представи на царя указите за назначенията в новото правителство за подпис. „Точно в осем часа — пише Филов в дневника си — царят подписа указите, забелязвайки, че този час е благоприятен за него, докато седем щял да бъде лош час.“ Но това бяха лоши времена за цар Борис, който изглеждаше все по-обезкуражен. Особено след обявяването на войната със Съединените щати и Англия неговите близки често го виждаха отпаднал духом. Той говореше, че Германия ще загуби войната, и предричаше „болшевизирането на България“ като нещо почти

неизбежно. Лулчев заявява, че на 9 януари 1942 г. царят му говорил за абдикация, а един месец по-късно, на 6 март, той споменал, че го изкушавала идеята да се самоубие.

ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА ГЛАВА

СПАСЯВАНЕТО НА ЕВРЕИТЕ

Ужасяващата мълва се разпространи бързо между евреите — първо в София и Кюстендил, после в Пловдив, Дупница и други градове — и накара сърцата им да замрат. Мълвата гласеше, че омразното КЕВ (Комисарство по еврейските въпроси) извършва тайни приготовления за събиране на всички евреи и за предаването им на германците. Според информацията, разпространявана през първите дни на март 1943 г., депортирането в окупираната от германците Полша било предстоящо и полицейската акция щяла да започне на 10 същия месец.

Подобни слухове бяха плъзнали и преди това, откакто новият Закон за защита на държавата, гласуван през януари 1941 г., бе ограничил гражданските права на 50-те хиляди български евреи. Но през първата година и половина те не бяха прекомерно обезпокоени: въпреки че новото им положение на второстепенни граждани беше несправедливо и унижително, те не се чувстваха физически застрашени в страна, където антисемитизмът беше почти непознат. Когато обаче зловещото комисарство беше създадено в ранната есен на 1942 г., никакъв слух, дори и да звучеше невероятно, не можеше вече да бъде пренебрегван.

Шефът на КЕВ Александър Велев, един от малкото български антисемити, имаше секретарка, Лиляна Паница, близка със семейството на един софийски евреин, Буко Леви. В края на февруари госпожица Паница беше доверила на приятелите си, че КЕВ се готви да депортира в Полша евреите от Македония и Тракия. Няколко дни по-късно тя осведоми семейство Леви, че и те, заедно с други евреи от стара България, са в списъка за депортиране. Леви, който бе подпредседател на градската консистория, управителното тяло на еврейската община, уведоми някои еврейски водачи. Същият тревожен сигнал бе даден и от друг член на консисторията, Аврам Алфас, комуто Лиляна Паница също бе разкрила тайната.

През същата седмица един евреин от Кюстендил, Хаим Бехар, дошъл на посещение в столицата, случайно срещна лекаря на персонала на КЕВ д-р Йосиф Ватев. Срещу подкуп докторът му повери, че депортирането е предстоящо. На следния ден, обратно у дома си, Бехар получи същата информация и от кюстендилския областен управител Любен Митенов. Последният му каза поверително, че ако евреите от града съберат 300 000 лева, той може да се опита да подкупи властите, за да спаси някои семейства. Бехар уведоми местните ръководители на консисторията и на следващия ден цялото еврейско население на Кюстендил беше обхванато от паника.

Парите за областния управител бяха намерени бързо с допълнителни суми, събрани, с цел да се направи опит за подкупване на чиновници от КЕВ. Една делегация от петима българи от Кюстендил беше изпратена до София да се опита да спре депортирането, в случай че слуховете се окажеха верни. Управителят Митенов разкри тайната на друг софийски евреин, Самуил Барух, който по това време беше мобилизиран в Кюстендил като аптекар. Братът на Самуил, Яко Барух, беше таен ционистки представител в София, натоварен с издаването на емигрантски визи за Палестина. В качеството си на такъв той имаше важни връзки в столицата. Уведомен от брат си, Яко Барух се присъедини към спешната инициатива на софийската консистория и кюстендилската делегация. С общи усилия те потърсиха влиятелен български приятел, когото можаха да намерят през следващите няколко дни. Влязоха във връзка с довереника на царя — Лулчев, и с влиятелния член на ВМРО Владимир Куртев, както и със софийския митрополит Стефан, депутати от Народното събрание, писатели и опозиционни водачи, като Никола Мушанов, Петко Стайнов, Димо Казасов, Дамян Велчев и много други. Всички те бяха извънредно шокирани и отзивчиви и обещаха своята помощ. Обаче колко достоверно беше поверителното сведение, доставено от госпожица Паница, д-р Ватев и управителят Митенов? Нямаше никакво официално потвърждение на тази мълва.

Яко Барух познаваше много официални лица, които в миналото му бяха искали визи за Палестина за свои приятели. Той отиде да види някои от тях, включително Никола Захариев, министъра на търговията. Понеже последният не искаше да поема открито рискове, той не каза нищо официално. Поверително Захариев даде на Яко едно важно

сведение. Кабинетът наистина беше санкционирал депортирането на македонски и тракийски евреи, които бяха под германска юрисдикция и не бяха български граждани. Обаче правителството не беше позволявало никакво депортиране на евреи от вътрешността на старите български територии, заяви Захариев. И все пак, според пуснатия от КЕВ и от Кюстендил слух, български евреи също били включени. Кой казваше истината?

Барух тогава си припомни за един свой стар съученик, Димитър Пешев, важен прогермански депутат от Кюстендил, който сега беше подпредседател на Народното събрание. Той го посети на 7 март сутринта и му разказа всичко, което бе чул за плана на КЕВ за депортиране.

Пешев не бе чувал за това. Той не можеше да повярва, че такова необикновено важно и нечовешко решение би могло да се вземе без знанието на водачите на парламентарното мнозинство. Той телефонира на областния управител Митенов.

— Вярно ли е, че еврейските жители на града ще бъдат депортирани в Полша? — попита той.

— Да — трябваше да признае със съжаление управителят, — комисарят Белев лично донесе тайните заповеди тази седмица.

Тогава Пешев повика кюстендилския началник на полицията.

— Какви са Вашите заповеди? — запита той.

Полицейският началник потвърди новината. След три дни, на 10 март, еврейските жители щели да бъдат арестувани, закарани в тютюневия склад „Фернандец“ и приготвени за превоз.

Подобни заповеди бяха получени от полицейските власти във всеки главен град на страната.

* * *

Еврейското население потъна в състояние на дълбока угнетеност и шок. Но въпреки страха и гнева си, то някак си отказваше да повярва на тези грозни слухове. Как можеше това да се случи в България, където евреи и християни живеяха в най-приятелски отношения, като равноправни сънародници и където, за разлика от повечето страни в Централна и Източна Европа, не съществуваше никакъв расизъм?

Българите, даже когато се сравняваха с Германия, Полша или Румъния, цитираха с гордост стария афоризъм, че „всеки народ заслужава евреите, които има“. Това значеше, че повечето български евреи бяха напълно лоялни граждани, искрено привързани към своята страна и щастливи да живеят сред българите. В България нямаше „еврейски проблем“, защото те бяха по-малко от 50 000 души в едно население от 6 милиона. Тъй като не притежаваха обработваеми земи, нито несъразмерно големи богатства или монопол в някаква професия, евреите не представляваха заплаха за никого.

Ако съществуваша някакви предубеждения, като „Евреите правят всичко само за печалба“ или „Евреите са страхливи“, това не отиваше по-далече от стереотипите и закачките за други етнически или областни групи. Габровците например минаваха за извънредно стиснати: за да спестят гробно място, те погребвали умрелите си прави, и то само до кръста, защото горната част от тялото намазвали с вар, за да служи като паметник. За арменците пък се казваше, че те неизменно украсявали фактите и слуховете с баснословни преувеличения. Но иначе на евреите, които учеха в същите училища като българите и говореха български като всеки друг, се гледаше само като на обрязани българи, които се молеха в синагогата и празнуваха неделите си в събота.

Повечето български евреи бяха сефаради, говорещи един испански диалект, и неголям брой, говорещи немски, ешкенази. Те живееха в градовете и се занимаваха предимно с търговия, финанси и свободни професии. Ционисткото движение имаше силно влияние върху тях. С малки изключения, те не бяха представени в българския политически живот или в армията, въпреки че поддържаха приятелства и професионални отношения с много влиятелни българи.

Още преди да бъдат обезпокоени, евреите бяха почувствали известна промяна в самото начало на войната, когато се засили германското влияние. Властите отказваха например да продължават разрешенията за престой на евреи — небългарски поданици. Някои български десничарски групировки бяха започнали да копират нацистките идеи и методи, включително и антисемитски лозунги, макар че никога в България не е имало истински фашистки организации с някаква политическа роля, какъвто беше случаят с Румъния, Унгария и даже с Франция и Белгия.

Положението се влоши, когато правителството на Филов, готово да подпише Тристранния пакт, наложи Закона за защита на държавата (ЗЗД) през януари 1941 г. Една от четирите части на закона, силно повлияна от доминиращите идеи в Германия, отне политическите права на гражданите с еврейско вероизповедание. През месеците, които последваха, с нови декрети още повече бяха ограничени техните права, бяха наложени нови данъци върху имуществата им и бе установена еврейска квота за някои професии.

ЗЗД бе предизвикал вълна от протести. Мнозина опозиционни депутати, включително и симпатизиращият на Германия проф. Ал. Цанков, го бяха атакували енергично в Народното събрание, позовавайки се на член 57 от Конституцията, който гласеше, че „всички български поданици са равни пред закона“. Те обаче загубиха при гласуването. Писателският съюз, Съюзът на адвокатите, Лекарският съюз и много други организации изпратиха остри протестни писма до министър-председателя Филов. Светият синод на православната църква порица закона официално и безусловно. Голямото мнозинство от българите не одобряваха ЗЗД и се чувстваха гузни и объркани пред еврейските си приятели. Обаче общото мнение беше, че правителството е действало под силния германски натиск и е имало малко възможности за избор.

Еврейското малцинство нямаше доверие на Филов и вътрешния министър Габровски, който бе един от основателите на организацията „Ратник“, макар че беше престанал да членува в нея. Когато антисемитизмът на ратниците стана по-агресивен, техните шумни прояви породиха известна загриженост, въпреки че организацията беше съвсем непредставителна, крайна и нямаше никаква правителствена подкрепа. Евреите обаче имаха вяра в цар Борис. Той минаваше за техен приятел и благодарение на репутацията му на справедлив и състрадателен човек, те вярваха, че той няма да позволи да им се случи нещо по-лошо.

Не беше тайна в България, че царският двор изобщо не одобрява антисемитските мерки, взети под германски натиск. Когато Борис приказваше частно със семейството си и с близки приятели, той говореше с дълбоко възмущение и отвращение за нечовешкото отношение на нацистите към евреите. Даже и без още да подозира за съществуването на тайния нацистки план за пълно изстребване на

еврейската раса, царят считаше хитлеристкото антисемитско безумие за проява на повредени умове. Той се почувства дълбоко смутен, когато собственото му правителство реши да учреди антиеврейски закони. Обаче Борис прие новото законодателство като по-малката от две злини, като единствен възможен начин да печели време пред застрашително настъпателните германци и да предотврати най-лошото: да предаде българските евреи в ръцете на нацистите. Това, както царица Йоанна разкри по-късно, той беше абсолютно решен да предотврати. „Горките хора“ — казваше Борис всеки път, щом се заговореше за евреите.

Царица Йоанна също не криеше отвращението си от жестокостта на нацистите спрямо евреите и други някои малцинства и дискретно се намесваше в много случаи, повечето чрез Ватикана и италианските представители в София, за да помага на евреи от италианска или други националности, които живееха в България. Един ден например тя изненада италианския пълномощен министър граф Маджистрати, зет на външния министър Чано, при откриването на италианската изложба „Борба срещу маларията“ в София. Навеждайки се, уж да разгледа нещо от изложеното, тя пошепна тихо, но твърдо, в ухото на графа: „Имам незабавна нужда от италиански паспорти за някои евреи!“. Притиснат натясно, Маджистрати измърмори, че е невъзможно да приемат евреи в Италия в този момент. Продължавайки да се усмихва на фотографите и да проявява голям интерес към модерната противомаларична техника, царицата пошушна: „Аз Ви давам личната си гаранция, че те няма да останат в Италия. Имам нужда само от транзитни визи за тях, те ще отидат в Аржентина“. Още на следния ден италианският дипломат лично издаде поисканите визи. Нито той, нито царицата някога споменаха отново за този случай. Обаче, колкото и да бяха дискретни тези хуманитарни намеси, те станаха известни на обществеността и подсилиха подозренията на нацистките кръгове, че „царското семейство закриля евреите“.

Приятелските отношения на Борис с много български евреи бяха добре известни. Например негови лични зъболекари бяха братята Джераси; семейство Розенбаум бяха придворните доставчици на облекло; а царят избираше колите си с помощта на представителя на „Пакард“ Лазар Герон. Повечето хора от неговата свита — Поменов, Ханджиев, Балан — поддържаха близки лични връзки с еврейски

фамилии и Борис имаше навик да нарича началника на кабинета си Груев на шега „еврейския консул“ заради всичките му приятели Розенбаум, Елиас, Голдщайн, Бакиш и Бераха, с които Груев и жена му се срещаха непрекъснато. Царят често приемаше чуждестранни еврейски водачи, които посещаваха България, като например известния ционист Нахум Соколов, който заяви след аудиенцията:

— Вие трябва да сте горди с вашия цар: той е наш приятел.

Цар Борис остана тяхната последна надежда. Докато суровите закони и укази бяха разисквани публично, той оставаше странно безмълвен. Обаче еврейското малцинство тълкуваше някои от неговите действия като дискретни сигнали на симпатия. През 1942 г., по средата на острите дебати върху антиеврейския законопроект, царят направи подчертан жест с изпращането на топла телеграма до еврейската консистория, като ѝ благодари за благопожеланията по случай петия рожден ден на престолонаследника княз Симеон. Консисторията публикува и двата разменени поздравя в бюлетина си, принуждавайки германския пълномощен министър Бекерле да доложи, че този инцидент беше предизвикал много коментарии из страната.

През следния месец царят се нагърби да обясни лично новия закон на главния равин на София д-р Ашер Хананел. Нацистите бяха обезпокоени дотам, че Бекерле се оплака на Филов. Борис отговори, че ако Бекерле има някакво оплакване, той трябва да дойде направо при него.

Някои евреи, близки на двореца, знаеха чувствата на царя и философски приемаха някои от болезнените мерки като неизбежна временна тактика, която можеше да спаси живота им. Те знаеха, че Борис не може и не трябва да говори публично за това. При извънредно чувствителните германо-български отношения през този период те се опасяваха, че всяко открито противопоставяне на Хитлеровите антиеврейски планове би предизвикало конфронтация с катастрофални последици за тях.

Много еврейски семейства дискретно получиха лични уверения за съчувствие от двореца. На върха на антисемитската кампания еврейското сиропиталище „Царица Елеонора“, на което дворецът редовно помагаше, получи лично от царица Йоанна един необикновено голям подарък от платове, предназначен „да помогне в тези мъчни времена“. Много евреи бяха подпомогнати от двореца да

напуснат страната и административните мерки срещу мнозина от тях бяха отменени по нареждане на двореца. Често евреи-просители за паспорти или всякакъв вид разрешения, пристигаха в държавни учреждения, предшествани от телефонни обаждания от царската канцелария до отговорния министър или шеф на служба, започващи с магическата фраза: „Негово Величество би искал от Вас...“. В един период, когато за еврейските граждани беше извънредно трудно да напуснат страната, много от тях получиха паспортите си с царска помощ, като например семейство Розенбаум, което замина за Съединените щати. За да предотврати евентуална заповед за отмяна в последната минута, началникът на царския кабинет Груев лично придружи семейството до гарата, прекара го през полицейски и митнически контрол и го заведе до вратата на вагона.

До лятото на 1942 г. най-тежкото последствие от закона 33Д беше специалният данък върху еврейското имущество, който доведе в много случаи до конфискуване на имуществото. Обаче българските евреи още не се страхуваха за живота си. Те не знаеха тогава, че междувременно една специално назначена група от германски нацисти беше достигнала тайно до едно чудовищно решение. Хитлер и Химлер бяха вече решили да унищожат евреите в завзетите руски територии, но у тях имаше още някакво колебание относно това, кой би бил най-добрият начин да се отърват от всички европейски евреи. Депортиране в Палестина беше една от възможностите. Друга възможност беше да ги изпратят в Африка или да ги затворят в постоянни концентрационни лагери?

На началник-щаба на SS Райнхарт Хайдрих беше заповядано да приготви план за „окончателното разрешение“ на „еврейския въпрос“ в Европа. Хайдрих беше свикал конференция на петнадесет представители от разни министерства, включително Адолф Айхман, която се събра в Берлин, в неговата канцелария на улица „Ванзее“, на 20 януари 1942 г. Като предисловие на физическото премахване на евреите, конференцията беше одобрила план за депортиране в Полша на евреи от цяла Европа, включително от неутрални страни, като Испания и Португалия, и дори страни, които трябваше да бъдат тепърва завладени, като Англия. В списъка фигурираха също 48 000 български евреи. В съюзнически страни като Унгария, Румъния и България планът на SS разчиташе на сътрудничеството на местните

правителства да предадат своите евреи. Това трябваше да бъде уредено от германското външно министерство. За да се запази проектът в абсолютна тайна, депортирането трябваше да бъде представено като „презаселване“ в едно „ново еврейско отечество“ в Полша, без да се споменава изобщо за „окончателното разрешение“.

Българското Министерство на вътрешните работи изпрати завеждащия отдела за еврейските въпроси Александър Белев, един ратник, антисемит и протеже на министър Габровски, да отиде в Германия, за да проучи германските антисемитски закони. Белев се завърна с препоръка до българското правителство да пригответи евреите за депортиране и да конфискува всичките им имуществва. Но смятайки, че това ще стане само след края на войната или след като германците завземат някаква подходяща територия в Източна Африка, той доложи, че „засега няма възможност за депортиране на евреите, освен ако Германия се съгласи да ги приеме и да ги засели в Галиция или някъде другаде в Русия. Междувременно настоятелно е мерките, засягащи евреите, да бъдат засилени“. Повлиян силно от нацистите, Белев предложи нови ограничения на съществуващите изключения, които дотогава не включваха евреи от смесена кръв, покръстени или женени за българи и пр. Той също предложи изгонване на евреите от столицата, строг контрол върху еврейските организации и създаването на специална държавна агенция, овластена да се разправя с всички еврейски проблеми.

Подложено на упорит натиск от германците, правителството беше приело препоръките на Белев. С указ от август 1942 г. бе установен по-строг режим за евреите и бе създадено Комисарство по еврейските въпроси (КЕВ) начело с Белев. КЕВ пое пряка отговорност за всички еврейски работи. Одобрението на Министерския съвет беше нужно само за най-важни решения. Ефектът се почувства веднага. От началото на 1942 г. българските евреи бяха принудени да носят жълта звезда на гърдите си; къщите и магазините им бяха маркирани със знаци; много от предприятията им бяха затворени; много семейства бяха изпъдени от София; радиоапарати, коли и телефони бяха конфискувани; мъжете на възраст между двадесет и четиридесет и пет години бяха мобилизирани в трудови бригади, работещи по пътищата. В повечето случаи тези мерки бяха прилагани много хлабаво. Митрополит Стефан успя да издейства тези ограничения да не важат

за всички семейства на покръстени евреи. Самият Филев освободи евреите, женени за не-евреи, от носенето на звездата. За еврейските граждани беше достатъчно да имат връзки, където трябва, за да ползват всякакви улеснения. Но най-важното е, че всички вярваха, че тях все още не ги застрашава депортиране.

Прилагането на противоеврейските мерки беше напреднало през есента и зимата на 1942 г., но всеки път, когато германците намекваха за депортиране, българското правителство го осуетяваше. Главният претекст беше, че еврейската работна ръка била много необходима по това време за строеж на пътища. Даже Бекерле повярва на този аргумент, потвърждавайки в Берлин, че нуждата била „истинска“. Рибентроп също посъветва службата за сигурност на SS, RSHA (Reichssicherheitshauptamt) да бъде търпелива с България и да чака удобния момент, който още не е дошъл.

Обаче RSHA започна да става подозрителна. В един таен доклад върху незадоволителното отношение на България към еврейския въпрос Валтер Шеленберг, шефът на шпионажа на RSHA, се оплака, че „българският народ смята, че антиеврейските закони са отишли прекалено далече“. Той припомняше, че кръстникът на княгиня Мария-Луиза, старият държавник Малинов, беше женен за еврейка и че внучката на ген. Николаев, кръстника на княз Симеон, се беше омъжила за евреин. Това бяха незначителни факти, които само свидетелстваха за асимилирането на евреите сред българското общество, но антисемитският начин на мислене на хората от RSHA ги караше да виждат в тях многозначителна тенденция. А какво да се мисли за намесата пред КЕВ на царския секретар Балан в полза на един евреин, казвайки „Царят заповяда“? Шеленберг съобщи, че и други хора от двореца също се бяха намесвали в полза на евреи.

Шеленберг нямаше доверие в някои министри, даже и в Габровски. Той докладва, че когато триста евреи се явили в министерството с някаква петиция, Габровски лично ги посрещнал в двора, приел молбата и ги уверил, че те „не бива да се безпокоят: най-лошото е вече преминало!“. Обезпокоен, че вътрешният министър все още не беше ограничил достъпа на софийските евреи до публични места, Шеленберг отбеляза, че Габровски уведомил комисаря Белев за това, че царският двор и кабинетът настоявали за по-мека еврейска политика.

Шефът на шпионажа също се оплака от министъра на правосъдието Константин Партов, който не бил съгласен да се налага носенето на жълти звезди от евреите, и специално от проповедите на митрополит Стефан, порицаващи остро антиеврейската политика на правителството. Интересно е да се отбележи, че Бекерле, въпреки че самият той беше нацист, не се съгласи с доклада на Шеленберг и се опита в своя доклад да намери извинения за липсата на ентузиазъм от страна на българското правителство по отношение на противоеврейските мерки.

Употребявайки типичната тактика на цар Борис, българското правителство не беше отказало открито и недвусмислено германското изискване за депортиране. Избягвайки конфронтация, то предпочиташе да каже „да, но по-късно, не сега“. На 2 ноември външният министър беше отговорил отново, че България е готова да депортира своите евреи, но че има нужда от тях сега за обществени строежи.

RSNA изпрати един от помощниците на Айхман, Теодор Данекер, в София, да помогне при подготовката на депортирането. След като този нацистки представител работи три месеца в тясно сътрудничество с българското КЕВ, между Белев и Данекер бе постигнато тайно споразумение, което те подписаха на 22 февруари 1943 г. Според неговите условия 20 000 евреи от новите земи (Тракия и Македония) трябваше да бъдат събрани в шест концентрационни пункта и депортирани в окупираната от германците Полша на български разноски. Депортирането трябваше да започне през март и да бъде завършено до края на май. На евреите нямаше да се казва, че ще бъдат депортирани, а само че ще бъдат преместени другаде, във вътрешността на България.

На 2 март кабинетът одобри депортирането, като издаде поверителен Указ № 127, даващ инструкции на КЕВ „да депортира извън границите на страната, в съгласие с германските власти, до 20 000 евреи, живущи в наскоро освободените земи“. Междувременно обаче Белев беше променил оригиналния текст на споразумението Белев-Данекер, зачерквайки думите „... от новите български земи Тракия и Македония“. Така видоизменен, документът можеше да означава също и депортиране на евреите от старите граници. Поправката беше направена лично от Белев (същото зелено мастило

беше употребено и за зачеркване на думите, и за неговия подпис) вероятно поради антисемитското му усърдие: тъй като цялото еврейско население в новите територии броеше по-малко от 14 000 души, беше жалко да се „хабят“ 6 или 7 000 места от 20-хилядната квота, която германците се бяха съгласили да приемат на първо време! Несъответствието между текстовете на споразумението и на указа на правителството създаде известна неяснота, която позволяваше на КЕВ да прибави повече от 6 000 „нежелани“ евреи с българско поданство към заповедта за депортиране.

Когато узнаха по неофициален път за тайния план, подпредседателят на камарата Пешев и други членове на парламента, дълбоко възмутени, решиха да действат незабавно. Сутринта на 9 март те се срещнаха в Пешевия кабинет с Яко Барух, полковник Аврам Таджер (най-висшия офицер евреин) и с други еврейски водачи и се съгласиха да повдигнат въпроса пред Народното събрание още същата вечер. В 17 часа, когато Габровски пристигна за вечерната сесия, Пешев и неговите колеги го дръпнаха настрана и го предупредиха, че ако заповедта за депортиране не бъде отменена, те ще направят интерпелация, водеща до глас на доверие, което рискуваше да предизвика правителствена криза. Габровски отначало отрече съществуването на такъв план, но след като разбра, че тайната е била издадена, напусна зданието, за да обсъди въпроса с Филов. Той се завърна в 19 часа и заяви, че депортирането на тракийски и македонски евреи (небългарски граждани и намиращи се сега под германска юрисдикция) не може да се отмени, но заповеди, засягащи български евреи, щели да бъдат анулирани.

Тъй като арестите на евреите трябваше да започнат в полунощ, Пешев и неговите колеги настояха Габровски да телефонира незабавно на областните управители да спрат акцията. В тяхно присъствие вътрешният министър повика секретарката си да продиктува телеграма до всички въпросни градове. Като допълнителна мярка Пешев сам вдигна телефона до Кюстендил и лично даде наставления до управителя Митенов от името на Габровски. Така арестуването на евреите беше предотвратено само минути преди крайния срок. Обаче в някои градове телеграмите пристигнаха чак на следната сутрин и това закъснение застави стотици еврейски семейства да преживеят ужаса на среднощните арести, на транспортирането във временни лагери, а

няколко часа по-късно — и облекчението да бъдат освободени. Когато арестите започнаха в Пловдив, местният митрополит Кирил телеграфира остър протест до царя и поиска от пловдивския областен управител да предупреди софийските власти, че ако мерките не бъдат отменени, той, митрополитът, ще престане да действа като лоялен гражданин и лично ще легне на релсите пред първия влак с депортирани евреи.

Какво се случи между 17 и 19 часа този следобед на 9 март, за да накара Филов и Габровски да спрат заповедта за депортирането на 6 000 до 8 000 евреи от стара България? Дали получиха заповед от царя? Имайки предвид, че това беше период на личното управление на цар Борис, когато той имаше последната дума във всички важни решения, почти немислимо е Филов и Габровски да не са го консултирали този ден. Освен това липсата на симпатия у Филов към бедите на евреите беше добре позната и не е възможно той изведнъж да е заповядал на Габровски да пощади българските евреи.

Докладът на германската легация, заверен от Бекерле, изяснява тази загадъчна внезапна промяна. Написан след намесата на Пешев, той гласи: „Повече от сигурно е, че на вътрешния министър бяха дадени наставления от най-високо място да преустанови изпълнението на планираното депортиране на евреи от стара България. Във всеки случай на 9 март вътрешният министър — без каквото и да било участие на комисаря по еврейските въпроси — заповяда освобождаването на евреите от стара България“.

В България през 1943 г. „най-високото място“ можеше да значи само един човек: цар Борис.

Отменянето на заповедта не разсея страховете на евреите, нито намали възмущението на българските им приятели. Осем дни по-късно, на 17 март, четиридесет и двама депутати от Народното събрание, повечето от тях от проправителственото мнозинство, начело с Пешев, изпратиха дълго протестно писмо до Филов, осъждайки остро еврейската политика на правителството. Подписите на мнозина опозиционни личности, между които и водачът на десницата Александър Цанков, също личаха под писмото.

Филов беше разярен. Той изтълкува публичния протест на проправителствените депутати като акт на нелоялност и бунт, както и като още едно доказателство за „голямото вредно влияние на евреите в

България“. Той свика кабинета и поиска Пешев да бъде лишен от подпредседателството на Народното събрание. След това на специална сесия на парламентарното мнозинство министър-председателят настоя да се гласува бламирането на Пешев и всички други депутати, които откажат да оттеглят подписите си. Неколцина от тях се подчиниха и се оттеглиха. Няколко дни по-късно една бурна пленарна сесия на камарата гласува, сред викове: „Срам!“ и силни протести, да се отнемат функциите на Пешев.

Българските евреи бяха потресени от случката. Но ако те знаеха цялата истина за тракийските и македонските евреи, които, според официалната версия, бяха „преселени в работни лагери“, те щяха да изпаднат в паника. По това време никой още не знаеше за тайните нацистки планове за „крайното разрешение“.

През март 1943 г. 7 144 небългарски евреи от Македония, 4 058 от Тракия и 185 от Пиротската област бяха закарани под конвой до четири изходни центъра, организирани от КЕВ. Само поданици на неутрални държави не бяха депортирани (правителствата на Испания и Италия, макар и тоталитарни, взеха енергични мерки за протекция на своите еврейски поданици както в България, така и в окупираните територии). В четири центъра — Дупница, Горна Джумая, Скопие и Пирот — депортираните бяха натоварени на влакове и отправени за лагера Треблинка в Полша (или директно — по железница през Югославия, или с параходи от Лом).

Въпреки че българските евреи не бяха депортирани този път, те вече чувстваха, че няма да бъдат задълго в безопасност. Обезпокоителните новини за техните братя от окупираните територии събудиха страховете им, че опасността не беше преминала. И наистина КЕВ не се беше отказало от първоначалния си план. Комисарят Белев беше разярен и дълбоко разочарован на 9 март, когато неговите заповеди за депортиране бяха отменени от „най-високо място“, даже без той да бъде консултиран. Обаче тълкувайки контразаповедта повече като забавяне, отколкото като окончателно отменяне, той започна да готви нов план. Последният предвиждаше депортиране до Полша до края на септември на всички български евреи, освен тези в смесени бракове и мобилизираните. КЕВ раздели евреите на две категории: софийски жители (около 25 000) и тези в останалата част на страната (23 000). Белев реши да започне с евакуиране на всички евреи

от столицата, където те можеха да използват политическото си влияние: намесата на Пешев беше дала добър урок на КЕВ. Бяха приготвени списъци на 16 000 евреи за изселване от София в провинцията, в очакване на депортирането им в Полша.

Щом евреите напуснеха столицата, процедурата за депортиране трябваше да започне. Всички евреи щяха да бъдат прибрани в двата организирани от КЕВ етапни центъра в Лом и Сомовит (близо до Плевен), започвайки с 10 000 души през първата седмица. Оттам те щяха да бъдат изпратени до Виена, където щяха да бъдат предадени на германците. Планът беше обсъден с Габровски, който поиска аудиенция с царя, за да му представи за одобрение Белевия проект.

На 21 май софийските евреи започнаха да получават заповеди за изселване, даващи им три дни да опаковат и да напуснат столицата, в провинцията. Само болните, мобилизираните, покръстените или женените за българи можеха да останат. Отчаяни, водачите на консисторията започнаха да чукат на всяка врата за помощ. Повечето българи се отзоваха, но нито Филев и Габровски, нито царят можеха да бъдат достигнати. Една група от опозиционни деятели, водени от Мушанов, Казасов, Дамян Велчев, Бурев, Никола Петков и Кимон Георгиев, изпрати протестно писмо до правителството. Еврейски водачи влязоха в контакт със секретаря на царя — Ханджиев — и с вдовицата на стария държавник Петко Каравелов, които обещаха да говорят на царя. Митрополит Стефан и неговите колеги от Светия синод обещаха своята пълна подкрепа. Трима от тях — Стефан, Кирил и Неофит — вече бяха имали аудиенция с царя предния месец и в присъствието на Филев бяха представили енергичните си протести срещу еврейската политика на правителството. Борис беше обяснил причините за тази политика, наблюдайки, че въпросът трябва да се разгледа в рамките на общото европейско положение, а не само като български проблем. Обаче той не даде никакви конкретни обещания.

Шестдесет и трима интелектуалци, писатели и опозиционни политици изпратиха три отделни писма до царя, като настояваха той да отмени „тази жестока, нечовешка мярка, която е чужда на духа на нашия народ“, и го смятаха за лично отговорен, ако тя бъде проведена.

Правителството обаче стоеше твърдо на позициите си. Белев заяви, че изгонването на софийските евреи ще бъде завършено така,

както беше наредено. На 23 май цар Борис, без да наруши мълчанието си, напусна столицата.

В пълно отчаяние няколко хиляди евреи от Ючбунар и други бедни квартали се събраха в двора на централната синагога и решиха да организират масова демонстрация на следващия ден. Комунистически и други антиправителствени активисти, намирайки идеална почва за агитация, насърчиха изплашените и безпомощни евреи да прибегнат до сила в самозащита.

Дойде 24 май, денят на св. св. Кирил и Методий, честван всяка година с внушителни паради на ученици, студенти и младежки организации. Беше почти сигурно, че една еврейска улична демонстрация този ден щеше да причини кръвопролитни сблъсквания с манифестиращите десни групи, подклаждайки антисемитската жар на КЕВ. Затова водачите на консисторията употребиха цялата си власт и влияние да разубедят своите най-възбудени братя по вяра, затвориха синагогата и успяха да спрат проектираната манифестация към центъра на София.

Много евреи обаче дойдоха тази сутрин на мястото на срещата, пред синагогата, и се разгневиха, когато намериха вратите ѝ затворени. Когато духовете се разпалиха и хората започнаха да обсъждат какво да правят, една добре позната фигура се появи на вратата на храма и се обърна към възбудената тълпа. Равинът Даниел Цион беше един от най-оспорваните водачи на израелската община, обаче това, което той имаше да каже тази сутрин, порази събраното мнозинство.

Дейността на Цион в защита на неговите застрашени съверници беше взела от предишната есен насам най-странната форма, която човек можеше да очаква от един равин. Толкова странна, че синагогската община се отрече от него и го освободи от длъжност. Дълбоко уважаван като равин, Даниел Цион се интересувахе от мистицизъм и сравнителна теология, което го беше поставило във връзка с представители на други религии, включително източноправославната църква и Дъновата секта. Той даже беше обвинен, че бил прегърнал дъновисткото учение.

Когато първите противоеврейски мерки бяха оповестени в 1942 г., Цион направи едно чудновато изявление: той каза, че бил получил откровение от Господа, с предупреждение срещу всякакъв вид преследвания, което той трябвало да предаде на българските водачи.

Цион напечата „Господното откровение“ в много екземпляри и ги раздаде с пълна сериозност на официални лица, които познаваше, като финансовия министър Божилов, директора на полицията и митрополит Стефан. Той приготви едно копие за цар Борис, прибави едно лично писмо към него и го занесе на Павел Груев. Други две копия от „Откровението“ и писмото бяха дадени на личния свещеник на царя. Даже и ако смятаха този начин за връзка с Господа твърде чудноват, всички получатели приеха добрия равин с учтивост, подходяща за неговия сан и престиж. Митрополит Стефан го увери, че той смята тези думи като идващи наистина от Господа. Няколко дни по-късно царският свещеник му каза, че цар Борис дал уверението си, че евреите няма да бъдат изпратени извън границите на България. Еврейската консистория обаче, смутена от тази по-скоро оригинална инициатива на равина, го уволни.

Сега, в тази драматична сутрин в деня на св. св. Кирил и Методий, равинът Цион се появи отново в центъра на сцената в роля, не по-малко необичайна от предишната. Придружен от един ционистки водач, той беше отишъл на разсъмване до дъновисткия лагер „Изгрев“, да срещне на ритуалните танци при изгрева на слънцето съветника на царя Любомир Лулчев, за да поиска неговия съвет. Лулчев изпитваше симпатия към българските евреи (негов брат, депутат от правителственото мнозинство, беше между подписалите писмото протест на Пешев). Според неговото мнение заплануваната еврейска демонстрация трябваше да се състои. Избързвайки до затворената централна синагога, Цион утеша събраните там евреи и след това ги поведе към синагогата в Ючбунар, на ул. „Клементина“, където той и софийският главен равин Ашер Хананел говореха на тълпата. После, докато се правеха приготовления за манифестацията, двамата равини, придружени от малка група еврейски първенци, се запътиха към жилището на митрополит Стефан. Владиката вече напускаше дома си за празненствата на площад „Св. Александър Невски“, но той покани посетителите да влязат и ги изслуша внимателно. След това, изпълнен с възмущение, той ги помоли да чакат в къщата, докато отиде до двореца, само на няколко улици от Светия синод. Царят отсъстваше, но владиката видя началника на кабинета му Груев и поиска от него да посъветва цар Борис да отмени веднага заповедите. Митрополитът написа и едно писмо, предупреждавайки царя да не преследва евреите,

„за да не бъде преследван самият той“, както е казано в Светото писание. Груев обеща на него да даде писмото.

Стефан се върна у дома си, разказа на еврейската делегация за разговора си с Груев и ги увери, че през време на срещата си с царя през април Борис беше оставил у посетилите го в присъствието на Филев владци впечатлението, че няма да депортира евреите. Митрополитът също посъветва главния равин да посети двореца и да се застъпи лично за своето паство. Следвайки съвета му, Хананел веднага заведе неколцина от делегатите до дома на г-жа Екатерина Каравелова, където те заедно написаха петиция до царя. Г-жа Каравелова също я подписа и групата намери начин да помоли княгиня Евдокия, папския наместник и католическите свещеници на царица Йоанна (всички, известни със симпатиите си към евреите) да подкрепят петицията.

Междувременно митрополит Стефан произнесе реч пред празничните тълпи, събрани пред храм-паметника. Той публично осъди отсъствието тази година на еврейски ученици, които винаги бяха вземали участие в парада заедно със своите български съученици. Расистки преследвания са противни на традиционната българска толерантност, каза той, предизвиквайки гнева на КЕВ и на пронацистките кръгове. По-късно този ден той също говори с Филев, но министър-председателят заяви, че тази мярка е политически необходима, и го посъветва да спре да се меси в тази работа. Стефан, отказвайки да последва този съвет, приготви същата вечер друго послание до царя.

Докато започваше парадът на площад „Св. Александър Невски“, вълнението на другия край на града нарастваше, където групи от възбудени евреи се опитваха да формират процесия по ул. „Клементина“ и да се отправят оттам към двореца. Обаче полиция и агенти на КЕВ пристигнаха незабавно, разтуриха демонстрацията и арестуваха много участници. Докато десетки демонстранти бяха натоварени на полицейски камиони, агенти на КЕВ чукаха по вратите на евреи, определени за изселване този ден, арестуваха ги и ги изпратиха същата нощ в лагера в Сомовит. Мнозина евреи обаче се укриха в домовете на български приятели. Равин Цион бе арестуван, щом се върна от дома на митрополит Стефан, и беше изпратен в Сомовит. Докато равин Хананел беше намерен едва на следния ден и

доведен лично пред комисаря Велев, който му отправи остри упреци за това, че беше потърсил помощта на царя и митрополита. Велев не скри, че мрази Стефан и презира неговото мнение. Обаче, въздържайки се от всякаква критика на царя, той изкрещя на равина:

— Трябва да сте благодарен, че имате силна подкрепа зад себе си! Ако това не беше така, щях да Ви затворя още тази вечер заедно с цялата ваша конгрегация и да Ви изпратя в Германия, а не в Полша!

Комисарят казваше истината. Никой не беше изпратен в Германия. Никой не беше изпратен в Полша. Вярно е, че през седмиците, които последваха, хиляди софийски евреи бяха изгонени и набързо изселени в провинцията. Напускайки столицата, повечето от тях бяха сигурни, че ще бъдат депортирани извън страната, за да бъдат предадени на нацистите. Те се лъжеха. Без знанието на консисторията, без знанието на българските политически и черковни водачи съдбата на евреите в България беше решена четири дни преди драматичните събития в деня на св. св. Кирил и Методий. На 20 май, след преразглеждане на новия план на Велев заедно с Данекер и представителя на Гестапо Хофман Габровски го беше занесъл за одобрение от царя.

Проектът, както видяхме, изискваше депортирането на всички евреи в Полша. Обаче въпреки всички уверения, че правителството „по принцип“ е склонно към депортиране, съмненията и подозренията на германците се бяха засилили поради постоянните извинения и отлагания. До Берлин бяха достигнали доклади, че много български отговорни лица, даже и самият Габровски, нарочно заблуждавали германците, тъй като нямали никакво намерение за депортиране на евреите извън България. Само малко преди това, през април, когато цар Борис беше на посещение при Хитлер, беше казал на Рибентроп, че приел само депортирането на евреите от Македония и Тракия, но не и на евреите от България. Това, разбира се, беше лесно да се каже тогава, тъй като депортирането на македонските и тракийските евреи вече беше станало. Рибентроп много студено изказал несъгласието си с царя, като настоявал още веднъж, че единствено правилното разрешение на еврейския въпрос бяха радикалните мерки, възприети от Германия, т.е. депортиране в Полша. Борис отговори, че България би могла да депортира „комунистически елементи“ измежду евреите, но останалите (той, неясно защо, цитира цифрата 25 000) ще бъдат

интернирани в лагери на българска територия, за да бъдат използвани за работа по обществени строежи. Но дори и по тази точка германците не вярваха на българите. Един SS-доклад донасяше, че в един български трудов лагер 2 000 евреи „хайлазували“ повечето време и живеели удобно, докато гръцките затворници наблизко работели по дванадесет часа на ден.

Нацистите щяха да бъдат даже още по-подозрителни, ако знаеха за безшумната дейност в полза на европейските евреи, развивана от един стар приятел на цар Борис, монсеньор Анджело Ронкалли, по това време папски пратеник в Цариград. Докладвайки за хуманитарните усилия на бъдещия папа Йоан XXIII, неговият секретар във Венеция и Ватикана монсеньор Лорис Каповила пише: „Чрез неговата намеса и с помощта на българския цар Борис хиляди евреи от Словакия, които бяха изпратени първо в Унгария и после в България и които бяха застрашени от изпращане в концентрационни лагери, получиха транзитни визи за Палестина, подписани от него“.

Освен това Ронкалли се намеси направо в полза на българските евреи. На 30 юни 1943 г. той писа от Цариград на цар Борис, изпращайки му списък на много еврейски семейства, за които той се застъпваше: „Знам, че е твърде вярно според каквото чета, идващо от България, че някои от синовете на Юдея не са безукорни. Но заедно с виновните има също мнозина, които са невинни; и има много случаи, при които някакъв знак на снизхождение (от страна на царя — б.а.), извън голямата чест, която той ще допринесе към достойнството на един християнски суверен, би бил залог за благословии във време на изпитание“.

Върху копие то на това писмо Ронкалли написа на ръка и на италиански, че цар Борис беше отговорил на неговото писмо устно чрез представителите на Ватикана в София монсеньор Мазолли и монсеньор Жан Романов. „Царят е действувал (*Il re ha fatto qualche cosa*) — гласи забележката, — но той също си има своите мъчнотии, които ни моли да разберем. Да се уреждат индивидуални случаи, събужда завистта на другите. Но аз повтарям, той е действувал (*Pero, ripeto, ha fatto*).“

Съзнавайки, че не може много да се разчита на България по отношение на еврейските работи, Данекер беше внушил, че редом с плана на Белев би трябвало да се предложи и някакъв алтернативен

план, в случай че цар Борис не се съгласи с депортирането. Поради това, когато Габровски отиде на 20 май в двореца, той носеше със себе си две версии на Белев: план „А“ — за депортиране на всички евреи в Полша, а ако това се окажеше неприемливо, план „Б“ — поне за изселване на софийските евреи в провинцията.

Борис веднага отхвърли план „А“ и прие план „Б“. Още веднъж решението на КЕВ беше отхвърлено в последния момент от най-висша инстанция. Още веднъж германците бяха оставени да гадаят дали царят беше напълно искрен спрямо тях и дали той наистина би им предал едни ден българските евреи. Цената, която последните трябваше да платят, беше висока — тежки изпитания, лишения и унижения, които траяха три дълги години. Но тихото недраматично маневриране на цар Борис беше възнаградено. Нито един-единствен български евреин не беше депортиран от страната или предаден на германците. Белев беше смазан. Той се оплака на германските си приятели, че Филев и Габровски развалили плана му, но той беше решен да опита отново. Германското полицейско аташе Хофман също потвърди, че по никакъв начин България не трябва да се измъкне от задължението си да депортира. Но пълномощният министър Бекерле докладва, че не трябва да се вярва на Белев, тъй като комисарят принадлежал към една група, която е в опозиция на царя и кабинета. Освен това Бекерле посъветва Берлин да вземе предвид българския манталитет — неговата „липса на идеологическа сила“. Българите са израснали с арменци, гърци и цигани, пише той, и нямат никакъв вроден предразсъдък срещу евреите, както хората от Северна Европа. Берлин не трябва да упражнява натиск върху София по еврейския въпрос, заключава дипломатът, понеже това може да отчужди българите.

Германското RSHA, на което това не се хареса, отговори, че евреите били шпиони на комунистите и на съюзниците, и настоя още веднъж за тяхното депортиране. Обаче Бекерле трябваше да признае пред RSHA, че всички усилия да се убеди българското правителство в нуждата от депортиране бяха пропаднали. В своя доклад от 18 август 1943 г. нацистският дипломат заключава, че само една германска победа би могла да принуди българите да променят мнението си. Да продължава в този момент натискът върху София, е вредно и даже опасно за Райха, смяташе той.

ДВАДЕСЕТ И ВТОРА ГЛАВА ПОДРИВНАТА ДЕЙНОСТ НА КОМУНИСТИТЕ

— Слава богу, че поне един от моите секретари обича да се катери по планините! — каза цар Борис, усмихвайки се с благодарност на Станислав Балан, когато двамата мъже се спряха да си поемат дъх на стръмната горска пътека. — Другите са кашкавал-туристи. Никой от тях не обича екскурзии.

В началото на войната Станислав Балан беше преместен от външното министерство в двореца, където работеше в личния кабинет на царя като един от двамата помощници на Павел Груев (другият беше Петър Морфов). Син на известен професор филолог, 40-годишният дипломат говореше отлично немски така добре, както и френски, родният език на майка му, и беше запален турист.

Царят бе в чудесно настроение тази неделна сутрин, още откакто напуснаха „Царска Бистрица“ с раници на гръб за Рилските езера. „Сега е моментът да му говоря — помисли Балан. — Никога няма да имам тази възможност в канцеларията.“

Би било наистина немислимо за един младши секретар да разисква през работните часове в двореца какъвто и да било въпрос, който царят сам не би повдигнал. Въпреки че Борис беше винаги много учтив към младшия персонал, отношенията му към тях, обикновено чрез шефа на Балан — Груев — бяха строго служебни. Само когато Балан го придружаваше при неговите неделни екскурзии, царят говореше на неслужебни теми.

Пътеката напусна боровата гора, гъстите папрати и дивите къпинови храсти и продължи над линията на дърветата, между покритите с лишей скали. Юлското слънце бе горещо даже на тази височина и под козирката на каскета, който закриваше оплешивялата му глава, по челото на Борис течеше пот. Точно когато Балан събра кураж да проговори, царят се обърна към него:

— Вие не знаете колко съм щастлив тук! Няма телеграми, аудиенции и телефони! Мога за момент да забравя грижите си. Това беше една трудна седмица, Балан. Една много мъчна година...

Как можеше Балан да му говори за проблеми сега? Той загуби смелостта си. Но само минути по-късно пресният спомен за една отчаяна жена изникна в паметта му, една млада жена, която той познаваше добре, която плачеше и му се молеше. Думите излязоха от устата на Балан със заекване:

— Ваше Величество, позволете ми... аз исках да Ви доложа, но... знам, че това не е моя работа, но... Седем души ще бъдат екзекутирани в този комунистически процес. Вие знаете. Един от тях беше мой съученик, Костов, Трайчо Костов. Неговата сестра дойде да ме види и аз обещах да Ви говоря. Това ще бъде трагедия, Ваше Величество, и също една грешка!

Щастливото изражение изчезна от лицето на царя и за момент той изглеждаше шокиран, че секретарят му се беше осмелил да развали тази чудесна екскурзия. Той продължи да върви в мълчание, после каза почти ядосано:

— Но той е главен комунистически организатор, не е ли? Съдът го намери за виновен. Аз нямах нищо общо с това. Вината му беше доказана без всякакво съмнение, даже самият той не го оспори!

Това беше казано с тона на „Как смеете!“ и „Вие трябва да си знаете мястото!“. Последва едно дълго неприятно мълчание. Очевидно неделната разходка беше развалена. Но няколко минути по-късно Борис спря отново и попита неохотно:

— Разкажете ми за Вашия приятел Трайчо!

— Той е един изключителен човек, Ваше Величество, макар и комунист. Тъй като бяхме заедно в гимназията, аз го познавам много добре. Трайчо беше най-добрият ученик и винаги искаше да помага на другите ученици. Той например ме научи стенография; той е забележителен стенограф. После, той постоянно организираше в класа ни различен вид кооперации, да ни помогне да съберем стотинките си, да купим неща и да ги споделим с другите момчета. Трайчо отдаваше цялото си свободно време за другите момчета. Аз помня един случай, когато нашият клас беше назад от другите класове и Костов, който винаги беше отличник, ни организира да идваме в училище в 7:30 часа сутринта, половин час преди да започнат занятията, за да могат по-

добрите ученици да обучават изоставащи ученици, като им обясняват уроците по математика или зоология, и какво ли още не! Като резултат на края на учебната година нашият клас беше най-добрият в цялата гимназия... Ние всички знаехме, че той е комунист, а ние съвсем не бяхме, тъкмо обратното! Но някак си това нямаше значение по отношение на Трайчо... — Борис изслуша внимателно и въпреки че изглеждаше неубеден, Балан даде глас на своя последен аргумент: — Това е един много издигнат човек, Ваше Величество. Жалко, че той се обърна срещу държавата, но той искрено иска да помага на хората. Защо да се убива? Кой ще спечели от смъртта на човек като него? Ние сме много малък народ. Колко изключителни хора като него имаме? Ние имаме нужда от всеки един от тях. Той може да бъде полезен един ден, кой знае? Ще бъде безвреден в затвора, та защо да премахнем един даровит българин?

Царят, видимо раздразнен от дългото ходатайство, му отправи ядосан поглед, като че ли казвайки: „Това е достатъчно, Балан! Въпросът е приключен!“. Той се завърна в „Царска Бистрица“ в лошо настроение.

* * *

Желанието да промени света е било винаги силно развито в българската душа, особено сред образованата част от населението. Един искрен, почти месиански импулс да подобрят човешката участ и да оправят всички неправди въодушевяваше хилядите ученически сърца още от деня, когато децата се научаваха да четат и пишат. Емоционални и импулсивни, българите притежаваха голям заряд от възмущение срещу всяка несправедливост. С трогателно нескромната претенция да преобрази света, романтиката на редица поколения бе взела формата на светли мечти за справедливо общество, за един съвършен свят без глад, война и жестокост на човек към човека.

Всекидневната борба за живот в победена, осакатена България, в суровите условия на широко разпространената беднотия правеше този блян особено привлекателен през двете десетилетия, които последваха Първата световна война. Това беше също един наивен блян, съхраняван в невинни млади сърца, жадни за вяра в някакви

чудотворни разрешения на световните злини. Една голяма част от младежта например вярваше, че мизерията и неправдите биха изчезнали само ако България успее да си възвърне несправедливо отнетите територии на Македония и Тракия. Поради това всяка година на 27 ноември, годишнината на Ньойския договор, хиляди студенти и ученици, скандирайки „Долу Ньой!“, пробиваха кордоните на конната полиция и биваха брутално разпръсквани с полицейски палки, когато се опитваха да демонстрират пред югославската и гръцка легация.

Други младежи, загрижени за целия човешки род, мечтаеха за обновление на този порочен свят с благородните формули на социализма, които проповядваха по-справедливо разпределение на богатствата и равен шанс за успех на всеки мъж или жена. При съществуващата обаче вътрешна и международна действителност шансовете на шепата български социалисти да постигнат по-добро човешко общество на земята бяха минимални. Цар Борис намираше твърде забавна забележката на Павел Груев, която парафразираше един стар афоризъм: „Човек, който не е бил социалист преди двадесетгодишната си възраст, е човек без сърце; човек, който е останал социалист след това, е човек без мозък“.

И накрая, имаше и млади комунисти. В сравнение с националистите и аполитичната младеж те бяха малцинство. Повечето от тях, носители на типично българската чувствителност към социалните неправди, съчетана със славянския романтизъм, принадлежаха към бъдещите реформатори на човечеството, негодуващи свидетели на българската беднотия, нетърпеливи да тръгнат на поход срещу неравенството и привилегиите. Какъв трагичен парадокс: техният юношески идеализъм наивно ги бе поставил в служба на морални чудовища от типа на Сталин и неговите ненаситни жреци на потисничеството и безчовечността. В името на едно по-съвършено общество, умело манипулирани от закоравели професионалисти, много млади българи-идеалисти бяха въвлечени в тайната дейност на БКП, чиито водачи (много от тях съветски граждани) работеха в интерес на една чужда сила.

Подобно на фанатизираните католици от мрачните векове, които в името на Господа ревностно прибавяха своите съчки към злокобните кладии на инквизицията, тези идеалисти комунисти бяха способни да

поддържат отвратителни системи на потисничество без особени морални угризения.

Обаче случаят с осъдените комунисти през 1942 г. беше много сериозен. Те не бяха осъдени заради идеите и партийното им членство, а защото наистина се бяха провинили в извънредно сериозна подривна дейност, свързана с оръжия, експлозиви и саботаж. Поради това уверенията на Балан, че Костов бил „добър човек, идеалист и изключително способна личност“, не изглеждаха уместни. БКП беше обявила война на държавата. След като Германия нападна Съветския съюз, българските политически изгнаници в Москва, водени от Георги Димитров и Васил Коларов, включиха Българската комунистическа партия във военната система на своите руски покровители.

Първата инициатива беше да открият пропагандна радиостанция — „Христо Ботев“ — предаваща от Москва под ръководството на изтъкнати емигранти — Вълко Червенков, Карло Луканов и Фердинанд Козовски, докато Коларов контролираше българската програма на Радио Москва. Една втора радиостанция — „Народен глас“ — ръководена от местния водач Станке Димитров, започна предаване вътре в България. След юли 1941 г. български комунисти, тренирани за подмолна дейност в съветски училища, бяха спуснати с парашути или изпратени с подводници от Съветския съюз. Една съветска подводница докара четиринадесет саботьори през август, водени от полковника от Червената армия Радойнов. Други групи дебаркираха или скочиха с парашути през септември и октомври. Но от 58-те саботьори двадесет бяха открити и застреляни при пристигането им, а повечето от останалите бяха заловени с почти всеобщото съдействие на населението. Тъй като операцията се оказа пълен неуспех, тя не бе повторена до края на войната.

В друга една операция около сто български емигранти бяха рекрутирани в една международна бригада и под съветска команда бяха изпратени на фронта. Един българин, Иван Винаров, се издигна до поста командир на един от полковете на бригадата.

Вътре в България комунистите нямаха по-голям успех. Централният комитет на партията през този период се състоеше от Трайчо Костов, Антон Иванов, Цола Драгойчева, Раденко Видински и Антон Югов, последните трима прекарвали няколко години на изгнание и обучение в Съветския съюз. През февруари 1942 г. полицията успя да

залови някои важни партийни членове, което през март и април доведе до арести на отговорни комунисти из цялата страна, включително Костов, А. Иванов и „подводничаря“ Радойнов. Гръбнакът на вътрешната партийна организация беше пречупен.

При първия съдебен процес осемнадесет „парашутисти“ бяха осъдени на смърт и по-късно екзекутирани, докато други девет от тях като малолетни бяха осъдени на затвор. Втори съдебен процес срещу шестдесет и двама партийни активисти завърши през юли със седем смъртни присъди (включващи членовете на Централния комитет Костов и Иванов) и с няколко присъди на доживотен затвор.

В деня след екскурзията с царя Балан работеше в Софийския дворец, когато Борис пристигна на разговор с Груев в съседния кабинет. Когато разговорът свърши, той влезе в стаята на Балан да разгледа голямата стенна карта на руския фронт, означен с многоцветни карфици. Царят изглеждаше по-хладен от обикновено, докато слушаше доклада на секретаря за последните военни комуникети, и не спомена за техния разговор от предишния ден. Балан още се чувстваше малко гузен, че беше нахалствал с мнение, което никой не беше му искал. На излизане от кабинета цар Борис се поколеба за момент пред вратата и обръщайки се към секретаря, каза неочаквано:

— Балан, тази сестра на съученика Ви... Кажете ѝ да не се тревожи и че може да спи спокойно.

С това той излезе и никога повече не каза дума по този въпрос.

На 23 юли 1942 г. шестима осъдени на смърт комунисти бяха екзекутирани. Седмият осъден — Трайчо Костов — не беше между тях. Изненадващо, смъртната присъда на главния секретар на Централния комитет беше заменена с доживотен затвор.

* * *

Една високопоставена японска делегация, включваща брата на императора и началник-щаба на армията, беше на посещение в Европа и прие покана да присъства на големите български маневри. Понеже бяха чули за репутацията на цар Борис като ентомолог, японците решиха да се възползват от престоя си в България и да занесат обратно

един специален и интересен подарък на своя император, който беше също голям любител на пеперуди.

— Ние бихме искали да ни заведете до Родопите, да уловим няколко вида пеперуди, открити от Вашия цар и наименувани на него — заявиха те при пристигането си в София, възхитени от този символичен начин за подчертаване на българо-японското приятелство.

Когато смутеният български офицер за свързка докладва за необикновеното желание, цар Борис не можа да се сдържи да не избухне в смях. Той веднага си представи лицата на озадачените български офицери и войници, наблюдаващи посред маневрите възторжените японски генерали с мрежи за пеперуди в ръце, тичайки и подскачайки по родопските поляни, снимайки се един други, и намери тази картина неудържимо комична. Той трябваше да употреби целия си дипломатически талант, за да разубеди тактично ентусиазираните гости, като им предложи да ги снабди лично с няколко екземпляра от *Lepidoptera borisü* за Хирохито.

Той беше майстор в предотвратяване на такива гафове, без да накърнява чувствата на доброжелателни, но понякога несръчни или нетактични посетители. Едно извънредно деликатно положение например изникна, когато Гьоринг дойде на лов в имението на Борис в Кричим. Райхсмаршалът беше особено доволен от това, че те щяха да търсят лопатари, един любим дивеч на Гьоринг, който той стреляше „по свой, специален начин“.

Цар Борис не повярва на очите си, когато гостенинът му се появи рано на следната сутрин: обемистият маршал беше облечен в старовремски кожен костюм — като Робин Худ, с високи над коленете ботуши с обърнати маншети, тиролска шапка с дълго перо и вместо пушка един голям лък и стрели — един нелеп образ на дебел ангеловиден Вилхем Тел.

— Най-добрият начин за стреляне на лопатари! Ваше Величество трябва да опита това един ден! — посъветва Гьоринг, който беше добър стрелец с лък.

С високо развитото си чувство за абсурдното Борис почти изпадна в паника при мисълта за реакцията на другите си ловни компаньони пред тази средновековна гледка. Много умение и въображаеми местни традиции и правила му бяха необходими, за да накара райхсмаршала да се преоблече в по-малко театрални ловни

дрехи, да изостави своя лък и да го замени със стандартната пушка, с която впрочем Гьоринг си служеше с еднакво умение.

* * *

„Запасният генерал Христо Луков си позволява прекалено много“ — си мислеше цар Борис. Беше го раздразнило, че през цялата 1942 г. генералът и неговите легионери бяха поддържали зад гърба му извънредно приятелски отношения с някои германски среди и бяха критични спрямо неговото твърдо решение да не изпраща български войници на руския фронт. Това беше основата на цялата външна политика на Борис: България нямаше да изпрати даже и един символичен войсков контингент, за да покаже своята солидарност с нациите на Оста или враждебността си към комунизма. Кой в края на краищата решаваше тук? Кой носеше отговорността? Държавният глава и правителството или неупълномощени запасни генерали и млади националисти, запалени глави?

Макар че Борис понякога признаваше известна наследствена параноя у себе си, заплахата от Луков, легионерите и ратниците не можеше лесно да се пренебрегне. Въпреки официалните германски уверения в противното, той подозираше, че връзките между „нашия Гьоринг“, както той наричаше Луков, и истинския Гьоринг не бяха прекъснати. Други нацистки среди също особено тачеха бившия български военен министър. През месец май например царят научи от Берлин, че агенти на Гестапо били доложили на своите началници, че Борис следвал противогерманска политика, че софийското правителство било масонско и закриляло евреите и пр., и пр. „Предполага се, че единственият човек в България, който може би би се справил с положението, е генерал Луков“ — се казваше в доклада.

Министър-председателят Филов започна да настоява за по-тясно заангажиране с германците. След една аудиенция с царя на 10 юли Филов написа в дневника си: „Говорих му продължително и твърде настоятелно, че и ние вече би трябвало да вземем участие в борбата против болшевиките, макар и символично, с един доброволчески отряд. Ние сме почти единствените в Европа, които не вземаме участие в тази борба. Нашето поведение би ни затруднило твърде много при

една конференция. Най-много би използвала това положение Италия. Окупирането на част от Сърбия не е достатъчно. Всичко това направи голямо впечатление на Ц[аря]. Той призна, че този въпрос заслужава да се обмисли добре, но засега никому да не говоря по него. Аз изтъкнах, че сега, след победите на Източния фронт и Северна Африка, би било за нас удобен момент да се намесим, понеже за нас няма вече непосредствена заплаха“.

Скоро след това доносници съобщиха на Филов, че Луков, говорейки на едно частно събрание от двадесет души, бил критикувал правителството. България трябваше да заеме отдавна своето място във войната, бил заявил той. След като казал, че правителството следва погрешна вътрешна и социална политика, че превръща страната в полицейска държава, че не се радва на никакво народно доверие и е неспособно да се справи с комунизма, Луков раздал за подписи някакви писмени легионерски клетви.

На края на лятото подозренията на царя се задълбочиха, когато запасният полковник Атанас Пантев, познат като привърженик на легионерите, поиска паспорт за пътуване до Германия. Пантев, бивш началник на полицията, беше добре известен със своите прогермански чувства. Цар Борис беше обезпокоен от плановете на Пантев да посети Берлин като неофициално лице и се страхуваше, че може би той отива там, за да подготви с германска помощ смяна на правителството. На 1 септември царят каза на Филов, че според него нацистките партийни кръгове биха могли да наложат такава промяна даже срещу желанието на Хитлер. В такъв случай обаче, заяви Борис, той няма да остане в България, да играе ролята на датския крал. Филов отбеляза този ден: „Опасенията от подобна насилствена промяна на управлението в България се засилват и от сведенията, които имал от баща си. Макар този последният сам да «конспирирал» досега в полза на Германия, сега сам започнал да се бои от една решителна намеса на германците и предупредил царя чрез Евдокия. Настоява по никой начин да не разрешаваме на Пантев и Луков да отидат в Германия и смята, че германците отстъпват само когато видят, че има решително противодействие“.

Филов отговори, че ще бъде лесно да спрат Пантев и Луков, но че царят трябва да разисква открито този проблем с Хитлер и

Рибентроп. Вписаното в дневника гласи: „Царят беше много нервен и убеден, че немците готвят преврат в края на септември“.

Пантев не замина и никакви подготовки за преврат не бяха забелязани тази есен. В тронната си реч през октомври цар Борис заяви многозначително, че България понася полагащия ѝ се дял от войната. Не последва никаква видима германска реакция. Напротив, новият български министър в Берлин Славчо Загорев, който беше заместил Драганов, докладва, че „нашето положение в Берлин е много добро. Те ни смятат за истински приятели. Не искат от нас повече от каквото им даваме и са готови да ни помогнат“.

Обаче Борис още се безпокоеше от дясната опозиция и връзките ѝ в странство. Той много се подразни, когато разбра, че германският, италианският и унгарският пълномощен министър в София (Бекерле, Маджистрати и Арноти) на 8 декември бяха присъствали на вечерен прием за 300 души, даден от студентите легионери, на който са били и генералите Жеков и Луков. Луков беше произнесъл реч, пълна с атаки срещу правителството. Не стана ясно дали дипломатите са разбрали, че са били поканени от легионерите, или смятаха, че това е било само едно студентско празненство.

На 13 февруари 1943 г. една сензационна новина разтърси столицата, а вълна от страх и вълнение заля цялата страна. Генерал Луков беше убит от неизвестни убийци пред вратата на къщата си в София.

Легионерите бързо разпространиха мълвата, че цар Борис може би има пръст в премахването на водача им, негов „съперник“. Обаче общото предположение беше, че националистическият водач е бил убит от отявлените му неприятели, комунистите, сред напрегнатата атмосфера, създадена от скорошното залавяне на съветски парашутисти и подводничари. Тъй като убийците не бяха открити, въпросът, кой беше заповядал убийството на популярния бивш министър на войната — царят или комунистите — остана енигма за дълго време.

* * *

Извън несполучливите авантюри на няколко дузини агенти, изпратени от Русия, не можеше да се говори за никакъв опит за въоръжена съпротива в България преди съветските военни успехи в Сталинград рано през 1943 г. Действително, когато германските войски пресякоха страната през 1941 г., Съветският съюз беше техен официален съюзник, така че българските комунисти нямаха причина, нито желание да им се противопоставят. По-късно, когато Райхът нахлу в Русия, БКП с много от своите водачи, арестувани или под полицейски надзор, и своите десетина хиляди крайно обезсърчени членове, не представляваше достатъчно важно, масово движение, за да бъде в състояние да се съпротивява със сила на властите.

Също така липсваше и истинска подбуда за това. Примерът на югославската, френската или друга комунистическа съпротива не можеше да се приложи тук: това бяха окупирани страни под чужда власт, докато България беше запазила националните си институции и своята администрация. Правителството, независимо от това колко беше прогерманско или не, остана правителство на суверенна държава, провеждащо политиката, която то смяташе, че е най-добра за националните интереси. Тази последна точка, разбира се, можеше да бъде и беше силно оспорвана, но никой не можеше да твърди добросъвестно, че българският държавен апарат се управлява от германците. Че германците упражняваха много голямо, понякога прекалено влияние — беше вярно; че се намесваха, понякога непохватно — беше вероятно; но да се твърди, че България през 1941 и 1942 г. беше окупирана страна, управлявана от германците и поради това населението трябваше да прибегне до оръжие, за да се освободи — беше очевидно невярно и напълно неубедително.

Напротив, царското правителство често отхвърляше различни германски изисквания или отказваше да следва много германски предложения. Още повече, през тези две години населението, общо взето, не изглеждаше прекалено нещастно от германското присъствие: фактически не само че България беше останала по чудо извън войната, но тя също си беше възвърнала първо Добруджа и после Македония и Тракия; икономиката беше цъфтяща; страната, третирана като „съюзник“, не беше окупирана от германците, поне технически казано; и най-важното, никакъв български войник досега не беше изпратен на бойното поле.

Партийната пропаганда на БКП имаше още една много уязвима страна: докато Филовото правителство или водачите на дясното крило на опозицията, като Луков или дори самият цар, бяха безпощадно критикувани като „германски агенти“ и „хора, продадени на германците“, тези обвинения бяха, разбира се, правени в алегоричен смисъл. Тези хора бяха все пак български граждани, служещи на българската държава, въпреки че опозицията смяташе, че те ѝ служеха погрешно и я водеха към гибел.

БКП, напротив, беше ръководена открито и безусловно от чужбина, от другари (като Коларов и Георги Димитров), които живееха в Москва, подчиняваха се на Кремъл и бяха платени съветски чиновници. Повечето от тях бяха съветски граждани, посветени с гордост да служат преди и над всичко на интересите на съветската държава, а не на българската. Партийните организатори във вътрешността на България бяха командвани, платени и въоръжавани от Съветите. Те бяха съветски агенти не само в някакъв алегоричен смисъл, но в най-буквалния смисъл на думата. И самите те дори никога не го отричаха.

Всеки, който познава независимата психика на българина, би разбрал следователно защо толкова много хора, които бяха в опозиция на правителствената прогерманска политика, въпреки това нямаха никакво доверие в БКП и посрещаха с най-голямо подозрение всеки комунистически апел за съдействие.

При напълно липсващи условия за масова съпротива в България агресивните акции на БКП през този период бяха сведени до индивидуални и спорадични актове на тероризъм и саботаж. Например, действайки самостоятелно, младият комунист Леон Таджер хвърли във въздуха германски бензинови складове в Русе. Малки комунистически отряди предизвикаха дерайлирането на няколко влака. Други саботьори изгориха складовете на вермахта или повредиха машините във фабрики, които смятаха, че снабдяват германците. Един влак, натоварен с цистерни с бензин, експлодира при варненската гара. Но въпреки че излагаха на голям риск извършителите на тези саботажни, такива изолирани деяния едва ли се забелязваха от гигантската германска военна машина.

Единствената кампания, с която причини сериозни смущения и взе многобройни жертви (български жертви, не германски), беше

градският партизански тероризъм през първата половина на 1943 г., проведен от терористични отряди, наречени „бойни групи“.

БКП даде инструкции на своя софийски областен секретар Методи Шатаров, комунист активист от Македония, да организира малки групи от трима до шестима въоръжени партизани за ликвидиране на „народни врагове“ или „провокатори“. Последната категория се състоеше от комунисти, които се бяха обърнали в доносници или поне така бяха заподозрени. Шатаров възложи командата на „бойните групи“ на един опитен терорист, Славчо Радомирски, който рекрутира известен брой млади, фанатично предани членове.

Виолета Якова беше една от тях. Измежду първите обекти, възложени от партийната управа, беше „наказването“ на един активен комунист, Никола Тодоров, наречен Кутуза, заподозрян в сътрудничество с полицията. Смятайки, че „бойните групи“, състоящи се от млад мъж и жена, които вървят заедно по софийските улици, изглеждат по-малко подозрителни, особено ако са добре облечени, Виолета беше избрана за партньорка на един терорист. По нейно настоятелно искане беше ѝ дадена привилегията да стреля първа върху Кутуза. Но когато тя натисна спусъка, пистолетът не гръмна и нейният партньор трябваше да довърши задачата.

Виолета Якова беше така разстроена, че когато нейната група получи следващата задача, една много опасна и важна мисия, тя помоли да ѝ се даде възможност да се реваншира за първата си несполука. Нейното желание беше зачетено. Един млад терорист, Иван Бураджиев, беше избран като помощник и след като самоличността на жертвата им беше съобщена, двойката прекара един месец в най-щателно изучаване на ежедневието и навиците на набелязания човек. На 13 февруари следобед ген. Христо Луков се срещна с приятели в кафене „Цар Освободител“, любимо място за срещи на политици и интелектуалци на главния софийски булевард. Запасният полковник Кусев, близък негов приятел, и Аспарух Луков, брат на генерала, и социалистическият водач Кръстю Пастухов бяха на една маса. Темите за разговор бяха като на всяка маса във всички кафенета в София: войната и политиката. Този ден вестниците бяха пълни с новини за големите битки на Източния фронт, бушуващи в Донецкия басейн, около Харков и Ростов. Германците оповестяваха „успешни

отбранителни сражения“ близо до Курск и „блестящи стратегически отстъпления“, но никакво комюнике за победа на вермахта не беше дошло от Сталинградската битка. Хората говореха и за слуховете, че индуският водач Ганди бил пред смърт от гладната си стачка, и анализираха последната реч на Чърчил, надявайки се да намерят признаци за конфликт между англосаксонците и Сталин.

Когато групата напусна кафенето около 18 часа, генералът и полковник Кусев решиха да отидат на кино. „Първа среща“ с Даниел Дарио и Луи Журдан не беше техният тип филми, нито бяха в настроение за веселите комедии с Тео Линген и Ханс Мозер, които бяха на мода в София този месец. Вместо това те отидоха до близкото кино „Роял“, където един нов, актуален германски филм, „Театър на фронта“, се радваше на голям успех.

Виолета и Бураджиев ги последваха вътре в залата и когато двамата мъже напуснаха киното в 20 часа и си казаха „довиждане“, двамата тръгнаха зад генерала, като се прегръщаха и целуваха, за да приличат на влюбени. Луков крачеше твърде енергично за възпълната си фигура и само за 20 минути стигна до къщата си на ул. „Артилерийска“ №1, отвори предната врата на малката къща и запали лампата на стълбите. Дъщеря му Пенка, чувайки го, че идва, избърза радостно до вестибюла да го посрещне. Когато Луков се обърна да затвори вратата, той изведнъж се намери лице с лице с Бураджиев, който носеше черни очила. Убиецът стреля в гърдите на генерала почти в упор. Макар и смъртно ранен, Луков се опита да влезе във вестибюла, а Пенка и г-жа Лукова, която току-що беше дотичала, изпищяха от ужас. Но Бураджиев и Виолета последваха жертвата си вътре, изпразвайки пистолетите си в умиращия човек, преди да избягат по тъмните улици.

Убийците не бяха заловени, както не бяха открити Николай Драганов (Гуджо) и Йордан Петров, които два месеца по-късно, през април, застреляха известния народен представител Сотир Янев, красноречив защитник на правителствената политика и пламенен антикомунист. Убийците го причакаха рано сутринта пред адвокатската му кантора на ул. „Цар Калоян“ и го убиха, като влизаше в зданието. По-малко от три седмици по-късно „бойната група“, съставена от Величко Станев и Митка Гръбчева като нападатели и Виолета Якова и Леон Калаора като „прикритие“, застреляха посред

бял ден пред неговата кооперация на ул. „Адолф Хитлер“ бившия директор на полицията полковник Пантев, добре известен със суровите си методи при разследване на комунисти терористи. Когато храбрият портиер започна да гони Станев и Гръбчева, групата за „прикритие“ и изваденият пистолет на Виолета го убедиха да се откаже от преследването. Още веднъж убийците успяха да избягат.

Убийствата на Луков, Пантев и Янев потресоха дълбоко обществеността и предизвикаха енергични полицейски мерки от страна на правителството. Стотици комунистически активисти, живеещи в нелегалност, бяха заловени при едно претърсване от къща на къща при една 24-часова блокада на София, проведена от полицията, подпомогната от военни части. Партията бе много силно засегната. Няколко дни по-късно късметът изневери на убийците от бойните групи. Двама млади терористи — Менахем Папо, 20-годишен, и Донка Ганчовска, 17-годишна, бяха ранени и заловени по време на акция срещу един радиотехник, отговорен за заглушаването на тайната комунистическа радиостанция „Христо Ботев“. Техникът Кулчо Янакиев оцеля; Папо бе осъден на смърт и обесен, а Ганчовска като малолетна получи доживотна присъда.

За да отмъстят за двамата си другари, софийските бойни групи се опитаха отново да убият Янакиев, като четирима терористи поставиха експлозиви пред входната му врата. Терористите обаче бяха забелязани и подгонени от няколко граждани, които чакаха на опашка пред съседната млекарница. Виковете им обърнаха внимание на един офицер и един войник, които започнаха да стрелят. Към преследването, което продължи през няколко улици, се присъединиха полицаи и след дълга престрелка трима от убийците бяха застреляни, докато четвъртият — Драганов (Гуджо) — успя да избяга в един отвор на подземната канална система. Обаче след 36-часова обсада той се самозастреля в канала с последния си куршум.

Централният комитет на партията, съзнавайки, че убийствата не само че нямаха никакъв ефект върху движението и снабдяването на германските войски, но и доведоха до унищожителни, репресивни мерки срещу активистите комунисти, заповяда да се сложи край на индивидуалния градски тероризъм. Така след четири месеца кръвопролитна дейност бойните отряди бяха разтурени, като беше заповядано на терористите, които не бяха още заловени, да минат в

нелегалност и се присъединят към партизанските чети, започнали да се сформират в планините през лятото на 1943 г. Инструкции и оръжие за изникващите партизански чети идваха от Съветския съюз, докато в западните гранични области се зараждаше сътрудничество с Титовите партизани^[1].

Но въпреки енергичните подтиквания, обвинения и в много случаи преки заплахи от страна на направлявания от Москва Централен комитет на БКП, формирането на тези партизански групи или „чети“ се оказа извънредно бавно и разочароващо начинание. Изправени пред пълната апатия на населението и суровите полицейски мерки, редовите членове на партията се отзоваваха с неохота на инструкциите, идващи отвън. Много членове бяха загубили куража си и почти всички се съмняваха в мъдростта и навременността на този, пълен с рискове повик за въоръжена борба. Обаче преобладаващото убеждение, че партията се подлага на прекалено голямо и ненужно проливане на кръв, без ни най-малки шансове за успех, беше строго осъдено като „поведение на капитулация“ и „срамно поражение“ и обявено за ерес на малодушни членове, които мислят само за личната си безопасност. Даже и Трайчо Костов беше предупредил колегите си, че БКП със своята кампания на тероризъм рискува „изолация от масите и възможността да трябва да понесе тежестта на борбата съвсем сама“. Но тъй като партията ясно заяви, че никакво поражение няма да бъде търпяно, някои комунисти предпочетоха да останат в затвора, отколкото да бъдат принудени да се присъединят към партизаните и да рискуват живота си.

Няколко малки чети, първоначално откъм югославската граница, всяка с не повече от дузина зле въоръжени партизани, започнаха ограничена дейност през лятото на 1943 г., нападайки селски кметове и бирници. Някои от жертвите бяха „наказани“ публично като „народни врагове“ по най-зверски начин. Тъй като полицията, подпомагана от военни подразделения, ги преследваше енергично, партизаните прекарваха почти цялото си време в усилия да оцелеят в планините. За храна те обираха селяните, работещи по полето, а за оръжие атакуваха изолирани полицейски участъци.

Най-добре организираната и политически ориентирана партизанска група беше четата на Славчо Трънски, един добре трениран комунист активист с известен талант на водач. Той

действаше като нелегален в областта на Трън, близо до югославската граница, една особено бедна област, където комунистите открай време бяха силни. (Неговата чета обаче, както и останалото партизанско движение в България, започнаха да нарастват едва след германските военни поражения в Русия.) Преди края на 1943 г. партизаните нямаха никакво значение в България.

Тази година, в страховете си от болшевизма, цар Борис беше много повече загрижен от проникването на комунисти в някои военни части, в които бяха открити конспирации, както и от единичните терористични убийства в градовете, отколкото от някаква масова въоръжена съпротива. Но въпреки че той не се страхуваше, че комунизмът може някога да спечели в България по народна воля, той чувстваше, че опасността от болшевизиране се увеличава заплашително поради напредването на Червената армия.

Той беше скептичен по отношение на германските шансове за победа в Русия още от първата зима на кампанията. През лятото на 1942 г. неговите предвиждания, изглежда, се потвърждаваха. „Безпокои се за работите на руския фронт във връзка с успехите на русите при Ржев — писа Филев в дневника си на 30 август, — като смята, че Хитлер е лош стратег, че се е оградил с ласкатели, които при човек като него били по-опасни, отколкото при коронованите глави с традиции, и че хората около него му представяли положението както винаги благоприятно. Той продължава да смята Рибентроп за фатален човек, който е готов да жертва всичко за своите амбиции.“

Един месец по-късно царят каза на Филев, че той е много, много обезпокоен от новините за промяна във върховното германско военно командване. Фелдмаршал Лист беше сменен от кавказкия командващ пост и генерал-полковник Франц Халдер от поста си началник на генералния щаб на армията. Борис смяташе тези промени за „злочести“.

Тогава, на 23 ноември, Филев писа след една аудиенция с царя: „Засегнахме най-напред военното положение и неуспехите на германците при Сталинград. Ц[арят] пак изказа съмненията си, че честите смени на военачалниците разстройват може би германската армия и че в това личал манталитетът на «фелдфебел». Прави му впечатление как лесно се понижава и у нас духът при най-малките неуспехи“.

Когато Сталинград падна през пролетта на 1943 г., стана явно, че това не само съвсем не беше „най-малката несполука“, но че цялото германско напредване беше спряно. Мрачните шеги на цар Борис за времето, „когато болшевиките ще дойдат тук“, се чуваха все по-често и тези, които го познаваха добре, знаеха че той съвсем не се шегува.

[1] Виолета Якова, Митка Гръбчева и техният водач Радомирски станаха членове на партизанска чета. Виолета, заловена една година по-късно, беше убита през юни 1944 г. — Б.а. ↑

ДВАДЕСЕТ И ТРЕТА ГЛАВА

СРЕЩИ С ХИТЛЕР. КОНТАКТИ СЪС СЪЮЗНИЦИТЕ

На цар Борис никак не се хареса съобщението, което Бекерле му предаде на 28 март 1943 г. Това, което го смущаваше, беше не толкова поканата да отиде в Берхтесгаден; той започна да свиква с такива срещи и досега винаги бе успявал да отклонява всяко внушение за по-активна намеса на България във войната. Но този път Хитлер молеше Борис да доведе със себе си началник-щаба на армията, за да разискват важни военни въпроси с германския началник-щаб.

Имайки предвид поражението на Вермахта при Сталинград, царят беше загрижен от необичайното искане на фюрера. То пробуждаше старите му страхове, че рано или късно неговото твърдо решение да държи България извън войната ще бъде подложено на изпитание. Нима часът вече бе ударил? И колко дълго лично той би могъл да отлага деня на Страшния съд?

Борис съзнаваше, че времето напредва и германците стават нетърпеливи. Техните военни, които досега приемаха неговите аргументи против изпращането на войски в помощ на Вермахта и хранеха голяма почит към него, сега безсъмнено биха могли да използват няколко дивизии от непокътнатата българска армия. А нацистките партийни органи, открай време съмняващи се в лоялността на царя, сега докладваха съвсем открито, че той е неискрен съюзник, на когото не може да се разчита.

По това време дори и самият Хитлер бе започнал да се дразни от неохотата на българите да помагат по-активно, докато в същото време териториалните им претенции растяха. Пред антуража си той бе отбелязал: „Сега българите се държат така, сякаш развоят на събитията на Балканите е изцяло резултат от тяхната решителна дейност. Всъщност Борис, разкъсван между алчност, от една страна, и малодушието си, от друга, се колебае толкова много, че трябва най-

енергична намеса от наша страна, за да го накараме изобщо да направи нещо“.

И сега — тази Хитлерова покана. След като анализира позициите на България с министър-председателя Филов, Борис се съгласи, че дневният ред на срещата трябва да включва българските претенции върху част от Гръцка Македония. Освен това двамата отново обобщиха доводите против участието във войната срещу Русия: многобройните български задължения на Балканите; опасността от Турция; охраната на Черно море и на беломорското крайбрежие; окупацията на Сърбия; евентуалното простиране на окупацията и върху Солунската област и още доста други аргументи.

Но както е отбелязано в дневника на Филов, „Борис беше изключително много загрижен“ от повикването на тази среща и на началник-щаба. Министър-председателят отбеляза: „На Ц[аря] този път не му се ходи, отива без сърце, счита в края на краищата германската кауза вече за пропаднала. Помъчих се да го окуража, като изтъкнах големите още възможности на Германия и че ако нейното положение не е добро, не е по-добро положението и на нейните противници, между които съществуват големи разногласия“.

Царят замина на 31 март, придружен от началника на генералния щаб ген. Константин Лукаш и обичайната си свита, съставена от Ханджиев, полковник Бърдаров и Балан. Двудневните разговори в Бергхоф, където към Борис и Хитлер се присъедини и Рибентроп, се откриха с въпроса за новата опасност на Балканите вследствие на скорошните англо-турски тайни преговори в Адана, Турция. Германците вярваха, че турците ще останат неутрални и ако бъдат принудени да се присъединят към Съглашението, ще предпочетат съюз с Англия, положително не със Съветския съюз. Но царят и Лукаш бяха предупредени, че за всеки случай България би трябвало да бъде подготвена за нападение от страна на Турция.

След това Хитлер посвети царя в плановете си за нова офанзива на руския фронт. Но Борис не остана много убеден. Като се спря на възможността да се открие фронт на Балканите от страна на западните сили, фюрерът осведоми посетителите си, че германското върховно командване има планове за тройна защитна линия: на Егейско море, в Гърция и на българската граница. Но и този път не отправи към България никакъв ултиматум да прати войски.

На въпрос на Рибентроп по време на посещението царят отговори, че макар и да е приел депортирането на евреи от окупираните територии, върху които България няма никаква юрисдикция, той никога не се е съгласявал за тяхното изгонване от България. Той добави, че би могъл да даде съгласието си за депортиране на известни „болшевишки елементи“ измежду българските евреи. Останалите възнамерявал да изпрати в лагери да строят пътища. Рибентроп отговори, че съществува едно-единствено правилно разрешение на еврейския въпрос — радикалното разрешение!

Между Борис и Йоаким фон Рибентроп никога не бе съществувала симпатия. Царят считаше външния министър за студен и надменен човек и се опасяваше, че омразата на Рибентроп към англичаните е толкова силна, та ако имаше избор за сепаративен мир, би предпочел да го склучи с руснаците. А това напълно противоречеше на Борисовите надежди още от времето на Мюнхенското споразумение. От своя страна Рибентроп също нямаше доверие в цар Борис, което пролича и от последния му въпрос, зададен този ден в Бергхоф:

— Може ли Негово Величество да ни каже нещо за някой си Пулев, който отишъл наскоро в Цариград и тайно се срещнал с бившия американски пълномощен министър Ърл? Както разбирам, той пътувал с официален дипломатически паспорт, нали?

Царят остана невъзмутим.

— Пулев? — отговори той. — Той няма никакво значение. Вероятно е бил на някакво частно пътуване във връзка с търговията си. Що се отнася до дипломатическия паспорт, предполагам, че е имал някакъв стар, отдавна издаден паспорт, който е запазил...

На връщане в София царят каза:

— Рибентроп влияе лошо върху войната.

Борис сега беше по песимист от всякога; това, което беше чул в Бергхоф, никак не му бе харесало.

Само два месеца по-късно, на 3 юни, цар Борис пак бе поканен да посети Берхтесгаден. Той отново тръгна загрижен дали на срещата не ще се постави искането за български войски на руския фронт? Тези пътувания бяха станали почти обичайни. Личният пилот на фюрера Баур пристигна в София с Хитлеровия частен самолет. Царят се качи

на самолета на летище Враждебна, придружен от Ханджиев, полковник Бърдаров, Балан и личния камериер Свилен. Свилен носеше както винаги три куфара: един с дрехите на царя, втория — с ордените на царя и тези, които щеше да раздава, и третия — с тоалетни принадлежности и внушителен набор от лекарства. Не че Борис ги употребяваше; той чисто и просто обичаше, когато пътува, да има подръка своята собствена аптечка. Повечето от лекарствата бяха предназначени за баща му, когото Борис посещаваше при пребиваванията си в Германия, ако имаше време. Той или ги занасяше лично в Кобург, или ги изпращаше там. Останалите лекарства задържаше като предпазна мярка, особено в случай че възнамеряваше да посети Фердинанд.

— Всеки път, като отивам при монарха, той все успява да ме изтрови — казваше той полушеговито, полусериозно. — Винаги напускам Кобург с язва или с разстроен стомах.

По време на полета Борис бе в добро настроение и прекара част от времето на мястото на помощник-пилота или във весел разговор със свитата си.

— Как ви харесва летенето? — питаше той. — Зупето поразгледа ли добре краката на стюардесата?

Той обичаше да закача почтителния, малко церемониален Ханджиев (Зупе), че бил уж почитател на добре закръглените млади дами. Когато самолетът наближи летището на Залцбург, царят възприе по служебен тон:

— Хайде да видим сега днешната делегация за посрещане! — каза той.

Това даде сигнал да се пристъпи към многократно повтаряните рутинни действия. Докато Свилен отваряше куфарчето с ордените, Балан седна до илюминатора, насочи бинокъла си към малката група посрещачи, наобиколили Хитлер в близост до пистата за кацане, и започна да изрежда гласно имената на официалните лица. Забележителен физиономист, Балан не само идентифицираше посрещачите, но съобщаваше още чина, титлата и длъжността им, и най-важното, реда, в който се бяха строили около Хитлер. Когато Балан не можеше да определи нечия самоличност, той се осведомяваше от германските офицери, които придружаваха царя в самолета. Тази информация имаше голяма стойност за Борис: чувайки кой е от

дясната страна на Хитлер и кой от лявата, кой е забутан най-отзад и кой отсъства очевидно, царят преценяваше настоящото йерархическо положение на германските управници. Така той правеше заключенията си относно новите фаворити и за залязващите величия, подобно на така наречените „кремъллолози“, които гадаеха за реда на старшинството в Политбюро на ЦК на КПСС според начина, по който членовете се нареждаха около Сталин на всеки първомайски парад. След като изслушваше сведенията на Балан, царят с помощта на Свилен нареждаше ордените си съобразно състава на Хитлеровата „делегация за посрещане“.

Този малък трик винаги постигаше голям ефект. Така например старшият офицер от Луфтвафе с видимо удоволствие отбелязваше, че българският цар носи ордена на германските въздушни войски, а ветеранът партиец от Бавария се ласкаеше от вида на баварско отличие, открояващо се върху униформата на височайшия посетител. Когато при предишното пътуване цар Борис бе изслушал имената на официалните посрещачи, той с учудване бе запитал:

— Ами къде е Пендарлията (прякорът му за винаги наикичения маршал Гьоринг — б.а.)?

— Не го виждам между посрещачите, Ваше Величество — отговори Балан.

И наистина, обемистият, биещ на очи силует на райхсмаршала отсъстваше. Борис беше изненадан, защото се предвиждаше Гьоринг, почитател на българския цар, да се срещне с него по време на тази му визита. Без да губи време, Борис нареди на Свилен да откачи орела с диаманти на въздушните войски, който носеше на униформата си. Той заключи, че търканията между Хитлер и Гьоринг, за чието съществуване подозираше, след нахлуването в Русия са се засилили. По-късно, по време на посещението, когато райхсмаршалът все пак се яви, но само след изричното искане на Борис, това впечатление, изглежда, се потвърди от хладния прием, който близкият антураж на фюрера оказа на Гьоринг.

— Вашият цар е безспорно най-добре осведоменият човек относно това, какво става тук — споделиха с възхищение пред членовете на царската свита някои германски официални лица. — Как научава толкова бързо тези вътрешни информации?

При мисълта за Балановия бинокъл и за Свиленовите ордени българските посетители само се подсмиваха загадъчно.

Обикновено сътрудниците на Хитлер се радваха да видят българския цар.

— Не можете да си представите промяната в настроението на фюрера всеки път, когато очаква посещение от цар Борис — доверяваха те на българските си колеги, с които се бяха сприятелили. — Хитлер става все по-тираничен, все по-мъчен и избухлив... С нас той е постоянно в ужасно настроение, ругае ни непрекъснато. Понякога е непоносимо да бъде човек около него. Но щом дойде вест, че ще идва цар Борис, той се преобразява напълно, успокоява се, настроението му се подобрява. „Сега най-после ще науча какво наистина става по света! — ни казва фюрерът. — Вие, вие нищо не знаете! И до един ме лъжете! А цар Борис знае. Разбира световното положение и ми казва истината.“ Така поне за няколко дни, докато Вашият цар е тук, фюрерът е доволен и ни оставя на мира. Цялата атмосфера около него става по-поносима.

Юнската среща не беше много различна от предишните, освен че този път поради настояването на Борис посещението да бъде държано строго в тайна Хитлер го настави не в Бергхоф, а в малката съседна хижа Бехщайнхаус. Борис отново си отдъхна, когато не бе направено никакво искане за прашане на български войски на Източния фронт. Разговорите се съсредоточиха върху положението на Балканите. Тъй като Хитлер и Рибентроп допускаха вероятността за съюзнически десант от Адриатическо море или в Пелопонес, или в Западна Гърция, те заявиха, че германците ще концентрират войски в тези места. От друга страна, те не очакваха никакво нападение от Турция.

Що се отнася до помощ от страна на България, фюрерът и неговият външен министър настояха България да разшири окупационните си ангажimenti както в Сърбия, така и в Гърция, за да се освободят по този начин разположените там германски дивизии. Когато стана въпрос за Солун, цар Борис отхвърли идеята за българска окупация на това важно пристанище, като изтъкна, че това би обезпокоило както италианците, така и гърците. Той посъветва домакините си Солун да остане под германско командване. Двете страни се споразумяха в България да пристигне една германска военна мисия, която да уточни подробностите около предложените окупации.

Борис наблегна на нуждата от обещаното, но още недоставено германско въоръжение във връзка с исканото окупиране на нови области.

Той не можа да научи нищо за германските намерения на руския фронт, но почувства тяхната загриженост относно Балканите, както и относно поведението на италианците и унгарците. Явно беше, че Хитлер е загубил доверието си в Унгария.

По време на това кратко посещение Хитлер се стараеше да се държи към Борис по-приятелски дори от обикновено и отиде на вечеря в неговата вила, вместо да го приеме във вила Бергхоф, както постъпваше винаги дотогава.

* * *

Княгиня Евдокия, някога най-близката довереница на брат си, постепенно се беше отдалечила от него и отношенията им бяха станали резервирани и хладни. Една от причините беше от личен характер. Евдокия така и не се примири с ограничената роля, която трябваше да играе в живота на Борис, откакто той беше довел в двореца царица Йоанна. Нито пък тя можа да си създаде по-добри отношения със снаха си. Тя беше темпераментна и докачлива жена, недоволна от това, че живее сама във вилата си, вместо в двореца — „бащиния ми дом“ — откъдето се чувстваше отлъчена. Понякога правеше горчиви забележки като: „Те най-последно трябваше да ме поканят в «Евксиноград», но не зная колко дни ще благоволят да ме държат там“. Или пък, когато ѝ се задаваха въпроси за царските деца, се случваше да отвръща, че „доколкото знаела“, те били добре, но „ѝ се позволявало“ да ги вижда само от време на време. Тя се показваше все по-засегната и се възприемаше като пренебрегнатата сестра, изоставена от старите приятели и познати, дори и от дворцовия персонал.

Втората причина за отчуждаването от брат ѝ беше политическа. Неодобрението на „прогерманската политика“ на цар Борис, която тя приписваше на влиянието на съветници като „този фатален агент на Гестапо Сегов“, се беше превърнало в нескрита враждебност. Упоритата и безкомпромисна в мненията си, тя влизаше в бурни политически

спорове с брат си, докато накрая той престана да ѝ иска съвети и дори да я държи в течение на събитията. И понеже вече не ѝ бяха известни причините, които биха обяснили много от неговите решения, Евдокия стана още по-критична и нетолерантна спрямо неговата външна политика и пълна песимистка относно бъдещето на България. Нейните чувства към Севов, Филов и неговите „пронацистки“ министри се превърнаха в омраза, а някогашната ѝ сестринска любов и възхищение към Борис, идеала в живота ѝ, се помрачиха от горчивина и яд.

По време на едно посещение у баща си в Словакия Фердинанд ѝ беше задал много въпроси относно Севов. Някои германци му казали, че този архитект бил най-влиятелният човек в България и връзката между Германия и българското правителство. След завръщането си в България Евдокия предаде този разговор на цар Борис, но той избухна и ѝ каза да не се бърка в неща, които не я засягат.

— Гледай си твоите работи! — тросна ѝ се той.

Евдокия мислеше между другото, че нейният стар приятел Драганов също е „съучастник“ на цар Борис в обвързването на България с Германия. Осъждайки решително това, тя прекрати кореспонденцията си с него. Едва след като Борис смени Драганов от важния му пост в Берлин и го изпрати в глуха линия в легацията в Мадрид, княгинята разбра, че той вече не е сред царските любимци. Тогава по доверено лице тя му изпрати в Испания писмо, в което признаваше: „Моля Ви да ми простите, задето Ви мразех толкова много през последните няколко години. Защото аз наистина Ви мразех и презирах, задето препоръчвахте и насърчавахте този катастрофален политически курс и задето бяхте толкова сервилен към владетеля, като всички около него, които му лижат краката“. Но сега била разбрала, че Бо е разочаровал и него, изоставил го е, както бил разочаровал и изоставил и самата нея, и всички стари сътрудници и приятели...

Изолирана, изключена от интимния кръг на влиятелните личности около брат ѝ, тази изключително интелигентна и силна жена се озова в примката на едно абсурдно положение. Публично тя нямаше друг избор, освен да остане мълчалива и предана членка на царското семейство, лоялна към своя брат царя и към рискования курс, следван от него. Но вътрешно тя повече от всичко ненавиждаше политиката на царското правителство. Загубила всичките си илюзии, самотна, вече без доверие към никого и убедена, че е неминуема нова национална

катастрофа, неомъжената 45-годишна княгиня не виждаше вече нищо светло в своето бъдеще.

* * *

Но дали цар Борис беше наистина така заангажиран с Оста и доколко непоклатимо беше сътрудничеството му с Германия? Царят ставаше все по-потаен, но към лятото на 1943 г. у близките му сътрудници се засилваше съмнението относно неговите намерения да остане в Оста.

Възможността за промяна на курса се обсъждаше дискретно още от началото на годината. Външното министерство поиска поверително становищата на българските пълномощни министри в Швейцария, Испания, Швеция и Португалия. През март те докладваха, че всеобщото мнение в тези неутрални държави е, че Германия не може да спечели войната и вероятно не би имала дори глас в бъдещата мирна конференция. Четиримата дипломати обаче препоръчваха България да изчаква, защото „моментът за промяна в курса още не е настъпил“ и засега Съюзът с Германия би трябвало да се поддържа. Но в същото време те препоръчваха като най-належаща необходимост установяването на преки контакти със западните съюзници и по-специално със Съединените щати с надеждата, че нито Вашингтон, нито Лондон биха се съгласили „да се изостави Източна Европа във властта на болшевиките“.

Още преди това запитване, предвид германските загуби в Русия, лидерът на демократите Никола Мушанов, тогава народен представител от опозицията, бе приканил правителството да преориентира външната си политика „съобразно българските национални интереси“. Филов отбелязва в дневника си: „Мушанов иска да каже, че ако германците продължават да губят, ние трябва да ги изоставим“.

На 25 юли едно капитално събитие разтърси коалицията на Оста. Мусолини бе свален от власт и крал Виктор-Емануил, тъстът на цар Борис, оповести формирането на ново италианско правителство начело с маршал Бадوليو.

— Това явно е подготовка за сепаративен мир — отбеляза Севов, когато телефонира на Филов от името на царя, за да му съобщи новината.

Ясно беше, че с падането на фашисткия режим участието на Италия във войната се прекратява.

Напускаха ли съюзниците на Райха застрашения кораб? От известно време румънският заместник министър-председател Михай Антонеску подтикваше България да разисква пряко с Румъния — без Германия — опасностите, застрашаващи двете страни. На 27 юли Антонеску прие в Букурещ българския пълномощен министър Стоян Петров-Чомаков.

— Много настоятелно Антонеску предложи за първи път ние да влезем в директно споразумение, за да обсъдим възможностите и мерките, които трябва да вземем заедно за запазване интересите на нашите държави — докладва българският дипломат.

Румънският заместник-премиер уверил Петров-Чомаков, че това нямало да промени нашите отношения с германците. Въпросът бил от такава капитална важност, продължил той, че същото предложение той бил отправил и към Унгария въпреки лошите отношения между румънците и унгарците.

По-късно румънският пълномощен министър в София постави на Филов два много деликатни въпроса от страна на своето правителство: Вярва ли България, че болшевишката опасност може да бъде отблъсната чрез англо-американска окупация на Балканите? И не е ли България загрижена, че едно споразумение между Германия и Русия може да бъде постигнато за сметка на балканските правителства? Беше ясно, че Румъния търси начин да напусне съюза си с Германия.

От тази гледна точка някои необичайни ходове на Борис добиваха особено значение и създаваха безпокойство на германските разузнавателни служби. Първо, царят и неговите съветници се свързаха неофициално с неколцина опозиционни лидери, добре известни със симпатиите си към западните сили и упорито пренебрегвани още от 1941 г.^[1] Допитването до Кръстю Пастухов беше измежду най-изненадващите от тези контакти.

Шестдесет и девет годишният Пастухов, социалист и републиканец през целия си живот, опозиционер и при цар Фердинанд,

и при цар Борис, бе протестираше енергично, когато в 1941 г. България се присъедини към Тристранния пакт. В края на войната той заяви:

— България може да се изправи пред света с гордо вдигната глава, защото, когато всички държави изпращаха доброволци да се бият срещу СССР, тя отказа да го направи. Българският народ отказа да позволи на своите водачи да обявят война на неговите освободители и лично аз изиграх активна роля при взимане на това решение против изпращане на войски.

Но макар и противник на политиката на цар Борис, Пастухов беше готов да му помогне България да излезе от войната.

— През лятото на 1943 г. — заяви той една година по-късно, — преди капитулацията на Италия, от мен бе поискано да съставя листа за един антигермански кабинет, та да може страната да промени съюзниците си... Това бе сторено по инициатива на царя и чрез посредници, които имаха неговото доверие. И ако аз не успях да изпълня тази задача, то бе само защото съюзниците изискаха пълна и безусловна капитулация — условия, които бяха прекалено тежки.

По същото това време бившият министър-председател Георги Къосеиванов, изпратен от 1940 г. „на заточение“ в легацията в Берн, внезапно получи заповед да се завърне на доклад в София. Това беше неочаквано, защото след скарването си с царя Къосеиванов не бе изпратил нито един доклад през целите тези две и половина години и Борис също не бе му отправил нито дума. Но Къосеиванов си спомни, че при назначението му в неутрална Швейцария царят загадъчно му беше казал: „Един ден България може да има нужда от вас в Берн...“. Беше ли дошъл този ден? Къосеиванов не знаеше, но взе влака, прекоси Германия и пристигна в София на 4 август. Царят го прие на следния ден.

Известни тайни контакти вече бяха установени със западните съюзници в Швейцария, където се намираше тайната служба на Алън Дълес, офицер от разузнаването. Този американски таен агент беше във връзка с бившия представител на Обществото на народите в България Ръон Шарон, добър приятел на България и почитател на цар Борис. По време на войната французинът Шарон живееше в Швейцария, където работеше с големия български тютюнотърговец Таквор Такворян и поддържаше близки връзки с Къосеиванов.

В началото на 1943 г. Дълес помоли Шарон да предаде на цар Борис меморандум, в който американецът изтъкваше, че Германия е на път да загуби войната, и предлагаше на царя да покаже по един или друг начин, че България има намерение да се оттегли постепенно от Оста. В меморандума не се настояваше за незабавно скъсване; той просто съдържаше съвети България да даде някакъв знак за желанието си да промени политиката си при първия удобен момент. Меморандумът препоръчваше също така отменянето, ако това е възможно, на съществуващите противоеврейски мерки. Заключение на посланието гласеше, че ако България не даде знак за намерението си да се отдръпне от съюза си с Германия, съюзниците ще бъдат принудени да продължат военните действия дори и на българска територия.

Шарон предаде Дълесовото послание на Кьосеиванов, който го занесе на цар Борис. През краткия си престой в България Кьосеиванов има три аудиенции при царя, който прояви голям интерес към меморандума и съдържащите се в него препоръки. Но когато Кьосеиванов се завърна обратно на поста си, той не носеше на Шарон и за Дълес никакъв конкретен отговор от царя.

Кьосеиванов докладва още и за други свои косвени контакти със западните съюзници. В Берн той поддържаше много добри лични връзки с Марсел Пиле-Голаз, най-важния човек в швейцарското Министерство на външните работи. Пиле-Голаз, който изпитваше симпатии към България, неофициално бе помолен от Кьосеиванов да проучи дали американците биха признали някои от териториалните придобивки на България от началото на войната, в случай че тя напусне Оста. Отговорът бе разочароващ: „Съединените щати няма да признаят никаква териториална придобивка — доложи Пиле-Голаз — освен може би част от Южна Добруджа“. Естествено отговорът затрудняваше всякакъв опит на България да промени своята политика. След разговора си с Кьосеиванов Филев отбелязва в дневника си: „Той намира, че не можем да правим никакво отклонение от нашата политика, която се ръководи от стремежа ни за национално обединение. Тази теза той поддържал още пред Rendel, комуто обяснявал, че обединението си можем да постигнем само в сътрудничество с Германия“.

Кьосеиванов сподели с Филов и с приятелите си в София информацията, че Германия се намира в много затруднено положение и би желала да види края на войната дори с цената на сепаративни договорености с Русия. В разговорите обаче той прояви извънредна предпазливост. Може би си даваше сметка, че по това време ушите на германското разузнаване в България бяха навсякъде, а за да се завърне в Швейцария, трябваше отново да премине през Германия. Каквато и да беше причината, той не изказа гласно мнението, че Райхът положително ще загуби войната, нито препоръча открито пълна промяна на българските съюзници. Убеден, че западните сили са загубили интерес към Балканите, Кьосеиванов се опасяваше, че в случай на германско поражение в Русия болшевиизирането на Източна Европа ще последва бързо. Докато беше в София обаче, той повтаряше, че Райхът със своите значителни военни ресурси все още има шансове да победи Съветския съюз. Но той предсказваше, че за жалост бъдещето на България ще се реши от Германия и от Русия, а не от англосаксонците.

През същата тази августовска седмица бившият външен министър Иван Попов посети министър-председателя и се изказа открито за спешната нужда България да се обърне към западните съюзници. „Той е песимист по отношение на Германия и съветва още отсега да потърсим контакт с американците — записва в дневника си Филов. — Казах му, че за това е още рано да се мисли...“

Дискретно обаче се търсеха контакти със западните сили, и то едновременно по различни канали. Неутрална Турция представяше добри възможности за това. След закриването на американските легации в София, Букурещ, Белград, Атина, Тирана и Будапеща американският генерален консул в Истанбул Бъртън И. Бери формира през януари 1943 г. „Служба за докладване“ в консулството си, чиято цел бе да се следи развоят на събитията на Балканите. Българската секция на тази служба се ръководеше от д-р Флойд Бляк, бившия председател на Американския колеж в София и дългогодишен приятел на България. През 1943 г. Бляк информира Бери, че цар Борис предпазливо опитва терена, за да намери начин да изтръгне България от войната. Бляк, който беше женен за българка, познаваше извънредно добре страната, говореше български и поддържаше тесни връзки с многобройните си приятели и бивши ученици.

През същия период един по-нов американски приятел на България и на царя, Джордж Ърл, също се намираше в Турция и изпълняваше длъжността морски аташе. Когато в качеството си на „частно лице“ българинът Любен Пулев пристигна в Истанбул с дипломатически паспорт, той незабавно установи контакт с Ърл.

Друг един „частен“ пратеник, индустриалецът Георги Киселов, пристигна в Истанбул през май 1943 г. и потърси американския консул. В резултат Бери телеграфира във Вашингтон, че царят бил твърдо решен да избегне всякакви активни военни действия срещу войски на западните съюзници, ако те не предприемат пряка атака на българска територия. Киселов потвърди, че повечето българи съжаляват и осъждат обявяването на война от България на Съединените щати; това се дължало единствено на германския натиск. Посланието на Киселов гласеше, че ако съюзниците нахлуят в страната, българското поражение, което ще последва, би дестабилизирило съществуващия ред и би довело до комунистическа диктатура. Като подчерта, че действа по своя лична инициатива, Киселов настоя, че България търси изход от военния конфликт, но че безусловна капитулация е неприемлива. Съзнавайки, че сепаративен мир с България би предизвикал германска окупация, София беше готова да обсъди всяко допустимо разрешение, което би позволило запазването на границите от 1941 г.

Междувременно бившият български пълномощен министър в Лондон Никола Момчилов, сега политически емигрант с добри връзки с британското правителство, настоятелно подтикваше София да преговаря със съюзниците. По български дипломати в неутрални държави — Драганов в Мадрид, Николаев в Стокхолм — Момчилов редовно изпращаше поверителни послания до цар Борис, заклевайки го да скъса с германците.

Но всъщност, що се отнася до англичаните, беше вече много късно. Лондон посрещаше хладно всяко американско внушение да се започне какъвто и да било диалог с България. Британската позиция бе резюмирана в един „aide-memoire“ от 1943 г., представен на Стейт Департмънт от британското посолство във Вашингтон: „Правителството на Негово Кралско Величество не може да влиза в никакви връзки с цар Борис, на чиято съдба то гледа с безразличие, нито с настоящото правителство. Царят е човек с немалки способности

и хитрост, но той е морално слаб и неспособен на смели решения, истински син на баща си. Всеки опит да му се окаже помощ, с надежда да се откъсне България от Оста, по всяка вероятност ще пропадне и ние само ще се компрометираме в очите на нашите балкански съюзници и на света, а освен това сами ще си създадем безкрайни трудности за нашите планове относно бъдещето на Югоизточна Европа“.

Въпреки че Борис търсеше някакъв изход, той никога не показваше пред германците своите съмнения и страхове, свързани с влошаващото се за тях военно положение. Напротив, при срещите си през 1942 и 1943 г. с Хитлер, Рибентроп и други ръководители на Райха, включително и с шефа на германското разузнаване, адмирал Канарис, когото той прие в София през юли 1943 г., царят изявяваше — лицемерно, но убедително — вярата си в крайната победа на Германия, както и доверието си в стратегията на фюрера.

Изобщо Борис не беше човек на открити конфликти и прями и остри сблъсъци. Той много внимаваше да не предизвика никакви съмнения у всемогъщите германски съюзници. Тази тактика сполучи по отношение на Бекерле. Докато успокояваше пълномощния министър на Райха с уверения за лоялност и с комплименти за военните таланти на Хитлер, царят използваше срещите си с Бекерле, за да се осведомява за истинското положение и настроенията вътре в Германия, за планове за следващите военни операции, за германското становище спрямо Турция или Италия. Той споделяше с него „поверителни“ сведения относно търканията с италианците в Македония или относно собствените си мъчнотии с българските опозиционери, знаейки много добре, че оплакванията му незабавно ще бъдат предадени където трябва.

Постепенно преданият партиец Бекерле се убеди в лоялността на Борис към Германия и стана адвокат на царската политика пред германските власти. В своите доклади той уверяваше Берлин, че българите са съюзници, на които може да се разчита и които вярват в германската победа. Всеки път, когато някой нацистки доносник докладваше, че София няма желание да подпомага военните усилия на Райха, че саботира депортирането на евреите или дори че готви измяна, Бекерле бързо изпращаше опровержение, често предавайки дословно, дума по дума, официалните български обяснения. Той се

сближи с Филов и със Севов и като добър националсоциалист се радваше всеки път, когато можеше да телеграфира в Берлин някоя оптимистична новина.

Други нацистки служби обаче бяха по-малко доверчиви от Бекерле. Слуховете, че България се готвела да се откъсне от Оста, всяваха напрежение в нацисткото разузнаване. А най-обезпокоителното беше, че повечето предположения и мълви бяха пряко или косвено свързани с двореца.

* * *

Станислав Балан, младшият секретар на царя, вървеше по булевард „Цар Освободител“, на път за двореца, когато видя германския пълномощен министър Бекерле да излиза от сградата на бившата австрийска легация.

— Какво щастливо съвпадение! — възкликна Бекерле. — Тъкмо се готвех да Ви телефонирам тази сутрин. Имам важно съобщение за Негово Величество и се надявам, че той може да ме приеме днес.

Балан обеща да му се обади, щом види царя. Тъй като говореше немски много добре, Балан редовно установяваше връзката между двореца и немската легация.

Цар Борис прие Бекерле в 5 часа същия следобед, понеделник, 9 август 1943 г. След като германският дипломат си отиде, царят повика секретаря си.

— Балан — каза той, — пригответе се, ще пътуваме в петък. Върбан^[2] ще прати аероплана си да ни вземе.

Балан, свикнал с неочаквани пътувания, винаги държеше в дома си подготвен куфар. Той се канеше да напусне канцеларията си, когато царят се появи на вратата.

— Извинявайте, Балан, има промяна. Направих грешка — каза той с донякъде смутена усмивка. — Сторих глупост, каквато не биваше да допускам, и сега ще трябва да ми помогнете да я оправим! — Като натъртваше на всяка дума с носовия си глас, обясни: — В петък, тринайсето число, не пътувам! — Говореше усмихнат, но непоколебимият тон бе ясно доловим. — В петък, тринайсети, je ne fonctionne pas! — повтори той на френски. — Идете при Бекерле и му

кажете каквото искате, но отменете полета за петък! Готов съм да замина в събота.

Балан отиде веднага в германската легация и каза на Бекерле, че внезапни, непредвидени политически усложнения се бяха явили, които правеха абсолютно наложително присъствието на царя в София този петък.

— Но самолетът е вече поръчан... — опита се да възрази дипломатът.

Балан обаче настоя, че държавните дела не предоставят никакъв избор за царя. След като установи незабавна връзка с Германия, Бекерле с радост съобщи, че и за Хитлер съботата е удобен ден. Борис остана много доволен.

— Какво им казахте? — попита той секретаря си.

— Непредвидени политически обстоятелства, Ваше Величество. Царят се засмя от сърце.

— Отлично, Балан! Ето това наричам аз добра дипломация!

Самолетът отлетя от Враждебна в събота, 14 август. Този път срещата с Хитлер беше не в Берхтесгаден, а в Хитлеровата главна квартира на Източния фронт, близо до Растенбург, в Източна Прусия. Това беше гориста област с многобройни езера в областта Кьонингсберг (понастоящем част от Полша).

Скоро след като самолетът се издигна на определената за полета височина, царят напусна комфортния салон и отиде при Баур в кабината на пилота. Тъй като всичко, свързано с мотори и механика, дълбоко го увличаше, Борис обичаше да сяде на мястото на помощник-пилота и за известно време да поеме управлението на самолета. За него авиацията беше нещо ново. С изключение на един кратък полет до Швейцария преди няколко години, той започна да пътува редовно със самолет при посещенията си в Германия след започването на войната. Той, разбира се, не притежаваше майсторството, което беше достигнал с автомобили, локомотиви и моторни лодки, но това ново поле, авиацията, го интригуваше силно и той с най-голям интерес се мъчеше да научи колкото може повече, когато седеше до пилотите.

След няколко часа летене без особени затруднения полковник Баур извести, че ще кацнат след няколко минути, въпреки че самолетът все още се носеше над огромни гори, в които не се виждаха никакви поляни и сечища между гъстите дървета. Самолетът започна да слиза и

преди пасажерите да могат да си дадат сметка къде се намират, кацна на едно невероятно добре камуфлирано летище в края на гората, почти незабележимо отвисоко.

Цар Борис беше посрещнат от Рибентроп и фелдмаршал Вилхелм Кайтел, началник-щаб на военните сили, които откараха царя и свитата му с коли до главната квартира на фюрера. Тя представляваше удивително подземно съоръжение, скрито сред гъстата гора Гьорлиц. За по-добро прикритие от неприятелско въздушно разузнаване мрежата от пътища под грамадните борови дървета се състоеше от еднопосочни алеи и пътеки, чиято ширина позволяваше движението на не повече от една кола. Командният пост, както и съобщителният център, канцелариите и заседателните зали, жилищните помещения и трапезариите бяха разположени дълбоко под земята в големи бункери, снабдени с всичко необходимо за независим подземен живот.

Към края на 1940 г. обширната гора от борове, дъбове и букове беше реквизирана и превърната във Волфсшанце, тоест Вълча бърлога, име, с което Хитлер наричаше северния си команден пост. Камуфлираните укрепления, подземни галерии, казарми, както и летището, бяха завършени точно навреме за предприемането на офанзивата срещу Съветския съюз. Райхсмаршалът Херман Гьоринг построи собствената си главна квартира в близкия ловен парк Роминтен. Противниците така и не успяха да открият това място.

През 1943 г., след Сталинград, Волфсшанце стана постоянната главна квартира на Хитлер. Централната част от около 20 дка гора беше разделена на три строго охранявани зони. Казармите за частите, които охраняваха главната квартира, бяха разположени във външната зона, в която се намираха също летището и железопътната гара. Втората зона бе заета от жилищните помещения и бункерите на офицерите от върховното командване, включително и жилището на маршал Кайтел. В този участък бяха също и столовите, кината, хранилището за архивите и центърът за свръзки.

Хитлер и офицерите от личния му щаб заемаха бетонен бункер в третата, най-вътрешна зона, оградена от два реда телени мрежи, между които имаше минно поле, и пазена от караули с полицейски кучета, разположени на всеки 30 м.

В масивния бункер, чиито стени бяха дебели по 8 м, се помещаваше централната заседателна зала с бели стени, покрити с карти, и мебелировката ѝ се състоеше от голяма дървена маса и много столове. Вляво от залата бяха разположени редица малки стаи, в които Хитлер настаняваше своите гости — чуждестранни държавни глави като цар Борис и други важни посетители. От другата страна на залата се намираше личният апартамент на Хитлер, където никой, освен малцина от най-близките му помощници, нямаше право да влиза. Случваше се фюрерът да пребивава по цели месеци във Волфсшанце, като оттам ръководеше военните действия.

Хитлер, придружен от генерал Курт Зайцлер, началник на генералния щаб на сухоземните войски, посрещна царския гост на входа на бункера си и както обикновено го приветства с топлота. Офицери от свитата на фюрера показаха на Ханджиев, Бърдаров и Балан определените им стаи и ги заведоха да обядват заедно. Цар Борис започна разговорите си с германските домакини, като разискванията не прекъснаха и по време на обедата, на който присъстваха само Хитлер, Рибентроп и Кайтел.

Събеседването продължи и след това, с кратка пауза, през която Борис отиде да види тримата си български спътници в бункера за гости. На края на работния ден той вечеря с фюрера, Рибентроп, Кайтел, Зайцлер и генерал Алфред Йодл, началник на военните операции. След вечерята царят поднови разговорите си с Хитлер, Кайтел и Рибентроп до късен час. Той се прибра в спалнята си чак към полунощ.

Бетонните килии без прозорци, които служеха за спални в бункера, бяха толкова тесни и потискащи, че Балан неспокойно се въртеше в леглото си, без да може да заспи. В пълната тишина безсънните часове се точеха безкрайно бавно, докато постепенно го обхвана непоносима клаустрофобия. Обзе го неудържима нужда да приказва с някого. Почти отчаян, той вдигна телефонната слушалка и поиска пряка линия за София. При всяко пътуване в Германия за царя се инсталираше специална директна линия до Софийския дворец, напълно гарантирана срещу всяко възможно подслушване. Не мина

минута и познатият глас на дворцовия телефонист прозвуча по телефона.

— Стояне, свържи ме, моля, с дома ми!

Изненадана, полузаспала, госпожа Балан отговори на позвъняването.

— Къде си? Защо се обаждаш посред нощ? — попита тя.

Той ѝ каза, че бил в двореца в Кричим, закъдето трябвало да замине неочаквано след работа, и тъй като не можел да спи, ѝ позвънил да си побъбрят.

— В Кричим, а?... Слугинята ми каза, че тази сутрин си приготвил куфара и си го взел със себе си.

Явно беше, че не вярва нито дума от приказките му, но се засмя и не зададе повече въпроси. Съпругите на всички царски сътрудници бяха добре обучени да не задават никога въпроси. Приятният телефонен брътвеж между бункера в главната квартира в Източна Прусия и тихата софийска спалня продължи доста време. Балан вече се чувстваше по-добре. Гласът на жена му го успокои и върна към действителността, така че сега се примири със сюрреалистичната обстановка, в която се намираше.

— Лека нощ, Петя!

— Лека нощ, Славко! Спи спокойно!

* * *

Като угаси лампата, Балан за момент си помисли колко неудобно би му било, ако някой беше подслушвал повърхностния му и съвсем интимен разговор. Но той си спомни случката с германския офицер в София Оберст Жордан. Балан беше изказал известни съмнения относно сигурността на специалната царска телефонна линия между двореца и Германия.

— Аз Ви вярвам, че този специален телефон е почти напълно неподслушваем, но все пак... Ами ако някой от нашите телефонисти е прекалено любопитен и се включи в линията? Или ако някой в софийската Централна поща прикачи апарат за подслушване направо към тази специална линия? — бе запитал Балан.

Германският офицер видимо се шокира от подобна липса на доверие. Вместо отговор той само каза:

— Елате с мен! Ще Ви покажа.

Те отидоха до Централната поща и там Жордан го отведе в крилото, където международните телефонни линии бяха свързани с разпределителното табло и номераторите. Сетне отвори една заключена врата, където Балан видя два кабела, откъснати от стената и прикачени един към друг на голия под в стаята. На стража до кабелите стоеше войник със застрашителен вид и въоръжен до зъби.

— Това е свръзката на специалната линия между двореца и Германия — обясни офицерът. — Тази стража има изрични и абсолютно недвусмислени заповеди да застреля всеки, който се доближи до кабелите. Всеки. В униформа или не, българин или германец. И този войник няма да се двоуми!...

Успокоен от спомена, Балан затвори очи и заспа.

* * *

На сутринта Ханджиев отиде до спалнята на царя, за да получи инструкции за деня. Борис, блед, с уморен вид, беше в унило настроение. Той запита секретаря си как е преспал в бункера. Ханджиев призна, че е прекарал нощта лошо, постоянно загрижен, че електрическата система на вентилацията може да се повреди и всички да се задушат под земята.

— И аз имах същото чувство — забеляза царят. — Никак не ми хареса. Не бих желал да спя още веднъж в бункер.

Напускайки подземната спалня, Ханджиев попита как се развиват разговорите. Царят замълча за момент, после отговори лаконично:

— Добре.

Сутринта той продължи разискванията си с Хитлер, Рибентроп и германското върховно командване в една заседателна зала над земята. По пладне той и Хитлер се отделиха в частния апартамент на фюрера, където обядваха съвсем сами, без никакъв сътрудник и без преводач. Членовете на царската свита отново обядваха с германските си колеги,

след което се приготвиха за заминаване, докато чакаха царят да свърши обед а си насаме с Хитлер.

Когато двамата държавни глави се появиха, помощниците им се изумиха от необикновената промяна във вида им. Усмивките, приятелското изражение и дори учтивостта бяха напълно изчезнали от лицата им. И Борис, и Хитлер изглеждаха извънредно разстроени, напрегнати и сърдити. А когато гостите взеха да се сбогуват, за да тръгнат към летището, фюрерът, особено мрачен, едва-едва погледна Борис, комуто промърмори едно ледено „довиждане“.

Скоро след излитането царят отново отиде при Баур в пилотската кабина. Помощник-пилотът напусна мястото си и се присъедини към свитата в салона на самолета, където стюардесата, приятна млада германка, позната вече на българите от предишните полети, обслужваше гостите. Няколко минути по-късно самият Баур също дойде в салона.

— Чиракът ще ме замести за малко — съобщи той на учудените пасажери.

Макар да си даваха вид, че това ги забавлява, те ставаха все по-нервни, особено когато самолетът внезапно взе да се издига. Балан се поколеба за момент, но събра кураж и влезе в кабината на пилота. Там намери цар Борис, напълно погълнат от управлението на самолета.

— Любопитен съм да видя на каква височина тъпанчетата ми ще започнат да пукат — заяви той, видимо очарован от експеримента.

Балан знаеше, че царят често страда от отит на едното ухо.

— Когато се изкачвам на Мусала, ухото не ме безпокои никак — обясни Борис. — Мусала е 2 923 м. Човек не може да отиде по-нависоко в България. Хайде да видим сега на каква височина ще го почувствам!

— Но защо не опитате малко кислород? — предложи Балан. — Той действа освежително, улеснява дишането и човек се чувства много по-добре.

Тръбите за кислород за пилотите и за пасажерите висяха от тавана на кабината, точно под гнездото на картечаря, който охраняваше самолета от неприятелски изстребители. Царят кимна, че е съгласен, и Балан откачи една тръба; сложи маската пред лицето си и като дишаше сместа от въздух и кислород, подаде на „чирака-пилот“ друга маска.

Ала вместо да я поеме, царят посегна към вече изпробваната Баланова маска, която вече бе видял, че е в ред.

— Не, дайте ми Вашата! — каза той, взе маската и започна да диша през нея.

„Подозрителност? — запита се Балан. — Недоверие? Не, чисто и просто рефлекс на предпазливост, придобит след цял живот, изпълнен с опасности.“ Секретарят не се засегна. Той беше наблюдавал при много случаи, че царят инстинктивно сяда винаги с лице към вратата или прозореца, че става много напрегнат и оглежда внимателно пътя, когато кара автомобила си през планински проходи, че е способен да разпознае веднага едно-единствено враждебно лице сред тълпа от хиляди хора. Балан си припомни също и случая във Виена, когато след влизането в театъра царят настоял да сменят запазените на негово име места с други две анонимни, а и това, как веднъж в Берлин в последната минута отказа да се качи на официалната лимузина, която му бяха изпратили, и взе такси. Ето защо Балан невъзмутимо надяна неизпробваната маска с кислород на своето лице и се завърна в салона при останалите пасажери.

Малко по-късно, когато самолетът наближи Карпатите, задухаха силни ветрове, та полковник Баур и помощник-пилотът заеха местата си в кабината. Цар Борис се завърна в салона, изглеждайки вече разведен след пилотския си експеримент. Когато самолетът наближи Враждебна, той се обърна към секретаря си:

— Балан, вижте кой ще ни посрещне!

Балан гледа дълго с бинокъла си и доложи:

— Никой не е дошъл, Ваше Величество.

Царят остана недоволен.

— Значи отговорните лица не са на постове си — заключи той.

Филов, който този ден беше в Чамкория, бе получил спешно съобщение от Севов да посрещне царя в 4:30 часа следобед, но не успя да пристигне навреме на летището. Две седмици преди това Рибентроп му бе подарил един автомобил марка „Хорх“ и той ентусиазирано бе започнал да взима уроци по кормуване. Чувствайки се достатъчно подготвен, той самоуверено реши да кара сам новата си кола до Враждебна. Явно обаче шофьорските му способности се бяха оказали по-скромни, отколкото бе предполагал, и в резултат министър-председателят закъсня за посрещането. Единствените посрещачи,

които пристигнаха, и то в последния момент, бяха адютантът, ген. Жечев и инспекторът на дворците Генчев, които закараха царя до София.

Вечерта Борис беше с много понижен дух. За учудване на свитата си, той дори пренебрегна един малък семеен ритуал, който му доставяше особено удоволствие при всяко завръщане от чужбина. Обичаят му беше още при кацането на летището да съобщи на придружаващите го с щастлива усмивка:

— А сега ще трябва да отида да докладвам на дъщеря ми!

Щом пристигнеше в двореца, той се втурваше в детския апартамент или пък телефонираше незабавно във „Врана“, ако семейството беше там, за да извести завръщането си на десетгодишната Мария-Луиза. Княгинята винаги изпадаше във възторг да занесе новината на майка си, която се правеше, че я научава от нея.

Но на 15 август цар Борис не се обади във „Врана“, нито извести царицата, че се е завърнал. Вместо това той прие министър-председателя Филов и му каза, че не е никак доволен от посещението си при Хитлер. Нещо повече — Борис заяви, че дотолкова се разстроил, че по време на полета дори си пожелал да ги свалят неприятелски изстребители, „та да се свърши един път завинаги с мене“!

Какво се беше случило в Хитлеровата главна квартира Волфсшанце? Никой от българската свита не присъства на разговорите, нито пък Борис имаше навика да осведомява спътниците си — Ханджиев, Бърдаров и Балан — за същността на поверителните преговори с германските ръководители. По тези въпроси той обикновено държеше в течение само министър-председателя Филов, началника на личния си кабинет Груев и след охладняването на отношенията му с Евдокия и с Драганов — своя нов доверен съветник архитект Севов.

Малкото, което се знае официално относно разискванията в Хитлеровата главна квартира при Растенбург на 15 август, се съдържа в дневника на Филов. Вечерта след завръщането на царя в София министър-председателят отбелязва: „Германците поискали две наши дивизии (един корпус) за Северна Гърция и евентуално Албания, които да пазят тила на германските войски в Гърция и по албанското крайбрежие. Те считали, че сега турска опасност не съществува.

Ц[арят] все пак указал на нея и ловко пренесъл въпроса на друга почва, като казал, че сме готови да поставим на крак XVII дивизия в Македония, но не получаваме нужното оръжие. Казано му било, че то ще се изпрати, и поискали да съобщим докога ще бъдем в състояние да приготвим XVII дивизия. Споразумяхме се, че най-много след създаването на тази дивизия бихме могли да окупираме Костурско и Леринско, но да откажем да отиваме по-нататък, понеже и без това нашите сили са много пръснати. За положението на фронтовете царят не получил подробни осветления... За руския фронт и изобщо са били много самоуверени, обаче не са посочили по какъв начин смятат да се справят с положението...“.

Това беше всичко, което цар Борис беше споделил с министър-председателя, един човек, за когото той знаеше, че е безвъзвратно обвързан в съюза с Германия. Но описанието, което царят даде на началника на личния си кабинет Груев и което последният записа за тайните частни архиви на Борис, беше коренно различно. Там царят говори за една необичайно бурна среща, при която Хитлер е настоял България да се присъедини към войната срещу Русия. Спречкването започнало, когато фюрерът отхвърлил старите аргументи на Борис, че било в интерес на всички, включително на Германия, България да остане неутрална спрямо Съветския съюз. Царят излезнал от срещата извънредно разстроен.^[3]

На следния ден, 16 август, царят посети дома на най-стария си съветник и началник на личния кабинет на цар Фердинанд, Добрович, който беше на смъртно легло, болен от рак в гърлото.

— Имам да ви съобщя нещо, което ще ви зарадва — извести царят още като влизаше в стаята.

Добрович беше човек, на когото Борис имаше абсолютно доверие още от детство. Този ден той почувства нужда да му разправи за пътуването си до Хитлеровата главна квартира.

Единствена госпожа Добрович присъства на техния разговор. Но две седмици след визитата на царя княгиня Евдокия посети Добрович и макар да говорел с мъка, той й разкрил повереното му от нейния брат. В Хитлеровия Волфсшанце Негово Величество влязъл в дълбок раздор с германците, особено с военните и с Рибентроп, казал старият съветник. Борис разказал на Добрович, че германците поискали от

България да обяви война на Русия и да вземе активно участие в нея, но царят категорично отказал.

В едно дълго саморъчно писмо от княгиня Евдокия, адресирано до племенниците ѝ Симеон и Мария-Луиза, и открито едва 43 години по-късно в плик, надписан „Да се отвори след смъртта ми!“, тя пише, че Добрович ѝ казал: „Горкият цар! Сам ми каза, за да ме зарадва... постигнатото... Не им отстъпих в нищо и си развързах ръцете след страхотна борба. Осемнайсети (разгромът от 1918 г. — б.а.) няма да се повтори“.

Княгиня Евдокия продължава: „Не можейки по-нататък да говори, Добрович посочи жена си и добави: «Тя знае, нека ви каже». Г-жа Добрович тогава повтори и допълни казаното. Щом се завърнал от Германия, още на 16 вечерта царят дошъл при Добрович, за да го зарадва с постигнатото в германската главна квартира. По-нататък царят му казал: «Няма да се повтори 1918 година, овреме си развързах ръцете, но докато постигна това, трябваше да водя страшна борба. Хитлер побесня, когато му отказах за Русия. Крещящ като луд, той се нахвърли срещу мен и България с цял порой обвинения, нападки и закани. Ужас беше, но не му отстъпих в нищо. Той смяташе да ме сплаши, вместо това спокойно му изложих положението ни, казах си, каквото имах да му кажа, ясно и недвусмислено, т.е. че съм решил ние да тръгнем по свои собствени пътища. Сега съм с развързани ръце. Спасих ви, даже аз да заплатя за това“.

[1] В разговор от София с лондонското радио Би Би Си през март 1988 г. Страхил Гичев, син на земеделския лидер Димитър Гичев, разкри, че през август 1943 г. неговият баща бил извикан от цар Борис на съвещание. Гичев изложил подробно своите възгледи и препоръките си как България да излезе от Оста. Царят бил много заинтересуван и обещал, че ще го потърси отново, когато се завърне от срещата си с Хитлер. Гичев обаче не чул нищо повече от цар Борис. — Б.а. ↑

[2] Прякор на Хитлер, даден от Борис. — Б.а. ↑

[3] Само поради изключително емоционалната атмосфера около внезапната смърт на цар Борис Павел Груев, абсолютно съкрушен, наруши пословичната си дискретност, като разисква, 14 дни по-късно, тези събития със своя син. На този ден авторът беше посетил дълбоко развълнувания си баща в канцеларията му в двореца. — Б.а. ↑

ДВАДЕСЕТ И ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ЗАГАДЪЧНАТА СМЪРТ

На сутринта след завръщането на царя от главната квартира на Хитлер Балан с изненада констатира, че Негово Величество е останал да спи в Софийския дворец, вместо да отиде при семейството си във „Врана“. Царският секретар беше още по-озадачен, когато царят го повика рано сутринта и му поръча да намери пилота на фюрера подполковник Баур и да го доведе в двореца в 10 часа.

— Ще го заведа на обед във „Врана“ — каза Борис. — Искam той да види моите деца.

Царят изглеждаше спокоен и отпочинал, в много по-добро настроение от предишния ден. Но от краткия разговор Балан остана с впечатление, че царицата още не знае, че царят се е завърнал.

Да се намери Баур, който беше останал този ден в София, се оказа трудна задача. След като го търси на всевъзможни места, където германският офицер би могъл да бъде, Балан чу, че рано сутринта пилотът бил отишъл в софийските хали, да купува пресни зеленчуци за главната квартира на фюрера. Секретарят се втурна на пазара и наистина Баур беше там между кошовете, закупувайки големи количества спанак и пъпеши.

— Но аз не мога да се явя пред Негово Величество с тези дрехи! Погледнете ме — започна пилотът да протестира.

Но нарежданията на царя бяха ясни и тъй като ставаше късно, спанакът бе поверен на германския шофьор, докато Баур в измачканото си работно облекло се качи в дворцовия автомобил.

Обедът във „Врана“ беше приятен, царят се държеше очарователно и царските деца бяха възхитени да се запознаят с пилота. А колкото до царицата, тя нямаше време да запита Борис кога се е върнал, преди той с донякъде пресилено оживление да ѝ представи гостенина.

— Виж кого доведох на обед!

Царицата бе засмяна и любезна, а ролята на гостоприемна домакиня дотолкова я погълна, че не ѝ остана време за много въпроси. За Балан маневрата на царя бе много забавна. „Какъв хитър съпруг!“ — си помисли той. Балан така и не разбра защо цар Борис не бе пожелал семейството му да го види предишната вечер.

По-късно, следобеда, царят изпрати децата си на летището с подарък за Баур, който им показва самолета си отвън и отвътре. Те никога не бяха влизали в самолет и инструментите и механизмите, които пилотите им показаха, им направиха огромно впечатление.

Това се случи в понеделник. Същия ден Борис прие на прощална аудиенция хърватския пълномощен министър, който си заминаваше. Във вторник, 17 август, царят замина за „Царска Бистрица“, докато семейството му остана във „Врана“. На следния ден отиде из планинската гора на лов, най-любимото му забавление. В четвъртък, 19 август, той тръгна на екскурзия до Мусала заедно с княз Кирил, полковник Бърдаров и Балан. Те яздиха на коне до седмото рилско езеро и оттам продължиха пеша нагоре по голите скалисти пътеки. Качването беше доста уморително и когато стигнаха на върха, те останаха да почиват около един час. Въпреки че цар Борис се беше изкачвал на Мусала безброй пъти преди това, той отново дълго време се възхищава от добре познатата му грандиозна панорама.

Точно преди да поемат обратно, той се отдели за момент от спътниците си, за да изпълни един малък обред, с който бяха вече свикнали. Обръщайки се с лице към върха, той свали шапката си и я размаха в приятелски поздрав към Мусала. Както му бе станало обичай, повтори този жест три пъти, преди да се присъедини към другарите си и да ги поведе надолу по планинската пътека.

По време на слизането обаче поведението на царя стана особено. Лицето му внезапно побледня и придоби уморено изражение, но той продължи да върви мълчаливо, напълно погълнат от мислите си. По-късно призна, че почувствал за първи път голяма умора и се задъхал. Дори се оплака на брат си от някакво остро, парливо усещане в областта на сърцето.

Но това неразположение не го накара да спре и да си почине. Напротив, като че ли обзет от някаква непреодолима нужда да отиде до крайния предел на силите и издръжливостта си, той внезапно се откъсна от групата. Казвайки на другите да продължат да вървят по

същата пътека, царят се отклони по едно особено стръмно „кестерме“. Спътниците му се опитаха да го предупредят, че този склон е опасен, но това само го раздразни и когато Кирил го запита: „Защо трябва да слизаш по тази урва?“, Борис сърдито излая: „Мълчи!“, и заповяда на всички да го оставят на мира.

Няколко минути по-късно, обезпокоен от изчезването на царя, Балан реши да го търси и сви по съседното „кестерме“ на същата урва. Секретарят се намери в подножието на застрашителна вертикална стена и погледна нагоре. Той се ужаси, като видя цар Борис, застанал на самия ръб на скалата, с поглед, втренчен в пропастта. Трагичният спомен за смъртта на белгийския крал Алберт моментално изпъкна в съзнанието на Балан, когато той съзря много странно изражение в очите на цар Борис.

Изненадан, че вижда секретаря си, Борис изкрещя сърдито:

— Какво, по дяволите, търсите там? Не ви ли казах да не ме следвате?

— Но това е много опасно място, Ваше Величество — смотолеви Балан, — и тъй като моите туристически обуца са по-добри от Вашите, помислих, че мога да Ви помогна, ако стане нужда.

Мърморейки недоволен, царят се присъедини към групата и вкиснат и мълчалив, продължи слизането. При езерото те намериха конете и препуснаха надолу към „Царска Бистрица“. Докато прекосяваха една поляна, Борис внезапно дръпна юздите и закова коня си. „Гледайте тази дива коза отсреща, на билото!“ — той посочи възбудено с ръка по посока на Сарагьол. Отначало другарите му не можаха да видят нищо, но след малко забелязаха една малка тъмна точка, движеща се далеч на хоризонта. „Това е козел — съобщи царят, съвсем прехласнат. — Но не е от нашите. Никога не съм виждал този козел наоколо. Той идва от другаде, няма съмнение!“ Говореше, като че ли познаваше лично всеки див козел около Сарагьол и всъщност спътниците му бяха убедени, че е така.

До края на екскурзията Борис не спря да мисли за планинския козел. Когато стигнаха „Царска Бистрица“, всички бяха така изтощени, че след бърза ранна вечеря всеки се оттегли в стаята си да спи. Но в 11 ч. през нощта телефонът в стаята на Балан иззвъня. Обаждаше се царят:

— Балан, елате при мен, имам да свърша някои работи! — И давайки си сметка, че е събудил секретаря си, Борис добави: — Няма значение, ако сте вече по пижама. Елате веднага!

Балан наметна набързо халата си и отиде в апартамента на царя. Той се изненада, като видя, че Борис, който само допреди малко бе необикновено изморен, още е напълно облечен и обут. Двата мъже прегледаха обемистата поща, която беше донесена тази вечер от София, и Балан трябваше да чете на глас многобройни доклади, докато гласът му пресипне. Но царят, като че ли подтикван от някакъв демон към пълно изтощение, настояваше да се отговаря на все повече и повече писма. Когато накрая освободи секретаря си, минаваше два часа след полунощ.

Всички още спяха, когато в 5 часа на следната сутрин царят взе новата си карабина и напусна „Царска Бистрица“ сам, с кола, на път за Сарагьол, да търси планинския козел, който беше видял предишния ден. След известно дирене, проведено с майсторството на опитен ловец, той намери козела и го застреля. Ала когато отиде да прибере трофея си, намери на мястото само локвичка кръв. Раненото животно беше изчезнало. За Борис, като необикновено добър стрелец, това беше болезнено разочарование. Той се завърна в „Царска Бистрица“ в ужасно настроение и незабавно изпрати Свилен на същото място да намери ранения козел по кървавата му следа. След известно време царският прислужник се завърна с убитото животно, което беше намерил умряло в един храсталак.

Полковник Бърдаров, който се яви пръв пред царя на масата за закуска, стана естествената жертва на лошото царско настроение.

— Мерникът на тази нова карабина явно има нужда от корекция! — укори Борис адютанта си. — Това е единственото обяснение. От такова разстояние аз не мога да не улуча! Но вие, господин полковник, не сте си гледали работата както трябва. Защо не го проверихте добре този мерник? В края на краищата грижата за тази нова карабина е Ваша отговорност, не е ли така?

Адютантът беше много засегнат, когато след закуската разказа на Балан за несправедливото мъмрене, настоявайки, че карабината е напълно исправна. Но Балан, по-практичен от него, също го порица.

— Слушайте, господин полковник — каза той, — не виждате ли, че началството е страшно разстроено, откакто се върнахме от

Хитлеровата главна квартира? Какво ви струва да му кажете, че пушката е стреляла накриво? Защо не направите някакви си уж технически проверки и да му докладвате на обед, че сте установили, че мерникът не е в ред?

Бърдаров се възмути:

— Но това е нечестно! Тази нова карабина е истински шедевър!

— А спокойствието на началството не е ли по-важно в този момент от някаква дребна лъжа? Вие познавате ловджиите. В някои отношения те са странни хора, не са като нас, другите.

Мърморейки недоволено, Бърдаров все пак се съгласи да подложи карабината на проверка. Когато всички седнаха на масата за обед, той пошушна на Балан: „Проверих я. Десет изстрела, десет пъти точно в центъра на мишената“. Царят седеше намръщен.

— Ваше Величество, проверих карабината — докладва адютантът. Борис бързо вдигна очи от чинията си и жадно впери поглед в Бърдаров. — Затегнахме я в менгеме и изстреляхме десет патрона. Девет куршума влязоха в същата дупка. Но десетият... — Като избягваше да поглежда към Балан, полковникът продължи: — Десетият куршум показва явно отклонение. Не мога да си обясня защо. Може би влагата. Но най-добре е да върнем карабината за корекция.

Лицето на Борис светна.

— Сигурен бях! Така си и мислех! — извика той с ентусиазъм, разбираем само за ловджии. — Нали ви казах? Не е чудно, че не улучих тоя пуст козел в сърцето!

Настроението на царя веднага се промени и през целия следобед той беше по-ведър.

Същия ден, петък, той прие пълномощния министър в Берлин Славчо Загорев, който беше дошъл на доклад в София. Сетне се обади по телефона на царицата, която беше още във „Врана“ с княз Симеон и княгиня Мария-Луиза.

— Ела в неделя и доведи децата! — каза той в най-добро разположение. — Времето днес тук е великолепно.

Борис остана в „Царска Бистрица“ на следния ден, 21 август, и отиде с брат си на лов за сърни. По време на лова той за втори път през тази седмица почувства неразположение и бодежи в гърдите, и то тъй силни, че се оплака на княз Кирил:

— Мисля, че страдам от ангина пекторис.

Той имаше добри медицински познания и употреби верния термин за описване на синдрома, който се отличава със стягащи болки под гръдната кост, обикновено предизвикани от изтощение или от възбуда. Но понеже скоро след това се почувства добре, краткотрайните болки бяха бързо забравени.

В неделя Борис отиде да посрещне жена си и децата си в Самоков, щастлив както винаги да прекара деня с тях, и ги закара до „Царска Бистрица“ с открития си „Пакард“. За шестгодишния княз и за десетгодишната му сестра времето, прекарано с баща им, когото обожаваха, беше като празник. Той спираше колата по пътя, за да сочи великолепните планински върхове и долини и да им показва редки цветя и дървета (служейки си, разбира се, с точните им ботанически названия). Разказвайки забавни истории, Борис заведе семейството си до Соколец, едно от любимите места на децата. След това те се върнаха в „Царска Бистрица“, където царят прие военния министър на дълга аудиенция, на която ген. Михов докладва подробно за подготовката на големите летни маневри, предвидени да започнат след няколко дни.

След обяда Борис заведе семейството си на разходка до Песъко, центъра на Чамкория, за най-голямо удоволствие на жителите на този планински курорт. Поради скорошните въздушни нападения над София от английски и американски самолети мнозина министри, висши чиновници и чужди дипломати бяха по това време евакуирани в Чамкория и хубавите вили сред боровете бяха претърпкани със софиянци.

Появата на царската фамилия между тях, щастлива и отговаряща засмяна на поздравите на минувачите, разсея за малко песимизма, който това лято нарастваше измежду отбраното население на Чамкория. Въпреки влошаващото се положение присъствието на цар Борис неминуемо пораждаше всевъзможни надежди, които може би не отговаряха на действителността, но винаги се основаваха на едно и също упование: „Царят все някак си ще ни изведе на сигурен бряг. Той сигурно има в главата си някакво разрешение, някакъв изход. Но само той знае точно какъв“.

Докато беше в „Царска Бистрица“ със семейството си, Борис не спомена пред жена си за болките в гърдите, които беше усетил, нито пък повика лекар. Но дали защото беше загрижен за здравето си,

когато на следната сутрин целуна децата си, преди да се завърне сам в София, царят каза на малката Мария-Луиза:

— Бъди послушна и докато ме няма, слушай чичо си Кики!

След това обеща на царицата, че ще се върне в „Царска Бистрица“ още същата вечер.

Той се посъветва с лекарите си на следния ден, 23 август, когато се завърна в столицата. Беше заръчал на архитект Сегов да го чака в двореца в 10:30 часа и щом го видя, царят започна да се оплаква от здравето си, като изрази предположение, че страда от ангина пекторис.

— Ваше Величество, чул съм Ви да се оплаквате от най-различни болести, но никога не бях Ви чул да говорите за ангина пекторис — забеляза Сегов. — Докторът ли ви определи тази диагноза?

— Не — отговори Борис, добавяйки, че симптомите били ясни: болки в долната част на гърдите и в лявата ръка от рамото надолу.

След това царят повика своя личен приятел, ушния лекар Димитър Балабанов, а също и дворцовия лекар д-р Драгомир Александров, да дойдат в двореца. Те пристигнаха незабавно и се качиха на горния етаж да го прегледат, докато Сегов чакаше в царския кабинет. След основен преглед царят излезе от стаята в 12:30 часа и покани Сегов да остане да обядва сам с него. Докторската визита явно го беше успокоила, защото през време на обедата той беше в добро разположение и не спомена вече за никакви болки. Архитектът не обърна никакво внимание, когато домакинът му глътна няколко капки лекарство в една чаша вода: Сегов и преди бе виждал Борис да взима церове. Пиха кафе в съседния салон, а царят разказа впечатленията си от скорошната инспекция, която беше направил в една войскава част. След това той се оттегли за кратка почивка, с намерение да се завърне същата вечер при семейството си в „Царска Бистрица“.

По-късно, следобеда, царят спря за момент в канцеларията на Груев на долния етаж на двореца. Както винаги Бачо Павел докладва последните новини, показва му няколко писма и телеграми и подложи за подписа му няколко указа и орденски грамоти за награждаване с ордени на чуждестранни особи. Попивателната хартия върху бюрото на Груев се изпълни бързо с мастилените отпечатыци от неподражаемо сложния подпис „Борис III“.

Към 7 часа царят поговори по телефона с княгиня Евдокия, която се беше завърнала предишния ден от гостуване при приятели във Варна. След като я разпита за престоя ѝ на Черноморието, той ѝ каза, че напоследък не се чувства много добре и се оплака от стягане в гърдите и затруднено дишане. И наистина сестра му можа да чуе по телефона задъхването му и малко пресипналия му глас и настоя да се прегледа. Борис отговори, че докторите вече са го видели, и добави, че е слязъл от „Царска Бистрица“, защото има да свърши някои работи, а и защото не искал да се разболява, когато децата са около него. Евдокия попита дали е пил минерална вода от Баня, което той правеше често заради артритата си.

— Не — отговори Борис, — не е там проблемът. Той е в чарка. — И след кратка пауза добави: — Ти ще видиш, аз ще си отида от ангина пекторис.

Тя и преди го беше чувала да говори за това и беше възразила, че е твърде млад — само 49-годишен, за да страда от ангина пекторис. Той обаче ѝ беше отвърнал, че въпросът не е до възраст, а до „патила“. Те говориха за болестта на Добрович, който беше на смъртно легло, и Борис каза:

— Така ще бъде и с мене...

Преди да затвори телефона, обеща на сестра си, че ако се чувства по-добре на следния ден, ще мине да я вземе, за да я закара до „Царска Бистрица“.

Той продължи работата си с Груев, но към 7:30 часа заяви, че не се чувства добре, и излезе. Само малко след това Груев чу шум в коридора пред канцеларията си; уплашени лакеи му съобщиха, че на царя му станало много лошо и имал силни повръщания. Докато Свилен му помагаше да си легне, дворцовите лекари Стефан Даскалов и Александров пристигнаха. Поради повръщанията тяхното първо предположение беше, че царят има силна криза от жлъчка.

Княз Кирил научи за болестта на брат си едва на следната сутрин, вторник, 24 август, когато пристигна в София от „Царска Бистрица“. Тъй като междувременно състоянието на болния се беше влошило, съветникът Ханджиев отиде спешно при германското въздушно аташе полковник Фон Шьонебек и поиска от него незабавно да повика от Берлин немския лекар проф. Рудолф Зайц. От дълги

години Зайц лекуваше царя. Шьонебек веднага препрати тази молба лично до маршал Гьоринг.

Този ден бомба беше улучила клиниката на Зайц при едно въздушно нападение над Берлин. Специален отряд спасители от противовъздушната охрана беше пратен да извади доктора изпод развалините. Оттам, още покрит с прах и мазилка, веднага го закараха до летището.

Преди специалният самолет, поставен на разположение от Гьоринг, да кацне в София и тъй като за момента диагнозата все още бе криза в жлъчката, Ханджиев беше отново изпратен у Шьонебек, с молба да се извика на консултация един втори прочут лекар, виенския интернист д-р Ханс Епингер. Той пристигна в сряда с друг специален самолет. Но междувременно дворцовите лекари, заедно с други известни специалисти като доктор Цончев и доктор Разсолков, които бяха прегледали пациента, дойдоха до заключението, че главният проблем не е жлъчката, а сърцето. Те намериха симптоми за тромбоза или съсирване на кръв в сърцето.

Но нито понеделник вечер, нито целия ден и цялата нощ във вторник царицата бе уведомена за сериозното състояние на мъжа си. (Тя така и не разбра кой е взел това решение и през целия си живот не го извини.) Царицата беше още в „Царска Бистрица“ с децата, с впечатлението, че някои важни държавни дела са попречили на царя да напусне столицата и да дойде при тях още първата вечер, както беше обещал. Болестта на царя през тези два дни беше държана в тайна и от Филов, и от правителството. Дори Севов не знаеше, че царят е болен. Във вторник следобед, когато Севов пристигна, неоповестен в двореца, княз Кирил го пресрещна на двора и му каза, че царят спи. Севов си отиде, без да пита повече.

Същата вечер Кирил се отби с колата си до дома на Евдокия и намери сестра си да работи в градината. Цял ден тя бе чакала да се обади царят, както ѝ бе обещал предишната вечер.

— Началството не е добре. Никак не ми харесва — каза князът.

Незабавната реакция на Евдокия, която знаеше, че Борис е посетил Хитлер преди десет дни, беше:

— Да не е бил отровен? Той беше там. Да не му е погодно нещо?

— Не, сърцето е. Ние повикахме Зайц — отговори Кирил и добави: — Можеш ли да отидеш утре в манастира, да запалиш една свещ и да кажеш една молитва за Бо?

Евдокия обеща да го направи. Тя искаше да отиде веднага в двореца да види болния си брат, но Кирил я разубеди, тъй като царят не го бил поискал.

Рано на следната сутрин, сряда, 25 август, князът телефонира на Севов. Архитектът пристигна веднага и едва тогава научи, че след като в понеделник видял царя, състоянието му се влошило. Същата сутрин княгиня Евдокия също дойде в двореца. Тя вече бе се завърнала от Рилския манастир, където беше отишла още призори да се помоли за брат си. Княз Кирил, необикновено бледен, я посрещна в градината.

— Според Зайц това е инфаркт, емболия — каза той.

Доктор Зайц потвърди диагнозата си пред Евдокия, която беше лекувал в миналото от жлъчка. Каза й, че царят имал инфаркт и бил в много сериозно състояние. Но тъй като Борис бил човек с добро здраве, лекарите се надявали да го спасят. Ако пациентът пази пълна почивка, кризата можела да отшуми за три-четири дни, добави немският професор. Той обаче настоя, че в такъв случай царят не би трябвало да работи поне в продължение на шест месеца, докато сърцето му укрепне. На въпроса на княгинята относно причините за инфаркта, Зайц отговори:

— Изтощение. Умствена преумора и душевни вълнения.

Тъй като този месец въздушните тревоги бяха зачестили в София (английски и американски самолети прелитаха над България на път да бомбардират румънските петролни залежи в Плоещ), Зайц предупреди, че шокът от едно въздушно нападение би могъл да бъде фатален за царя. Княз Кирил изпрати царския адютант ген. Жечев в щаба на противовъздушната защита да нареди сирените в София да не свирят, докато няма изрична заповед от княза, и то само когато стане сигурно, че се касае за неминуема атака.

Княз Кирил беше извънредно нервен и покрусен. Когато Евдокия спомена подозренията си относно отравяне, той избухна и й се скара почти грубо:

— Спри да говориш такива глупости! Казах ти вече, че доктор Александров не намери никаква следа от отрова в стомаха му!

Ала като видя сълзите на Евдокия, омекна и въпреки нарежданията на лекарите я остави да влезе в стаята на болния.

Качвайки се на горния етаж в спалнята на царя, Евдокия намери Борис, обкръжен от лекарите си, в полусъзнание, блед като мъртвец и тежко пъшкащ. Тя прекара голямата част от деня на съседния балкон. Веднъж запита един от българските лекари, дали царят не е бил отровен. Лекарят се шокира от този въпрос:

— Това е абсурдно! — тросна ѝ се той. — Няма никакво отравяне!

В сряда същият следобед министър-председателят беше повикан в двореца, където Севов му съобщи за болестта на царя. Впоследствие Филев постави в течение военния министър, но иначе тайната се пазеше строго. Германският пълномощен министър Бекерле беше узнал новината предишния ден, но не преди неговият съперник полковник Шьонебек да бе уредил направо чрез Гьоринг изпращането в София със специален самолет на двамата германски лекари.

Рано вечерта кризата се изостри и отец Рафаил, дворецовият православен свещеник, бе повикан при болния. Към 20 часа обаче състоянието на царя леко се подобри. Евдокия отново влезе и седна до леглото на брат си. Когато взе ръката му, Борис отвори очи и съвсем ясно каза:

— Кока, какво правиш тук? Колко е часът? — И докато тя отговаряше, той промълви: — Ах, тя се свърши... — и пак затвори очи.

След това повече не проговори, освен колкото на два-три пъти да поиска вода или да попита за часа.

Междувременно в „Царска Бистрица“ царица Йоанна не подозираше нищо. Когато Борис беше тръгнал за София в понеделник сутринта, той бе казал, че ще се опита да се върне още същата вечер. Но знаейки, че тази седмица е извънредно зает и угрижен, царицата не се изненада, когато той не дойде. Тя реши да не го безпокои тази нощ, очаквайки, че той ще пристигне на следната сутрин. След като го чака напразно целия вторник, царицата се обади в двореца да провери дали царят ще дойде за вечеря. Отговори ѝ се, че той бил много зает тази вечер, за да може да ѝ говори по телефона, и освен това не се чувствал много добре. Когато по-късно тя се обади отново, казаха ѝ да не се безпокои, че всичко било наред и Негово Величество се чувствал по-

добре. Мисълта, че княз Кирил вече е в София и е край брат си, успокои царицата.

На следния ден, сряда, съобщиха на царица Йоанна, че царят е болен, но че нямало нужда тя да се връща. Дворецът щял да ѝ се обади по-късно, да я държи в течение. Тя беше вече разтревожена и остана целия ден да чака по-точни новини. Късно следобед, докато се двоумеше дали да не замине за София, доктор Даскалов и инспекторът на дворците Генчев пристигнаха, без да са уведомили предварително. И двамата изглеждаха много загрижени, като съобщиха на царицата, че цар Борис е бил сериозно болен. Обясниха, че не ѝ се обадили предишните два дена, защото не искали да я тревожат ненужно, но сега, когато състоянието на царя се влошило, счели, че царицата трябва да е в течение. Ала и този път настояха тя да не заминава за София тази нощ.

Потресена от новината, Йоанна бе споходена от ужасно предчувствие и изпадна почти в състояние на вцепененост. Тя се свлече в едно кресло, зарови глава в ръцете си и за дълго време остана безмълвна, без никакви мисли и усещания освен чувството на ужасяващ безнадежден мрак. Дори не забеляза кога Генчев и Даскалов са се сбогували и напуснали стаята. Едва доста по-късно, когато придворната дама се яви, за да я подкани за вечеря, тя се възвърна към действителността. Царицата седна на масата, без да докосне вечерята, и стоеше втренчена пред себе си, когато в 21 часа телефонът иззвъня. Беше Генчев, вече пристигнал обратно в София.

— Ваше Величество, по-добре е да дойдете — каза той. — Царят е много болен.

Йоанна скочи от стола си, поръча веднага кола и отиде да целуне спящите си деца.

— По-бързо, карайте по-бързо! — викаше тя непрекъснато на шофьора си Асен, докато автомобилът хвърчеше в тъмната нощ надолу по криволичеия път между Чамкория и Самоков.

Колата мина с пълна скорост острите завои покрай Искъра и стигна в Софийския дворец в 22:30 часа. Слизайки от автомобила, царицата почувства за момент, че краката ѝ се подкосяват и трябваше да направи усилие, за да изкачи стълбите, водещи към спалнята на мъжа ѝ.

Обкръжен от княз Кирил, Свилен и българските лекари, цар Борис лежеше, изпънат по гръб, със затворени очи и страхотно жълто лице. Той не я видя, когато Йоанна коленичи до него, нито реагира, когато тя взе ръката му и я целуна. След това тя отиде до кабинета си да чака проф. Зайц, който пристигна след няколко минути. Царицата, която го познаваше добре, поиска мнението му, но той отклони отговора, преди да се консултира отново с колегите си. Докато лекарите се съветваха помежду си, Йоанна чакаше в съседното салонче и в един часа след полунощ Зайц най-после се появи.

— Ваше Величество, заключението на нашия консулт не е окончателно, но трябва да Ви кажем, че състоянието на царя е тежко. Ние смятаме, че той страда от коронарна тромбоза. — След това, като в някакъв кошмар, тя го чу да казва: — Ако Негово Величество оживее... Ако!... Той ще остане инвалид.

Дворцовият лекар д-р Даскалов повтори на латински:

— *Thrombosis arteriae coronariae sinistrae*. — Според диагнозата това състояние беше предизвикало двойна пневмония, с едема в дробовете и в мозъка. — *Pneumonia bilateralis cum aedema pulmonum et cerebri* — добави Даскалов.

По-късно Борис отвори очи, стисна ръката на жена си и попита:

— Какво правиш тук?

За да не изглежда прекалено обезпокоена, Йоанна отговори, че е дошла в София по някаква работа за Червения кръст. Тогава той попита коя дата е днес. Когато тя отговори, че е 26 август, царят повтори два пъти: „На 28, на 28...“ — преди да заспи отново.

През време на един от многобройните прегледи и консулти Севов беше дочул д-р Даскалов да изказва известни съмнения относно причините за заболяването на царя. Можеше ли те да бъдат други освен тромбоза? Някакво отравяне например? В четвъртък по обяд той попита проф. Епингер за това. Студеният необщителен виенски доктор^[1] се поколеба да даде категоричен отговор, но се съгласи, че такава причина не е за изключване.

— Болестта би могла да бъде предизвикана също така от други причини — каза той.

Една нова криза настъпи в четвъртък следобед, но цар Борис и този път я преодоля. Когато състоянието му се стабилизира отново,

Сегов още веднъж запита Епингер за възможността от отравяне. Този път обаче отговорът на виенския професор беше недвусмислен:

— Не — каза той, — няма никакви съмнения, болестта не би могла да произлиза от отравяне!

В присъствието на княз Кирил и на всички лекари, намиращи се в стаята. Сегов запита дали още някои други специалисти не би трябвало да бъдат консултирани. Но лекарите изразиха убеждението си, че повече доктори не са нужни. Предписани бяха някои нови лекарства и Генчев, поддържайки чрез Балан контакт с германското въздушно аташе, взе нужните мерки да се ускори изпращането на лекарствата от Германия.

Късно в четвъртък вечер беше издаден първият официален бюлетин, който лаконично съобщаваше, че цар Борис е сериозно заболял през последните три дни. Новината има поразяващ ефект. Създаде се впечатлението, че всякаква дейност в София и в цялата страна внезапно е замръзнала. Всички разговори заглъхнаха и цялото население, силно обезпокоено, застана напрегнато пред радиоапаратите. Инстинктивен страх, още смътен, но вече болезнен, сви сърцето на всеки българин. Това беше едно зловещо чувство, пораждащо нови и глухи подозрения, още прекалено грозни, за да бъдат изказани гласно. В известен смисъл то съдържаеше и егоистична загриженост за собственото оцеляване: докато всеки се опасяваше и се молеше за любимия цар, всеки един същевременно се страхуваше и се молеше и за себе си. Отново личната съдба на всеки българин сякаш се въплътяваше, за добро или за зло, в личността на един-единствен човек, който се наричаше Борис III.

Три нови комюникета бяха издадени по-късно, кратки съобщения, не даващи никакви подробни описания или обяснения. Най-разнообразни слухове плъзнаха из страната. Не беше ли странно, питаха се едни други хората, че царят, такъв здрав човек, в разцвета на силите си, внезапно се разболява точно сега, когато всеки очаква съдбоносни промени?

Известно подобрение в състоянието на царя бе отбелязано в петък, 27 август. Опасността от пневмонията като че ли беше избягната, сърцето наглед възобновяваше по-нормално дейността си и усмихнатият д-р Зайц заяви с оптимизъм, че царският пациент има шансове да оздравее. Цар Борис продължаваше да спи почти

непрекъснато, като от време на време простенваше и неспокойно се мяташе в леглото си. Точно в такова състояние го бяха видели предишния ден министър-председателят Филов и военният министър ген. Михов, които не успяха да разменят нито една дума с него.

Филов дойде отново в петък и прекара почти целия ден в двореца, в разговор със Севов. Никакви посетители не бяха допуснати в спалнята, за да не бъде смущаван царят. Единственият човек, който остана почти непрекъснато в стаята, беше прислужникът Свилен. Следобед по едно време царят отвори за момент очи.

— Свилене, колко е часът? — попита той.

— Четири и двадесет, Ваше Величество.

— Утре по същото време...

По-късно Свилен предаде тези думи, които царят промълвил и пак заспал, без да довърши изречението.

Поради усложнения с притока на кръв в мозъка Зайц и Епингер бяха внушили да се прати от Виена неврологът д-р Максимилиан де Кринис, който пристигна в петък следобед.

При последната криза, знаейки, че брат ѝ обича да говори с Лулчев на свръхестествени и метафизични теми, княгиня Евдокия предложи на княз Кирил да го повикат. Но и князът, и Севов не одобриха тази идея. Когато състоянието на царя се влоши отново в петък вечерта, княгинята настоя още веднъж. Тогава Севов отиде да вземе Лулчев и го доведе в двореца в 22 часа, без знанието на царицата. Дъновистът беше допуснат за кратко в стаята, но тъй като царят не беше в съзнание, Лулчев набързо го отпратиха.

В събота сутрин, на Света Богородица — 28 август — царят имаше температура, но изглеждаше по-спокоен. Царицата отиде на служба в дворцовата католическа черквичка с княгиня Евдокия.

Около 12:30 часа по обед Евдокия погледна в стаята на болния. Борис спеше. След като смени компреса на трескавото му чело, тя тихо излезе от апартамента. Малко след това видя как лекарите, разтревожени, влизат и излизат от стаята на пациента, как спешно искат бутилки с кислород и лекарства за инжекции. Свилен, страшно блед, сновеше развълнуван по етажите, като търсеше навсякъде царицата и накрая я намери в православния параклис на двореца. Той изтича да повика и княгиня Евдокия да дойде незабавно в спалнята на царя.

Когато Йоанна влезе в стаята, проф. Зайц, заедно с петима български лекари и другите двама германски специалисти преглеждаше цар Борис, който беше в безсъзнание. Княз Кирил и княгиня Евдокия бяха на колене и царицата също коленичи до леглото на мъжа си. Състоянието на пациента се беше влошило застрашително. Около 4 ч. следобед започна крайната агония. Беше точно 4 часа и 22 минути, когато цар Борис издъхна.

Един по един, със стетоскопи в ръка, всички лекари се изредиха до леглото, за да прослушат безжизненото сърце. Един след друг те обявиха царя за мъртъв. В качеството си на официални свидетели на смъртта на държавния глава, княз Кирил, Филов и ген. Михов бяха допуснати в стаята на мъртвеца. С тях влезе и Севов, а след няколко минути и Габровски. Царица Йоанна, зашеметена, чакаше в коридора с княгиня Евдокия и ген. Жечев, докато княз Кирил се присъедини към тях. Междувременно текстът на смъртния акт бе съчинен и по внушение на германските лекари той бе подписан само от шестимата техни български колеги: докторите Киркович, Разсолков, Цончев, Даскалов, Александров и Балабанов.

Министър-председателят беше първият, който изказа съболезнованията си на членовете на царското семейство. Княз Кирил, съвсем разстроен, го прегърна прочувствено, докато царицата, още в пълен шок, бе неспособна да продума. Евдокия, която успяваше да се владее, намери сили да отговори:

— Сега, господин Филов, Вие ще трябва да държите здраво!

Министър-председателят слезе долу в една от канцелариите, където той, Михов и Габровски съчиниха проекта за две прокламации към българския народ: първата, оповестяваща смъртта на цар Борис, и втората — възкачването на престола на новия цар, шестгодишния престолонаследник, който щеше да царува под името Симеон II, с помощта на регентски съвет. След това те занесоха прокламациите в Министерския съвет за одобрение от правителството и в 8 ч. вечерта Филов ги прочете тържествено по радиото.

* * *

Първите подозрения, че цар Борис не е умрял от естествена смърт, се породиха, защото смъртта го сполетя точно когато той търсеше начини да изведе България от съюза ѝ с Германия. Но странното беше, че мълвата се подхрани най-много от двусмисленото поведение на главните заподозрени, самите нацисти. Защото, въпреки че официалното обяснение — смърт от коронарен тромбозис, последван от инфаркт — звучеше логично и бе приемливо, Бекерле изпрати следните смущаващи доклади, означени „Секретно, за външния министър (Рибентроп — б.а.) лично!“.

София, 29 август 1943 г.

Днес, преди да си заминат, аз повиках германските лекари Де Кринис, Епингер и Зайц да дойдат да ме видят. Те ми изказаха съжалението си, че не били в състояние да влязат във връзка с мен през време на престоя си тук. Чувствали се държани едва ли не като затворници в двореца, за да не се разчуят новините навън. Дори вчера, след смъртта на царя, им било невъзможно да дойдат тук. Обяснили им, че най-напред трябвало да бъдат уведомени цар Фердинанд и италианското кралско семейство. Иначе изцяло на тях било възложено да определят диагнозата. Българските лекари стояли на заден план. Зайц каза, че говорил с царя, докато той още бил в съзнание. Царят си давал сметка за сериозността на състоянието си и смятал, че този път крайт му е дошъл и няма да оживее. Царят мислел, че има ангина пекторис (гръдна жаба — б.а.). Той го отдавал на преумората от екскурзията до връх Мусала, близо до Чамкория, на която отишъл предишната сряда.

Поради съществуващите подозрения аз запитах господата, дали болестта и смъртта не биха могли да се дължат на някаква друга външна причина (отрова — б.а.). Тримата лекари дадоха единодушно и незабавно утвърдителен отговор, позовавайки се на приликата в симптомите. Епингер спомена „типична балканска смърт“. Но какво повече можеха да кажат? Можеха ли убедително да обосноват смъртта с подобна причина? Това не би могло

да се каже с положителност, би била необходима аутопсия. Те (германските лекари — б.а.) предложили да се направи аутопсия поне на мозъка. Отначало срещнали пълен отказ, но по-късно се получило съгласие да се направи аутопсия след балсамирането. Тогава обаче аутопсията не би била от никаква полза, ето защо те не настояли тя да се предприема.^[2]

Аз имам впечатлението, че въпреки ограничените научни доказателства лекарите вътрешно са убедени, че се касае за насилствена смърт. Казаха ми, че с оглед на професионалната тайна правят подобно изявление само пред мен; след завръщането си в Германия те ще трябва да ограничат изказванията си само в рамките на общата диагноза на болестта. Аз потвърдих това мнение и подчертах, че запазването на тайната е не само въпрос на професионална етика, но дори я надхвърля и представлява граждански дълг пред държавата. Ако се наложи, могат да бъдат повторно разпитани по нареждане на висшите власти. Те помолиха в такъв случай да не бъдат разпитвани поотделно, а всички заедно. Накрая заявиха, че не са приели никакво заплащане за услугите си.

Ще следя грижливо и ще докладвам всички свързани с това слухове. По мое мнение цялата работа трябва да се пази в строга тайна и засега да се избегне ново интервюиране на лекарите. Вярвам, че занапред българската външна политика не ще се промени и ще бъдат назначени регенти, които ще бъдат приятелски настроени към Германия и които ще подкрепят нашите военни усилия.

Бекерле

На следния ден, 30 август 1943 г., германският пълномощен министър изпрати следната телеграма, обозначена със забележката „Строго секретно!“:

Както вече докладвах, обърнах внимание на министър-председателя върху многобройните слухове, които хвърлят вината за смъртта на царя върху германците. Едни казват, че напрежението, свързано с посещението в Хитлеровата главна квартира, довело до сърдечен удар; други говорят за отравяне поради отхвърляне на германските искания. Изтъкнах необходимостта да се вземат противомерки. Филов се съгласи, като каза, че най-добрият подход ще е да се уведоми гражданството за дейността на царя през последните дни (изкачването на Мусала и прочие). Тъй като пътуването до Германия не беше известно на публиката, трябва също да се спомене, че при това посещение двете страни стигнаха до споразумение. Според Филов трябва да се подчертае, че Борис при завръщането си е бил ведър и доволен. Той изтъкна колко смешни са всъщност слуховете за отравяне, които отначало и те сметнали за възможни. Всички български и всички германски (!) лекари бяха съгласни с това. Те мислят, че болестта и смъртта на царя се схождат с ред класически случаи, при които това се е дължало на силна простуда или пък изтощение и преумора. Той винаги бил предупреждавал царя да не се пресилва. Изкачването на Мусала било безотговорна постъпка. Ако на пресата се кажело всичко това, слуховете бързо щели да замрат. Край на разговора с Филов.

Вярвам също, че една силна контрапропаганда ще спре слуховете. Ще взема мерки и вече действам в тази насока, за да се спомогне да се разпространи впечатлението, че за смъртта на царя са виновни нашите неприятели.

Бекерле

Разбира се, нацистите не бяха единствените заподозрени. След цяла една година убийства на изтъкнати антикомунисти — дело на комунисти — беше съвсем естествено повечето хора, които хранеха съмнения относно смъртта на царя, да я припишат на същите терористи. Беше ли цар Борис станал жертва също на местен комунистически заговор? Или пък, ако се следва класическата максима „Cui bono?“, беше ли той ликвидиран от онези, които щяха да имат най-голяма полза от неговото премахване и от неизбежното следствие — разгромяването на държавния апарат — тоест от Съветския съюз? Кой друг през лятото на 1943 г. имаше по-голям интерес от лишаването на уязвимия български държавен кораб от своя капитан и превръщането му по този начин в лесна, беззащитна плячка от Съветите?

Но колкото и вероятна да беше тази хипотеза, никакви конкретни следи или доказателства в нейна поддръжка не бяха намерени и посочени тогава, нито пък и през следните години.

* * *

Това, което Бекерле не подозираше, беше, че докато докторите Зайц и Епингер го убеждаваха, че били държани като пленници в двореца и не могли да влязат във връзка с него, те всъщност бяха в непрекъснат контакт с друг един германски представител в София, въздушното аташе полковник Фон Шьонебек, съперника на Бекерле. Странното е, че Шьонебек се бе заклел да пази всички сведения за болестта на царя в тайна от германския пълномощен министър и неговата легация. Зад гърба на Бекерле, двамата германски професори изпращаха чрез Шьонебек и райхсмаршал Гьоринг доклади, предназначени за Хитлер.

Шьонебек беше болен на легло, с висока температура на 24 август, когато дворцовият съветник д-р Ханджиев телефонира, че трябва да го види по много спешна работа. Денят беше душен и горещ и германецът, чувствайки се зле, се опита да отложи срещата за следния ден. Но дворцовият представител настояваше, че трябва да разговарят незабавно. След половин час Ханджиев се появи на вратата

на болния. Лицето на обикновено усмихнатия и любезен царедворец този път беше мрачно и той без всякакви встъпления твърдо заяви:

— Господин полковник, трябва да ми дадете честната си дума, че за моето посещение няма да споменете нито на германския министър, нито на когото и да било!

Изненадан, Шьонебек се поколеба. „Въпреки че Бекерле не ми беше пряк началник, аз бях член на легацията и имах задължение да му докладвам за всичко важно“ — записва той този ден в дневника си. Ханджиев обаче държеше на своето:

— Това е въпрос на живот и смърт за царя. Негово Величество Ви моли като негов приятел да не съобщавате на министъра, тъй като царят го презира!

Въпреки че се чувстваше неудобно, полковникът стисна ръката на Ханджиев и даде честната си дума.

Тогава, като попиваше потта от челото си с носната си кърпа и заекваше от вълнение, Ханджиев разкри, че царят от два дни е тежко болен и че диагнозата е ангина пекторис. Състоянието му се е влошило от предишната нощ насам и заради това царят молел Шьонебек да влезе във връзка с двама познати нему германски лекари — Зайц и Епингер — и колкото се може по-скоро да ги доведе в София със самолет.

След като докладва лично на Гьоринг, Шьонебек получи специален самолет и лекарите излетяха от Берлин и Виена още същата нощ.

Въздушното аташе прекара следния ден, 25 август, в задушната си спалня, в очакване на новини от двореца. Най-сетне му съобщиха по телефона, че германските лекари ще го посетят вечерта, и му бе препоръчано да подготви шифровъчната машина за предаване на поверителни съобщения до Берлин.

Зайц и Епингер дойдоха в дома му към 19 часа и го уведомиха, че състоянието на царя е по-сериозно, отколкото са предполагали. Вече не се говореше за ангина пекторис, вместо това те сега приказваха за някаква по-тежка, мистериозна болест, която не беше още точно определена. В дневника на Шьонебек е написано: „Царят пожела щото съобщението за болестта му да бъде изпратено направо до фюрера, чрез райхсмаршал Гьоринг, като се заобиколят Бекерле и външният министър Фон Рибентроп. Машината за шифроване беше готова, но

предвид строгата секретност, аз не можех да се доверя на никакъв телеграфист и трябваше лично да седна да предавам, което за мен не беше лесна задача“. Лекарите останаха у въздушното аташе чак до ранните часове на сутринта, разисквайки състоянието на царя. Въпреки че то вдъхваше най-лошите опасения, те още хранеха надежда.

На следната сутрин, четвъртък, докторите дойдоха отново, за да изпратят съобщения по машината на Шьонебек. Този път те изглеждаха още по-песимистични. Състоянието на цар Борис се беше влошило. Зайц и Епингер доложиха, че царят имал много ясна представа за състоянието си и съзнавал напълно какви могат да бъдат последствията от болестта му. Но лекарите все още не бяха в състояние да установят точно причините ѝ.

Шьонебек успя най-после да убеди двореца да осведоми германския министър за положението. Щом Ханджиев направи това, Бекерле телефонира на Шьонебек и го смъмри строго. Как е възможно, питаше той, маршал Гьоринг да бъде осведомен от въздушното аташе, без това да бъде съобщено на германската легация и на външното министерство в Берлин. Рибентроп се разяри и нахока Бекерле, докато „Гьоринг се смееше — отбелязва Шьонебек в дневника си. — Съперничеството между Рибентроп и Гьоринг е вече добре известно. Тези двама господа не биха пропуснали и най-малката възможност да си направят нещо неприятно един на друг. Но този път всичко е на моя гръб...“. Рибентроп заплаши Бекерле, че ще го отзове, а Бекерле поиска от Берлин да замести Шьонебек.

Що се отнася до състоянието на царя, дневникът на Шьонебек съдържа изненадваща записка с датата 27 август: „... Лекарствата бяха докарани (от Германия — б.а.) със специален самолет. Цар Борис беше напълно в съзнание^[3]. За първи път докторът^[4] гласно изрази подозрението, че царят може би е бил отровен. Това подозрение се засили с появата на странни знаци за разлагането на вътрешни органи. Сега нещата започнаха да се развиват по един по-драматичен начин. Аз казах на лекарите, че в края на май до нас бяха достигнали съобщения от Турция, как в някои тамошни среди се носели слухове, че цар Борис няма да доживее до септември! Аз бях докладвал тази крайно смущаваща информация на българското военно министерство. Но по мое мнение те не взеха достатъчно мерки за охрана на своя цар.

Дори такава една алармираща информация не наруши балканската летаргия...“.

На следния ден, 28 август, Шьонебек докладва отново, че след леко подобрение на състоянието през нощта цар Борис все още бил в пълно съзнание. Положението обаче отново се влошило на сутринта, като мозъкът също се оказал засегнат и царят починал „в страшни мъки“.

„Докато при съобщението за смъртта целият град изпадна в невероятно състояние на шок — пише германското въздушно аташе, — двамата лекари покрусени ме срещнаха след това. Градът още плачеше и ридаше. Аз затворих прозорците, за да можем да говорим несмущавани. «Каква е истинската причина за смъртта на цар Борис?» — запитах лекарите. Моят въпрос висеше във въздуха, но отговорът не идваше. Проф. Зайц запали цигара, дълбоко погълнат от мислите си. Проф. Епингер си почеса главата и каза бавно: «Аз мисля, че това е отравяне. Този безупречен цар е станал жертва на едно най-вулгарно убийство. Това е моето мнение! А вие какво мислите, драги колега?».

Професор Зайц кимна утвърдително и рече, че петната, които се бяха появили по тялото преди настъпването на смъртта, показват абсорбция на отрова. Заключение с пълна сигурност обаче би могло да се направи само след аутопсия, за каквато царицата дала позволение.

Професор Епингер добави, че преди известно време той бил повикан край смъртния одър на гръцкия министър-председател Метаксас и видял същите симптоми по неговото тяло. Метаксас положително бил жертва на отравяне. Епингер говори за употребата на някаква индийска отрова, която действала само след като минат няколко месеца. Аз си спомних за съобщението, получено от Турция през миналия месец май, че цар Борис нямало да доживее до септември. А днес беше 28 август!

Проф. Зайц гледаше с празен поглед навън през прозореца. Другият доктор седеше на стола, обхванал главата си с ръце. Машината за шифриране бе замлъкнала, след изпращането на съобщението за смъртта на царя. Това съобщение ми бе донесено от пратеник от двореца, с молба да бъде предадено в Берлин.“

Шьонебек и двамата лекари излязоха на разходка по улиците, пълни с просълзени хора, които прииждаха към двореца. Те направиха опит да седнат в един ресторант, но там нямаше никаква прислуга: всички бяха отишли около двореца. За дълго време беше невъзможно да се мине по бул. „Цар Освободител“ и да се отиде до хотел „България“, където лекарите бяха отседнали.

На следната сутрин, неделя, германските лекари телефонираха на Шьонебек и го помолиха да дойде в хотела им, за да ги види преди заминаването им. Той отиде до „България“, но отказа да говорят там, подозирайки, че може би има скрити микрофони в хотелските стаи, и предпочете да ги заведе пак в дома си. Лекарите го осведомиха, че царицата била отменила позволението си за аутопсия, „вероятно под натиска на дворцовата клика“ (между която може би има някой, осведомен относно заговора за убийството?). Така върху смъртта на цар Борис III завинаги се спусна булото на тайната. Същия следобед германските лекари напуснаха София със специален самолет.

Бекерле повика Шьонебек да се яви в бюрото му в легацията и го уведоми, че е поискал незабавното му отзоваване. Ала на въздушното аташе му беше безразлично: офицер от старата школа, той така и така не обичаше да работи с бившия обергрупенфюрер от войските СС, шеф на полицията във Франкфурт, и знаеше, че след смъртта на цар Борис оставането му в София щеше да бъде непоносимо. На укорите на Бекерле, че не му е съобщил незабавно за болестта на цар Борис, той само отговори, че изричното желание на Негово Величество било да се информира Хитлер чрез Гьоринг и никого друго. „Как можех да му кажа в лицето, че цар Борис ненавиждаше този «СС дипломат»? — написа Шьонебек в дневника си. — Царят беше казал веднъж във Виена на братовчед си принц Дитришзайн, че няма никаква нужда от полицейски началници като пълномощни министри в София и че

балканските страни не трябва да служат като морски свинчета, за да се пробват като дипломати разни накичени с ордени и медали хора на СС.“

Шьонебек почувства, че непосредствено след смъртта на царя обичайните приятелски чувства на населението към Германия са отстъпили място на враждебност и недоверие, но според него това настроение не продължи дълго. Пет дни по-късно Уинстън Чърчил заплаши в една своя реч: „Каквото сполетя цар Борис, ще сполети също и други, които са на страната на Германия!“. Внезапно противогерманските чувства се обърнаха и хората започнаха да подозират истинските убийци на царя!

Шьонебек не се впусна в по-подробни обяснения, но в края на своя дневник той подчертава, че „Проф. Епингер вярваше чак до смъртта си, че цар Борис е бил отровен, и то със същата отрова, екстракт от някакво пълзящо растение или от змия, която Епингер бе намерил при следсмъртния (postmortem) преглед, направен от него на гръцкия министър-председател Метаксас. Отрова, която предизвиква появата на петна върху кожата на умирация точно преди смъртта. Много жалко е наистина, че дворецът отказа да се извърши аутопсия — иначе можеше да имаме по-ясна представа (за причините на смъртта — б.а.)“.

Сензационното разкритие на д-р Епингер — подобни петна по телата на цар Борис и на генерал Метаксас — никога не е изнасяно публично досега. От една страна, войната, която беше в своя разгар, и от друга страна, самоубийството на Епингер допринесоха за потайната атмосфера, обкръжаваща смъртта както на българския цар, така и на гръцкия диктатор и не позволиха никога на двете неприятелски страни да сравнят досиетата си. Гърците, воюващи за независимостта си срещу Италия, приеха официалното обяснение: техният суров диктатор, взел властта през 1936 г., починал вследствие на операция на сливиците, предизвикала отравяне на кръвта и уремия. Ако те бяха чули за подозренията на д-р Епингер, изказани две години по-късно край смъртното ложе на цар Борис, биха възкресили мълвата, разнесла се за кратко време през януари 1941 г., когато умря Метаксас.

Гръцкият генерал, възпитаник на немската военна академия в Потсдам, беше известен със своите прогермански симпатии. Макар да беше станал водач и герой на гръцката съпротива при италианското

нашествие, той беше отклонил английското настойчиво предложение за изпращане на британски войски в Гърция. С. М. Уудхаус, британският офицер за свръзка, който прекара войната с гръцкото съпротивително движение, пише: „Нашата слабост рязко се откри през пролетта на 1941 г. Германците напредваха, без да срещнат съпротива, през Унгария, Румъния, България. Един експедиционен корпус от Британската общност беше предложен на гръците. Министър-председателят Метаксас отклони предложението под претекст, че това само ще предизвика германска атака, а корпусът ще бъде много слаб, за да я отблъсне. Тогава той умря и неговият наследник (Александър Корицис — б.а.) се съгласи. Злощастната експедиция от австралийски, новозеландски и британски войски пристигна през март“^[5].

Тогава някои твърдяха, че се е случило нещо нередно, но слуховете бързо стихнаха. Ала един млад адютант на британския главнокомандващ ген. Уейвел споменава в една книга, написана 35 години по-късно: „На следния ден шефът поиска от мен да уредя огромен обед в (атинския — б.а.) хотел «Гранд Бретан», в чест на гръцкия министър-председател Метаксас, което аз направих. Спомням си, че масата беше украсена със стотици нарциси. Не си спомням нищо за храната, но когато нещастният Метаксас умря няколко дни след това, аз поименно бях обвинен по германското радио, че съм го отровил... Това е единственият случай в живота ми, когато съм бил обвинен в убийство“^[6].

На 29 януари 1941 г. (България още не беше подписала Тристранния пакт) вестник „Ню Йорк Таймс“ публикува съобщение от София, че „новината за внезапната смърт на гръцкия премиер Джон Метаксас беше посрещната с дълбоко съжаление в България, където този човек бе високо ценен и бе предмет на хвалебствени коментари в пресата... Впрочем прекъсването на съобщенията между България и Гърция след смъртта на генерал Метаксас, както и общата липса на сведения относно неговата кончина, породиха за известно време слухове, че той не бил умрял от естествена смърт. Нищо обаче не потвърди тези слухове“.

* * *

Що се отнася до Хитлер, той също вярваше, че цар Борис е отровен. На 10 септември 1943 г. д-р Гьобелс пише в своя дневник: „Фюрерът ми заяви, че сега можем да считаме за сигурен фактът, че цар Борис е бил отровен. Германските лекари стигнали до заключението, че той е бил умъртвен чрез змийска отрова. Още не се знае кой е приготвил отровата. Германските лекари искали да се извърши аутопсия, българското правителство се съгласило, но царското семейство отказало. Не бих сметнал за невъзможно отравянето да е било подготвено от италианците. След техния последен акт на измяна съм готов да приема, че режимът на Бадوليو и, общо взето, италианците са способни на всичко“.

Като доукрасява тази версия, Хитлер в своята антииталианска ярост формулира една чудовищна хипотеза. Според дневника на Гьобелс от 11 септември (където е отбелязано, че княз Кирил, Филев и Михов са били назначени за регенти в София и че този регентски съвет бил „положително на германска страна“) — е добавено: „Фюрерът възнамерява да съобщи на княз Кирил заключението на германските лекари относно отравянето на цар Борис, което той смята, че по всяка вероятност е било инспирирано от италианския кралски двор. Защото е много подозрително, че принцеса Мафалда, най-злата вещица (grosste Raaberaas) в целия италиански кралски дом, беше на многоседмично посещение в София преди смъртта на цар Борис. Трябва да се помни, че тя е сестра на българската царица“^[7].

В следващите няколко страници Гьобелс съобщава, че докато разисквали по време на обeda италианското „предателство“ и падането на Мусолини, „фюрерът отново разказа колко често бил предупреждавал Дуче да се пази от монархията и аристокрацията, но Дуче бил прекалено доверчив. Сега той плаща скъпо и прескъпо за това. Монархията му се отблагодари по начин, който той положително не беше очаквал“.

„Италианският крал не може повече да бъде щаден в нашата пропаганда. Фюрерът още веднъж изказа убеждението си, че принцеса Мафалда била най-вероломната мръсница (geriebenste Aas) в италианския кралски двор. Той я считаше способна да изпрати девера си на онзи свят. А беше възможно и плутократската клика да е дала отрова на Мусолини, чиято болест също беше някак загадъчна“.

Двата въпроса около смъртта на цар Борис оставаха открити: Беше ли смъртта естествена? И ако не, тогава кой беше виновен? Нацистите, Кремъл, българските комунисти, англичаните?

Или пък беше самоубийство? Такава възможност би била крайно невероятна за дълбоко религиозния Борис. Но не е ли възможно някакво необикновено страшно напрежение и отчаяние да доведат до пречупване на желанието за живот, до форма на пасивно самоубийство, при което смъртта става добре дошла, като единствено разрешение на една трагична безизходност?

* * *

Вечерта на 15 август, след пристигането си от Хитлеровата главна квартира и след като повечето лампи в двореца бяха загасени, Борис, изтощен физически и морално, се оттегли в самотата на частния си апартамент. Подобно на нощта на 3 октомври 1918 г., преди двадесет и пет години, когато деликатният и боязлив нов цар се беше сбогувал със семейството си и се бе завърнал от гарата сам в опустелия Софийски дворец, той остана сам и тази нощ, без да се обади никому.

Царица Йоанна и децата бяха във „Врана“. Княгиня Евдокия беше заминала за Черноморието. Всички дворцови довереници бяха със семействата си и вероятно вече спяха.

Ако цар Борис е поверил някому как е прекарал тази нощ и дали се е чувствал добре, или е бил болен, не е запазена никаква следа за това. Но той вече беше признал пред Филов, последния човек, когото бе видял тази вечер: „Днес, като летяхме на връщане, ми се искаше неприятелски изстребители да свалят нашия самолет, та да се свърши един път завинаги!...“.

Това беше едно искрено пожелание. Той току-що бе изживял един от най-лошите дни в живота си, който го беше разтърсил до дъно, и още не бе се успокоил. Борис всъщност нямаше никога вече да се оправи от шока, получен през този ден. Предишната нощ в угнетяващата самота, обзет от клаустрофобия в Хитлеровия бункер, той бе имал предостатъчно време за размисъл. И ако той наистина се е бил отдал на самосъзерцание, сигурно е трябвало да си даде сметка, че

цялото дело на живота му, цялата му 25-годишна мисия на цар, е на път да рухне. Всичко, за което се беше борил, пропадеше.

Той се беше заклел да държи България извън войната и да не прати никога български войници да се бият извън родината. До този ден — чрез пасивна, но упорита съпротива и хитро маневриране или приемайки понякога неприятни компромиси — беше ли успявал в това? Стигаше човек да погледне картата на Европа за 1943 г.: опитайте се да намерите друга държава, която да се радва на мир, въпреки че територията ѝ се бе уголемила, без да е бил изстрелян дори един куршум! Имаше ли друга нация, която беше осъществила историческите си цели, без да воюва? Отгоре на това България беше икономически в по-добро състояние от всякога. Тя също така беше запазила армията си непокътната. Въпреки статута си на невоюващ съюзник на Оста, тя беше успяла дори да запази дипломатическите си връзки със Съветския съюз! И накрая — България беше успяла да спаси еврейските си поданици от депортиране. Наистина невероятни постижения, с които цар Борис можеше да бъде горд. Но сега всичко щеше да рухне. Събитията, по-големи и по-мощни и от него, и от България, го бяха тласнали в задънена улица, от която той не виждаше никакъв възможен изход.

Часът на разплатата, очакван от царя с такъв страх, беше ударил; не съществуваше никакъв изход. Да отстъпи пред Хитлер и да прати български войски срещу Русия, би значило да измени на клетвата си, на веруюто на цялото си царуване. От друга страна, да отказва по-дълго на германското искане, изглеждаше вече невъзможно. Като се имаше предвид могъщото присъствие на Вермахта в България, това би означавало военна окупация и кръвопролитна гражданска война. А и след като вече знаеше със сигурност, че Германия губи войната, призракът на една нова национална катастрофа го преследваше без отдиш. От друга страна обаче изглеждаше вече късно да се направи завой, да се мине от единия лагер в другия. Предварителните сондажи бяха показали, че западните съюзници не проявяват никакъв интерес към България и ни най-малка симпатия към нейната кауза.

Прегледът на вътрешното положение също така не можеше да окуражи особено цар Борис. Всичко, за което той беше мислял, сега му изглеждаше, че пропада. Насоченият срещу него преврат на 19 май 1934 г. бе създал ненормални и недемократични условия в страната и

го бе принудил да установи режима на едноличната царска власт, който той от сърце желаше да бъде само временен. Но с избухването на войната планове му за постепенно възвръщане към парламентарна демокрация трябваше да бъдат отложени и сега изгледите бяха безнадеждни.

Същият този преврат беше намалил прерогативите му да ограничава изпълнението на смъртни присъди — една болезнена за него точка, по която той имаше особено категорични убеждения. Сега българи, осъдени на смърт по политически причини, биваха екзекутирани почти всяка седмица.

Дали всички съотечественици го подкрепяха безрезервно в това безизходно положение? Борис беше започнал да се съмнява. Всичките му стари чувства на несигурност се събуждаха отново. Той бе станал мнителен, свръхчувствителен и подозрителен. Живеейки под непрекъснато напрежение, разяждан от вътрешни съмнения, разочарован и сърдит, царят понякога проявяваше склонност да преувеличава размера и значението на опозицията, представлявана от десничарите, от прозападните демократи и от комунистите. Освен това започваше да се пита съвсем неуместно дали част от опозицията не е насочена не само срещу политиката му, но и лично против него.

Ефектът от последната му среща с Хитлер беше, че цялата безизходност на положението окончателно кристализира и рязко се откри. Тоя ден у Борис нещо се пречупи безвъзвратно.

Царят не беше слаб човек, за да бъде сломен от едно остро скарване с деспотичния фюрер. Въпреки обичая му да си създава грижи по всякакви поводи, той притежаваше забележителна устойчивост. Но бурният сблъсък с Хитлер не беше изолиран епизод в един иначе нормален човешки живот, а дойде като кулминационната точка на едно 25-годишно натрупване на напрежения, нерви, разочарования и трагични събития. През последните три години, годините на войната, това хроническо състояние се беше превърнало в остра криза, с която Борис трябваше да се справя всеки божи ден. Неспокойният човек в Хитлеровия бункер, който трескаво се въртеше в леглото си, без да може да заспи, беше човек, чиито тяло и душа, вече сериозно наранени, бяха станали болезнено уязвими.

Здравето му беше вече в опасност. Това лято той беше споделил със сестра си Евдокия опасения за ангина пекторис. Но сега желанието

му за живот внезапно беше угаснало. Сякаш от желание да се самонакаже, този обикновено разумен и предпазлив човек се беше хвърлил презглава в редица неразумни действия: опит да издигне самолета на Хитлер до максималните височини, които тъпанчетата на ушите му биха понесли; изкачване на Мусала само четири дни след срещата, която го беше разстроила; след това въпреки изтощението, което бе почувствал по време на екскурзията, безразсъдното настояване да слезе по най-стръмните и опасни пътеки; упорството му да се отдаде на канцеларска работа до 2 часа през нощта, когато всички бяха капнали от умора; ставането призори, за да застреля дивия козел; необмисленото решение да отиде на лов два пъти тази седмица въпреки болките в гърдите.

Борис действаше като човек, на когото не му се живее. Дали не беше правилно впечатлението на Балан, че погледът на царя е бил странен, докато са стояли на ръба на отвесната скала? По това време Борис вече подозираше, че страда от ангина пекторис: освен на княгиня Евдокия той се беше оплакал същата седмица на княз Кирил, на Севов и по-късно на лекарите си. И въпреки това той умишлено се насилваше до пределите на физическата си издръжливост.

Беше ли почувствал болки в гърдите вечерта, след завръщането си от бурната среща с Хитлер? Ако е усетил болки тази нощ, това би обяснило неговото изненадващо, необичайно решение да остане сам в двореца, без да съобщи на очакващата го съпруга във „Врана“, че се е завърнал. Защото той не спомена на царицата — нито преди този ден, нито след това — за опасенията си, че има ангина пекторис. Цар Борис имаше за правило никога да не безпокои жена си със своите здравословни или служебни проблеми.

* * *

Угнетенията и лошите предчувствия на друг един трагичен септември сковаха страната, подобно на съдбоносната есен след поражението през 1918 г. Точно двадесет и пет години бяха изминали от тази съдбоносна есен, когато младият Борис, смутен и боязлив, пое бремето на короната, до деня на неговото погребение.

Катастрофата в 1918 г. дойде в атмосфера на хаос; армията се разпадаше и народът, както и властите, бяха прекалено объркани и разцепени, за да дадат спонтанен израз на някакви единодушни чувства. В 1943 г., напротив, смъртта на цар Борис разтърси една нация, която, макар и разклатена от световните събития и разделена по много въпроси, все още се радваше на ред и на непокътнат държавен строй. Внезапно смъртта на царя разкри на всички безнадеждността на положението. И погребението на Борис се превърна тогава в символ: като че ли цялата нация се отправи да присъства на собственото си опело.

Мъчно би било да се опише другояче необикновения народен изблик на скръб и проявлението на неовладяна мъка, каквито не бяха виждани никога в България. През дните преди опелото в „Св. Александър Невски“ и погребението в Рилския манастир огромни тълпи се придвижваха мълчаливо към площада пред храм-паметника, чакайки търпеливо реда си да влязат и се поклонят пред покойния цар. Жените не се и опитваха да сподавят риданията си; мъжете не се срамуваха да плачат открито; пушките, вдигнати „за почест!“, трепереваха в ръцете на войниците.

Тържественото държавно погребение се състоя на 5 септември. Дълга процесия последва ковчега пеша, от „Св. Александър Невски“ и през улиците, забулени с траурни знамена, до Централната гара. Там чакаше погребалният влак, който щеше да отнесе тленните останки на царя до Рилския манастир.

Зад овдовялата царица и княз Кирил, следвани от княгините Евдокия и Надежда, вървяха членовете на правителството, бивши министри, царската свита, генералитетът, дипломатическото тяло, висшето духовенство и висши държавни чиновници. По претъпканите тротоари на софийските улици цялото гражданство бе дошло за последно сбогом. Цар Фердинанд беше болен и не можа да присъства на погребението на сина си. Принцеса Мафалда, сестрата на царицата, представяше италианското кралско семейство, докато фелдмаршал Кайтел и адмирал Дьониц предвождаха германската делегация.

Този ден в столицата не можеше да се види лице, което да не е обляно от сълзи. По пътя на кортежа хората в тълпата сваляха почтително шапки и се кръстеха. Мълчаливият въпрос, който се

четеше по всички устни, сякаш можеше да се долови навсякъде: „Защо ни изоставяш сега? Какво ще стане сега с България?“.

По-късно през деня същият тревожен въпрос се четеше в очите на хиляди хора — селяни по селата, жетвари по полята, жени, старци и деца, наредени покрай железопътните релси — когато траурният влак минаваше на път за Рила: „На кого ни оставяш?“.

Благоговейна тържественост изпълваше широкия манастирски двор въпреки шума на хиляди стъпки по стария калдъръм. Хората говореха полугласно, докато слънцето залязваше зад величествените върхове, надвиснали върху средновековните зидове. Тук бяха събрани всички: държавници, видни сановници, генерали, съветници — ръководното ядро, лишено от своя водач.

Клепалата забиха и в тишината на грандиозния декор ехото прозвуча като в някакво сюрреалистично видение. Скоро след това планината екна с великолепия хор на православната литургия и миризма на тамян се сля с боровото ухание на въздуха. Ковчегът беше спуснат в гроба, прясно изкопан в пода на черквата, пред дясната страна на олтара. Никакъв мавзолей, никаква надгробна статуя; само прост дървен кръст с името на царя означаваше мястото на гроба. Точно в този момент оръдията на една артилерийска батарея отдадоха последна почест на починалия върховен вожд на войската и топовният гръм прокънтя от връх на връх, преди да замре някъде далеч в долините.

Това беше краят. Животът на цар Борис и предопределената му мисия завършиха. Нощта се спусна над манастира и над скалите и горите на Рила. На следната сутрин, както от незапомнени времена, животът щеше да си продължи. Без Борис III. И без това размирно, но затрогващо, зловещо, но гордо царство България, над което той бе царувал.

[1] Доктор Ханс Епингер, световноизвестен специалист по болести на черния дроб, беше по-късно замесен в медицински експерименти, извършвани върху затворници в нацистки концентрационни лагери. През 1944 г., проучвайки начини за превръщане на морска вода във вода за пиене за паднали в морето пилоти, той е употребил вместо опитни лабораторни животни 44 цигани в лагера Дахау, като ги е подлагал за цяла седмица на диета от

морска вода, често примесена с разни химикали. Позован да се яви пред Нюрнбергския съд за военни престъпления през 1946 г., Епингер се самоубива. — Б.а. ↑

[2] Частична аутопсия (на сърцето) е била извършена без участието на германските лекари. Царицата, която по емоционални причини не дала съгласието си, била уведомена само след като аутопсията била приключена. Тя така и не получила задоволително обяснение относно това, кой е дал разпореждане за осъществяването ѝ. — Б.а. ↑

[3] Царското семейство, както и други свидетели твърдят, че, напротив, царят е бил през цялото време в безсъзнание. — Б.а. ↑

[4] Дневникът говори за „докторът“ в единствено число вместо за „докторите“. — Б.а. ↑

[5] C. M. Woodhouse, „Something Ventured“, London, Granada Publishing, 1982. — Б.а. ↑

[6] Peter Coats, „Of generals and gardens“, London, Weidenfeld and Nicolson, 1976. — Б.а. ↑

[7] Принцеса Мафалда, женена за принц Филип де Хес, пристигна в България едва след смъртта на цар Борис, за да присъства на погребението. Това свидетелстват всички вестници и фотографии от този период. Хитлеровото твърдение, че тя била дошла в България преди болестта на царя, е абсолютно невярно и не беше взето на сериозно. След първите изблици на ярост и подозрение от страна на фюрера това обвинение не се повтори повече от нацистката пропаганда. Принцеса Мафалда загина трагично в нацисткия концентрационен лагер Бухенвалд. — Б.пр. ↑

ЕПИЛОГ

Извън някои косвени улики, приведени в подкрепа на една или друга от различните хипотези за смъртта на цар Борис, никакво неоспоримо, окончателно доказателство не е било открито досега.

Действително ли смъртта му бе предизвикана от сърдечна тромбоза, както гласи официалното комюнике? Или той е бил убит с отрова или по друг начин? В такъв случай кой е извършил престъплението? Дали пък цар Борис не се е самоубил, както намекват някои? Истината е, че не съществува напълно убедителен отговор. Но поради странните обстоятелства — преждевременната и неочаквана кончина на Борис III точно в един съдбоносен момент, с всички политически последствия от нея — въпросите и подозренията продължават да витаят.

Царица Йоанна не остана никога напълно задоволена от официалната версия относно причината за смъртта. Но макар и склонна да вярва, че смъртта не е била „естествена“, тя също така не разполага с неопровержими конкретни данни в потвърждение на съмненията си.

Подобни мисли не са напълно отхвърлени от сина на цар Борис, цар Симеон, нито от дъщеря му княгиня Мария-Луиза, въпреки че и двамата приемат обяснението за сърдечен инфаркт като еднакво вероятно. Всъщност цар Симеон би предпочел да вярва, че смъртта е била естествена.

Колкото до княгиня Евдокия, тя остана до края на живота си убедена, че „нацистите го направиха“.

Междувременно какво стана в България? В продължение точно на една година след смъртта на цар Борис държавата бе управлявана от тричленен регентски съвет — княз Кирил, министър-председателя Филев и военния министър ген. Никола Михов, които действаха от името на шестгодишния цар Симеон II. Тъй като съветските войски напредваха на Източния фронт и комунистическата терористична дейност се засилваше в страната, трите последователни правителства, които се изредиха през този драматичен период (възглавени от Добри Божилов, Иван Багрянов и Константин Муравиев), направиха усилия да

извлекат страната от съюза ѝ с Германия — тайни постъпки при Божиловото правителство и открито — при тези на Багрянов и Муравиев — но без резултат. Правителствата се надяваха да могат да преговарят само със западните сили (България изобщо не беше във война със Съветския съюз), за да избегнат завземане на властта от комунистите. Но Съединените щати и Великобритания отказаха да се срещнат с тайната българска делегация, изпратена в Кайро, ако техният съюзник Съветският съюз не участва в преговорите.

В края на август 1944 г. напредващите съветски войски прекосиха Румъния и достигнаха българската граница. Въпреки съществуващите и непрекъсвани дипломатически отношения между София и Москва Съветският съюз неочаквано обяви война на България и в началото на септември Червената армия нахлу в страната. Междувременно прозападното Муравиево правителство беше скъсало отношенията си с Германия и германските войски бяха вече започнали да се изтеглят. Това обаче не можа да спаси режима. Щом съветската армия нахлу в България, така нареченият „Отечествен фронт“ — коалиция на комунистическата партия, лявото крило на земеделския съюз, групата „Звено“ и неколцина симпатизиращи на Русия политици — извърши преврат на 9 септември и завзе властта.

Царското правителство, намерило се в положение на война едновременно срещу Германия и, против волята си, срещу Съветския съюз, не оказа никаква съпротива. Докато Червената армия окупираше страната и всички държавни органи бяха в безпорядък, няколко хиляди комунисти „партизани“ влязоха в София и в някои от големите градове и се впуснаха в оргия на отмъщения, арести и убийства. Терорът взе невиджани размери и кървавите чистки далеч надминаха чистките, направени в другите държави — предишни съюзници на Германия. От този преврат, който беше станал възможен единствено поради присъствието на Червената армия, комунистическата пропаганда изфабрикува митове за някаква „революция“ и за някакво „освобождение“.

Не мина много време и комунистите, които винаги държаха истинската власт в „Отечествения фронт“ въпреки председателството на Кимон Георгиев, станаха нескритите и единствени управници на сталинската „народна демокрация“ в България.

През нощта на 1 февруари 1945 г. регентите княз Кирил, проф. Богдан Филев и ген. Никола Михов бяха екзекутирани. Техните смъртни присъди бяха произнесени няколко часа преди това от така наречения „Народен съд“. Следните лица, споменати в тази книга, бяха разстреляни заедно с регентите в един отдалечен край на софийските гробища, на ръба на останал от бомбардировките кратер, който послужи за техен безкръстен общ гроб: министрите Иван Багрянов и Първан Драганов, лични приятели на покойния цар Борис; бившите министри Петър Габровски, ген. Теодоси Даскалов, Добри Божилов, Никола Захариев и шестнадесет други членове на бившите правителства; членовете на царската свита Павел Груев, Светослав Поменов, ген. Рафаил Жечев, Димитър Генчев, Георги Ханджиев и Петър Костов, както и царските неофициални съветници Йордан Сегов и Любомир Лулев.

Същият „Народен съд“ осъди на затвор, заедно с мнозина други държавници, и лидерите на прозападната политическа опозиция: Никола Мушанов, Димитър Гичев, Константин Муравиев, Атанас Бурев и Вергил Димов. Бяха изпратени в затвора също така и младшите дворцови секретари Станислав Балан и Петър Морфов.

А какво стана с останалите действащи лица от тази книга?

Три новии регенти бяха назначени да управляват вместо малкия цар Симеон II. Един от тях беше видният комунистически интелектуалец Тодор Павлов, чийто живот беше пощаден три пъти в миналото, благодарение на личното застъпничество на цар Борис. Всъщност Павлов се показва благодарен и се държи почтително към вдовицата и децата на покойния цар. Монархията, сведена до фикция, беше толерирана от новия режим в продължение на две години. На цар Симеон, на майка му царица Йоанна и на сестра му княгиня Мария-Луиза беше разрешено да живеят в тяхното имение „Врана“, докато в края на 1946 г. монархията беше премахната официално след един грубо нагласен референдум. На царското семейство беше даден срок от 48 часа да напусне страната. То замина първо за Египет и след няколко години се установи в Испания.

Княгиня Евдокия бе арестувана през 1945 г., държана под арест в една къща и дълги месеци бе подложена на безброй унижения и строги разпити. Пусната накрая да замине с цар Симеон и семейството му, тя прекара старините си в обкръжението на вюртембергските роднини на

сестра си княгиня Надежда. Когато почина във Фридрихсхафен на Боденското езеро през октомври 1985 г., тя беше една дълбоко наранена и огорчена стара жена с разклатено здраве и с неизлечима носталгия за родната си страна.

Цар Фердинанд надживя и двамата си синове. Той така и не можа да осъществи съкровената си мечта да види още веднъж България. Почина в Кобург през 1948 г. Княгиня Надежда, вюртембергска херцогиня, умря през 1958 г.

Неколцина измежду главните действащи лица в тази драма избегнаха участието на своите съратници. Бившият външен министър Иван Попов се самоуби през есента на 1944 г. в Букурещ, където служеше като пълномощен министър. Георги Къосеиванов, по това време пълномощен министър в Берн, след комунистическото завземане на властта остана в чужбина, както направиха и повечето български дипломати извън страната. Той прекара последните си години в Швейцария и Испания. Проф. Александър Цанков избяга във Виена, където се опита с помощта на германците да създаде антикомунистическо правителство в изгнание. По-късно той емигрира в Аржентина, където почина. Иван (Ванчѐ) Михайлов, ръководителят на ВМРО, живее нелегално „някъде в Италия“ и въпреки че далеч е надхвърлил осемдесетте години, още е активен в македонските работи.

[1]

Германският пълномощен министър в София Бекерле беше спрял на турската граница, когато напускаше България през септември 1944 г., и изпратен в Русия, където го подложиха на дълги разпити и изпратиха в затвор. Когато се завърна в родината си през шестдесетте години, той беше съден и освободен. Сега живее в Германия, както и бившият германски въздушен аташе Фон Шьонебек.

Що се отнася до комунистическите водачи, споменати в тази книга: съветските функционери от български произход Георги Димитров, Васил Коларов, Вълко Червенков и повечето от събратята им се завърнаха в България и взеха властта. А измежду „местните“ комунисти първият партийен секретар Трайчо Костов беше ликвидиран през 1949 г. от своите съпартийци, обесен за предателство и обвинен, че бил „британски агент“!... Цола Драгойчева, или „другарката Соня“, успя да задържи положението си на важен член на българското Политбюро...

Ръководителите на „Звено“ Кимон Георгиев и Димо Казасов и техният съмишленик Дамян Велчев, активни участници в превратите от 1923 и 1934 г., фигурираха още веднъж между превратаджиите на 9 септември 1944 г. и станаха министри в първите правителства на Отечествения фронт. Когато стана съвсем ясно, че тази коалиция не е нищо друго освен една фасада, Георгиев и Казасов останаха верни съюзници на комунистите, докато Велчев изпадна в немилост и бе изпратен като пълномощен министър в Берн. По-късно той си подаде оставката като... протест срещу съветизирането на България и поиска закрила като бежанец в Швейцария, където умря.

Голямата част от българските евреи емигрира в Израел, носейки със себе си българския език, българските обичаи, както и топло чувство към родната страна и нейния цар, които не позволиха тяхното депортиране в нацистките лагери за изстребление.

Междувременно гробът на цар Борис се беше превърнал в толкова популярно място за поклонение, че властите заповядаха тленните му останки да бъдат изровени и преместени от Рилския манастир във „Врана“, където царица Йоанна и двете ѝ деца го погребяха отново в парка на двореца в една мрачна ранна утрин през 1946 г. След като царското семейство напусна България, зловещи слухове за оскверняване на гроба и за преместване на ковчега на друго, неизвестно място се разпространиха из цялата страна. Тези слухове никога не бяха потвърдени, но и досега не се знае със сигурност къде се намират тленните останки на цар Борис.

*Царското семейство: княгиня Мария-Луиза, цар Борис,
престолонаследникът Симеон, царица Йоанна*

Детски портрет на княз Борис

*Престолонаследникът Борис с брат си Кирил Преславски и сестрите
Евдокия и Надежда*

Цар Фердинанд с децата си: Борис, Надежда, Евдокия, Кирил

*Княз Борис в българско национално облекло (снимка с автограф от
1.1.1903 г., Евксиноград)*

Борис като дете във военно облекло

София, 1912 г. — навършилият пълнолетие Борис (третият отляво) с баща си, цар Фердинанд, с двете му сестри, мащехата му, царица Елеонора, брат му Кирил и всички балкански престолонаследници

1918 г., Първа световна война — княз Борис с генерал Жеков и брат си Кирил на Македонския фронт

Младежка снимка на княз Борис

Цар Борис по време на лов

Извънградският дворец „Врана“, юли, 1927 г. — отдих с неколцина интимни приятели. Най-близкият довереник, Драганов (с мустаците и цигулката), княгиня Евдокия (на пианото), цар Борис (на барабаните)

Хобито на цар Борис: да кара локомотиви (с брат си, княз Кирил)

София, 1925 г. — катедралата „Света Неделя“ след атентата

Септември 1939 г. — популярният цар. Сред хора от мюсюлманското малцинство

Царската сватба (1930 г.)

Царската сватба (1930 г.)

Цар Борис в Берлин, около 1930–1940 г.

Цар Борис около 1925–1930 г.

*Цар Борис и премиера Филов, зад тях — Павел Груев и царица Йоанна,
София, май 1941 г.*

Замъкът Балморал, Шотландия, 1933 г. — цар Борис с крал Джордж V и бъдещия крал Джордж VI

Цар Борис при уединилия се в планината Хитлер

София, 1943 г. — погребението на цар Борис

Тялото на цар Борис, изложено на поклонение в църквата „Александър Невски“

[\[1\]](#) Иван (Ванчѐ) Михайлов почина на 29.VIII.1990 г. в Рим. — Б.р. [↑]

ИЗТОЧНИЦИ^[1]

КЪМ ПЪРВА ГЛАВА

- с. 21, 22. 27–30. Ал. Стамболийски. Двете ми срещи с цар Фердинанд,
с. 30. Писмо до ген. Ганчев. — В: Личен архив на цар Фердинанд,
24–26. Доклад на ген. Жеков. — Пак там.
с. 26, 32. Телеграми от княз Борис. — Пак там.
с. 31–33. Възпоменателен сборник. 20 години на престола, 1918–1938. С., Военно издателство, 1938.
с. 33–34. Телеграма от ген. Бурмов. — Лични архиви на цар Фердинанд,
с. 35. P. Gentizon. Le Drame Bulgare.
с. 35–36, 37. Писмата на Ал. Малинов. — Лични архиви на цар Фердинанд,
с. 38. A. Neklydoff. Diplomatic Reminiscences.
-

[1] Библиогр. данни за цит. източници вж. в раздела Библиография. — Б.р. ↑

КЪМ ВТОРА ГЛАВА

- с. 39–42. Лични интервюта на автора с княгиня Евдокия, 1981.
- с. 43–44. Телеграми между цар Фердинанд и царица Елеонора. — В: Личен архив на цар Фердинанд.
- с. 44–45. Спомени на Шауфелбергер. — В: N. P. Nikolaev. *La Destinée tragique d'un Roi*.
- с. 48–49. Меню. — В: А. Hepp. *Ferdinand de Bulgarie Intime*,
- с. 51. Импер. Александър III до Гирс, KönigsLöw. — В: Ferdinand von Bulgarien.
- с. 51. Кралица Виктория до Солзбъри. — *The Letters of Queen Victoria, 1886–1901*. edit. Buckle, London, John Murray, 1930.
- с. 56–57. Папа Лъв и Фердинанд. — Sydakoff. *Bulgarien und der Bulgarische Furstenhof*. Berlin, 1986.
- с. 57. Писмо на принц Радзивил. — Цит. в S. Constant. *Foxy Ferdinand*,
- с. 58–59. Ненчо Илиев. Борис III, цар на българите.
- с. 59–60. Спомени за парада. — В лично писмо на княгиня Евдокия до племенницата ѝ княгиня Мария-Луиза.

КЪМ ТРЕТА ГЛАВА

с. 61–68. Събитията в Радомир според: Г. Дамянов. Войнишкото въстание; Къньо Кожухаров. Радомирската република; John Bell. Peasants in Power; P. Gentizon. Le Drame Bulgare.

с. 68–69. Среца Стамболийски-Даскалов според: Хр. Христов, цитиран от Джон Бел.

с. 70. Отказът на Благоев. — В: J. Rotschild. The Communist Party of Bulgaria.

КЪМ ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

с. 80–81. Среща между цар Фердинанд и Ляпчев. — Ненчо Илиев. Борис III, Цар на българите; P. Gentizon. *Le Drame Bulgare*.

с. 81–82. Цар Фердинанд, Малинов и Теодоров. — В: P. Gentizon. *Le Drame Bulgare*, р. 26–30.

с. 83. Слухове за преврат. — Пак там.

с. 84–85. Абдикацията. — Пак там.

с. 88. Прокламация на цар Борис. — В: Личен архив на цар Симеон.

КЪМ ПЕТА ГЛАВА

с. 90. Борис до Фердинанд, телеграми от 6 и 8 окт. 1918. — В:
Личен архив на цар Фердинанд.

с. 90. Телеграма от 11 окт. 1918. — Пак там.

с. 91. Евдокия до Фердинанд. — Пак там.

с. 91–93. Добрович до Фердинанд. — Пак там.

с. 94. Борис до Фердинанд. — Пак там.

с. 94–95. Писмо на Никифоров. — Пак там.

с. 95–96. Разговор на Павел Груев с автора, негов син.

с. 97–98. N. Muir. Dimitri Standoff.

КЪМ ШЕСТА ГЛАВА

с. 99–100. Стамболийски за Зем. съюз. — В: Gentizon. Le Drame Bulgare, p. 154.

с. 102. Писмо на Добрович. — В: Личен архив на цар Фердинанд.

с. 106. Борис до Фердинанд. — Пак там.

с. 107–108. Цитати на Стамболийски — Gentizon. Le Drame Bulgare, 114.

с. 109. Стамболийски за македонците. — В: „Нов Лист“, 15 септ. 1922, цитиран от К. Кацаров. 60 години живяна история, с. 313; също в доклад на бълг. консул в Мюнхен до цар Фердинанд, 22 ян. 1923.

с. 110. Борис за Стамболийски. — В: Разговор на княгиня Евдокия с автора, 1981.

с. 113–114. Описание в писмо на княгиня Евдокия до племенницата ѝ княгиня Мария-Луиза.

с. 118–119. Дневник на Драганов, 12 март 1923.

с. 119. Стамболийски иска да обяви военно положение в Петричко. — Пак там.

с. 120–121. Борис за владиката Стефан. — Пак там.

КЪМ СЕДМА ГЛАВА

с. 122–126. Димо Казасов. В тъмнините на заговора.

с. 124, 126–133, 135–136. Дневник на Драганов, 10–15 юни 1923.

с. 128–131. Димо Казасов. В тъмнините на заговора; Бурни години.

с. 134. Стамболийски до майор Попов. — В: К. Кожухаров, Ал. Стамболийски.

КЪМ ОСМА ГЛАВА

с. 138–139. Коларов, Зиновиев и Радек пред Интернационала. — В: Rotschild. The Communist Party of Bulgaria.

с. 140. Червенков и Димитров за провала на въстанието. — В: Г. Димитров, В. Коларов и В. Червенков. Септемврийското въстание, с. 90–91.

с. 141. Борис за ген. Русев. — В: Дневника на Драганов, 13 окт. 1923.

с. 141. Връзка с комуниста инж. Стоянов. — Пак там.

с. 141. Цар Борис за тържественото откриване на Народното събрание. — Пак там, 27 ноем., 1923.

с. 142. Писмо на Добрович. — В: Личен архив на цар Фердинанд.

с. 142. Борис до Фердинанд за преврата на 9 юни. — Пак там.

с. 143. Борис за женитбата на княгиня Надежда. — Пак там.

с. 143. Борис за връщането на княз Кирил. — В Дневника на Драганов.

с. 143. Борис за тронното слово. — Пак там, 13 дек. 1923.

с. 144. Борис за суетата. Разказано от Павел Груев на автора.

с. 143–146. Ловен дневник на цар Фердинанд и цар Борис. — В: Личен архив на цар Симеон.

КЪМ ДЕВЕТА ГЛАВА

с. 147, 150–157. Иван Михайлов. Спомени.

с. 158–159. Освещаване на „Александър Невски“. — В: Дневника на Драганов. 11 септ. 1923.

с. 160. Борис за убийството на Т. Александров. — Пак там, 20 септ. 1923.

с. 160. Отчаяние на цар Борис. — Пак там.

КЪМ ДЕСЕТА ГЛАВА

с. 161–164. Ц. Драгойчева. Несломимите.

с. 164. Витошка конференция. — В: История на България. С., БАН, 1955, с. 542.

с. 164–165. Преценка на БКП за положението в Европа и в България. — Пак там, с. 527, 528, 529.

с. 166. Среца с Фридман. — В: Драгойчева. Несломимите.

с. 170–172. Борис в деня на атентата в „Св. Неделя“. — В: Дневника на Драганов, 16 април 1925.

с. 175. Реакция на Пастухов. — В: в. „Ню Йорк Таймс“, 21 април 1925.

с. 174–175. Конспирация на Коминтерна: — В: в. „Таймс“, 20 апр. 1925 и в. „Ню Йорк Таймс“, 21 апр. 1925.

с. 178–180. Признания за Арабаконак: Писмо от Васил Попов до цар Борис. — В: Личен архив на цар Симеон.

КЪМ ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

с. 182–184. Разочарования и песимизъм на Борис. — В: Дневника на Драганов, 25 март и 1 май 1925.

с. 184, 187–188. Борис за смъртното наказание. — Пак там, 28 юни 1924.

с. 184–185. Борис за откриването на Камарата. — Пак там, 28 окт. 1924.

с. 185, 189. Борис за преврата на 9 юни. — Пак там.

с. 185–186. Аудиенция на Страшимиров. — Пак там, 20 окт. 1924.

с. 186–187. Борис за бъдещето. — Пак там, 5 ноем. 1924.

с. 188. Визита в жп депо. — Пак там.

с. 188. Борис за Цанков и за масоните. — Пак там.

с. 190–192. Писмо от Марион Станчова до автора.

КЪМ ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

с. 194. Фердинандово суеверие при подписване на смъртни присъди, разказано на автора от членове на царското семейство.

с. 195. Борис и смяната на Цанковото правителство. — В: Дневника на Драганов, 4 ян. 1926.

с. 204–205. Шауфелбергер. — В: Н. П. Николаев. *La Destinée tragique d'un Roi*.

с. 206. Борис за Монтрьо, Люцерн. — Пак там.

КЪМ ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

с. 207–212. Интервюта на автора с царица Йоанна.

с. 212. Ронкали до Куртев, 14 ян. 1949. — В: Р. Hebblethwaite. Pope John XXIII.

с. 212–213. Т. Kodding, US Charge-d'affaires in Sofia, to the Secretary of State, Jan. 2, 1930 (1589) and Jan. 27, 1930 (1599).

с. 213. Доклад на американския пълномощен министър в Белград Джон Динели Принс до Държавния департамент, номер 736, 26 февр. 1930.

с. 214–220. Подробности от дневника на Драганов.

с. 220–224. Царската сватба и сватбено пътуване. Разказано от царица Йоанна на автора.

КЪМ ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

с. 228. Писмо на Борис до Драганов, 14 ян. 1933. — В: Личен архив на Драганов.

с. 229–230. Драганов до Борис. — Пак там, 21 ян. 1933.

с. 230–231. Ронкалли до Борис. — В. Hebblethwaite, p. 139.

с. 238. Доклад на фон Нойрат до Берлин. — В: Германски архиви RM 252, 1 март 1934.

с. 240–241. Нацистите и Вюртембергската фамилия. — В: Личен архив на Драганов, 27 ноем. 1933.

с. 241. Самоубийството на д-р Мейер. — В: Дневник на Драганов, 13 ноем. 1934.

с. 241–245. Среца на Фердинанд и Драганов. — В: Личен архив на Драганов, 1 дек. 1933.

с. 245–246. Царят за Военната лига. — В: Дневник на Драганов, 2 май 1934.

с. 246–247. Отчаяние на царя. — Пак там.

КЪМ ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

с. 248. Д. Казасов. Бурни години.

с. 255–257. Убийства на македонци. — В: Стари броеве на ежедневниците „Зора“ и „Утро“; Казасов. Бурни години, с. 388, 389; Доклади на американския пълномощен министър в София Хенри Шумейкер до Държавния департамент, 5 ян., 15 фев. и 23 юни 1933.

с. 257–258. Конгресът в Горна Джумая. — В: Доклад на Шумейкер, 15 фев. 1933.

с. 259. Смъртта на крал Алберт. Разказано от Павел Груев на автора, също в интервю на автора със Ст. Балан.

с. 260. Доклад на пълномощния министър Сгърлинг до Държавния департамент, №21 от 29 май 1934.

с. 261–262. Казасов. Бурни години, с. 510–512.

с. 262–264. Лично писмо от цар Борис до Драганов, описващо преврата и подписано „Прометей“. Също разказано по-късно от царя на Драганов: — В: Дневника на Драганов, февр. 1936.

с. 266–267. Сгърлинг до Държ. департамент, № 21, от 29 май 1934. — В: „Ню Йорк Таймс“, 25 май 1934.

КЪМ ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

- с. 270–274. Разговори на автора с царица Йоанна.
- с. 272. Разговори на автора с княгиня Евдокия, 1981.
- с. 277. Убийство на крал Александър. — В: Спомени на Иван Михайлов, том IV, с. 507.
- с. 278–279. Стърлинг до Държавния департамент, № 111, 26 ян. 1935.
- с. 282. Гъоринг за помилването на Дамян Велчев. — В: Дневника на Драганов.

КЪМ СЕДЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

с. 286–287. Съобщения на цар Борис от Париж. — В: Дневника на Драганов, 2, 3 и 5 фев. 1936.

с. 288–289. Стърлинг до Държавния департамент, юни 1936.

с. 289. Царят за Генчев: писмо на цар Борис до Драганов. — В: Личен архив на Драганов.

с. 291. Н. П. Николаев. *La Destinée tragique...*

с. 292–294. Посещение на крал Едуард VIII: Стоян Петров-Чомаков. *Bulgarian Review*. Рио де Жанейро, дек. 1965.

с. 293. Прякори на крал Едуард VIII. Разказано на автора от членове на царското семейство.

с. 295–296. За ген. Луков: писмо на цар Борис до Драганов. — В: Личен архив на Драганов.

с. 297–298. Писмо на цар Борис от Париж. — Пак там, 5 фев. 1936.

с. 298. Търговия с Франция. — В: Н. П. Николаев. *La Destinée tragique*, р. 228.

с. 298–299. Търговия с Англия. — В: Рендел. *The Sword and the Olive*, р. 142, 143, 144.

с. 299–301. Впечатления на Рендел за царя. — Пак там, с. 148, 151.

с. 301–306. Дъновистки издания на български, френски и английски. Също дневник и показания на Лулчев според Пауновски. Възмездие.

с. 307–308. Мюнхенската конференция. — В: Рендел, *The Sword*, р. 156; *Documents on British Foreign Policy, 1919–1939*. vol. III, London, 1950–1953; Пауновски, с. 145, 146; Сирков. Външната политика на България, 1938–1941, с. 65–68; Илчо Димитров. — Във „Векове“, С, 1971, №6, с. 65–67.

КЪМ ОСЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

- с. 314. Н. П. Николаев. *La Destinée tragique*, p. 227.
- с. 315, 319. Рендел. *The Sword*, p. 155.
- с. 321–322. Разговори на автора с Кьосеиванов.
- с. 322. Рендел, *The Sword*... с. 165, 166.
- с. 323. Ърл до Държавния департамент, 18 дек. 1940.
- с. 324. Ърл за Добруджа. — Пак там, 27 юни 1940.
- с. 325. Писмо на цар Борис до Драганов за Добруджа от 25 юли 1940. — В: Личен архив на Драганов.
- с. 326. Рендел за Добруджа. *The Sword*, p. 145.
- с. 327. Писмо на цар Борис до Хитлер от 22 окт. 1940.
- с. 327. Подозрения относно Попов. — В: Доклад на германската легация в София, 5 дек. 1940.
- с. 327. Мусолини до цар Борис. — В: Сирков. Външната политика, с. 258; Милер, с. 35; Тошкова, с. 24.
- с. 328. Цар Борис при Хитлер. — В: Интервю на автора със Ст. Балан, 1983.
- с. 328–330. Разговори на царя с Хитлер. — В: Тошкова. България и Третият райх, с. 28-29; Непубликувани мемоари на Стойчо Мошанов, цитирани от Пауновски, с. 170-173; Доклад на Ърл до Държавния секретар, 21 ноемв. 1940.
- с. 331. Соболевата мисия. — В: Ърл до Държавния секретар, 18 дек. 1940, Милер, *Bulgaria during the Second World war*, с. 34; Тошкова... България и... с. 30; Сирков. Външната политика, с. 268.

КЪМ ДЕВЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

с. 333–337, 341–343, 349–350, 351–355. Дневник на Филов, януари-март 1941.

с. 337–340. Тошкова. България и... с. 34; Пауновски. Възмездие, с. 212, 215.

с. 340–341. Драганов до цар Борис. — В: Личен архив на Драганов, 9 ян. 1941. с. 345–348. R. Dunlop, Donovan, America's Master Spy, p. 249-251; Илчо Димитров. Български исторически преглед, том 4, 1978.

с. 351–352. Хитлер и Сталин за България. — В: Wn. Shirer. The Rise and Fall the Third Reich.

с. 352. Операция Марита: Trevor-Roper. Hitler's War Directives, p. 90–92.

с. 354–355. Груев при Лавришчев. Разговор на автора със Ст. Балан.

с. 357. Реакцията на царя след подписването. Показанията на Павел Груев пред Народния съд според Пауновски. Възмездие, с. 257.

с. 358. Рендел, The Sword... с. 179.

КЪМ ДВАДЕСЕТА ГЛАВА

с. 360–362, 363–366, 369, 380. Дневник на Филов, март-април 1941.

с. 363. Отношението на Хитлер към цар Борис. Разказано от Ст. Балан на автора, Павел Груев в разговор с автора; И. Димитров. Смъртта на цар Борис, с. 51.

с. 368–369. Цар Фердинанд до Екатерина Каравелова. — В: Личен архив на цар Фердинанд, апр. 1941.

с. 369. План Барбароса. — В: Шипер. *The rise and fall...* с. 810.

с. 371. Ърл до Държавния департамент

с. 372. Дневник на Лулчев. Цит. по Ив. Пауновски, с. 123, 124.

с. 373. Телеграма на Наумов. — В: Тошкова, с. 84.

с. 373. Цар Борис в „Александър Невски“. — В: Николаев, *La Destinée...* с. 177.

с. 377–379. Аудиенция при цар Фердинанд. Разказано от Ст. Балан на автора, с. 380. Дневник на Лулчев според Пауновски. Възмездието.

КЪМ ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА ГЛАВА

с. 384 и сл. F. Chary. The Bulgarian Jews and the Final Solition; Б. Ардити. Ролята на цар Борис при изселването на евреите от България.

с. 384. Натан Гринберг. Документи на Централната консистория на евреите в България, С., 1945.

с. 385. Телеграма на цар Борис до консисторията. — В: Ардити, с. 22.

с. 388. В. Шеленберг до Лютер. — В: Германски архиви, 11 ноем. 1942.

с. 388–389. Споразумение Белев-Данекер. — В: Ардити, с. 26; Ф. Чери. The bulgarian Jews..., с. 208–210.

с. 389–390. Телеграма на митрополит Кирил. — В: Ф. Чери. The bulgarian Jews... с. 324.

с. 390. Доклад от германската легация до Берлин, 5 април 1943.

с. 393. Протест на митрополит Стефан и Екатерина Каравелова. — В: Ардити, с. 48, Ф. Чери, с. 149, 150, 189.

с. 394–395. Телеграма на Рибентроп до Бекерле от 4 април 1943.

КЪМ ДВАДЕСЕТ И ВТОРА ГЛАВА

с. 397–398. Интервю на автора с Балан, 1983 г.

с. 400. Комунистическа подривна дейност. — В: N. Oren. Bulgarian Communism, p. 175–182, 183; Драгойчева. Несломимите.

с. 402. Балан за Трайчо Костов. — Интервю на автора с Балан.

с. 401–402. Анекдоти, разказани на автора от членове на царското семейство,

с. 405–407. Убийства от комунистически терористи. — В: Стойнов. Бойните групи. с. 92–100; Стойнов. Неспокоен тил. с. 38–55.

с. 408. Партизански чети. — В: Интервюта на автора с Борис Димитров, бивш шеф на полицията в Софийска област преди 9 септември 1944 г.

КЪМ ДВАДЕСЕТ И ТРЕТА ГЛАВА

с. 410–411, 427. Дневник на Филов, март-август 1943.

с. 411–414. Царят при Хитлер. — В: Интервюта на автора с Балан.

с. 414–416. Частни писма на княгиня Евдокия.

с. 416–421. Въпрос за промяна на курса и напускане на Оста. — В: Телеграма на SS обергрупенфюрер Калтенбрунер до представителя на SS в София Вагнер, 16 авг. 1943; Разговори на автора с Г. Кьосеиванов; Илчо Димитров. Смъртта на цар Борис III, „Истор. преглед“, 1968.

с. 417. Статия на Кръстю Пастухов във в. „Свободен народ“, С., 4. ноемв. 1944.

с. 418. Кьосеиванов в София. — В: Личен архив на д-р Н. П. Николаев.

с. 419–420. Писмо от американския консул Бъртон Бери до автора; Писмо от вдовицата на Георги Киселов до автора; Тошкова, с. 125.

с. 428. Писмено изложение на княгиня Евдокия до племенниците й Симеон и Мария-Луиза.

КЪМ ДВАДЕСЕТ И ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

с. 429–431. Интервю на автора с Балан.

с. 432. Илчо Димитров. Смъртта на цар Борис III; Пауновски. Възмездие, с. 413–418.

с. 434. Разговор на княгиня Евдокия. — В: Пауновски. Възмездие, с. 413.

с. 434. Писмо на Шьонебек до автора и непубликувания му Дневник, август 1943 г.

с. 436–438. Интервю на автора с царица Йоанна.

с. 440–441. Доклад на Бекерле до Рибентроп, № 1292, 29 август 1943.

с. 441–442. Доклад на Бекерле до Рибентроп, № 1304, 30 август 1943.

с. 443–446. Писмо на Шьонебек до автора, Дневник на Шьонебек от август 1943 г. (непубликуван).

с. 448. Дневник на Богдан Филов.

БИБЛИОГРАФИЯ

А. ИЗДАНИЯ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК:

Ардити, Бенжамин. Ролята на цар Борис при изселването на евреите от България. Тел Авив, 1952

Борис III, Цар на българите. З.Х.1918 — З.Х.1938, сб. С., Военно изд., 1938

Винаров, Иван. Бойци на тихия фронт. С., 1969

Вълков, Георги. Парола Унтервелт, С., 1984

Гиргинов, Александър. Изпитанията във войната 1915–1918. С, 1933

Димитров, Георги. Писма, 1905–1949. С, 1962

Димитров, Илчо. Англия и България, 1938–1941. С., 1983

Димитров, Илчо. Професор Богдан Филев и неговият дневник. С., 1984

Димитров, Илчо. България на Балканите и в Европа. С., 1980

Димитров, Илчо. Смъртта на цар Борис III, сп. „Истор. преглед“, 1968

Драгойчева, Цола. Несломимите. С., 1980

Илиев, Ненчо. Борис III, Цар на българите. С., 1936, 1937

Илиев, Ненчо. Борис III, Цар Обединител. С., 1943

Кацаров, К. 60 години живяна история. Montreux, 1960

Казасов, Димо. В тъмнините на заговора. С., 1925

Казасов, Димо. Бурни години. 1918–1944. С., 1949

Кожухаров, Къньо. Радомирската република. С., 1948

Кожухаров, Къньо. Райко Даскалов, биографичен очерк. С., 1956

Кожухаров, Къньо. Александър Стамболийски, биографичен очерк. С, 1968

Марков, Георги. Българо-германските отношения, 1931–1939. С., 1984

Михайлов, Иван. Спомени. 4 тома, Италия, 1958, 1965, 1967 и 1973

Пауновски, Иван. Възмездие. С., 1971

Попов, Стефан. Българската идея. Мюнхен, 1981

Сирков, Димитър. Външната политика на България, 1938–1941. С., 1979

Стамболийски, Александър. Двете ми срещи с цар Фердинанд. С., 1979

Стойнов, Борис. Бойните групи. С., 1963

Стойнов, Борис. Непокоеен тил. С, 1964

Стоянов, Людмил. Александър Стамболийски. С., 1979

Тишев, Димитър (издател). Войнишкото въстание 1918. С, 1968

Тошкова, Витка. България и Третият райх. С., 1975

Трънски, Славчо. Неотдавна. С, 1962

Филов, Богдан. Дневник. С., 1990

Б. ИЗДАНИЯ НА ЧУЖДИ ЕЗИЦИ:

- Bell, John D. Peasants in Power. Princeton U. Press, 1977
- Blet, Pierre, editor. Actes et documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale. Vatican, 1975
- Boll, Michael M. Cold War in the Balkans. University of Kentucky Press, 1984
- Chary, Frederick B. The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940-1944. University of Pittsburgh Press, 1972
- Chary, Frederick B., transl. and ed. The Diary of Bogdan Filov. Southeastern Europe I (Spring 1974)
- Constant, Stephen. Foxy Ferdinand. Sidgwick & Jackson, London, 1979
- Dimitrov, G., Kolarov, V. and Chervenkov. V. The September Uprising. Sofia, 1953
- Dunlop, Richard. Donovan, America's Master Spy. Rand McNally, Chicago, 1982
- Eylan, Claude. La Vie et la Mort d'Alexandre I, Roi de Yougoslavie, B. Grasset, Paris, 1935
- Gentizon, Paul. Le Drame Bulgare. Payot, Paris, 1924
- Giovanna di Bulgaria. Memorie. Milano, 1964
- Goebbels, Joseph. Diaries. Hamish Hamilton, London, 1948
- Graham, Stephen. Alexander of Yugoslavia. Yale University, 1939
- Hebblethwaite, Peter. Pope John XXIII. Doubleday, New York, 1985
- Heiber, Helmut. Der Tod des Zaren Boris. Zeitgeschichte, 1964
- Hepp, Alexandre. Ferdinand de Bulgarie intime. Paris, 1910
- Hoppe, Hans-Joachim. Bulgarien-Hitlers eigenwilliger Verbundeter. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1979
- Königslöw, Joachim von. Ferdinand von Bulgarien. Südosteuropäische Arbeiten, vol. 69, Munich, 1970
- Miler, Marshall Lee. Bulgaria during the Second World War. Stanford, 1975
- Moser, Charles. Dimitrov of Bulgaria. Ottawa, Illinois, 1979
- Muir, Nadejda. Dimitri Stancioff. John Murray, London, 1957

- Neklyudoff, A. Diplomatic Reminiscences. London, 1920
- Nikolaev, N. P. La destinée tragique d'un Roi, Uppsala, 1952
- Oren, Nissan. Bulgarian Communism. Columbia University Press, New York, 1971
- Palmer, Alan. The Gardeners of Salonika. Simon and Schuster, New York, 1965
- Papen, Franz von. Memoirs. London, 1952
- Rendel, George. The Sword and the Olive. John Murray, London, 1957
- Rotschild, Joseph. The Communist Party of Bulgaria. Columbia U. Press, New York, 1959
- Zemerjeev, Peter. Dimitrov and the Comintern: Myth and Reality. The Hebrew University of Jerusalem, 1976
- Shirer, William L. The rise and fall of the Third Reich. New York, Simon and Schuster, 1960
- Speer, Albert. Inside the Third Reich. Macmillan Co., New York, 1970
- Stancioff, Anna. Recollections of a Bulgarian diplomatist's wife. London, 1930
- Stephane, Archeveque de Sofia. L'Attentat a notre Cathedrale. 1926
- Trevor-Roper, H. R. Hitler's Table Talk. 1973
- Trevor Roper, H. R. Hitler's War Directives. Pan Books, London

В. НЕПУБЛИКУВАНИ АРХИВИ В ЧУЖБИНА:

Цар Симеон II. Личен архив

Цар Фердинанд I. Личен архив

Първан Драганов. Личен архив: (Преди години на автора се отдаде изключителната възможност да разгледа и копира част от дневника и личната кореспонденция на Драганов, които след неговата екзекуция се съхраняваха в чужбина. Този архив бе пазен на сигурно място и вдовицата на бившия министър възнамеряваше да го унищожи поради личния и интимен характер на писаното. Г-жа Драганова и нейният син са починали.)

Княгиня Евдокия — лични бележки и писма до членове на царското семейство.

Д-р Н. П. Николаев. Личен архив

Генерал Карл-Август фон Шьонебек. Части от дневника му, воден през август 1943

Г. ДНЕВНИЦИ И ПОКАЗАНИЯ ПРЕД НАРОДНИЯ СЪД ОТ:

Вестник „Отечествен фронт“, септ. 1944 до ян. 1945

Вестник „Народен съд“, 1944–1945

Чари, Фредерик Б., преводач, публикувал в „Southeastern Europe“, 1974, 1975 и 1976, Гари, Индиана

Любомир Лулчев, Дневник, извадки, публикувани във в. „Народен съд“, дек. 1944 — апр. 1945

Иван Пауновски. Възмездието

Д. ОФИЦИАЛНИ ДОКУМЕНТИ:

Германски архиви (микрофилми в Националния архив, Вашингтон) Държавният департамент на САЩ, сектор „Външни отношения на САЩ“ (Национален архив, дипломатически отдел, Вашингтон)

Издание:

Автор: Стефан Груев

Заглавие: Корона от тръни

Преводач: Слава Ораховац; Никола Бонев; Евгени Силянов

Език, от който е преведено: английски

Издание: първо

Издател: „Български писател“; Списание „Летописи“

Град на издателя: София

Година на издаване: 1991

Тип: документалистика

Националност: не е указана

Печатница: Отпечатано в Баку

Излязла от печат: 30.III.1991 г.

Редактор: Георги Велев; Шели Барух

Художествен редактор: Кънчо Кънев

Технически редактор: Виолета Кръстева

Коректор: Мария Йорданова

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/804>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.